



Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

*Մեր կոնտակտները՝*

*Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>*

*Էլ. փոստ՝ [info@armin.am](mailto:info@armin.am)*

Karabağ Savaşı sona ermemiştir, aynen bu kitapta olduğu gibi. Hiçbir savaş sürekli değildir, savaş ancak, devamlı çocuklarınızla olacağınızı bildiğiniz zaman sona ermiş demektir.



**Tatul Hakobyan**

**Karabağ güncesi**

**Yeşil ve Siyah**

**Ne savaş, ne barış**

**İlk Türkçe baskı**

**Yerevan - 2013**

Kitabın “Yeşil ve Siyah” başlığı, rejisör Tigran Khızmalıyan tarafından esinlenmiştir. Siyah, savaşta hayatını kaybeden gençlerin annelerinin giydiği elbisenin rengidir, yeşil ise, askeri elbisenin. Savaş süresince Karabağ’da günbegün iki renk çoğalmaktaydı, anneler giderek daha fazla siyah giyiyorlardı, oğulları ise daha fazla askeri üniforma.

tatul.hakobyan@gmail.com  
tatarmen@yahoo.com

TEL: (374)91426435, (374)10618317

ISBN 978-9939-0-0618-5

© Tatul Hakobyan, 2013

Çevirmen ve redaktör: Diran Lokmagözyan

Melkon Hagopian (Lübnan), Sivas'ta doğup, 1915 yılında Batı Ermenistan'da şehit düşen büyükbabası Melkon (Çavuş) Hagopian'ın hatırasına, bu kitabın çevirmenlik ve yayın masraflarını üzerine almaktadır.

## Yazarın sözü

Türk okurlar “Karabağ güncesi, Yeşil ve Siyah” başlıklı kitabımın sayfalarından söyleyeceklerimi öğrenebileceklerinden dolayı bu önsözü yazmayabilirdim.

Türk okur, Dağlık Karabağ'ın tarihi, Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasındaki acı ve dramatik geçmiş, 1991-1994 yıllarındaki kanlı savaş ve ihtilafın düzenlenmesi konusundaki görüşmeler süreci hakkında, Azerbaycan kaynakları da dâhil olmak üzere, her zaman için bilgilenme imkânına sahip olmuştur.

“Savaşın ilk kurbanı gerçektir”.

İlk olarak kim söylemiş olursa olsun, bu söz her savaş için geçerlidir.

Doğru tarihçi unvanına talip değilim, fakat elimden geldiği kadar tarafsız olmaya çalıştım. Başarabildim mi? Benim için nahoş olsa da, bu sorunun cevabını okur ve zaman verecektir.

Kitabın başlığı olan “Yeşil ve Siyah” savaşın tüm dramatizmini özetlemektedir. Yeşil, asker üniformasının rengidir. Asker, cephede şehit düştüğünde ise annesi, ablası siyah giyer. Yeşil ve siyah, savaşın temel renkleri bunlardır.

Bu kitap Türkçe yayınlanmadan önce Ermenice olarak üç defa (2008, 2010 ve 2011), Rusça (2010), İngilizce (2010) ve Arapça (2012) yayınlandı.

Bu vesileyle, Ermeniceden Türkçeye çevirmenlik masraflarını karşılayan Beyrut'lu Melkon Hagopian'a ve bu kitabı özenle tercüme eden Diran Lokmagözyan'a teşekkürlerimi bildirmek isterim.

Kitabın Türk okur tarafından daha akıcı bir şekilde okunabilmesi için, Ermenistan'ın iç siyasi sorunlarıyla ilgili bazı bölümler ve savaşla ilgili olmayan ayrıntılar tercüme esnasında kısaltılmıştır.

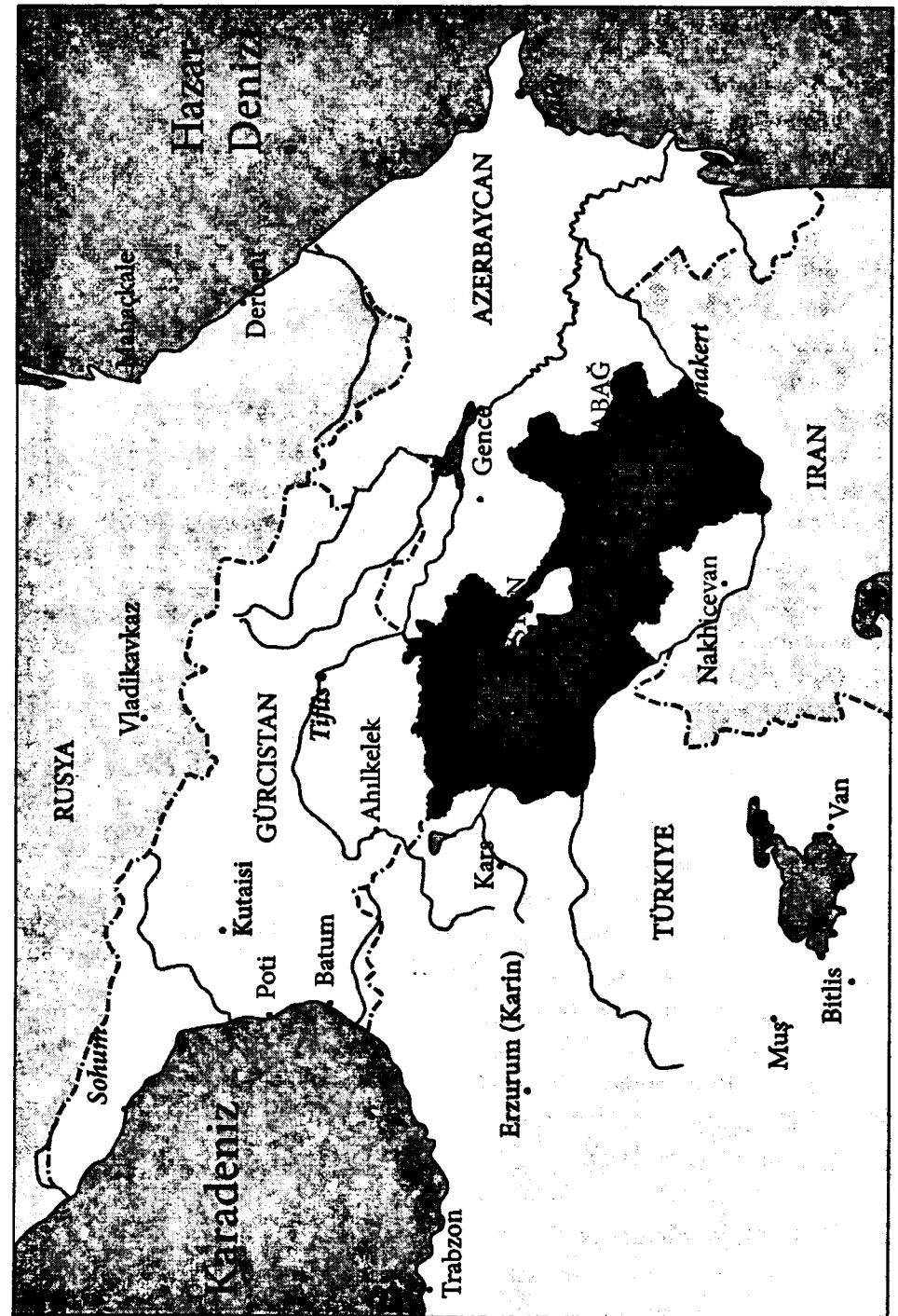
Mart 2012'da Ermenice olarak yayınlanmış olan ikinci kitabım “Ararat'tan bakış, Ermeniler ve Türkler”i de ileride Türkçeye kazandırmayı düşünmekteyim. Bu kitabın konusu, 1918'den günümüze kadar olan Ermenistan-Türkiye, Ermeni ve Türk ilişkileridir.

Bu kitabı okuyup, “Ararat'tan bakış, Ermeniler ve Türkler” başlıklı yeni kitabımın Türkçe çevirisini bekleyecek olan okurlara teşekkürlerimi arz ederim.





ICG map



Harita: Grigor Hakobyan

## İçindekiler

1. Birinci bölüm, Savaş evimize girmiş durumda	9
2. İkinci bölüm, Randevu yeri, Opera	15
3. Üçüncü bölüm, Dağlık Karabağ'da patlama	23
4. Dördüncü bölüm, Gorbaçov'la görüşme	29
5. Beşinci bölüm, Azerbaycan'ın cevabı, Sumgait	35
6. Altıncı bölüm, Kevorkov'un dramı	43
7. Yedinci bölüm, Ermenistan'da iktidar mücadelesi	51
8. Sekizinci bölüm, Gorbaçov Ermenistan'da	59
9. Dokuzuncu bölüm, Özel idare yılı	65
10. Onuncu bölüm, Kara Ocak, Bakû'de kırımlar	71
11. On birinci bölüm, 1990, Ermenistan'da rejim değişikliği	77
12. Onikinci bölüm, 1991, ölüm döşeğindeki imparatorluğun son yılı	83
13. On üçüncü bölüm, Ölmekte olan imparatorluğa son darbe	93
14. On dördüncü bölüm, 1992, bağımsızlığın ilk ayları	103
15. On beşinci bölüm, Hocalı ve Marağa	113
16. On altıncı bölüm, Şuşi'nin haçlıları	124
17. On yedinci bölüm, Laçin'in fethi	131
18. On sekizinci bölüm, Ararat'ın eteklerinde Türkçe kucaklaşma	139
19. On dokuzuncu bölüm, İktidar savaşı ve görüşmeler	147
20. Yirminci bölüm, Elçibey'in geçici başarısı	155
21. Yirmi birinci bölüm, Cephede dönüşüm	165
22. Yirmi ikinci bölüm, Kelbecer'in ele geçirilmesi	173
23. Yirmi üçüncü bölüm, Kanlı kış	185
24. Yirmi dördüncü bölüm, Bişkek ve Moskova, kan dökülmesinin sonu	201
25. Yirmi beşinci bölüm, Levon Ter-Petrosyan çekiliyor	215
26. Yirmi altıncı bölüm, Robert Koçaryan: Ermenistan cumhurbaşkanı	225
27. Yirmi yedinci bölüm, Eski hikâye	239
28. Yirmi sekizinci bölüm, 1918-1920 yıllarında Karabağ	251
29. Yirmi dokuzuncu bölüm, Komünizm yılları	261
30. Otuzuncu bölüm, Haydar Aliyev'e veda	269
31. Otuz birinci bölüm, Dağlarda düğün	279
32. Bitmemiş sonsöz, Yeşil ve siyah	285

## Birinci bölüm

### Savaş evimize girmiş durumda

Larisa Çakhoyan, Şubat 2006'da cumhurbaşkanları Robert Koçaryan<sup>1</sup> ve İlham Aliyev<sup>2</sup> arasında gerçekleşen buluşma öncesinde, bir gazete aracılığıyla Ermenistan cumhurbaşkanından, Azerbaycan lideriyle yapacağı görüşmesi esnasında oğlu ve diğer yüzlerce kayıp askerlerin kaderini de ele almasını rica etmekteydi. Ermeni dili ve edebiyatı öğretmeni olan Bayan Larisa "Ben bir ana yüreğiyle yavrumun hayatta olduğunu, Bakû'de bulunduğunu hissediyorum. Her an, ona ne olduğunu hissediyorum",- diye yazmaktaydı.<sup>3</sup>

Oğlu Hayk, 1999 Temmuzunda Bakû hapishanesinden yazdığı son mektubunda "Beni buradan çabuk çıkarın. Sizi çok özledim, Ermenistan'a gelmek istiyorum. Tüm dayılarıma, Hasmik'e, Artur'a ve beni soran herkese selam söyleyin",- diyor ve sürekli olarak ebeveynlerinin yardımını beklediğini belirtiyordu.

Hayk, Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki Paravakar Köyü'nden izine geleceği gün, yolunu şaşırarak Azerbaycan'ın Cafarlu Köyü'nde esir düşer. Oğlu esir düştükten sonra Çakhoyan çifti, yürüyerek Hayk'ın geçtiği yolu takip edip önlerine gelen insanlardan oğullarını sorar. Larisa Çakhoyan, Hayk'ı eve geri getirme umidiyle Ermeni, Azerbaycanlı ve Avrupalı, onlarca görevliye başvurur. Hayk'ın babası ve erkek kardeşi, Hayk'ı esaretten kurtarma umidiyle harcadıkları binlerce dolarlık borcu kapatmak amacıyla, Rusya'ya çalışmaya gider.

On yıldan fazla bir süredir ki, savaş Çakhoyan'ların evine girmiş, çıkmıyor. Kayıp yakınlarını, ebeveynleri ve de özellikle anneleri teselli etmek mümkün değil. "Oğlum vatan uğruna şehit düşseydi belki bu durumu kabullenirdim, fakat Hayk orada, Bakû'de, ben ise burada eziyet çekerken nasıl yaşarım?"<sup>4</sup>

<sup>1</sup> Robert Koçaryan, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti (1994-1997) ve Ermenistan Cumhuriyeti (1998-2008) cumhurbaşkanı olmuştur.

<sup>2</sup> İlham Aliyev, 2003 yılından günümüze kadar Azerbaycan Cumhuriyeti cumhurbaşkanlığı görevinde bulunmaktadır.

<sup>3</sup> Aravot gazetesi, Yerevan, 7 Şubat 2006.

<sup>4</sup> Çakhoyan'la yapılan görüşmeden, 8 Mayıs 2006, Vahramabert.

Uluslar Arası Kızıl Haç Komitesi, her yıl kayıpların durumu ve onların ailelerinin çektiği eziyete dikkat çekmekte ve bu durumu dünyada süregelen silahlı çatışmalar sonucunda ortaya çıkan en önemli insani problemlerden biri olarak kabul etmektedir. Karabağ savaşı sonunda, 1994 yılında elde edilen ateşkesten bu yana binlerce aile kayıp evlatları hakkında bilgi alamamaktadır.

Çakhoyan, Azerbaycanlı annelere “Oğlunu kaybetmiş ve oğlunun belirsiz akıbetinden, kahredici ve sınırsız özlemden dolayı acılar içinde olan bir ana size sesleniyor. Azerbaycan’da da benim gibi yaşlı gözlerle kayıp çocuklarından bir haber bekleyen çok sayıda ananın var olduğunu biliyorum. Farklı yerlere başvurdum, Gürcistan’da çok sayıda Azerbaycanlıyla görüştüm. Çok kişi kandırıp dolandırdı bizi, çok kişi ise arzu etmelerine rağmen yardım edemediler. Ben, çocuklarını kaybetmiş olan Azerbaycanlı annelere elimi uzatıyorum, sadece biz birbirimizi anlarız, çünkü aynı dehşet içinde bulunuyoruz. Gelin, hep birlikte sınırların ve kapalı kapıların açılmasına ulaşalım ve bulalım çocuklarımızı.”

Evlatlarını kaybetmiş olan Azerbaycanlı analar da, Çakhoyan’a ve yüzlerce Ermeni anneye benzer içerikli mektuplar yazabilir.

Avukat Larisa Alaverdyan, Azerbaycan’da tutulan Ermeni rehinelere ve tutsaklar arasında hayatta olanların bulunduğu inanmakta ve Nelson Mınatsakanyan olayını örnek olarak göstermektedir. Nelson, dört yıl bir Azerbaycanlının evinde tutulduktan sonra 1998 yılında geri verilmişti.

Çatışmaların başlangıcından bu yana Azerbaycan, yaklaşık 1800 Ermeni rehineyi, Ermeni tarafı ise yaklaşık 3500 Azerbaycanlıyı geri vermiştir.

Alaverdyan, rehinelere ve savaş tutsaklarının geri verilmesiyle ilgili iki olay üzerinde durmaktadır. Birincisi, Azerbaycanlılar, içlerinde üç yaşında bir kızın da bulunduğu 20 çocuğu bir kereden teslim etmişlerdi. Bu çocuğun ebeveynleri Dağlık Karabağ’ın Marağa<sup>5</sup> Köyü’nde esir alınmıştı ve çocuk yetimhanede büyümüş olduğundan Azerice konuşmaktaydı. İkinci olayda, 1994 yılının eylül ayında Azerbaycanlı 27 anne ve çocuk iade edilmişti.

“Bu insanlar Stepanakert<sup>6</sup> şehrinin anaokulunda ve çocuk hastanesinde tutuluyorlardı, aynı mekânda Martakert’ten<sup>7</sup> kaçan Ermeniler de kalmaktaydı. Azerbaycanlı ve Ermeni kadınlarla çocukların vedalaşmasını görmek gerekirdi. Çoğu zaman insan hikâyelerine gereken önemi vermiyoruz. Bu insanların birbirlerine karşı duydukları, aynı felaket içine düşmüş insan duygularını, hayatlarının sonuna kadar paylaşacaklarına eminim. Savaşta şehit düşen Koryun Arakelyan’ın annesi, bu rehinelere yemek götürüyordu”,- diyor Alaverdyan.<sup>8</sup>

Savaş esirleri ve rehinelere sorunlarıyla ilgilenen kuruluşların çalışanları, zor durumda olan ebeveynlere, hiç kimseyle bir takım işlemler

<sup>5</sup> Marağa, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nin Ermeni köylerinden biri olup, günümüzde Azerbaycan’ın kontrolünde bulunmaktadır. Marağa ile ilgili daha ayrıntılı olarak bk. 15. Bölüm.

<sup>6</sup> Stepanakert, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti başkentidir. 1923 yılına kadar Dağlık Karabağ’ın yönetim merkezi, Şuşi şehri olmuştur.

<sup>7</sup> Martakert, Dağlık Karabağ’ın kuzeyinde bulunan bir şehirdir.

<sup>8</sup> Alaverdyan’la yapılan görüşmeden, 16 Mayıs 2006, Yerevan.

gerçekleştirmemelerini tavsiye etmektedir. Lâkin Alaverdyan, bazı ebeveynlerin işlemlere girme sonucunda evlatlarını geri alabildiklerini hatırlamaktadır. “1995 yılında Ermenistan’ın İcevan bölgesinin sınır kısmında enteresan bir olay olmuştu. Azerbaycanlılar, rehinenin babasına, belli bir ücret karşılığında oğlunu geri vermeyi önerir. İstenen miktarı toplayamayan baba eksik kalan miktar karşılığında kendisi rehine olarak teslim olmaya karar verir. Azerbaycanlılar parayı alıp oğlunu serbest bırakır, kendisini ise götürmezler.”

Savaş Ermenistan’ın, Dağlık Karabağ’ın ve Azerbaycan’ın hemen her yerleşim yerine, şu veya bu şekilde hemen her eve girmiştir. Savaş, bazı ailelere ise çifte darbe vurmuştur. Ermenistan’ın Voskevan Köyü’nde yaşayan Khaçikyanların evine savaş üç defa girmiştir.

Sonik Khaçikyan’ın oğlu rehin alınca Ermeniler de değiş tokuş yapma niyetiyle Azerbaycanlı bir çobanın rehin alır. Azerbaycanlı rehine Khaçikyanların bodrumunda tutulur.

“Kalbi kırık bir adamdı, korkuyordu. Her sabah ben ona yemek veriyordum. 10 çocuğu olduğunu ve büyüğünün askerlik yaptığını söylüyordu. Çaya az şeker koyuyor, korkuyordu”, -diye hıçkırarak anlatıyor hayatının sonlarına gelmiş olan kadın.<sup>9</sup>

Oğlu Khaçik, daha Sovyetler Birliği zamanında, Bağanis-Ayrum Azeri köyünde rehin alınmıştı. Geçen yıllar içinde oğlundan hiçbir haber almadıklarını anlatmaktadır. İlk yıllarda Khaçik’in erkek kardeşi ve amcası tüm imkânları seferber ederek geceyi gündüze katmış, fakat bir netice elde edememişler. “Ne dersin, 1990’da rehin alınan birini sağ bulmak mümkün müdür?”, -diyor 80’ini geçmiş olan evladını kaybetmiş ana. “Khaçik’le değiş tokuş yapabilmemiz için bizinkiler Azerbaycanlıyı yakalayıp bize teslim etmişlerdi, fakat birkaç ay onu tuttuktan sonra küçük oğlum onu sınıra götürüp serbest bıraktı. Sadece, gidip Azerbaycan’da Khaçik hakkında bilgi toplayıp bir şekilde bize iletmesini rica ettik.”

Azerbaycanlıların yaşadığı Bağanis-Ayrum Köyü, Ermeni Voskepar, Voskevan ve Bağanis köyleri arasına girmiş durumdadır. Yerevan-Tiflis karayolu Bağanis-Ayrum’dan geçmektedir. Ermeni güçleri 90’lı yıllarda bu ve komşu Aksipara Azerbaycan köyünü ele geçirdiler. Savaş yıllarında ve ateşkesten sonra bu bölgelerde onlarca insan, keskin nişancılar tarafından vurulmuştur. Bu bölgelere mayın döşenmiş ve yakındaki tepelerden çevre köyler top ateşine tutulmuştur.

Rehin alınan Khaçik Khaçikyan’ın ortanca oğlu Vaçik, evlerinin yakınındaki tarlada patlamamış bir top mermisi bulur ve eve getirerek bıçağıyla kurcalar. Merminin patlaması sonucunda okul yaşındaki çocuk, elini ve bir gözünü kaybeder. Khaçik’in küçük oğlu Sasun, birkaç yıl önce sınır bölgesinde gömülü mayınlardan birine “rastlar” ve patlamadan ayağı parçalanır, kan kaybederek sürünür ve geçen arabalardan yardım ister.<sup>10</sup>

<sup>9</sup> Khaçikyan’la yapılan görüşmeden, 5 Haziran 2006, Voskevan.

<sup>10</sup> Khaçikyan’la yapılan görüşmeden, 5 Haziran 2006, Voskevan.

Mayın patlamaları, bombalamalar ve rehine almalar ilk etapta sınır bölgelerinde yaşayanları vurmaktadır. Kaçıkyan ailesi bunlardan sadece biridir. Savaş felâketi ne sınır tanır ne de milliyet.

Voskevan'a komşu Bağanis Ermeni köyünde Azerbaycanlı Lala Sahakyan, kızlık adıyla Hamavakh Adıgüzelova yaşamaktadır. Kocasını Derenik Sahakyan'ın, 1992 yazında evlerinin bahçesinde öldürülmesini hatırlayarak "Cesedi bodrumda saklıyorduk, çünkü Azerbaycanlılar köyün üzerine ateş yağdırıyorlardı. Birkaç komşuyla birlikte Derenik'i götürüp gömdüler",- diye anlatıyor Lala.<sup>11</sup>

Derenik ve Lala Sahakyanlar'ın oğlu Andranik askere gider. Horadiz'de<sup>12</sup> yaralanarak ayağını kaybeder. Andranik şimdi kunduracılık yapıyor. Bu mesleği savaştan sonra elde etmiş. Andranik evli ve iki çocuk sahibi. Bağanis'in tüm sakinleri gibi Sahakyanlar da geçim sıkıntısı yaşıyor. Yıllar önce savaş malûlü Andranik'e yardım yapılıyordu. Andranik, cesaret madalyası sahibi. Lâkin Sahakyanlar para değil, barış istiyor.

Bağanis Köyü'nün toprakları sınıra yakın bulunmaktadır. Savaş, bu bölgenin birçok insanına felaket getirmiştir. Köylüler hâlâ topraklarını korku içinde sürmektedir. Sınır konusunda herkesin kendine göre bir anlayışı var. Andranik'in annesi Lala için sınır sadece yıkılan baba evi manasına gelmiyor. Bu tasalı Azerbaycanlı kadın hayatının bir kısmını ve akrabalarını sınırın diğer tarafında bırakmıştır.

Lala, 1966 yılında, daha 19 yaşındayken ve tek kelime Ermenice bilmezken evlenir Derenik'le. Derenik, Yerevan'da Ermeni karısından ayrılıp 3 çocuğunu analarının yanında bırakıp dördüncü çocuğu Garnik'i yanında baba ocağına getirmişti. "Biz, 2 kız, 12 erkek kardeşlik ve Bağanis-Ayrum köyünde yaşıyorduk. Günün birinde Derenik beni sözde alışveriş yapmaya, Ğazakh<sup>13</sup> çarşısına götürdü. Beni çarşıdan evlerine getirdi. Derenik 45 yaşındaydı, Garnik ise 5. sınıfta. Birlikte büyüttük, askere gönderdik. Döndükten sonra öz annesine, Yerevan'a gitti",- diyor Lala.

Bağanisliler barış istiyor, çünkü yaşamak, toprağı işlemek istiyor ve kendi topraklarında öldürülmek istemiyorlar. Derenik'le evlendikten sonra üç çocuğu olan Azerbaycanlı Lala da barış istiyor. Barış, onu sınırın öte tarafında bıraktığı geçmişi ve akrabalarıyla birleştirecektir.

"Kızım Armine'yi savaştan önce bir Azerbaycanlıyla evlendirdim. Son olarak 1988 yılında birbirimizi gördük. Ondan sonra ise ne kızımın ne de ailemden bir haber alamadım. Belki de kardeşlerim savaşta öldürüldüler, bilmiyorum. Akrabalarımı rüyamda görmeyi çok istiyorum, fakat rüyama girmiyorlar",- diye hayıflanıyor Lala.

Noyemberyan<sup>14</sup> bölgesinin yerel televizyonu yıllar önce bu Azeri kadın hakkında bir röportaj hazırlamıştı. Sonik Khaçikyan, Lala'yı tanıyor ve onunla yapılan programı seyretmiş. "Mutsuz bir kadın o",- diyor.

<sup>11</sup> Sahakyan'la yapılan görüşmeden, 26 Haziran 2004, Bağanis.

<sup>12</sup> Horadiz, Aras Nehri kıyısında bulunan bir yerleşim yeridir.

<sup>13</sup> Ğazakh, Azerbaycan'ın kuzeybatısında bulunan bir şehirdir.

<sup>14</sup> Noyemberyan, Ermenistan'ın kuzeydoğusundan bulunan bir şehirdir.

Karabaş savaşı, 1994'teki ateşkesten sonra, "ne savaş, ne barış" olarak yeni bir döneme girdi. Askeri operasyonların sürdüğü üç yıl zarfında taraflar 20 bine yakın ölü ve on binlerce yaralı verdi. Kaçakların ve yerlerinden edilenlerin genel sayısı bir milyonu geçmektedir. Özellikle Dağlık Karabaş ve idari olarak Azerbaycan'a ait olup Karabaş güçlerinin elinde olan bölgeler darbe almıştır. Tüm bu bölgenin toplam alanı, eski Karabaş Özerk Bölgesi alanının hemen-hemen iki katıdır.

Ermeniler ve Azerbaycanlılar çok ağır bir bedel ödedi. Vrej Babayan, bu savaşa bedeninin tam yarısını vermiştir. Dağlık Karabaş'ın Berdaşen Köyü okul öğretmeni, 1993 Temmuzunda Ağdam<sup>15</sup> yakınlarında, bir anti tank mayını üzerinde havaya uçar, sağ ayağı ve sağ elini kaybeder, sol ayağı ve sol gözünden yaralanır. Kendisinden yayınlamak amacıyla bir fotoğraf istediğimde, Vrej'in silahla veya askeri elbiseyle çekilmiş bir resmi olmadığı ortaya çıktı.

Üç yıl savaşa katılmış olan matematik öğretmenin belgesi, bedeninin bugünkü durumudur.

Vrej evli değil, savaş engel olmuş. "Savaşlarda masum insanların zarar gördüğünü sonradan anladım. Karabaş savaşı, milli kurtuluş savaşıydı ve katılmaya mecburduk, çünkü başka bir imkânımız yoktu. Ya evi-barkı bırakıp kaçacak, ya da dövülecektik. Ya onlar bizi öldüreceklerdi, ya da biz onları. Savaşı biz kazandık, gerçi çok ağır bir bedelle, fakat hürriyetimizi elde ettik, lakin galip gelmiş bir halk bu hayata ve geçim şartlarına layık değildir",- diyor Vrej.<sup>16</sup>

Azerbaycanlı kadın Elmira, Azerbaycanlılardan da Ermenilerden de aynı oranda zarar görmüş olduğunu belirtiyor. Yaklaşık 40 yıl önce Bakû'de, gelecekteki kocasıyla tanışır ve gelip Berdaşen'e yerleşir. Oğlu, genç yaşta vatani savunmak için cepheye gidip şehit olur. Elmira'nın 17 yaşındaki kızını bir Ermeni genci kıskançlık sonucu öldürür, fakat bu kadının şahsi, ailevi talihsizliği bu kadarla da bitmiyor. İki kız kardeşini Bakû'de bırakmış ve son olarak 2001 yılında Uluslar Arası Kızıl Haç vasıtasıyla mektuplaşmış onlarla. Son zamanlarda annesinin öldüğünü duyar. Bayan Elmira gelecekle yaşıyor, çünkü sadece o şekilde kaderin darbelerini yumuşatabiliyor. Ailesinde sevilen bir ana, eş ve ninedir. Lâkin gerçekleşmesi olanaksız gibi gözüken bir arzu rahat bırakmıyor kendisini "Kız kardeşlerimi görme hayaliyle yaşıyorum".<sup>17</sup>

Diğer taraftan, Ermeni Tamara ninenin de kocası Azerbaycanlıydı. Onun kederine bir de yalnızlık ve yaşlılık eklenmiştir. Dağlık Karabaş'ın Khaçen Köyü'nde yaşayan bu kadın, tek kızını bir Azerbaycanlıyla evlendirir. Kızı, Bakû'de enstitüyü bitirdikten sonra, edebiyatçı kocasıyla birlikte köye dönüp okulda öğretmenlik yapmaya başlar, birkaç yıl sonra ise hastalanıp vefat ederek iki çocuğunu öksüz ve Tamara'nın bakımına terk eder. Savaş sebebiyle Azerbaycanlı baba çocukları, 12 yaşındaki Emin ve 10 yaşındaki Lilia'yı alıp

<sup>15</sup> Ağdam şehri ve aynı isimle anılan bölgenin bir kısmı, askeri faaliyetler sonucunda, günümüzde Karabaş güçlerinin kontrolünde bulunmaktadır.

<sup>16</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 18 Haziran 2006, Berdaşen.

<sup>17</sup> <http://www.karabakhopen.com/src/index.php?lang=am&id=8&nid=8021>.

Khaçen'den geçer. Tamara, uzun zaman torunlarından haber alamaz ve ancak altı yıl önce bir mektup eline geçer.

"Tiflis'te akrabalarımız var, Emin, onlar vasıtasıyla bir mektup ve iki resim göndermiş. Bu, onlardan elime geçen tek şey. Gece gündüz bu fotoğraflarla konuşuyorum. Mektupta, okulu bitirdikten sonra Emin'i amcasının yanına, Bakû'ye öğrenim görmeye gönderdikleri yazılıydı. Orada da evlenip çocuk sahibi olmuş. Lilia hakkında hiçbir şey yazmıyordu. Nerede olduğu ve kendisine ne olduğu hakkında hiçbir şey bilmiyorum. Lilia için çok endişeliyim",- diyor ve öteki dünyaya gitmeden torunlarını bir defa görmeyi arzuluyordu yaşlı kadın.<sup>18</sup>

Matematik öğretmeni Vrej Babayan, Azerbaycanlı Elmira, kunduracı Andranik Sahakyan, kayıp Hayk Galistyan ve Khaçik Khaçikyan, geçenlerde sakatlanan iki çocukları, asker oğlunu bekleyen Larisa Çakhoyan, çalışma niyetiyle Rusya'ya gitmiş olan kocası ve oğlu, Tamara nine, akrabalarını rüyasında bekleyen Azerbaycanlı Lala ve Sonik Khaçikyan bu savaşın trajik, fakat aynı zamanda olağan kişileridir.

Azerbaycan, Dağlık Karabağ ve Ermenistan'da onlara benzer binlerce insana rastlamak mümkündür. Hiçbir zaman ilan edilmemiş ve sonuçlandırılmamış bu savaş, on binlerce Ermeni ve Azerbaycanlının hayatını altüst etti. İki komşu ülke ve bu ülkelerin yöneticileri kan dökülmesinden, toplu tehirden, yerleşim yerlerinin yıkımından kaçınmayı beceremediler. Bugün de, askeri operasyonların son bulmasından 18 yıl sonra, Ermeniler ve Azerbaycanlılar birbirlerinin dilini anlamamaktadır.

## İkinci bölüm

### Randevu yeri, Opera

1988 yılının Şubat sonlarında, Ermenilerin randevu yeri Opera Meydanıydı (daha sonra Hürriyet Meydanı). İnsanlar Yerevan'dan, taşra şehirlerinden ve köylerden mıknaşlanmış gibi buraya doğru çekiliyorlardı. Şubatın son haftası, sinema rejisörü Tigran Khızmalıyan'ın hayatını temelden değiştirdi. Rock and Roll, Fransız filmleri ve Rus edebiyatı aşığı bu genç, Yerevan Devlet Üniversitesi'ndeki işini artık yapamaz durumdaydı. Kendisini çevreleyen dünya değişmeye başlamıştı.

"Sumgait'e<sup>1</sup> kadar, Ermenilere özgü bir balo gibiydi. Filmlerimde ve makalelerimde daha sonraları belirttiğim gibi, XX. yüzyılda, Fransız ihtilalinin sloganları gerçekleşti, hürriyet, eşitlik ve kardeşlik. Şubatın son haftası bizim için hakiki bir ihtilaldi, volkanın içine girdik, güç aldık ve tamamen değişmiş olarak çıktık",- diyor Khızmalıyan.<sup>2</sup>

"Karabağ Komitesi"nin yaşlı üyelerinden, rahmetli Rafayel Ğazaryan, 1988 Şubatını ve sonraki dönemi Ermeni halkının tarihindeki parlak sayfalardan biri olarak tanımlamaktadır. Hürriyet Meydanı'nda toplanmış olan halk, Karabağ sorununun pek yakında çözüleceğini, Moskova'nın bölgeyi Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan'a bağlayacağını ve böylece tarihi adaletin tecelli edeceğini zannediyordu.

"Başlangıçta, tüm bu sürecin liderliğini İgor Muradyan eline aldı. Aşot Manuçaryan, Hambardzum Galistyan, Aleksan Hakobyan ve diğerleri onun etrafında kümelenmişlerdi. Yüz binlerin bizi dinleyip, inandıklarını ve bizden öneri, çözüm ve fikir almak istediklerine şaşmıştık",- diyor Ğazaryan.<sup>3</sup>

18 Şubatta, Abovyan şehrindeki fabrikalardan birinde işçilerin protesto gösterisi meydana gelmişti. Birkaç yüz kişi, teknolojik zararlarla ilgili ve fabrikanın kapatılması istemiyle protestoda bulunuyor ve Yerevan'a yürüyordu.

Ermenistan Komünist Partisi önderi Karen Demirciyan, eşiyle birlikte Moskova'ya uçacaktı. "O günü çevrecilerin gösterisi olacaktı, Karen, yarın da

<sup>18</sup> <http://www.karabakhopen.com/src/index.php?lang=am&id=8&nid=6069>.

<sup>1</sup> Sumgait'te, 1988 Şubatında vuku bulan Ermeni katliamları hakkında bk. 5. Bölüm. Sumgait, Hazar Denizi kıyısında bulunan bir şehirdir.

<sup>2</sup> Khızmalıyan'la yapılan görüşmeden, 3 Temmuz 2006, Yerevan.

<sup>3</sup> Ğazaryan'la yapılan görüşmeden, 25 Nisan 2006, Yerevan.

Karabağ gösterilerinin yapılacağını söyledi. Onun için sürpriz yoktu. Sorunun şimdilik çözülmeyeceğini, daha sorunun olgunlaşmadığını söylüyordu. Karabağ'ın statüsünün yükseltilmesini, Karabağ'ın özerk cumhuriyet olmasını planlıyordu. Günlüklerinde, bu konuda Yegor Ligaçov'la anlaşma elde ettiği yazılı",- diyor Rima Demirciyan, Sovyet Ermenistan'ın yöneticisinin eşi.<sup>4</sup>

O tarihlerde Ermenistan başbakanı olan Fadey Sargısyan "İlk büyük gösteri Abovyan'daki fabrika civarında gerçekleşti. Gerçi, tertip edenlerin, bunu bir bahane olarak kullandıkları aşikârdı. 18 Şubat Moskova'dan döndüm ve hükümet binasının girişinde göstericilerle karşılaştım. Birinci yardımcım Vladimir Movsesyan, oturma salonunda onların temsilcileriyle görüşüyordu. 50-60 kişiydiler. Ben de oturup sohbet katıldım".

Durumu araştırmak için bir uzmanlar grubu kurulması fikri göstericiler tarafından kabul edilir. Ertesi gün Opera Meydanında, artık çevre sorunlarıyla ilgili olmayan gösteriler başlar. Meydanda irdelenen temel konu Karabağ'dı.

Hareketin öncülerinden Zori Balayan durumu şöyle açıklamaktaydı:

"Biz sadece çevre sloganlarıyla toplanmıştık Opera Meydanında, fakat içerlerinden biri de, mesela, 'Karabağ, Ermenistan'ın tarihi bölgesidir' diyordu. Kimse buna önem vermedi. Öbür gösteride bunların sayısı arttı. İgor Muradyan insanları meydana yönlendirdiğinde, Gorbaçov'un fotoğraflarını da getirmişti. 'Lenin, Parti, Gorbaçov' sloganı onundu, o uydurmuştu. Üç hafta sonra bir tane daha uydurdu: 'Stalin, Beria, Ligaçov'. Bu şekilde halk arasında, 'Nairit' kimya fabrikası ve Sevan Gölü problemleri haricindeki milli sorunlar hakkında da konuşabileceği düşüncesi uyandı. Bir ay sonra 'Nairit' ve Sevan'a artık sadece beş dakika değiniliyordu".<sup>5</sup>

Sovyetler Birliği'nde ilk defa olarak milli toplumsal hareket başlayarak, Sovyet sistemine, Komünist Partisi diktasına meydan okunmaktaydı.

"Ülke tarihinde ilk defa olarak, Dağlık Karabağ'ın bölge ve Ermenistan'ın yüksek meclisleri yukarıdan indirilmiş emirlerle değil, aşağıdan, halkın talebiyle kararlar almaktaydı. Dağlık Karabağ'da ve Ermenistan'da, süreklilikleri, düzenleri ve çapları açısından sadece Sovyetler Birliği'nde değil, tüm dünyada benzeri olmayan yüz binlerce kişilik gösteriler tertiplendi",- yazdı, Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan.<sup>6</sup>

22 Şubat 1988 akşamı, Sovyetler Birliği önderinin Ermeni asıllı ve Karabağ kökenli danışmanı Karen Brutents'in ofisindeki telefon çalar. Arayan Mihael Gorbaçov'dur. Brutents, ülke yöneticisinin ilk sözlerini bugün de hatırlıyor:

"Karen, Stepanakert'e gitmek lazım. Halk galeyana gelmiş orda. Yanına kimi almak istersen al ve git. Günümüzde sadece gazetelerde yayınlanan bölük-pörçük veriler Karabağ sorunu ve bununla ilgili çatışmalar konusunu hatırlatmaktadır. O zamanlarda ise, bunlar devrim niteliğinde olaylardı",- yazıyor Brutents.<sup>7</sup>

<sup>4</sup> Demirciyan'la yapılan görüşmeden, 16 Ekim 2006, Yerevan.

<sup>5</sup> Thomas de Waal, "Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War", New York University Press, New York and London, 2003, pp. 22-23.

<sup>6</sup> Levon Ter-Petrosyan, "Kharabaghyan sharzhman antsats ughin ev herankarnery" ["Karabağ Hareketi'nin geçtiği yol ve perspektifleri"], *Haykakan jamanak gazetesi*, Yerevan, 5 Ekim 2006.

<sup>7</sup> Karen Brutents, «Тридцать лет на Старой площади», *Международные отношения*, Москва, 1998, сс. 505-506.

Karabağ olaylarını yorumlama konusunda merkezi Sovyet basını tek taraflıydı. *Pravda* ve *İzvestiya* gazeteleri sadece birkaç satırla, Yerevan'da bir grup radikal ve milliyetçilerin gösteriler düzenlediklerini yazdı.

"Karabağ Komitesi" üyelerinden rahmetli Hambardzum Galıstyan, o romantik, devrimci dönemi sivri ve alaycı kalemıyla anlatmaktadır. "Bu bir-iki kelimedem, "milliyetçi, radikal" asil halkımız çok alınmıştı. Bu yüzden, gösterilere katılanların sayısı da ikiye, dörde katlanmıştı".<sup>8</sup>

Yerevan'da başlayan günlük mitingler yeni-yeni insanları getirmekteydi meydana. 25-26 Şubatında Sovyetler Birliği tarihinin en büyük nümayişi vuku bulur ve farklı kaynaklara istinaden yarım ile bir milyon arasında Ermeni, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesini talep eder.

Sovyet Ermenistan'ın önderi Karen Demirciyan, o günlerde göstericilerden birkaçını kabul eder. Bunların içinde Silva Kaputikyan da vardı. Şair, Ermenistan'ın yöneticisine, meydanlara dökülmüş olan halka katılmasını önerir. Kaputikyan, o günlerin dramatik durumunu şöyle anlatmaktadır:

"Demirciyan'ın yüzünde, her zamanki ironi yerine endişe vardı, çıkışı olmayan bir durumun ağırlığı. Bizim hepimizden çok daha fazlasını biliyordu. Görüşme birkaç saat sürdü. Sabahleyin tekrar toplanmaya karar verildi. Sabahleyin, Karabağlıların yüzleri sevinçten parlıyordu. Akşam geç saatlerde, Stepanakert'te, bölge meclisinin toplantısı esnasında, Azerbaycanlı üyelerin haricinde, tüm üyelerin Ermenistan'la birleşme kararı aldıklarını öğrenmişlerdi. Karabağlılar, müjde verir gibi -Bundan haberiniz var mı, yoldaş Demirciyan- diyerek sordular. Demirciyan'da müjde kabul edecek ruh hali yoktu. -Biliyorum- cevapladı, düşünceli bir halde,- bu karar tabii ki durumu değiştirmektedir."<sup>9</sup>

Politbüro, sorunu Moskova'da inceler. Gorbaçov şöyle yazar "Azerbaycan önderi Kâmrân Bağirov, Dağlık Karabağ'ın statüsünün değişmezliğini Moskova'nın garanti etmesi konusunda diretiyordu. Ermenistan'ın önderi Karen Demirciyan, Dağlık Karabağ bölge meclisinin başvurusunun Azerbaycan, Ermenistan ve Sovyetler Birliği Yüksek Sovyetlerinde görüşülmesini öneriyordu. Bakû ve Yerevan'ın argümanlarını Moskova'nın düzenlemesinin gerektiği belli oldu. Nikolay Rijkov, "Anayasaya göre" hareket etmemiz gerektiğini söyledi. Viktor Çebrikov, bu olayların, SSCB'nin<sup>10</sup> diğer cumhuriyetlerinde kötü etki yarattığını bildirdi. Estonya'da, SSCB'den ayrılma eğilimleri artmaktaydı. Tacikistan da, Buhara ve Samarkant'la ilgili taleplerini gözden geçiriyordu. Ben, sorunun siyasi çözümünde, tüm sınır değişimlerinin kabul edilemezliği hakkında merkez komitesinin açıklama yapmasında, bizim de Dağlık Karabağ'da durumu düzeltmeye yönelik ekonomik, sosyal ve kültürel öneriler projesine ihtiyaç duyduğumuz konusunda inat ediyor, Dağlık Karabağ'ın statüsünün Ermeniler ve

<sup>8</sup> Hambardzum Galıstyan, "Hodvatsner, hushagrutyumer, hartsa-zruitsner" ["Makaleler, hatıratlar, röportajlar"], Yerevan, 2002, s. 335.

<sup>9</sup> Silva Kaputikyan, "Ejer pak gzrotsneris", ["Kapalı çekmecelerden sayfalar"], "Apollon", Yerevan, 1997, s. 261-262.

<sup>10</sup> SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Rusça: Союз Советских Социалистических Республик) (1922-1991).



Azerbaycanlıların belirlemesine bırakmamızı ve onlar tarafından kabul edilecek herhangi bir kararı onaylamamız gerektiğini söylüyordum.”<sup>11</sup>

Yerevan ve Stepanakert'teki Karabağ hareketini ve toplu gösterileri kim yönetiyordu? Bu, kendiliğinden meydana gelmiş bir halk hareketi miydi, yoksa bir yönetim merkezi mi vardı? Sovyetler Birliği'nin ikinci adamı olarak kabul edilen Ligaçov, Eylül 1987'de, Sovyet cumhuriyetlerinde milliyetçilik akımlarını teşvik etmekle batıyı suçluyor, KGB başkanı Viktor Çebrikov ise batılı gizli servisleri Sovyetler Birliği'nde etnik karışıklıklar çıkarmakla itham ediyordu.

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının sebeplerinden birinin de Karabağ sorunu olduğu konusunda görüş bulunmaktadır.

Çebrikov'un halefi Vladimir Krüçkov'un belirttiğine göre “Sebepler çoktu ve ben herhangi birine öncelik vermiyorum. Dış ve iç etkenler vardı. Dış etkenler bazı etkilerde bulundular, fakat her halükârda, esas olan iç etkenlerdi. Sovyetler Birliği'nin yıkılması için objektif bir gereksinim yoktu. Karabağ olayları tabii ki bir rol oynadı, fakat bu süreçte (SSCB'nin yıkılması) karar verici değildi. Sovyetler Birliği sübjektif nedenlerden dolayı yıkıldı, yönetimde bulunan bazı kesin kişiler, Gorbaçov, Aleksandır Yakovlev ve diğerlerinin faaliyetleri sonucunda yıkıldı”.<sup>12</sup>

“Karabağ Komitesi” üyelerinden Aşot Manuçaryan, bir miting esnasında, çatışmalar kışkırtma sayesinde Gorbaçov'u gözden düşürmek ve onun siyasi çizgisinin dirayetini zan altında bırakmak niyetiyle Artsakh<sup>13</sup> hareketini KGB'nin başlatmış olduğunu açıklamıştı.

“Yani, Sovyetler Birliği yönetiminin iki kolundan biri, reformlara ve Gorbaçov'un siyasi çizgisine karşı olanı, etnik çatışmalar kışkırtmaktaydı. Ermenistan'da kitlesel hareketlerin başlayacağı, halkın sokaklara döküleceği ve akabinde de süreç üzerindeki hâkimiyetlerini kaybedeceklerini ise beklemiyorlardı”,- diyor Manuçaryan.<sup>14</sup>

1980'lerin ikinci yarısında, Kremlin'deki iki kanat arasında görüş ayrılığı vardı. Bunlardan ilki Gorbaçov ve Yakovlev liderliğindeki reformistlerdi, diğeri ise Ligaçov, Krüçkov ve silahlı kuvvetler yönetiminin başını çektiği tutucular.

Bu sonuncular, *Perestroyka* (yeniden yapılanma) ve *Glasnosttan* (şeffaflık) Sovyet ülkesine gelecek olan tehditleri görünür kılmak için, sahne arkasından milli sorunlar uyandırıyorlardı. Böylece, bu görüşe göre, Karabağ hareketini bu tutucu kol kışkırtmıştır. Çünkü destekleri olmaması durumunda Artsakhlı komünistler ne Moskova'ya heyetler gönderme, ne de bölge meclisi oturumu yapmaya cesaret edemezler ve bu oturumda Dağlık Karabağ'ı Sovyet Azerbaycan'ı bünyesinden çıkartıp Sovyet Ermenistan'a bağlama kararı almak gibi görülmemiş bir cüret sergileyemezlerdi.

Yeniden yapılanmanın fikir babalarından Yakovlev, Krüçkov'u 1988-1990 yıllarında Sumgait, Riga ve Viltüs'te provokasyonlar tertip etmekle suçlamıştı. Böylece, 1988 Şubatının son günlerinde Azerbaycan'ın Sumgait şehrinde meydana

<sup>11</sup> Mikhail Gorbachev, “Memoirs,” New York and London, 1996, pp. 333-340.

<sup>12</sup> Lusik Çukasyan'ın Vladimir Krüçkov'la yaptığı röportaj, журнал «Армения и мир», [Ermenistan ve dünya] dergi, Moskova, sayı 11, 2004.

<sup>13</sup> Karabağ'ın eski ve Ermeniler tarafından hâlâ kullanılan ismi.

<sup>14</sup> Manuçaryan'la yapılan görüşmeden, 19 Nisan 2006.

gelen Ermenilere yönelik katliamlar, Sovyetler Birliği'ndeki demokrasi yatırımının, yani “Perestroyka”nın ne gibi trajik sonuçları olabileceğini Gorbaçov'a göstermek için sözde bu tutucu kanadın teşvik ve izniyle yapılmıştı.

İkinci yaygın görüş ise, dış güçlerin, özellikle de batılı gizli servislerin katılımıyla ilgilidir.

Bu görüş sadece Sovyetler Birliği yönetiminin tutucu kanadının iddialarıyla değil, başlangıç aşamasında, batılı haber ajanslarının Karabağ hareketine ve Ermenilere yönelik olumlu yaklaşımıyla da desteklenmektedir.

Lakin Karabağ suni bir sorun değildi. Bu mesele XX. yüzyılın birinci yarısından itibaren vardı ve Sovyetler Birliği yıllarında şu veya bu düzeyde, hatta Ermenistan'la Azerbaycan yönetimlerinin başında bulunanlar tarafından ele alınmış, kısacası Karabağ sorunu daima gündemde bulunmuştur. “Karabağ Komitesi” koordinatörü ve Ermenistan'ın ilk başbakanı Vazgen Manukyan, başlangıç aşamasında Moskova'nın bu işi teşvik ettiği kanısı yaratılmış olmasına rağmen, Karabağ hareketinin ortaya çıkmasını doğal kabul etmektedir. “Nedenini bugüne kadar anlayabilmiş değilim, fakat ilk üç Karabağ heyetleri Moskova'dan ümitlenmiş olarak döndüler. Karabağ halkı yüreklendi, yeni şartlar altında bu sorunun çözüleceğini sandılar. Her ne kadar dış kaynaklar arasak da, Karabağ hareketi her halükârda içerdendi ve doğaldı”.<sup>15</sup>

Daşnaktsutyun<sup>16</sup> temsilcisi Hrayr Marukhyan'a göre Karabağ hareketi Ermenilere aitti ve dışarıyla hiçbir ilişkisi yoktu. “Var olan şartlar altında bu kaçınılmaz bir hareketti. Öyle ki, şayet Nakhicevan'da<sup>17</sup> da halkımız aynı şartlar altında yaşamış olsaydı, orda da benzer bir hareket kaçınılmaz olurdu”.<sup>18</sup>

“Karabağ Komitesi”nin bazı üyelerinin KGB hesabına çalışmış olduğu söylentileri gerçekte ne kadar uyuşmaktadır? Yıllar sonra bu soruyu Krüçkov şöyle cevaplandırır. “Bakın, sorduğunuz yılları pek de iyi hatırlamıyorum, -der ve devam eder,- anlıyorsunuz değil mi? Ben her bildiğimi söyleyemem ve bildiğimin büyük bir kısmını benimle birlikte öbür dünyaya götüreceğim”.<sup>19</sup>

“Karabağ Komitesi”nin bazı üyeleri ile Sovyet KGB'si arasında işbirliği ihtimali hakkında ortaya atılan iddialar, hâlihazırda kanıtlar olmadığından ve 1988-1991 KGB arşivlerinin şimdilik kapalı olmalarından dolayı yersizdir. Sovyet Ermenistan'ı KGB'sinin arşivleri 1988 yılında Rusya'ya götürülüp, 1991 yılında tekrar iade edilmişti. Neydi bunun anlamı? Krüçkov bunun ne Moskova, ne de Yerevan'ın zararına yapılmadığını belirtmekte yetinmişti.

Daha sonra yönetime gelecek olan “Karabağ Komitesi” üyeleri 1988 yılında tutuklanarak Moskova'daki *Matroskaya Tişina* ve *Butirka* hapisanelerinde yaklaşık yarım yıl kalırlar. Komite üyelerine hapisanede kötü uygulamada bulunulmadığı gerçeği, onların veya onlardan bir kısmının KGB'ye çalıştığıyla ilgili ve daha farklı yorumlara sebebiyet vermiştir.

<sup>15</sup> Vazgen Manukyan, “Gnatskiits trchelu zhamanaki e; hodvatsneri zhoghovatsu”, [“Trenden atlama zamanı, toplu makaleler”], Yerevan, 2002, s. 36.

<sup>16</sup> Taşnaktsutyun, Ermeni Devrimci Federasyonu, EDF.

<sup>17</sup> Nahcivan'ın eski ve Ermeniler tarafından hâlâ kullanılan ismi.

<sup>18</sup> *Droşak* [Bayrak] dergisi, 4 Ocak, sene 1989, sayı 19.

<sup>19</sup> Lusik Çukasyan'ın Vladimir Krüçkov'la yaptığı röportaj, *Ermenistan ve dünya* Rusça dergi, sayı 11, 2004.

Karabağ hareketi liderlerinden İgor Muradyan, başlangıç aşamasında Yerevan'ın aktifleşmesi ve Dağlık Karabağ halkının güvenliğinin sağlanması konusunda ehemmiyet vermekteydi. "Bu sorunun gerçekleştirilmesi ve Ermenistan'ın komünist yöneticilerine baskı uygulayabilmek için Ermenistan yöneticileri, KGB, işleri bakanlığı ve büyük şirketler ile kuruluşların çalışanlarıyla işbirliği yapmak gerekiyordu. Bu, çok "yerel, yönetilebilir" milli hareket, Ermenistan yönetimi ve özellikle Karen Demirciyan için elverişliydi. Demirciyan, "Perestroyka" karşıtı olarak Gorbaçov'un velinimetinden yoksun kalmıştı ve kontrol edilebilir bir hareket kendisini Moskova'nın gözünde "becerikli" bir yöneticiye devşirmeye elverişliydi. Demirciyan, Karabağlıları sevmezdi ve tabii ki, bu sorunu Moskova katında ciddi olarak ortaya atmaya hiçbir zaman niyetli değildi".<sup>20</sup>

Benzer yorumları Rima Demirciyan kesinlikle reddetmektedir. "Dağlık Karabağ ve Karabağlıların durumunun iyileştirilmesi için Ermenistan yöneticilerinden hiçbiri Demirciyan kadar çalışmamış ve hiçbiri bundan Demirciyan kadar zarar görmemiştir. Karabağ her zaman onun aklındaydı. Karabağ'ın Ermenilerden boşalmaması için her şeyi yapmaktaydı. Karabağlılara Ermenistan'da görevler verilmesine Karen karşı çıkıyordu. Bu durum sık-sık farklı bir şekilde yorumlanmaktaydı. Karabağlılara, Demirciyan'ın kendilerini sevmediği aşılarmıştı. -Karabağlılar bırakıp geliyor, kim kalacak orada- diyordu hep".<sup>21</sup>

Fadey Sargısyan da Muradyan'la hemfikir olmayıp, Demirciyan'ın, Karabağ sorununun çözümüyle çok ilgilendiğini iddia etmektedir. "Moskova'da, benim de bulunduğum Politbüro toplantılarındaki konuşmaları sert ve cüretkârdı. Fakat Merkez Komitesi, özellikle de Ligaçov tarafından Demirciyan'a büyük baskı yapılmaktaydı. 1988 Şubatında Ligaçov, Demirciyan ve Bağirov'u yanına çağırarak -Karabağ'ın kendi kaderini tayin etme ve Ermenistan'la yeniden birleşme sorununun müspet bir çözümü olamaz ve konuyla ilgili konuşmalara son vermek gerekir- demişti".<sup>22</sup>

Yerevan ve Stepanakert'te başlamış olan mitingler ve Dağlık Karabağ bölge meclisinin 20 Şubatta aldığı karara Moskova'nın cevabı gecikmez. Politbüro, 21 Şubatta, başlamış olan hareketi telin etmekte ve katılımcıları "radikalistler, milliyetçiler" olarak damgalamaktadır. Gorbaçov, durumu yerinde kontrol altına almak niyetiyle Bakû, Stepanakert ve Yerevan'a heyetler yollar.

Moskovalı bürokratlardan Georgi Razumovski ve Pyotr Demiçev Dağlık Karabağ'a gelir. Yegor Ligaçov Bakû'de faaliyet göstermekteydi ve alalece, Dağlık Karabağ'ın, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olup Sovyetler Birliği'nin sınırlarının değişmez olduğunu açıklamıştı. Stepanakert'te de Razumovski, Dağlık Karabağ'ın, Azerbaycan'ın bir parçası olup, bölgenin Ermenistan'a bağlanması konusundaki her denemenin izin verilemez ve kabul edilemez olduğunu açıklar. Anatoli Lukyanov ve Vladimir Dolgikh ise Yerevan'a gelir.

Opera meydanında bulunanlar Kremlin'den görevlilerin geldiğini duyarlar. Birkaç saat sonra Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin binası,

Bağramyan caddesi boyunca ablukaya alınmıştı. Ermenistan yönetimi için zor bir durum hâsıl olmuştu, özellikle Kremlin'den gelmiş olan görevlilere karşı. Komünist Partisi genel sekreteri Karen Demirciyan, mitingin temsilcilerinden biriyle görüşmek ister. Hambardzum Galıstyan seçilir. "Oturanlardan sadece Demirciyan'ı ve Fadey Sargısyan'ı tanıdım. Kendimi takdim ettim. Mesleğimi sordu. Tarihçi olduğumu söyledim. Ardından, insanların neden toplanmış olduklarını ve ne istediklerini sordu. Daha cevabımı dinlemeden devam etti ve ne kendisinin, ne de toplananlardan herhangi birinin Karabağ'ın Ermenistan'a birleşmesine karşı olmadıklarını, fakat sorunlar olduğunu söyledi. Ardından tekrar mitinge katılanların taleplerini ve bu insanları ne şekilde eve ve işe döndürmenin mümkün olduğunu sordular. Sadece Sovyet Ermenistan Yüksek Sovyet'i oturumu düzenlemekle ilgili bir açıklama yapmanın insanları evlerine döndüreceğini söyledim. Sorulara uslu bir talebe gibi cevap veriyordum. Demirciyan bir soru sordu ve bunun üzerine orada put gibi oturan bürokratlar sırttılar. Soru, tarihçi olmamla birlikte, benzer sorunların oturumlarla çözülmediğini nasıl olup da anlayamadığımı", -yazmıştı Galıstyan, görüşmeden dört yıl sonra.<sup>23</sup>

Kremlin'in görevlileriyle görüşmek ve kendilerini ilgilendiren sorunları onlara takdim etmek amacıyla Galıstyan tarafından, mitingin tertipleycilerinden bir komisyon kurulmasına karar verilir. Silva Kaputikyan, anında birkaç kişinin ismini verir. Sero Khanzadyan, Henrik İgityan, Vladimir Barkhudaryan, Aşot Manuçaryan ve Manvel Sargısyan.

Görüşme esnasında Dolgikh, her şeyin Dağlık Karabağ sorununun sakin şartlar altında çözülmesi için yapıldığı konusunda garanti verir ve insanların meydanlardan iş yerlerine götürülmesinin çok önemli olduğunu belirtir. Lukyanov, Karabağ sorunun var olduğunu kabul etmekle birlikte, çözüm yolunun, Yerevan Operası meydanında bulunanların zannettiğinden farklı olduğunu belirtir. Sorunun oturumlarla çözülmesi niyetini mantıksız olarak kabul eder.

Ermenilerden ilk söz alan, yazar Khanzadyan olur. Ardından Kaputikyan, Kremlin bürokratlarına Ermeni halkı ve Ermenistan'ın tarih boyunca Rusya'ya son derece bağlı olduğunu hatırlatır. Manvel Sargısyan ise Karabağ sorununun tarihi ve ahlaki yanlarını takdim eder.

26 Şubatta, Dolgikh ve Lukyanov'un da katıldığı, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi toplantısı yapılır. Dolgikh, Gorbaçov'un Ermenistan ve Azerbaycan işçi sınıfına yönelik başvurusunu okur. Toplantıda, Demirciyan'ın Karabağ sorununu incelemekle ilgili özel komisyon kurulması önerisi kabul edilir. Lakin devrimci kitleler için bu çok azdı. Meydanda toplanan ve büyük bir çoğunluğu Karabağ'da bulunmamış ve bu Ermeni bölgesiyle ilgili fazla bir şey bilmeyen on binlerce kişi, Karabağ'ın Ermenistan'a birleşmesini talep ediyordu, işte o kadar.

Demirciyan meydana gelir ve kendisine yönelik ithamlara, Karabağ'ın kendi cebinde bulunmadığını söyleyerek cevap verir. Sevilen bu yöneticinin sözleri her ne kadar acı gerçek olsa da, zamana uygun olmayıp, devrimci kitlelerin sert tepkisine sebep olur. "Karen halkın arasına girdi ve Moskova'dan, Karabağ

<sup>20</sup> İgor Muradyan'ın makale dizisi, "Hayots Aşkarh" gazetesi, sayı 6-10, 20-24 Ocak, 1998.

<sup>21</sup> Demirciyan'la yapılan görüşmeden, 16 Ekim 2006, Yerevan.

<sup>22</sup> Sargısyan'la yapılan görüşmeden, 22 Mayıs, Yerevan.

<sup>23</sup> Hambardzum Galıstyan, "Makaleler, hatıratlar, röportajlar", s. 335-339.



sorunıyla ilgili özel bir komisyon kurulmasını talep ettiklerini bildirdi, fakat bu, insanlara az geldi, onlar Dağlık Karabağ'ın hemen Ermenistan'a bağlanmasını talep ediyorlardı. Halk hoşnutsuzluğunu dile getirince Karen de -Karabağ cebimde değil ki, vereyim, -dedi. Ben bunu tarihi bir söz olarak telakki ediyorum. Şimdi de uluslar arası toplum ne der, gelişmeler nasıl olur diye bekliyoruz. Karabağ şimdi de hiç kimsenin cebinde değil ki, çıkarıp versin",- diyor Rima Demirciyan.<sup>24</sup>



Raffi Hovannisian, James Baker, 23 Mayıs, 1992, Lizbon

## Üçüncü bölüm

### Dağlık Karabağ'da patlama

Gorbaçov'un *Perestroykası* ve *Glasnostunun* nefesi 1985 sonlarında taşra Hadrut'una eser. 1992'de Dağlık Karabağ'ın ilk seçilmiş yöneticisi olan, fakat üç ay sonra öldürülen Artur Mikırtıçyan, Yerevan'dan dönerek Hadrut müzesine müdür tayin edilir.

Hadrut'ta, 2008 Şubatının soğuk bir akşamında Nelli Kasparova ve Gagik Avanesyan masanın etrafında oturmuş, sırayla, imza kampanyaları sayesinde Dağlık Karabağın Ermenistan'la tekrar birleşmesi için mücadele ettikleri günleri anıyorlardı. Söz Artur Mikırtıçyan'dan açılınca Gagik'in yüzünde elem ifadesi belirdi, Bayan Nelli ise ışıltılı gülümsemesini kesti, başını narin elleri arasına aldı ve hıçkırarak ağlamaya başladı.

Sovyetler Birliği kahramanı, pilot Aşot Kasparov'un kızı, hayatının otuz yılından fazlasını çocuk eğitimine adanmıştı. Hadrut okulunun Rus dili öğretmeni ve milli sorunlarla ilgili olarak Kremlin'e, Gorbaçov'a mektuplar yazan, bölgenin genç aydınlar grubu üyesiydi.

İlk imza kampanyası Hatrut'ta başladı. Büyük ihtimalle, Hareket'in ilk şahısları olan ekonomist İgor Muradyan, tarihçi Artur Mikırtıçyan, mimar Manvel Sargısyan ve ressam Emil Abrahamyan'ın köklerinin tam da bu bölgeden olduklarından dolayı. Kısa sürede Grişa Hayrapetyan, Gagik Avanesyan, Nelli Karparova ve diğerleri de katıldı. Yerel komünist yöneticiler, Bakú'deki üstleri duyar ve kendilerini azleder endişesiyle Hareket'in faal üyelerine baskı uyguluyor, bazen de görmezden geliyor, olanlardan haberleri yokmuş gibi davranıyorlardı.

Kasım 1985'te Emil Abrahamyan, 23 yaşındaki Gagik Avanesyan'a, imza kampanyasına yardım etmesini önerir. Ermenistan televizyonunu seyredabilmek amacıyla Hadrut'ta bir anten yerleştirilmesi arzusu vardı. Sonuçta anten dikilmedi, fakat onun yerine Hadrut'un adanmışlar grubu *Perestroykanın* nefesini kaptı. Avanesyan anlatıyor. "Anten yerleştirmek için imza kampanyası yapmak çok zordu. Birkaç ayda ancak 250 imza toplanabildi, Sovyet karşıtı veya milliyetçi bir durum olmadığına dair insanları günlerce ikna ediyorduk. Bir buçuk yıl sonra Muradyan geldi Hadrut'a. İgor'un adını duymuştuk ve Ermeni karşıtı siyaset

<sup>24</sup> Demirciyan'la yapılan görüşmeden, 16 Ekim 2006, Yerevan.

yaptığı suçlamasıyla Haydar Aliyev'i dava ettiğini biliyorduk. Böylece, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirmek için ikinci bir imza kampanyası başlattık. Artık zor değildi, önceki imza kampanyasında kimsenin cezalandırılmış olmadığını dolayısıyla insanlar daha kolay ikna oluyorlardı".<sup>1</sup>

Bayan Nelli, üç-dört saatlik görüşme esnasında o mutlu günler hakkında hiçbir şey söylemedi. Yine de, bu bakımlı kadının varlığı ve Gagik'in coşkusu insanı düşünceleriyle geçmişe, Hadrutlu gençlerin yüreklerinde vatanseverlik ateşinin yandığı ve akıllarında Dağlık Karabağ'ı Ermenistan bünyesinde görme konusundaki değişmez fikrin olduğu zamana götürmektedir.

Yerel "Sovyet Karabağ'ı" gazetesi birinci sayfadan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi milletvekillerinin önceki günkü olağandışı oturumunda aldıkları kararı yayımlayarak, ancak 21 Şubat 1988'de Karabağ olaylarına değinir. Bölgenin 110 Ermeni vekilleri "evet" oyu verir, 30 Azerbaycanlı ise oylamaya katılmaz. Ermeni vekiller, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan'a devretmeyi öneriyorlardı.

Bakû, Karabağ hareketinin genişlemesini önlemeye çalışır. Azerbaycan Komünist Partisi ikinci sekreteri Vasili Konovalov, Stepanakert'e gelir. 11 Şubat akşamı Stepanakert'te bölge komitesi bürosunun oturumu yapılmış, bölge merkezi ile taşrada parti toplantıları düzenleyerek, Dağlık Karabağ'da gerçekleşen imza kampanyası, Karabağ heyetlerinin Moskova ziyaretleri ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'la birleşme niyeti gibi olayların telin edilmesi kararlaştırılmıştı.

Vasili Konovalov ile bölge komitesi birinci sekreteri Boris Kevorkov 12 Şubatta Karabağ Hareketi'ni ve arkasındaki "radikal ayrılıkçıları" telin eder. Kevorkov, ayrılıkçılara Karabağ'da yer olmadığı ve bölgenin, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve olacağını söyleyerek tehditler savurur. Konovalov ise, ayrılıkçıları isim-isim bildiklerini ve bunların toplumdan soyutlanacaklarını açıklar. Lakin oturum Bakû'de düşünülen senaryoya göre gitmez. Stepanakert'teki teşekküllerin yöneticileri söz alıp Bakû'nün Karabağ'a karşı on yıllarca uygulamış olduğu ayrımcı politikaları telin ederler.

Ressam Emil Abrahamyan ve arkadaşları 12 Şubatta artık halkın nefesini arkalarında hissediyorlardı. Farklı bölge görevlileri, halk isyanını yerinde "yatıştırmayı" denemek için Dağlık Karabağ'ın değişik kesimlerine gitmişlerdi. "Hareketi durdurmak ve kabul edilemeyecek faaliyetlerin meydana geldiğine dair bir protokol hazırlamak niyetiyle bölge meclisinin yürütme komitesi başkanı (bölgenin başbakanı) Vladimir Osipov, Hadrut'a geldi. Buna izin vermemeye karar verdik, çünkü bu halk arasında güvensizlik yaratabilir, süreçler değişik bir yön alabilirlerdi. O günü yaklaşık bin kişi toplandı, bu, Hadrut için duyulmamış bir olaydı",- diye anımsıyor Abrahamyan.

1987 yılında, heyetlerin Moskova'ya gitmesi öncesinde, genç aydınların Hadrut grubu Gorbaçov'a mektup yazarak, Artsakh Ermenilerinin milli sorunlarının ancak Ermenistan'la tekrar birleşme durumunda çözüme ulaşacağını belirtmişti. Bu mektubun akabinde bölge yönetimi baskılara başlar. "Bölge üst

düzyer bürokratlarının genç bölümü çabuk uyum gösterebiliyordu. Yaşlı parti görevlileri ise Azerbaycan yönetimine sıkı-sıkıya bağlıydı. Bakû onlar için sevgili şehirdi, milli konularda saf tutabilmek onlar için çok daha zordu ve konunun ne olduğunu dahi kavrayamıyorlardı. Günümüzde Dağlık Karabağ yönetiminde bulunanların bir kısmı o zamanlar bizimle birlikte değildi. Yürekten karşı olduklarını söylemek istemiyorum, fakat siyasi açıdan bizimle olamazlardı",- diye anlatıyor Abrahamyan.<sup>2</sup>

12 Şubattaki parti toplantıları Stepanakert, Hadrut ve Dağlık Karabağ'ın diğer kısımlarında hüsrarla sonuçlanır. Hadrut'ta başlayan miting ertesi günü Stepanakert'e sızar ve geri dönülmez bir harekete dönüşür.

Dağlık Karabağ'da başlayan olaylardan Bakû haliyle haberdardı. Valeri Atacanyan, Azerbaycan merkez komitesinde çalışan Karabağlı memurlardan ve Ocak ayında birkaç günlüğüne baba ocağına dönmüştü. "Ben, kardeşim ve Maksim Mirzoyan'la ilişki içindeydim. Faaliyetlerin yeraltından sürdürüldüğünü duyunca, bunlara resmiyet kazandırmalarını önerdim. Lakin Ermenistan'ın bu faaliyetlerin içine çekilmesi taraftarı değildim, çünkü bu artık farklı bir düzey olur, olay iki ülke arasındaki çekişmeye dönüşürdü. Ben öncelikle Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan'dan ayrılması sorununun çözülmesi gerektiğini öneriyordum".<sup>3</sup>

Valeri'nin kardeşi Vasili, Stepanakert ayakkabı fabrikasının müdürüydü. "Abel Ağanbekyan'ın<sup>4</sup> kendisi Paris'te Karabağ konusunda konuştu, Gorbaçov ise Yugoslavya'da, Sovyet tarihinde hataların var olduğunu ve bunları düzeltmenin gerekli olduğunu kabul etti, bu ise kurumuş toprağa atılan bir damla su gibiydi. Kardeşim geldiğinde Maksim Mirzoyan'ın evinde toplandık. İmza kampanyasının o denli büyük bir değeri olmadığı, Sovyet anayasası elverdiğinden dolayı bir oturum yapılması konuşuldu",- diye anlatıyor Vasili.<sup>5</sup>

Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması ricasıyla Moskova'ya giden Karabağ heyetinde yer alan yazar Vardan Hakobyan anlatıyor. "Döndük, bir de ne görelim? Artsakh ayağa kalkmış, meydan kaynıyordu. Moskova'dan meydana ulaşan her haber halk arasında yeni bir çalkantı yaratıyor, kararında daha azimli yapıyordu. Artsakh'ta, hareketin başına Arkadi Manuçarov geçmişti ve onun yönetiminde de oturumu yönetecek müteşebbis grup kuruldu".<sup>6</sup>

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi önderi Kevorkov olaylardan haberdardı, hatta hareketin başındakiler kendisine bu halk hareketine katılma önerisinde bulunmuşlardı. Şubat ortalarındaki görüşmelerden birinde Kevorkov, mitinglere son verme ve insanları evlerine gönderme tavsiyesinde bulunur. Bölge ve ülke yöneticileri kısa sürede durum üzerindeki denetimlerini kaybeder. Bölge komiserliği oturumunda Azerbaycan merkez komitesi çalışanı Asadov, yüz bin Azerbaycanlının Karabağ'a saldırıp katliam gerçekleştirmek üzere hazır beklediği konusunda uyarır.

<sup>2</sup> Abrahamyan'la yapılan mülâkattan, 25 Ekim 2006, Yerevan.

<sup>3</sup> Atacanyan'la yapılan mülâkattan, 12 Haziran, 2006, Stepanakert.

<sup>4</sup> Abel Ağanbekyan, Moskova'da yaşayan tanınmış bir Ermeni ekonomisttir.

<sup>5</sup> Atacanyan'la yapılan görüşmeden, 13 Haziran, 2006, Stepanakert.

<sup>6</sup> Hakobyan'la yapılan görüşmeden, 10 Aralık, 2006, Stepanakert.

<sup>1</sup> Avanesyan ve Kasparova'yla yapılan görüşmeden, 1 Şubat 2008, Hadrut.

Karabağ hareketinin önünü kesmek ve bölge meclisinin oturumunu engellemek niyetiyle Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi genel sekreteri Kâmran Bağirov, Şubatın 20'sinde Stepanakert'e gelir. Bağirov ve ona eşlik eden Ermeni görevliler, bölge milletvekillerini oturum tertiplemekten vazgeçirmek için ikna ederken, meydanda toplanmış olan halk sürekli olarak "sesia, sesia" (Rus. "oturum") bağırıyordu. Azerbaycan'ın lideri ümitsiz bir şekilde salonu terk eder.

"20 Şubatta oturum yapıldı, iki gün sonra da, bölge komitesi oturumu yapıp Kevorkov'un makamından alınması için, çoğunluğu Ermeni ve Ruslardan oluşan merkez komitesi görevlileri, Demiçev ile Konovalov'la birlikte, aynı helikopterle Bakû'den Stepanakert'e gönderilir. Helikopterden Askeran (Karabağ'da bir şehir) yakınlarında insanların toplanmış olduğunu ve bira fabrikası yakınlarında yanan otomobiller görebiliyorduk. O günden sonra artık Bakû'ye dönmedim",- diyor Valeri Atacanyan gülerek.

### Askeran'da çatışma, ilk kurbanlar

Vitali Balasanyan için 22 Şubat 1988 sabahı olağan bir gündü. Lakin az sonra, bölgesel yönetim binasının yakınlarında karışıklık olduğu ve insanların toplandığı haberini alır. "Biz de birkaç kişiyle katıldık. Binadan bir kadın çıkıp Azerbaycanlıların Ağdam tarafından Askeran'a saldırdığını bildirdi. Askeran'dan 4-5 km. uzaklıkta, farklı yerlerden dumanlar yükseliyordu. Kolektif çiftliğin tarım uzmanı bize yaklaştı ve Azerbaycanlıların birkaç yüz kişilik gruplar halinde Askeran'a doğru ilerleyip, yolları üzerinde bulunan her şeyi ateşe verdiklerini söyledi",- diye anımsıyor, Karabağ Savaşı kahramanı Balasanyan.<sup>7</sup>

Ağdamlıların, Askeran üzerine yürümelerinin sebebinin ne olduğu konusu bugüne kadar tartışmalıdır. Farklı teoriler öne sürülmekle birlikte genel olarak, Azerbaycanlıların, Dağlık Karabağ'da başlamış olan mitinglere ve Ermenistan'la birleşme çağrılarına karşılık Ermenileri korkutmak denemesi olduğu fikri ağır basmaktadır.

"Azeriler hemen-hemen bira fabrikasına varmışlardı. Yaklaşık 100-150 metreden av tüfeklerimizle ateş etmeye başladık. Askeran sakinleri, güvenlik güçleri ve miting katılanlar da bize katıldı",- diyor Balasanyan.

Askeran yakınlarında vuku bulan Ermeni-Azerbaycanlı çatışmasını Bakû farklı bir şekilde yorumlamaktadır. Karabağ olaylarıyla ilgili kanıtlar toplayan tarihçi Arif Yunusov ve meslektaşı, Stepanakert eğitim fakültesi yurdundaki olayı kayıt altına alması için o günlerde Bakû devlet hastanesine çağrılır. Başhekim, Yunusov ve meslektaşına, Stepanakert'te tecavüze uğramış olan iki Azerbaycanlı kızla görüşme izni vermez. Hastane doktorları, yurda saldırı olduğu, kızların tecavüze uğradığı ve durumlarının çok kötü olduğunu bildirirler.<sup>8</sup>

Yunusov'un bu iddialarında ne kadar gerçek payı olduğunu bugün doğrulamak mümkün değil. Her halükârda, o günlerde ne Azerbaycan, ne de Sovyet basınında bu konuda hiçbir şey yazılmamıştı. Dahası, ancak 90'lı yılların

başında "iki Azerbaycanlı kızın tecavüzü" rivayeti dolaşıma girmiş ve olay bugüne kadar da Yunusov'un gayri tatminkâr verileri haricinde başka kaynaklar tarafından tasdik edilmemiştir.

Azerbaycanlıların saldırısı, kısa bir çatışma sonunda, Askeran yakınlarında ölenir. İki taraftan da onlarca kişi yaralanır, iki Azerbaycanlı ölür. Bunlardan biri, tahminen Karabağlılar tarafından atılan bir kurşunla. "Azerbaycanlılar, taşlarla yüklü kamyonlarla gelmişler, demir çubuklarla silahlanmışlardı ve tahminen silahları da vardı. Ateş ettiğimizde, ilk sıradaki Azerbaycanlıların bağırarak geriye kaçtıklarını gördük. Bir ölü ve onlarca yaralıları olduğunu birkaç gün sonra duyduk",- diye anlatıyor Balasanyan.

1988 sonlarında Dağlık Karabağ'a gitmiş olan Rus yazar Aleksandr Vasilevski "Aurora" dergisindeki yazısında, Askeran yakınlarında meydana gelen çatışmalar sonucunda ölen iki Azerbaycanlının Ermeniler tarafından öldürülmüş olduğu iddialarına şüpheyle yaklaşmaktadır. Vasilevski, öldürülenlerden biri olan Ali Hacıyev'in kardeşi Arif'le görüşür. Arif'in anlattığına göre Ali, Azerbaycanlı bir polisle tartışır ve bu polis kardeşine ateş ederek öldürür.

"Şüphesiz ki en azından biri, Ağdam fabrikasının 22 yaşındaki tornacısı Ali Hacıyev'in öldürülmesiyle Ermenilerin bir ilişkisi yok. Ali'nin kardeşi, 29 yaşındaki inşaat mühendisi Arif Hacıyev anlattı -Ali'ye Azerbaycanlı bir polis ateş eder. Önden ateş edilir ve mermi kalbini deler. Kardeşim ve polis arasında tartışma olur. Ardından Ali, Bayan Ulviya Bahramova'nın kucağına düşerek, 'Tut, beni vurdular' der ve düşer. Ulviya ateş eden polisi görür. Ulviya onu tanımıyor, fakat ateş edeni hemen arabasına bindirip uzaklaştıran Ağdamlı subayı iyi tanıyor. Geçenlerde Moskovalı Yarbay Nikolayev'in belirttiğine göre bu konuda yeni bir soruşturma başlatılmış durumda ve cinayet tanıklarının polise başvurmaları için gazeteye ilan verilmiş",- diye yazıyor Vasilevski.<sup>9</sup>

Çatışmaların diğer kurbanı, 16 yaşındaki Bahtiyar Aliyev ise büyük bir ihtimalle Ermenilerin av tüfekleri veya güvenlik güçlerinin silahlarından atılan bir mermiyle hayatını kaybetmiştir.

Ölümlerle ilgili haberler kızgınlığı körükler ve Ağdamlılar, intikam almak niyetiyle, kamyonlarla Stepanakert'e saldırmaya hazırlanır. Kolektif çiftliğin başkanı Khuraman Abasova kamyonlardan birine tırmanıp başörtüsünü çıkararak gürhunun önüne fırlatır. Azerbaycan gelenekleri, kadının benzer hareketi sonrasında erkeklerin ilerlemesini imkânsız kılmaktadır. Abasova, kudurmuş gürhunun Stepanakert'e ilerlemesini engeller. Abasova'nın bu müdahalesi, büyük bir ihtimalle yeni kanların dökülmesini engellemiştir.

Çatışma gününde olayların merkezinde bulunan Balasanyan ise Abasova hikâyesine inanmıyor. "Altın işlemeli başörtüsünü sözde çıkarıp attığı Khuraman bacının bildiğimiz hikâyesi uydurulmuş, gelip Ağdamlıları durdurdu diye bir fetiş yaratılmıştır. Güruhu Askeranlılar durdurdu. Azerbaycanlılar, Askeran olaylarından sonra, Ermenilerin zayıf yerini buldular, Sumgait!",- diyor Balasanyan.

<sup>7</sup> Balasanyan'la yapılan görüşmeden, 19 Haziran, 2006, Askeran.

<sup>8</sup> Thomas de Waal, "Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War", p. 15.

<sup>9</sup> Александр Василевски, «Туча в горах», журнал Аврора, номер 11, 1988 г., Ленинград.

Azerbaycanlı bilim adamı ve Halk Cephesi Partisi kurucularından Zarduşt Alizade şöyle yazmaktadır. “Ermenilerin akıllarını başlarına getirmek niyetiyle güruh Barda ve Ağdam’dan Stepanakert’e yöneldi. Askeran önlerinde güruh durduruldu, iki genç öldürüldü. Bunlardan birinin, Azerbaycanlı bir polisin mermisiyle öldürülmüş olduğu kesin olarak bilinmektedir. Ölenler hakkında gazetelerde hemen hiçbir şey söylenmedi, onun yerine, sözde bir el hareketiyle, sadece kadın şerefının timsali olan başörtüsünü onların ayaklarının altına atarak kudurmuş Azerbaycanlı erkeklerden meydana gelmiş koca güruhu durdurabilmeyi başaran Khuraman Abasova’nın eylemi hakkında çok yazıldı. Anlatılanlara göre, güruhu dizginleme konusunda, diz çöküp insanlara ileri gitmemeleri için yalvaran Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreteri Hasan Hasanov da büyük rol oynamış”.<sup>10</sup>

AGİT’in, Askeran olaylarıyla ilgili 1992 ara raporunda şöyle yazılmaktadır. “Göstericilerin, Ağdam’dan başladığı ve barışçı olması gereken yürüyüşü ilk kurşunları da beraberinde getirdi. İki genç Azerbaycanlı öldürüldü. Tartışma konusu, kimin ateş ettiği. Ermeniler, bunun polisin yaptığını iddia etmektedir, fakat tüm Azerbaycan’da, onların Ermeniler tarafında öldürülmüş olduğu haberi yayıldı”.<sup>11</sup>

<sup>10</sup> Зардушт Ализаде, «Конец Второй республики» [“İkinci cumhuriyetin sonu”], www.azeribook.com/politica/zardusht\_alizade/konetsvtoroy\_respubliki.htm.

<sup>11</sup> Сурен Золян, «Нагорный Карабах: проблема и конфликт», Ереван, 2001г., с. 160, см. Interim Report of the CSCE reporter Mission on the situation in Nagorno-Karabakh, considered on 28 February 1992 by CSO of the CSCE.

## Dördüncü bölüm

### Gorbaçov’la görüşme

Aydınların (Zori Balayan, Silva Kaputikyan, Rafael Ğazaryan, Bagrat Ulubabyan ve diğerleri) Karabağ hareketine doğrudan katılımı çok önemliydi. “Balayan’ın önemi çok büyüktü. Onun aktif katılımı, diğer katılımcıları ve genel olarak da hareketi ‘meşru’ kılıyor, ‘etkinliğin’ önemine dair gerekli vizyonu yaratıyordu. Onun ünü ve geniş çevresi, başkaları için zor olan organizasyon problemlerini çözme imkânı veriyordu”,- yazıyor Igor Muradyan.

Zori Balayan, Yerevan’da çok kişi tarafından maceraperest olarak tanınmıştı, diyor Muradyan. “Sıradan olayları neredeyse tarihsel öneme haiz bir olay olarak takdim etme konusunda kuşku götürmez bir yeteneğe sahipti. Onun bu yeteneği, eğitimli toplum arasında dahi kalıcı bir etki yaratıyordu. Hiçbir özelliği olmayan insanlar “büyük tarihi kahramanlıkların” katılımcıları olarak takdim edebilirdi. Hareketin meşruiyeti açısından Silva Kaputikyan’ın katılımı çok önemliydi. O tarihlerde herkesten çok, onun radikal adımlar atabilme imkânı vardı”.<sup>1</sup>

Moskova’dakiler, Yerevan’ın Opera Meydanı’nda toplanmış olan yüz binlerce kişiyi sakinleştirmek için, Dağlık Karabağ’ı talep eden halk tarafından sözleri anlaşılacak ve kabul edilen kişilerle diyalog kurma gerekliliğinin bilincindeydi. Ermenistan yönetimi, geçen her miting günüyle birlikte, halk ve Kremlin nezdinde güven kaybetmekteydi. “Balayan ve Kaputikyan’ın halk arasındaki otoriteleri çok büyüktü ve onlarla konuşmak Gorbaçov için daha uygundu. Gorbaçov onlar üzerinden halka ulaşabiliyordu” diye itiraf ediyor Fadey Sargısyan.<sup>2</sup>

Vladimir Movsisyan ise şöyle yorumlamaktadır. “Biz, halkın haklı sorularına cevap veremedik, bu yüzden de halkın beslediği fikirler, gerçeklerin dile getirildiği yerlerde kök saldı. Hareketin önderleri yüz binlerce insanın kalbini fethedecek kadar güçlü müydü? Tabii ki hayır! Güçlü olan fikirdi”.<sup>3</sup>

Politbüro tarafından Karabağ hareketinin telin edilmesi ve Yerevan, Stepanakert ile Bakü’ye heyetlerin gönderilmesi girişimi heyecanı yatıştırılmaya yetmez.

<sup>1</sup> Muradyan’ın makale dizisi, *Hayots Aşkharh* gazetesi, Yerevan, sayı 6–10, 20–24 Ocak, 1998.

<sup>2</sup> Sargısyan’la yapılan görüşmeden, 22 Mayıs, 2006, Yerevan.

<sup>3</sup> Movsisyan’la yapılan görüşmeden, 11 Nisan, 2006, Yerevan.

Ne yapmalı?

Karen Brutents'in öne sürdüğü üzere. "Gorbaçov, Karabağ Ermenilerine karşı sempati beslemekle birlikte, bu çıkmazdan kurtulma yolu görmemekteydi. 'Ermenilerin ve Azerbaycanlıların kabul ettiği her kararı ben de kabul edeceğim" diyordu Gorbaçov yakın çevresine".<sup>4</sup>

Gorbaçov, 26 Şubat 1988 tarihinde Balayan'ı ve Kaputikyan'ı Kremlin'de kabul eder. Bu görüşmeyle ilgili, katılımcıların her biri anılarında ve kitaplarında bu görüşmeden bahsetmekte, fakat her biri görüşmenin kendi versiyonunu takdim etmektedir. Gorbaçov'un yardımcısı ve bu görüşmeye katılan Ermeni Georgi Şahnazarov, görüşmenin zor, samimi, bazen sert, fakat dostluk çerçevesinde geçtiğini belirtmektedir. Şahnazarov'a istinaden Gorbaçov "Karabağ'la ilgili yapılan şey, bizi sırtımızdan bıçaklamaktır. Azerbaycanlıları dizginlemek çok zor. Ülkemizde, etnik sebeplerden doğabilecek onlarca potansiyel çatışma kaynağı mevcut, Karabağ örneği, bugüne kadar saldırganlığa başvurmaya cesaret etmeyenleri harekete geçirebilir",- demiştir.<sup>5</sup>

Gorbaçov ise şöyle açıklamaktadır. "Burada, Merkez Komitesi'nde Kaputikyan ve Balayan'la görüştüğümde, sorunun tüm tarihçesine vakıf olduğumuzu ve bunun zor bir tarih olduğunu söyledim. Daha önceden, Aleksander Yakovlev'e, benim namıma Kaputikyan'la konuşmasını ve olayların istenmeyen gelişimini önlemek amacıyla olgunluk göstererek ağırlıklarını koymaları gerektiği konusuna dikkat etmelerini söylemesini istedim. Konuştu Kaputikyan'la. Telefon başında yapılan görüşme uzun ve ağırlamalar, hıçkırımlar eşliğinde sürmüştü. Her halükârda yapacağına dair söz vermiş, istenmeyen süreçleri durduracağına, aynı zamanda da bizi, Azerbaycanlıların tarafını tuttuğumuz konusunda suçlamış, kendilerinin radikaller, kışkırtıcılar olmadıklarını söylemiş".<sup>6</sup>

Kaputikyan'ın, kitabında belirttiğine göre, Gorbaçov'la yaptıkları bir saatten uzun süren görüşme samimi bir ortamda gerçekleşmişti. "Yazıhanelerde bulunan tipten uzunca bir masanın etrafında oturduk. Fark, bu masanın daha sade ve dar olmasıydı. Ben ve Zori masanın bir tarafına, Yakovlev ve Şahnazarov karşı tarafına oturduk, Gorbaçov ise masanın başına".

Ermeni şair, daha sonra yayınladığı kitabında, 88 Şubatında yapılan bu görüşme ve ondan sonraki gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.

"-Biz, Ermenistanlılar için,- diyerek devam ettim,- yurt dışına gitmek, Karabağ'a gitmekten daha kolay. Ben sadece 1959 yılında orda bulundum. Daha sonra duyduğuma göre, benimle görüşen tüm insanları sıkıştırmışlar. Korkudan oraya gitmiyoruz, çünkü Azerbaycan yöneticileri, Ermenistanlı aydınların, özellikle de yazarların suları bulandırdığını, Karabağ'da ayrılıkçı ortamı körüklediklerini iddia ediyorlar..."

- Demirciyan'ın, yönetici olduğu 15 yıl boyunca Karabağ'a gitmemiş olduğunu söylüyorlar,- dedi Gorbaçov...

<sup>4</sup> Karen Brutents, «Тридцать лет на Старой площади», с. 535.

<sup>5</sup> Георгий Шахназаров, «Цена свободы: реформация Горбачева глазами его помощника», Россия Завс, Москва, с. 535.

<sup>6</sup> Sovyetler Birliği Merkez Komitesi SBMK'nın Şehir Komitesi oturumu, 29 Şubat 1988, tek örnek, "çalışma notları", журнал «Родина», номер 4, 1994 г., сс. 82-90.

- Doğrudur, gitmemiştir, üstelik sadece Demirciyan değil. Tüm yöneticilerimiz de Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ne yönelik kabul edilemez bir ilgisizlik göstermiş, komşu ülkenin işlerine karışmaktan korkmuşlardır. Diğer taraftan, onlarda da kabahat yok. Karabağ'da öyle bir ortam hâkim, Ermenistan'dan gelenlere yönelik öyle bir takibat uygulanmaktadır ki, oraya gitmek imkânsız oluyor...
- Karabağ-Ermenistan bağıyla ilgili engeller tam anlamıyla bir rezalet, -dedi Gorbaçov. -Ermenistanlıların serbestçe gidip-gelebilmeleri, karşılıklı olarak kültürel etkinliklerin düzenlenmesi, Ermenistan'ın, bölge yaşamına katılımı gerekir.
- Bölge Ermenistan'a bağlanmadan tüm bunlar imkânsızdır, Azerbaycan bırakmaz...
- Azerbaycan'ın kendisi bunu anlamalı. Bölgenin Ermenistan'a bağlanmasına gelince, şimdilik bu çok zor. Benzer 19 kadar sorunumuz var ve hepsi de çözülmeyi bekliyor.
- Hiç değilse Rusya'ya bağlasak.  
Gorbaçov neşeli bir şekilde güldü.
- Tüm benzer özerk bölgeler Rusya'ya bağlanmak istiyor, bu da mümkün değil.
- Fakat bizim durumumuz farklı, acil ve ertelenemez. Nihayetinde inanç farklılığı sorunu var,- diye tekrar açıklamada bulundu Zori.
- Herkes kendi sorununu acil ve en önemlisi olarak kabul ediyor. Görünüşe göre bizim hepsi için komple bir çözüm bulmamız, milli konularla ilgili bir kurultay tertiplememiz gerekiyor. Şimdi ise Karabağ ve Yerevan'daki halkı sakinleştirmek gerekiyor.
- Fakat nasıl? Hiç değilse Karabağ sorunuyla ilgilenen bir heyet kurun,- diyerek üsteledik biz.
- Tüm Politbüro, Karabağ'la ilgileniyor, -güldü Gorbaçov,- sizce bu az mı...?
- Politbüronun sayısız derdi var, bugün ilgilenir, yarın ise unuttur. Karabağ Ermenistan'la birleşmezse oradaki halkın durumu daha da kötü olur. Azerbaycan, Ermenileri bu ayaklanmadan dolayı affetmez.
- Size söz veriyorum ki şahsen Karabağ'la ilgileneneğim, sosyoekonomik büyük reformlar yapılacaktır. Karabağ için gerçek bir ronesans olacak. Bu işi ben şahsi denetimim altına alacağım...
- Bunu halkımıza açıklayabilir miyiz,- diye sordum ben.
- Evet, açıklayabilirsiniz...
- Bu gece Yerevan'dan beni aradılar,- diye sözüme devam ettim,- Yerevan'da neler olduğunu tasavvur edemezsiniz diyorlar. Tüm Ermenistan başkente dolmuş. Telefon eden heyecandan kendisini kaybetmişti. Diyordu ki "Gorbaçov gelsin, tüm bunları kendi gözleriyle görsün. Kendi gelemiyorsa karısı gelsin, oğlu gelsin".  
Gorbaçov neşelendi.
- Hakikaten, bir gelseniz,- yarı şaka, yarı ciddi önerdim.
- Şimdi gelemem, fakat sonra muhakkak geleceğim.
- Ne zaman?
- Bu yılın ikinci yarısında.

- Bunu da halkımıza iletebilir miyiz?
- İletebilirsiniz.  
Bir konuyla ilgili Zori sordu.
- Keşke öyle olsaydı ki, dünyada hiçbir sınır ve sınır boyu olmasın ve insanlar öylemesine yaşasalar, ülkelere bölünmeden.
- Hayır,- kestim söztünü,- ben aynı fikirde değilim.  
Görünüşe göre söztüm fazla kesin ve heyecanlıydı. Gorbaçov ve Yakovlev bakıştı.

Gorbaçov konuştu.

- Ben de aynı fikirde değilim. Tüm milletlerin kendi ülkesi, kendi kültürü, kendi dili olmalı...
- Yine de, Karabağ sorunuyla ilgili bir komisyon kuramaz mıydık? -sordu tekrar Zori.
- Benzer 19 sorunumuz var, şimdi 19 komisyon mu kuracağız?
- Kırım Tatarları için neden kurdunuz...?
- Her halükârda, -sorduk biz,- halkımızı hangi vaatlerle sükûnete çağıralım, Sizin ifade ettiğiniz "ateşi" nasıl söndürelim?  
Devamlı suskun duran Şahnazarov burada söze girdi.
- Gorbaçov'un, sözlerinde dile getirdiği milli sorunlarla ilgili oturumun Karabağ sorunuyla da ilgileneceğine yönelik garantiyi belirtebilirsiniz.  
Balayan'la birlikte Yerevan'a döndüm. Tarifsiz bir yorgunluk, bitkinlik vardı üzerimde".

Balayan, Gorbaçov'la yaptıkları görüşmeyi şöyle anlatmaktadır. "Kapıya kadar ilerleyip Kaputikyan'ı çok candan selamladı. Ve hışımla bana bakarak dedi, 'Bu o Zori Balayan mı ki bu gece saat ikide telefonla Igor Muradyan'la konuşup kelimesi-kelimesine şöyle demiş, -Dayanmak lazım. Halkı dağıtmayasın.- Düşündüm ki, şayet İgor'la yaptığım telefon görüşmesi bu kadar çabuk kendisine ulaştıysa bu devlet hâlâ çok sağlam, demek ki KGB çok titiz çalışıyor. Hakikaten de iki-üç saatte bir İgor'la konuşuyordum. O, bana Yerevan'da olanları aktarıyordu, ben de ona Moskova'da olanları. Geceleyin İgor bana halkı zorlukla orada tutabildiği konusunda yakınmıştı. Hep aynı konuşmacılar konuşuyordu. Kendi sözlerini tekrarlıyorlardı ve bu tehlikeliydi. İgor, kesintisiz mitinglerin tehlikeli olduğunun çabuk farkına varmıştı".<sup>7</sup>

Gorbaçov'un sözlerinden, Sovyet ülkesi yöneticisinin başlangıçta sadece Kaputikyan'la görüşmek arzusunda olduğu anlaşılmaktadır. "O ise burada yazar Balayan'la bir araya gelmişti. Milliyetçi biriydi, yetenekli bir kişilik. Ermeniler arasında çok ünlüydü ve dizginlenmez, özgüveni yüksek ve son derece kariyerist biri. Kaputikyan onu yanında getirdi ve hiç değilse beş dakikalığına kabul etmemi rica etti. Kabul ettim. Çok ağır bir sohbeti, duygusal ve gergin. Balayan, halka ne diyelim diye soruyordu. Ona dedim ki, Karabağ'da ortaya çıkan ve çözüm gerektiren sorunlar Merkez Komitesi ve hükümet olarak bizim ilgi odağımızdadır. Doğrusunu söylemek gerekirse, bizim de onlarla görüşmekten kaçınmamamız gerekiyordu. Onlar aydın kesimin önemli temsilcileriydi ve halk

onların sözlerine önem vermekteydi. Bu arada, ikisi de Komünist'ti. İşte Ermenilerin bu kolunu "kollamak", rahatlatmak gerekiyordu ki tüm "ordu" harekete katılmasın".

Sovyetler Birliği yöneticisiyle yaptıkları görüşme konusunda Ermeni yazarlar farklı yorumda bulunmaktadır. Balayan, Yazarlar Derneği'nde bir konuşma yaparak, Karabağ konusunun bu defa ciddi bir şekilde görüşüleceği ve bu yüzden Gorbaçov'a nefes alma imkânının verilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Televizyonda yaptığı konuşmasında Kaputikyan, Gorbaçov'la gerçekleştirdikleri sohbetle ilgili daha çekimser davranmıştır. Hareketin tertip komitesi, 27 Şubatta, mitinglere ve iş bırakma eylemlerine bir ay ara verme kararı aldı.

Opera Meydanı'nda sabırsızlıkla Balayan ve Kaputikyan'ın dönüşünü bekliyorlardı. "Geldiler ve mitinge son vermemiz gerektiğini söylediler, 'Gorbaçov'la konuştuk, bir şeyler söz verdi ve mitinglere bir ay ara vermemiz gerekiyor' dediler. Meydan boşaldı ve 27 Şubatta Sumgait katliamları başladı. Sokağa çıkmak istediğimizde meydanın ordu tarafından tutulmuş olduğunu gördük",- hareketin önderlerinden Khaçik Stamboltsyan yazarların girişimini böyle tenkit etmektedir.<sup>8</sup>

"Zori benden önce kayda gitti ve televizyon merkezinden dönüp mitinge yetişti. Ben konuşma yapmaya yetişemedim. Bugüne kadar da çok kişi beni ve Zori'yi, Gorbaçov'un yanından ümitli geldiniz ve Gorbaçov'un 'evet talepleriniz haklıdır, Karabağ sizin olacaktır' dediğini vurguladınız diyerek suçlamaktadır. Zori'nin mitingde ne söylediğini, görüşmemizi nasıl aktardığını bilmiyorum, bildiğim, konuşmasının sonunda yaklaşık olarak mutlaka galip geleceğimizi, daha Van'a da, Muş ve Bitlis'e de ulaşacağımızı ve benzer ümitlendirici şeyler haykırdığıdır",- diye belirtmektedir Kaputikyan.<sup>9</sup>

Bu arada, 26 Şubat akşamı Ermenistan ve Azerbaycan televizyonlarından Gorbaçov'un Azerbaycan ve Ermeni halklarına yaptığı konuşma metni okunmuş ve ertesi gün gazetelerde yayınlanmıştı. "Size, Dağlık Karabağ olaylarıyla ilgili sesleniyorum. Özerk bölgeyi Azerbaycan SSC'inden Ermenistan SSC'ine devretme sorunu masaya gelmiştir. Kremlin, olayların benzer gelişmesinden dolayı rahatsızdır. Durum çok ciddi sonuçlara gebe. Biz, benzer fikirleri ve önerileri tartışmaktan kaçınmak taraftarı değiliz, fakat bunlar sükûnet ve hukuk çerçevesinde yapılmalıdır".<sup>10</sup>

Gorbaçov, Ermenistan ve Azerbaycan halkına vatandaşlık olgunluğu ve sabrı göstererek normal hayata ve işlerine geri dönmeleri, toplum düzenini sağlamaları çağrısında bulunur. Ermenistan'da mitinglere ara verilir, fakat bu ara, başka yerde ve başka şekilde kullanılır. Bakû yakınlarında bulunan Sumgait şehrinde, üç gün sürecek olan Ermenilere yönelik katliamlar başlar.

Bugün, olayların üzerinden yıllar geçtikten sonra, iki yazarın yaklaşımının doğru olup olmadığı konusunda ahkâm kesmek kolaydır. Gösterilerin devam etmesi durumunda Moskova geri adım atacak mıydı, Karabağ'ı Ermenistan'a hediye edecek miydi? Şüphesiz, Sovyet ordusunun, gösterileri güç kullanarak

<sup>8</sup> Stamboltsyan'la yapılan röportajdan, 14 Mayıs 2006.

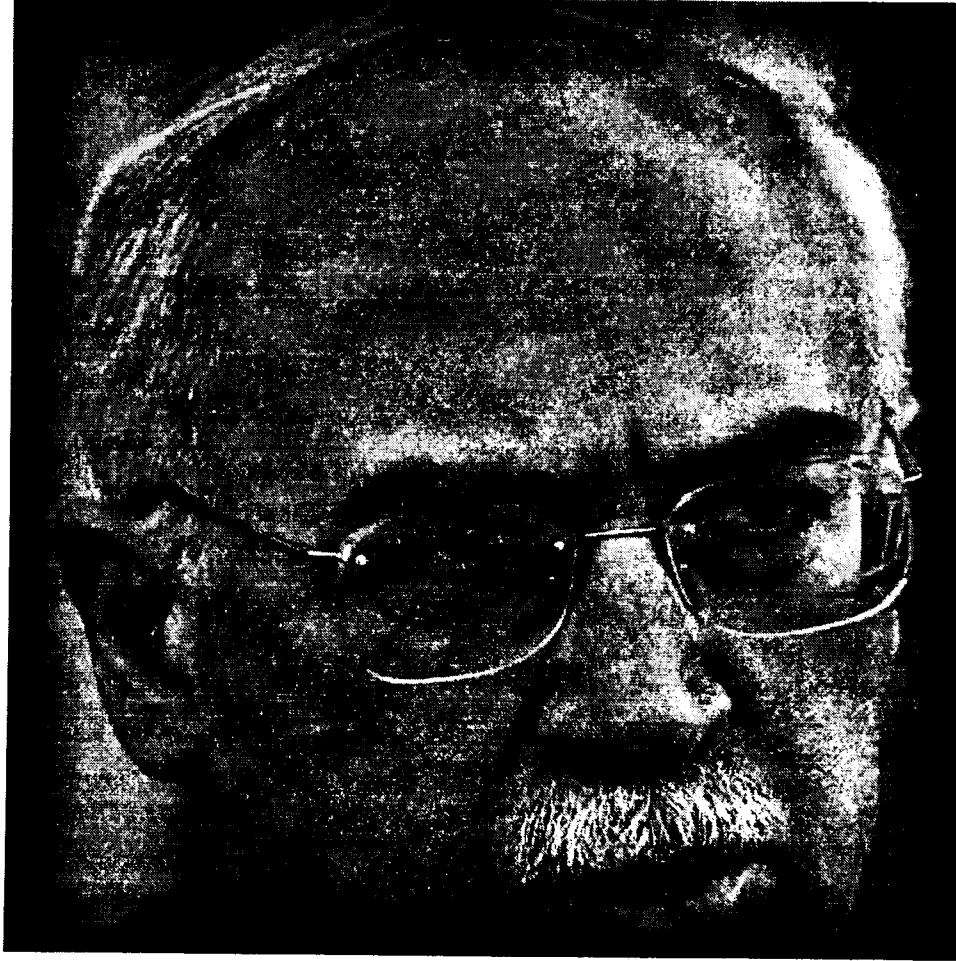
<sup>9</sup> Silva Kaputikyan, "Kapalı çekmecelerden sayfalar", s. 292.

<sup>10</sup> Sovyet Ermenistan gazetesi, Yerevan, 27 Şubat 1988.

<sup>7</sup> Zori Balayan, "Dzhoghk ev drakht", ["Cehennem ve Cennet"], Azg, Yerevan, 1995, s. 73-74.



dağıtacağı tehlikesi her zaman var olmuştur. Daha önceki ve daha sonraki yıllarda Almata, Vilnius, Tiflis'te günahsız insanları tankların paletleri altında ezerek yapmış oldukları gibi.



Isa Gambar

## Beşinci bölüm

### Azerbaycan'ın cevabı, Sumgait

Sonya Hakobyan, Azerbaycan'ın Sumgait kentindeki katliamlardan üç gün önce yeni konutuna taşınmıştı. Hazar Denizi kıyısına serpilmiş olan işçi şehrinde ne kadar Ermeni'nin yaşadığının farkına ancak Ermeni katliamları günlerinde varacaktı. O ve ailesi, yaklaşık beş bin Ermeni'yle birlikte katliamcılardan kaçarak, Lenin meydanı yakınındaki kültür sarayının devasa binasında bahriyelilerin korumasına sığınmışlardı.

Sumgait, milli konularda talepleri olan diğer Sovyetler Birliği halkları için "zalim bir ders" mahiyetindeydi.

"Gelip bizi evlerimizden sürebilecekleri aklımızdan geçmezdi. Ben ve eşim fabrikalarda çalışıp 12 yıl boyunca konut elde etmeyi bekliyorduk, nihayet, üç odalı konutumuzla sahip olduk ve sadece üç gün yaşadık orada. Şimdi, bizim evimizde, Ermenistan'ın Amasya bölgesinden gitmiş bir Azerbaycanlı aile yaşıyor",- diyor Sonya. O da, onlarca Sumgaitli gibi ailece Muğni<sup>1</sup> köyünde yaşamaktadır.<sup>2</sup>

Kremlin görevlilerinden Grigori Kharçenko, katliamlar başladıktan üç gün sonra Sumgait'teydi. Korkunç görüntülerin haricinde onun için en sarsıcı durum Ermenilerin Ermenistan'a değil, Rusya'ya gitmek istemeleriydi. "Konuştuğumuz hiç kimse Ermenistan'a gitmek istemiyordu. Rusya'nın Krasnodar, Stavropol veya Rostov bölgelerine gitmek istiyorlardı. "Ermenistan'da bizi kimse istemez, onlar bizi hakiki Ermeni olarak kabul etmezler, biz hakiki Ermeni değiliz",- diyorlardı.<sup>3</sup>

Köken itibarıyla genelde Karabağlı olan Sumgaitli Ermenilerin çok azı Karabağ'a veya Ermenistan'a yerleşti. Lida Aleksanyan bu azınlığa ait. Katliam günlerinde, o sırada askerlik görevini ifa eden oğlunun Azerbaycanlı arkadaşları tarafından korunduklarını belirtmektedir. "Oğlum Almanya'da askerlik yapmaktaydı. Katliamlardan sonra eşimle birlikte askerlik şubesine gittik ve Yerevan'a taşınacağımızı, oğluma, Sumgait'e dönmemesini bildirmelerini rica

<sup>1</sup> Muğni, Yerevan yakınlarında bulunan bir köydür.

<sup>2</sup> Hagopyan'la yapılan röportajdan, 7 Mayıs 2006, Muğni.

<sup>3</sup> Thomas de Waal, "Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War", p. 40.

ettik. Hayır, dediler, Ermeniler doğdukları yere dönmeli. Böylece, katliamlardan sonra 10 ay bekledik. Kasımda oğlum askerden döndü ve ertesi günü Ermenistan'a geldik. Daha sonra iki oğlum da Rusya'ya gitti".<sup>4</sup>

Samvel Şahmuradyan,<sup>5</sup> 1988 baharında, Sumgait'ten hayatta kalanlardan onlarca anı derlemiştir. Bazı Azerbaycanlı yazarlar, Sumgait Ermenilerine yönelik cinayetleri, sözde Ermenistan'ın Kapan bölgesinden göç etmiş olan Azerbaycanlıların işlediğini iddia etmektedir. Katliamcılar arasında daha önceden Ermenistan'dan uzaklaşmış olan Azerbaycanlıların bulunmuş olması mümkündür. Kesin olan şu ki, mahkemeye çıkartılan 80'in üzerinde Azerbaycanlıdan hiçbiri Kapanlı değildi. Katliamcılar, cinayetlerini haklı çıkarmak için "Kapan" adını hemen-hemen hiç kullanmadı, fakat saldırganlığı teşvik etmek amacıyla kullanmışlardı.

Ermeni karısıyla Sumgait'te yaşayan Gürcü Konstantin Pkhakadze, daha 21 Şubat'ta Azerbaycanlı bir arkadaşından bir hafta sonra Ermeni karşıtı bir gösteri olacağını duyduğunu, fakat gülüp geçtiğini anlatmaktadır. Pkhakadze, 26 Şubat akşamı Lenin meydanında onlarca kişinin toplanmış olduğunu görür. Bunlardan biri, adını ve soyadını söylemeden, diğer soydaşlarıyla birlikte Kapan'dan kaçmış olduğunu, Ermenilerin orada kendi ve karısının akrabalarını öldürmüş olduklarını anlatır. "Biz Kapan'dan kaçtık", -diyordu gösterinin tertipleycisi uzun yüzlü, ince bıyıklı bir Azerbaycanlı, orda toplanmış olanlara. Ertesi günü bu hikâyelere yenileri eklenmişti. Ermeniler sözde Kapan'da Azerbaycanlı kızlara tecavüz etmiş, göğüslerini kesmişlerdi. Kendisini Kapanlı olarak takdim edin Azerbaycanlı, sözlerini şöyle bitiriyordu "Ermeniler, defolun Azerbaycan topraklarında, Ermenilere ölüm".

Sumgait politbürosunun ikinci sekreteri Bayramova, 27 Şubat öğleden sonra mitinge katılanlara seslenir "Ermenileri öldürmeye gerek yok. Gorbaçov, Karabağ'ı hiç kimsenin koparamayacağını, bölgenin Azerbaycan'a ait olduğunu ve öyle de kalacağını söyledi. Bırakın Ermeniler Azerbaycan'dan serbestçe uzaklaşsınlar, onlara gitme imkânı verin".

Sumgait Ermenileriyle yapılan konuşmalardan, Ermenilerin Karabağ'ı talep ettiklerinden dolayı gürhunun vahşete başvurduğunu öğreniyoruz. Kısa sürede Karabağ da ikinci plana atılmıştı. Onlarca kişiden oluşan çeteler, yaptırımsızlık şartları altında, evlerine ve mal varlıklarına el koymak amacıyla Ermenileri öldürüyor ve soyuyordu.

Vladimir Grigoryan anlatıyor. "Pencereden baktım, Lenin meydanında gösteri vardı. Bir şey duyulmuyordu, pencereyi açtım. Şöyle diyorlardı, 'sakin olun, Karabağ'ı Ermenilere vermeyeceğiz, Karabağ bizimdir'. Bir başkası da, 'Ermeniler Karabağ'da iki Azerbaycanlı öldürmüş, biri 16, diğeri 22 yaşında". Karısı Marina, Katusev'in sözlerinden sonra Azerbaycanlıların daha öfkelenediklerini ekliyor.<sup>6</sup>

Bakû'de bulunan SSCB askeri savcısı Aleksander Katusev 27 Şubat'ta Azerbaycan televizyonundan, beş gün önce Askeran'da iki gencin öldürülmüş olduğunu, öldürülenlerin Azerbaycanlı soyadlarını vurgulayarak açıklamıştı. Bu haber, Ermenileri öldürüp mallarını talan etmeye hazır olan gürhu daha da öfkelenidir.

<sup>4</sup> Aleksanyan'la yapılan görüşmeden, 7 Mayıs 2006, Aşarak.

<sup>5</sup> Gazeteci Şahmuradyan, 1992 yılında, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nde savaş esnasında hayatını kaybetmiştir.

<sup>6</sup> "Pogroms against Armenians in Soviet Azerbaijan. Sumgait eyewitness accounts", compiled and edited by Samvel Shahmuradian, Yerevan, 1989. Katusev intihar etmiş, 21 Ağustos 2000.

Şubat ayının son üç gününde Sumgait'te düzenlenen Ermeni katliamları sonucunda 29 Ermeni ve 6 Azerbaycanlı öldürülür, yaklaşık 400 kişi, büyük çoğunluğu Ermeni olmak üzere, farklı derecede yaralanır. Şehrin 18 bin Ermeni ahalisi kaçak durumuna düşer. Altı Azerbaycanlı büyük bir ihtimalle Hazar Deniz güçlerine ait bahriyeli ve çıkartma kuvvetlerinin, Sumgait otogarında toplanmış olan genç katliamcılara karşı hareket gerçekleştirdikleri zaman öldürülmüştür. Fakat bu olay artık 29 Şubat akşamı, Ermeni katliamlarının sonuna doğruydur. Azerbaycanlılara yönelik bu karşı hareket, büyük bir ihtimalle Sumgait katliamına enternasyonal bir hava vermek için yapılmıştır.

Katliamcılar, standart ölçülerde demir çubuklarla silahlanmış ve ellerinde Ermenilerin adreslerinin olması bu katliamın önceden planlanmış olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan, bazı sıradan Azerbaycanlılar evlerinde Ermenileri saklamış olmasaydı, ölü ve yaralıların sayısı birkaç misli daha fazla olacaktı. Sovyet orduları sadece 29 Şubatın öğleden sonrasında müdahale etme ve silah kullanma emri almış ve terörize edilmiş binlerce Ermeni'yi katliamdan kurtarmıştır.

28 Şubat'ta, Moskova'daki "Zaman" haber programı tarafından Ermeni katliamları "serserilerin yaptığı olaylar" olarak tanımlanmaktaydı. Ertesi gün Gorbaçov, Politbüro oturumunda Sovyet üst düzey yöneticilerine brifing veriyordu, "Yarım milyonun üzerinde insan Yerevan sokaklarına dökülmüştü. Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında çatışma oldu ve iki kişi öldü. Yerevan'da el ilanları dağıtılıyordu, 'Ermeniler, gösterilere son verin, silahlanın ve Türklere baskı uygulayın' diye. Şunu söylemeliyim ki Yerevan sokaklarında yarım milyon insan varken Ermenilerin disiplini çok yüksekti, Sovyet karşıtı hiçbir şey olmadı. Sadece radikaller kendi kaderini tayin etme sloganı atıyorlardı. Tüm konuşmalarda Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirme konusu işlenmekteydi. Ermenistan'dan bazı Azerbaycanlı ailelerin kaçması konusu var. Kapitonov'un raporuna göre 55 kişi gitmiş, Razumovski ise 200 diyor". Savunma bakanı Dmitri Yazov, şehirde vuku bulan korkunç olaylar üzerine Sumgait'te sıkıyönetim ilân etmeyi önermekteydi, "İki kadının göğüslerini, birinin ise kafasını kesmişler, küçük bir kızın derisini yüzmüşlerdi. İşte böylesine bir vahşet".<sup>7</sup>

Kharçenko ve SSCB'nin KGB lideri yardımcısı Filip Bobkov, 28 Şubat'ta Bakû'den Sumgait'e gelip vahşeti kendi gözleriyle gören ilk Moskova'lı devlet görevlileriydi. Kharçenko, ordunun Sumgait'te topu-topu üç saat geciktiğine dair Gorbaçov'un savunmasını kabul etmez. Bütün bir gün gecikmişlerdi. "Fotoğrafları göstermek istemiyorum. İmha ettim. Fakat kendi gözlerimle parçalanmış cesetler gördüm, cesetlerden biri baltayla tamamıyla parçalanmıştı, elleri ayakları kesilmişti, vücuttan neredeyse bir şey kalmamıştı. Oradakiler yerlerden dökülmüş olan yaprakları toplayıp cesetlerin üzerine yığıyor, yakınlardaki arabalardan benzin çekip yakıyorlardı. Korkunç cesetlerdi".<sup>8</sup>

Sovyetler Birliği'nin on yıllar süren tarihi, kanlı olaylarla doludur, fakat Sumgait'te yaşananların benzeri olmamıştı. Birincisi, katliamlar barış zamanında vuku bulmuştu. İkincisi, katliam siyasi değil etnik sebeptiydi. Üçüncüsü, bir yıl

<sup>7</sup> Sovyetler Birliği Merkez Komitesi SBMK'nın Şehir Komitesi oturumu, 29 Şubat 1988, tek örnek, çalışma notları, журнал «Родина», номер 4, 1994 г., сс. 82-90.

<sup>8</sup> Thomas de Waal, "Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War", p. 37.



sonra Tiflis'te olduğu gibi, katliamlar Sovyetlerin merkezi ve cumhuriyet yöneticileri tarafından düzenlenmemiş, yöneticilerin pasif duruşları, işçi sınıfının - ki Gorbaçov'un beklentisine göre toplumsal düzen sağlayan unsur olacaktı,- katliam düzenlemesine imkân sağlamıştı.

Yazov, Politbüro'nun oturumunda "Sumgait'te sıkıyönetim ilan etmek gerekir" diye üsteliyordu. "Sokağa çıkma yasağı",- öneriyordu Gorbaçov. Yazov inat ediyordu "Orduyu şehre sokup düzeni sağlamak lazım".

Pkhakadze'nin anlattığına istinaden, Sumgait Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi önderi Cahangir Muslimzade 27 Şubatta Bayramova'nın yerine geçmişti. Kendisini Kapanlı olarak gösteren Azerbaycanlı, Ermenilerin zalimliği konusundaki iddialarını tekrarlamış, kendi ve karısının akrabalarının sözde öldürülmüş ve öğrenci yurdunda Azerbaycanlı kızlara tecavüz edildiğini anlatmıştır. Daha sonra mikrofonu alan Muslimzade, "Kardeşler, Ermenilerin serbestçe gitmelerine izin vermeliyiz",- demiştir.

Azerbaycanlı bilim adamı ve siyasetçi Zarduş Alizade, 27 Şubatta Bağirov ve başbakan Seidov'un Sumgait'e gittiklerini yazmaktadır. "Şehir ahalisi ve mültecilerle konuştular. Fakat ne diyebilirlerdi ki? Hakarete, aşağılanmaya uğramış ve vatanından sürülmüş olan insanların ağlaması sızlaması liderlerin sesini örttü. Derneğin arka kapısından çıkıp kelimenin tam manasıyla Bakû'ye kaçtılar". Alizade şöyle devam etmektedir. "28 Şubatta Muslimzade o lanet mitinge gitti. Söz aldı ve Dağlık Karabağ'ı hiçbir zaman Ermenilere vermeyeceklerini, endişe edecek bir şey olmadığını söyledi. SSCB Anayasasınının 78. maddesini ihlal edip Dağlık Karabağ'ı koparmaya kalktıkları takdirde kendisinin de göstericilere katılacağını söyledi. Hemen orda eline Azerbaycan bayrağı tutuşturdular ve halkla birlikte nasıl mitinge gideceğini göstermesini talep ettiler. Elinde Azerbaycan bayrağı ve öfkeli, haykıran kalabalık tarafından çevrelenmiş bir şekilde tek başına kalan Muslimzade, gürhün iradesine tabi oldu ve onlarla birlikte götürdükleri yere gitti. Topluluk Muslimzade'nin önderliğinde yola çıkar çıkmaz katliamcılarının önceden hazırlanmış olan grupları, ellerinde demir çubuklar olmak üzere, şehrin farklı yönlerine koşarak Ermenilerin konutlarını soymaya başladılar".<sup>9</sup>

Sovyet Ermenistan yöneticileri, Sumgait vahşetini katliamdan üç buçuk ay sonra telin etti. Azerbaycan'ın Komünist yöneticileri Mart ayında "Derin teessür ve samimi üzüntüyle Sumgait'te vuku bulmuş olan olaylar sonucunda hayatını kaybetmiş olanların aileleri, akrabaları ve yakınlarına taziyetlerini bildirmektedir",- diye bir bildiri yayınladı.

Kafkasya Müslümanlarının ruhani önderi Şeyhülislam Allahşükür Paşazade'nin temsilcileri 12 Mart'ta Baş Makam'ı ziyaret ederek Tüm Ermenilerin Katolikosu'na, dini önderlerinin Sumgait faciasıyla ilgili acı ve üzüntü mesajını iletir.

Enternasyonal olarak kabul edilen Sumgait şehrinde katliam, şiddet, tecavüz ve farklı suçlardan, yaklaşık 90 suçlu değişik Sovyet şehirlerinde mahkeme önüne çıktı. Sadece biri en yüksek limit olan idam cezasına çarptırıldı. Sovyet adaleti, dava boyunca, cinayetlerin milli yanının ön plana çıkmaması ve bu konuya

<sup>9</sup> Зардушт Ализаде, «Конец Второй республики» ["İkinci cumhuriyetin sonu"], [www.azeribook.com/politica/zardusht\\_alizade/konetsvtoroy\\_respubliki.htm](http://www.azeribook.com/politica/zardusht_alizade/konetsvtoroy_respubliki.htm).

değnilmemesi için her şeyi yapmaktaydı. Katliamcılardan bazılarının Azerbaycanlı olmadığı konusundaki iddialar bu işe yaramaktaydı.

## Kapan'da ne olmuştu?

Azerbaycan kaynaklarında, Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasındaki çatışmaların Şubat 1988 gösterilerinden önce başladığına dair iddialar mevcuttur. Tarihçi Arif Yunusov, sürekli, fakat ciddi verilerden yoksun olarak, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların sürülmesi ve tehcir edilmesinin Sumgait katliamlarından sekiz ay sonra başlamadığını, çok daha erken, Kasım 1987'de ve Ocak 1988'de meydana geldiğini iddia etmektedir. Yunusov ve onun sözlerini kelimesi kelimesine tekrar eden diğer Azerbaycanlı veya yabancı yazarlardan hiçbiri Sumgait katliamına kadar sözde Ermenistan'dan kovulmuş olan birkaç bin Azerbaycanlıdan bir tek kişinin dahi sözlerine yer vermemektedir.

Aşot Manuçaryan, Sumgait katliamına kadar Kapan<sup>10</sup> ve Meğri'den<sup>11</sup> Azerbaycanlıların göç edip etmedikleri konusunu zamanında araştırmıştı. "Kapan'da, İslam adında bir kasap varmış, bu adamın yöredeki Azerbaycanlılar arasında sözü geçermiş. Günün birinde bu adam insanlara para dağıtmaya ve onlara, otobüslere binip Azerbaycan'a gitmelerini söylemeye başlamış. 1988 yılında, KGB'nin bilgisi dışında benzer bir şey yapmak tamamen imkânsızdı. Bu adamlar Sumgait'e gidip şiddete maruz kaldıklarını söylemişler. Kasım 1988'e kadar Ermenistan'da Azerbaycanlılara yönelik şiddet olmamıştır. 22 Kasım'da Kirovabad'da [Gence]<sup>12</sup> katliamlar başladığında, oradan kaçanlar Kirovakan [Vanadzor]<sup>13</sup> ve Spitak<sup>14</sup> üzerinden gelmeye başladılar ve bu Ermeni kaçaklar öfkelerini yöredeki Azerbaycanlılardan aldı".<sup>15</sup>

Hambardzum Galıstyan, 1993-94 tarihlerinde yayınladığı makalelerinde, kaynak belirtmeden şöyle yazmaktadır. "1988 yılının Şubatında, 15 ile 25'i arasındaki on gün içinde Meğri ve Kapan bölgelerinden birkaç yüz Azerbaycanlı düzenli bir şekilde Azerbaycan'a göç etti. Bunların büyük bir kısmı Sumgait'e yerleşti ve onlar, Sumgait'te vuku bulan Ermeni karşıtı vahşetin esas tertipleycileri ve uygulayıcılarıydı. Kapan ve Meğri'den gelen sahte göçmenlerin Ermenistan'da kendilerine yönelik yapılan vahşet, cinayet ve şiddet, katledilen bebeklerden ve Balacar<sup>16</sup> tren istasyonunda parçalanmış cesetlerle dolu vagonlardan bahsetmelerinin niyeti neydi? Yaklaşık 200 bin kişilik nüfusa sahip şehirde "mültecilerin" anlattıklarının gerçekle bağdaşmadığını kanıtlarla sunacak bir tek sorumlu yoktu". "Karabağ" komitesinin rahmetli üyesinin iddia ettiğine göre, Azerbaycanlıların Ermenistan'dan kitlesel göçü 1988 sonbaharında başlamış, bu ise kronolojik olarak Azerbaycan'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde katliamlar ve akabinde devlet düzeyinde uygulanan tehcir sonrasına gelmektedir.<sup>17</sup>

<sup>10</sup> Kapan, Ermenistan'ın güneyinde bulunan şehirlerdir.

<sup>11</sup> Meğri, Ermenistan'ın güneyinde bulunan şehirlerdir.

<sup>12</sup> Vanadzor, Ermenistan'ın kuzeyinde bulunan bir şehirdir.

<sup>13</sup> Gence, Azerbaycan'ın kuzeybatısında bulunan bir şehirdir.

<sup>14</sup> Spitak, Ermenistan'ın kuzeyinde bulunan bir şehirdir.

<sup>15</sup> Manuçaryan'la yapılan görüşmeden, 19 Nisan, 2006, Yerevan.

<sup>16</sup> Balacar, Azerbaycan'ın tren istasyonlarından biridir.

<sup>17</sup> Hambardzum Galıstyan, "Makaleler, hatıratlar, röportajlar", Yerevan, 2002, s. 446-447.

Thomas de Waal'ın yazdıklarına göre Kasım 1987'de Kapan'dan Bakû istasyonuna iki yük vagonu gelmiştir, bu olayla ilgili bilgilerin kıt ve basında hiçbir şey yazılmamış olmasına rağmen, olayın şahitleri mevcuttur. Sveta Paşayeva adlı Bakûlü dul bir Ermeni kadın Britanyalı araştırmacıya kaçakları ne durumda gördüğünü anlatır. "Kapan'dan iki vagon yalınayak ve çıplak çocuklu insanların gelmiş olduğunu anlattılar, biz de görmeye gittik". Kapanlı Azerbaycanlılardı. Ben istasyondaydım. İki yük vagonuydu. Kapılar açıldı ve iki uzun kalas çivilenmişti, insanlar aşağı düşmesin diye. Onlara yardım amaçlı kim ne getirebilirse getirsin dediler. Ben, sadece ben değil, biri sürü insan, eski çocuk elbiseleri ve daha başka şeyler topladık. Kendi gözlerimle gördüm, pislik içinde köylülerdi, uzun saçlı ve sakallı, yaşlılar, çocuklar".<sup>18</sup>

Kapan'dan neden "uzun saçlı ve sakallı yaşlılar ile çocuklar" tehcir edilmişti? Bu insanların evlatları ve babaları neredeydi? Bu insanların evlerinden kovulmaları için bir sebep var mıydı? Vardıysa neydi? Ne Yunusov, ne de bir başka araştırmacı Sumgait katliamına kadar Ermenistan'dan zorla uzaklaştırılmış herhangi bir Azerbaycanlı ne görmüş, ne de onlardan alıntı yapmış veya tanıklık kaydetmiştir.

Araştırmacı Arsen Melik-Şahnazarov'un belirttiğine göre hayatında Azerbaycanlı köylüleri görmüş olan herhangi biri, de Waal'ın ve Yunusov'un iddialarının gerçeğe bir ilgisi olmadığını hemen anlar, "-uzun saçlı ve sakallı köylü erkekler- denmekte. Azerbaycanlı erkekler, üstelik de köyde yaşayanlar hiçbir zaman uzun sakal bırakmaz, hele uzun saç hiç bırakmazlar. Bu insanlar saçlarını kısa keser ve hemen hepsi bıyık bırakırdı. Bıyık onlar için bir erkeklik sembolüydü, uzun saçlar ise bir erkek için ahlâksızlıktı, ayıptı".<sup>19</sup>

Jora Mikirtçıyan, 1992 yılına kadar Kapan tren istasyonu şefiydi, fakat Sumgait olaylarına kadar bir tek Azerbaycanlı'nın dahi sürülmüş olduğunu hatırlamıyor. "Sadece Sumgait katliamlarından sonra Azerbaycanlılar göç etmeye başladılar. Dilekçe yazıyorlardı, ben de Nakhicevan'daki üstümü arayıp izin alıyordum. Vagon isteyene vagon, konteynır isteyene konteynır veriyorduk. Eşyaları yükleyip, bilet alarak gidiyorlardı. Kapan-Bakû treniyle gidiyorlardı. Çok kişi de kamyonlarla gidiyordu".<sup>20</sup>

Kapan bölge komiserliği ikinci sekreteri Aramayis Babayan 1987 Eylülünde yöredeki Azerbaycanlılar arasında, Azerbaycan'da yeni bir şehir kurulduğu ve işçilere ihtiyaç olduğuna dair söylentiler yayılmıştı. "O zaman, Kapan bölgesinden bir grup gitmişti. Oraya vardıklarında hiçbir şehrin kurulmadığını ve kalacak yer olmadığını görerek gidenlerin bir kısmı tekrar geri döner. O zamanlarda ailece giden yoktu",- diyor Babayan.<sup>21</sup>

Başka verilere göre 1987 sonbaharında yaklaşık 200 Azerbaycanlı birkaç aylığına Apşeron'a<sup>22</sup> yerleşir. Bakû yönetimi, hem Azerbaycan'da hem de Ermenistan'da yaşayan soydaşlarına, Apşeron'da kurulan Sovyet ve kolektif kuruluşlarda imtiyazlı şartlarla iş vaat etmişti.

<sup>18</sup> Thomas de Waal, "Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War", p. 19.

<sup>19</sup> Арсен Мелик-Шахназаров, «Нагорный Карабах: факты против лжи», «Волшебный фонарь», Москва, 2009, с. 250.

<sup>20</sup> Mikirtçıyan'la yapılan görüşmeden, 9 Mayıs 2006, Siunik.

<sup>21</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 9 Mayıs 2006, Kapan.

<sup>22</sup> Apşeron, Bakû şehrinin bulunduğu yarımada'nın ismidir.

Grigor Harutyunyan, 1987-1990 yıllarında Meğri bölge meclisinin yürütme komitesi başkanıydı, bölgenin ikinci adamı. Sadece Sumgait olaylarından sonra Azerbaycanlıların aileleriyle bölgeden uzaklaştıklarını iddia etmektedir. 1987 yılında Azerbaycanlıların aileleriyle bölgeyi terk etmelerinin ve bundan kendisinin haberdar olmamasının mümkün olmadığını söylüyor. "Sumgait'ten sonra Meğri ve Kacaran'dan<sup>23</sup> bazı Azerbaycanlılar korkudan komşu Nahcivan ve Zangelan bölgelerine gitmiş, fakat tekrar geri dönmüşlerdir. Bir süre sonra konutlarını takas etmeye başladılar. Süreç başlamıştı, artık ne Azerbaycanlılar Ermenistan'da kalmak istiyorlardı, ne de Ermeniler Azerbaycan'da. Meğri bölgesinde hiçbir Azerbaycanlı'nın burnu kanamamıştır, Nüvadi<sup>24</sup> ise, Azerbaycanlıların terk ettiği Ermenistan topraklarındaki son Azerbaycanlı köyüydü. Köy, Rus ordusu ve Azerbaycan polis güçleri tarafından korunmaktaydı",- diyor Harutyunyan.<sup>25</sup>

Yunusov, Sumgait olaylarından önce Azerbaycanlıların otobüslerle de Kapan'dan sürülmüş olduğunu iddia etmektedir. 25 Ocak 1988'de, işe giderken, hükümet binasının önünde mültecilerle dolu kırmızı renkli dört İkarus marka otobüs gördüğünü anlatmaktadır. "Korkunç durumdaydılar. Genelde kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlardan oluşmuşlardı. Birkaç genç vardı. Çoğu dayak yemişti, bağıryorlardı".<sup>26</sup>

Ermenistan basınına verdiği bir demeçte Yunusov, Ermenistan'dan zorunlu olarak göç etmiş Azerbaycanlılarla ilgili kesin bir rakam vermektedir. "Kapan'dan mültecilere ilk defa rastladığımda Sumgait'ten önceydi. 400 kişi kaçmıştı, dayak yemişlerdi".<sup>27</sup>

Tekrar aynı soru. Nasıl oluyor da Kapan ve Meğri'den kovulanlar genelde çocuklar, yaşlılar ve kadınlar oluyor. Peki, erkekler neredeydi, ailelerin babaları? 400 kişi 4 otobüsle nasıl yolculuk edebiliyordu?

Kapan'daki ilk büyük miting 22 Şubat 1988'de şehir stadında meydana gelir. "Mitingden sonra Azerbaycanlılarda korku oluşur. Ertesi sabah, yani Şubatın 23'ünde işe geldiğimizde, Bakû'den aradılar ve vatandaşlarımızın Azerbaycan topraklarında ne aradıklarını sordular. Görüşmeden anlaşıldığı kadarıyla aynı gece 276 Azerbaycanlı, Kapan-Bakû treniyle şehri terk etmiş. Tahminen Moskova'nın direktifiyle onları yarı yolda, Azerbaycan bölgesinde durdurup evlerine dönmelerini talep etmişler",- diyor Babayan.

Kapan ve Zangelan<sup>28</sup> bölgeleri parti yöneticileri sınırda buluşmaya karar verir. Babayan'ın anlatımıyla "Geldiğimizde halk yoktu. Halkın bizi Zangelan'da beklediğini söylediler, bizim arabamızla gitmenin tehlikeli olacağından kendi arabalarına binmemizi istediler, çünkü söylediklerine göre Raz-Dara Köyünde gençler tüfekler, taşlar ve sopalarla toplanmışlardı. Onların arabasına oturdum, Zangelan'a geldik. Halkın nerede olduğunu sorduğumda, yeni dağıldılar, dediler".

<sup>23</sup> Kacaran, Ermenistan'ın güneyinde bulunan şehirlendir.

<sup>24</sup> Nüvadi 'günümüzde Nımadzor' köyü, Moskova'daki başarısız ihtilalden sonra, 1991 yılının Ağustos ayının son on gününde boşaltılmıştır.

<sup>25</sup> Harutyunyan'la yapılan görüşmeden, 16 Aralık 2007, Yerevan.

<sup>26</sup> Thomas de Waal, "Black Garden; Armenia and Azerbaijan through Peace and War", p. 15.

<sup>27</sup> Azg gazetesinin Arif Yunusov'la röportajı, sayı 156, 16 Ağustos, 1995.

<sup>28</sup> Zangelan Bölgesi, askeri operasyonlar sonucunda Karabağ güçlerinin kontrolüne geçmiştir.

Ertesi günü, Babayan ve bölgenin diğer yöneticileri, yanlarına otobüsler alıp tekrar sınıra gider. Zangelan bölgesi yönetimi Kapan'ı terk etmiş olan Azerbaycanlıları sınıra getirme sözü vermişti. "Bu sefer Azerbaycanlılar bir şeyler yapmışlar, insanları otobüslerle sınıra kadar getirmişlerdi. Oradan da bizim üç otobüslerimizle, ikisi dolu, biri yarı dolu olarak Kapan'a getirdik. Bunların hepsi Kapanlı değildi. Sarhoşlar ve kriminal unsurlar da vardı içlerinde. Bunlar da ilk olay çıkartma denemesini yaptılar, fakat güvenlik elemanlarımız onlara samimi bir şekilde yaklaşip rahatlattılar. Zangelan bölgesi polis elemanları da bizimle gelmişlerdi, durumu gördüler ve aldıkları verilerin doğru olmadığını, Kapan'da hiçbir Azerbaycanlının yaralanmış olmadığını, kimsenin dövülmüş olmadığını, tüm bunların tahrik olduğunu anladılar",- diyor Babayan.

Kapan'da vuku bulanın yankıları çok çabuk Kremlin'e ulaşır. Moskova'dan gelen görevliler Azerbaycanlılar için bir toplantı düzenlerler. Silobodınyuk soyadlı görevli Kapan'a gelir, bölge yöneticileriyle yaptığı görüşme esnasında Azerbaycanlıları da çağırıp dinler.

Babayan bize, 22 Şubatta Kapan ve çevre köylerinden yola çıkmış olan Bakû-Kapan-Bakû treni yolcu listesini gösterdi. Azerbaycan tarafının düzenleyip Kapan bölge yönetimine sunduğu bu listede 276 isim bulunmaktadır. Babayan bize 24-29 Şubat arasındaki beş gün zarfında kaç Azerbaycanlının Kapan bölgesindeki köyleri terk ettiğine dair bir başka liste de teslim etti. İçinde hataların da olabileceği mümkün olan bu listeye göre göç eden Azerbaycanlıların sayısı 97 kişi. Bu sayıya, 22 Şubat akşamı trenle gitmiş ve daha sonra 100 kadarının Kapan'a tekrar geri dönmüş olduğu 276 kişi dâhil değildir.

Fadey Sargıysan, anılarında 10 Mart 1988 Politbüro oturumuna katılmış olan Ermenistanlı ve Azerbaycanlı üç en üst yöneticilerinden bahsetmektedir. "Bağırov, durumu normalleştirmek için yoğun çalışmalarda bulduklarını, fakat bir problemle, mülteciler sorunuyla karşılaştıklarını rapor etti. Şimdiden 3000 mültecinin var olduğunu ve bunun dengeleri daha da bozduğunu söyledi. Sumgait'in kendilerinin zayıf halkası olduğunu, kriminal unsurların çok bulunduğunu belirtti".<sup>29</sup>

Gorbaçov'la ilişkileri gergin olan Demirciyan, Yerevan'daki mitinglerde de kriminal unsurların az olmadığı konusundaki Bağırov'un ve Azerbaycanlı meslektaşının iddialarına karşı çıkar. "Ermenistan'dan topu-topu 500 kişi gitmiş, bu sizin için bir şey ifade etmiyor mu?",- Demirciyan'ın sözlerini oturuma katılmış olan Fadey Sargıysan aktarmaktadır.

10 Marttaki Politbüro oturumuna kadar, Demirciyan'ın belirttiği 500 sayısı mantıklı gözükmekteydi. Sumgait'ten sonraki on gün içinde birkaç yüz Azerbaycanlı Ermenistan'ı terk etmiş olabilirdi. Demirciyan 29 Şubatta, Ermenistan'ı terk etmiş olan Azerbaycanlılara televizyondan geri dönme çağrısı yapar.<sup>30</sup>

## Altıncı bölüm

### Kevorkov'un dramı

1993 yılında *Bayil* (Bakû) hapisanesinde ruhsal açıdan öldürülen Boris Kevorkov, Karabağ güçleri tarafından rehin alınmış bir Azerbaycanlıyla takas edilmek niyetiyle Fizuli<sup>1</sup> bölgesine getirilir. Rehinelerin takası konusunda çalışan üyeler vasıtasıyla Kevorkov, Dağlık Karabağ yönetimine (onların büyük bir kısmı zamanında kendi astı olmuştu) başvurarak kendisini takas etmelerini rica eder. Ardından Robert Koçaryan'ın cevabı gelir, -Kevorkov merhamete layık değildir.<sup>2</sup>

Kevorkov, Dağlık Karabağ yöneticisi olduğu yıllarda (1973-1988) insanlara karşı haksız olarak kaba davranmıştır. Daha Bakû'de, Kirov bölge komiseri birinci sekreteri olduğu yıllarda Haydar Aliyev'in güveni ve desteğine mazhar olmuştu. "Kevorkov'un tabiatındaki kabalık, küfretme alışkanlığı, insanları sebepsiz yere işten kovması daha çok, yöneticilik yaptığı ilk yıllarda görülmekteydi. Birkaç yıl geçtikten sonra yavaş-yavaş değişti", -diyor Dağlık Karabağ'da devlet görevlisi olup Kevorkov'la 8 yıl birlikte çalışmış, daha sonraki dönemde de 90'lı yıllarda Moskova'da kendisiyle yakın olmuş olan Yeğişe Sargıysan.<sup>3</sup>

Kevorkov'u tam olarak takdim edebilmek için onu kendi zamanına yerleştirmek gerekir. 1988'den sonra gelen yöneticiler bölgeyi Kevorkov'un zamanlarında yönetmiş olsalardı nasıl olurlardı acaba? Veya 1988'den sonra yönetime gelseydi, Kevorkov nasıl biri olurdu?

Semyon Babayan, Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti bölge yürütme komitesi başkanıydı (günümüz başbakanı mevkisine denk gelmektedir). Stepanakert'teki tarım makineleri fabrikasını yönetmesi için onu Dağlık Karabağ'a Kevorkov çağırılmıştı. "Karmaşık bir şahıstı. Saygı demeyeyim, fakat Karabağ'da ondan korkuyorlardı. Kevorkov'un durumu çok zordu, Dağlık Karabağ, Azerbaycan bünyesindeydi ve Bakû'nün siyaseti doğrultusunda gitmeliydi. Bölge Ermenilerinin çıkarlarını hesaba katma konusunda ne imkânı, ne de isteği vardı. O zamanlarda hem Dağlık Karabağ'da Azerbaycan'ın siyasetini gerçekleştiren, hem de Ermenilerin çıkarlarını düşünen bir yönetici tasavvur etmek hayli zordu. Bir Gurgen Melkumyan örneği vardı. Az bir şey

<sup>29</sup> Fadey Sargıysan, "Kyanki dasesi" ["Hayatın dersleri"], "Gitutyun" [Bilim], Yerevan, 2000, s.171-176.

<sup>30</sup> Droşak [Bayrak], sayı 1, 27 Nisan 1988.

<sup>1</sup> Fizuli Bölgesi'nin bir kısmı, askeri operasyonlar sonucunda Karabağ güçlerinin kontrolüne geçmiştir.

<sup>2</sup> Владимир Товмасян, «Карабахская мозаика», ЭКО, Москва, 2003, с. 201.

<sup>3</sup> Sargıysan'la yapılan görüşmeden, 16 Haziran 2007, Stepanakert.

baş kaldırdı, Ermenilerin çıkarlarını savunmaya kalktı, birinci sekreter görevinden aldılar, Bakû'ye çağırıp mevkisini düşürdüler. Yine de Kevorkov'un Karabağ için iyi şeyler yapmamış olduğunu söyleyemeyiz", - diyor Babayan.<sup>4</sup>

Dağlık Karabağ'ın en yaşlı ve tecrübeli devlet görevlilerinden Muşeg Ohancanyan, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi bölge meclisi başkanı olduğu yıllarda (1962-1974) Kevorkov'la 6 ay süreyle çalışmıştı. "1973-74 yıllarında bölgenin tüm yöneticileri, Kevorkov, Aslanov, Muradov ve Samvelov gibi Bakû'den gönderilen emisierlerle değiştirildi. Nakhicevan'da gerçekleştirilmiş olan beyaz soykırımı bunlar sayesinde tekrarlamak istiyorlardı. Ben ve bölge komiserliğinin birinci sekreteri Melkumyan, yılda birkaç kere Yerevan'a giderdik. Bizi görevden alıp Bakû'ye çağırmanın sebeplerinden biri de buydu", - diyor Ohancanyan.<sup>5</sup>

Kevorkov, 1975 yılında yaptığı konuşmalarından birinde, Karabağ Hareketi'nin yönetim pozisyonunda bulunanlara karşı sert tenkitlerde bulunmuş ve bu durum Dağlık Karabağ Ermenilerinin ve Ermenistan'ın hoşnutsuzluğuna sebep olmuştu. "O, iliklerine kadar komünistti. Birinci sekreter olarak tayin edildiğinde, Bakû'den aldığı talimatlardan biri de Karabağ'daki milli uyanışa karşı mücadele etmektir. Konuşmalarından birinde Karabağ'ın, Ermenistan bünyesinde bulunmamış olduğunu söylemiş, Karabağ'da komünist gençlik teşkilatının rozeti yerine Soğomon Tehliryan<sup>6</sup> ve Nine-Dede<sup>7</sup> fotoğraflı rozetler kullandıklarını eleştirmişti", - diyor Yeğişe Sargısyan.

Şubat 1988 gösterilerinden sonra Azerbaycan'da da Kevorkov'u tenkit etmeye başlarlar. Ocak ayında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin bölge komiserliği oturumu yapılır. Ne Kevorkov'un konuşmasında, ne de bölge komiserliğinin diğer üyelerinin sunumlarında Karabağ olaylarına değinilmemişti. Sargısyan'ın söylediğine göre "Kevorkov, Hareket hakkında çok iyi bilgi sahibiydi. O zamanlarda Yerevan'dan çok kişi geliyordu imza kampanyası tertiplemek için, İgor Muradyan geliyordu. Harekete katılanlar tarafından, mücadeleye katılması için Kevorkov'a da öneri yapılmıştı, fakat iki sebepten dolayı reddetmişti. Birincisi, sorunun olumlu bir sonuca varacağına inanmıyordu, ikincisi ise, Bakû'de bulunan ailesi ve dostlarını düşünüyordu".

Stepanakert ayakkabı fabrikası müdürü Vasili Atacanyan, "Kevorkov'u iyi anlamak için sadece şahsını değil, aynı zamanda hangi görevde bulunduğu ve ne şartlar altında çalıştığına bakmak lazım. Bakû'nün kendisinden beklediğinin fazlasını yapıyordu, bu sebepten dolayı da Karabağ için tehlikeli biriydi. Diğer taraftan, Kevorkov attığı adımlarla istemeyerek de olsa Karabağ Hareketi'nin bir yerde düzene girmesinde yardımcı oldu", - demektedir.<sup>8</sup>

Kevorkov'u tenkit edenlerin çoğu, onun yöneticiliği zamanında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ekonomisinin gelişmesi konusunda ciddi adımlar atıldığını, bölgenin gaza kavuşturulması, demiryolu inşası, 80'li yıllardan itibaren ise

Ermenistan'dan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ne tiyatro gruplarının, koroların, yazarların ve bilim adamlarının sıklaşan ziyaretlerini kabul etmektedir. Bununla birlikte Bakû yönetimi bölgede Azerbaycanlıların yerleşim yerlerinin kurulması ve düzenlenmesi işini de sürdürmekteydi.

Oleg Yesayan, Hareket'in başlangıcında Stepanakert eğitim enstitüsü doçenti idi. Onun söylediklerine göre Kevorkov zamanında Azerbaycanlılar Dağlık Karabağ'da üslendiler. "Kevorkov'un tüm bunları ne derece bilinçli yaptığını kesin olarak söyleyemem, fakat bunun, Bakû'nün siyasetine uygun olduğu kesin. Stepanakert'te büyük üretim işletmeleri kuruluyor, ekonomik inşaatlar hareketleniyordu. Yaklaşık 40 bin nüfusa sahip Stepanakert'te amelelere yönelik iş yerlerinin sayısı 15 bine varmaktaydı. Bu durum, ekonomik ilişkiler düzeyinde olumlu bir durum olarak kabul ediliyordu, fakat sonuçta Stepanakert'teki Azerbaycanlı sayısı, genelde Lâçin<sup>9</sup> ve merkeze yakın Azerbaycanlı köylerinden gelenlerle arttı".<sup>10</sup>

Gerçekten de, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Sovyet Azerbaycan'ı bünyesinde bulunduğu on yıllar zarfında, bölgedeki Azerbaycanlıların genel nüfus içindeki oranı yaklaşık beş misli artarak 40 bine ulaşmıştı. Lakin bölgenin Azerbaycanlaşma eğilimiyle ilgili sadece Kevorkov'u suçlamak çok kolay ve basit bir yaklaşım olur. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde Azerbaycanlıların sayısının Ermenilere oranla artması özerk bölgenin var olduğu tüm zamanlarda, bu arada Kevorkov'un selefi Melkumyan ve diğer genel sekreterler zamanında da yaşanmıştır. Kevorkov Karabağa gelmeden, bölge nüfusunun %20'sini zaten Azerbaycanlılar oluşturmaktaydı.<sup>11</sup>

Azerbaycanlıların Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ndeki hızlı nüfus artışının iki sebebi vardı. Birincisi, Bakû tarafından özel olarak izlenen yerleştirme siyaseti, ikincisi ise, Azerbaycanlı ailelerin çok çocuklu olmakla ünlü olması. Azerbaycanlıların tabii çoğalması Sovyet Ermenistan'ı ve Gürcistan'da da yüksek olmuştur. Demografik açıdan günümüzde değişik bir konu önem taşımaktadır. Yaklaşık 20 yıldır Dağlık Karabağ, Bakû'nün kontrolü altında bulunmamaktadır. O yıllarda 150 bin kadar olan Ermenilerin sayısı günümüzde ne kadar azalmıştır ve bugün artık hür, bağımsız Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin demografik açıdan üzücü tablosundan kim sorumludur? Bağımsızlığını ilan ettikten sonra ilk defa 18-27 Ekim 2005 tarihleri arasında Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen sayıma istinaden ülkenin nüfusu 137737 kişiden oluşmaktadır.

Fadey Sargısyan, Kevorkov hakkında olumsuz bir fikre sahiptir. "Benimle ve Karen Demirciyan'la topu-topu bir-iki defa görüştü. Kevorkov'un, Ermenistan'a yönelik dostane ilişkileri yoktu".<sup>12</sup>

<sup>9</sup> Lâçin hakkında daha ayrıntılı olarak bk. 17. Bölüm.

<sup>10</sup> Yesayan'la yapılan görüşmeden, 27 Mart, 2006, Yerevan.

<sup>11</sup> Dağlık Karabağ'da gerçekleştirilen ve Azerbaycan istatistik müsteşarlığı belleteninde yayınlanan tarım sayımı verilerine göre 1921 yılındaki nüfus 129243'tü, bunlardan 122426 kişi Ermeni (%94,73), 6560'ı Kafkas Tatarı (Azerbaycanlı) (%5,07), 267'si Yunanlı, Rus ve Kürtlerdi. 1926 Sovyet sayımı verilerine göre Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi nüfusu 125300 kişiydi, bunlardan 111700'ü Ermeni (%89,1), 12600'ü (9,9) Azerbaycanlıydı. 1939 yılında 150800 kişi vardı, bunlardan 132800'ü (%88,1) Ermeni, 14100'ü (9,4) Azerbaycanlı, 1959'da 130400 kişi, Ermeniler 110100 (84,4), Azerbaycanlılar 18000 (13,8), 1970'te 150300, Ermeniler 121100 (%80,6), Azerbaycanlılar 27200 (%18,1), 1979'da 162200, Ermeniler 123100 (75,9), Azerbaycanlılar 37200 (22,9).

<sup>12</sup> Sargısyan'la yapılan görüşmeden, 22 Mayıs, 2006, Yerevan.

<sup>4</sup> Babayan'la yapılan söyleşiden, 3 Haziran 2007, Yerevan. Babayan, 1962-1973 yıllarında Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti bölge komiserliği birinci sekreteri olan Gungen Melkumyan'ı ima etmektedir.

<sup>5</sup> Ohancanyan'la yapılan görüşmeden, 10 Haziran 2007, Stepanakert.

<sup>6</sup> Soğomon Tehliryan, 1921 yılının Mart ayında, Ermeni Soykırımı'nın baş tertipleycilerinden Mehmet Talat Paşa'yi Berlin'de öldürmüştür.

<sup>7</sup> Nine-Dede [Tatik-Papak] ile ilgili daha ayrıntılı olarak bk. 29. bölüm, "Menk enk mer sareri" ["Dağlarımız Biziz"] kısmı.

<sup>8</sup> Vasili Atacanyan'la yapılan görüşmeden, 13 Haziran, 2006, Stepanakert.

Dağlık Karabağ'ın komünist görevlilerinden Vladimir Tovmasyan da aynı fikirdedir. "Tüm telkin ve tavsiyeler Kevorkov'u Ermenistan'ı ziyaret etme ve yönetimle ilişki kurma gerekliliği konusunda ikna etmek için yeterli olmadı. Dahası, Transkafkasya ve Dağlık Karabağ yöneticileri herhangi bir etkinlikle ilgili Yerevan'a davet edildiklerinde Kevorkov, gelmemek için bir bahane bulup, kendi yerine bölge yöneticilerinden birini gönderiyordu".<sup>13</sup>

Seksenli yılların ikinci yarısından itibaren Ermenistan üst düzey görevlileri ve aydınlarının ziyaretleri sıklaşır. Parti ziyafetlerine Kevorkov da katılıyor, hatta kendisi davet veriyordu.

"Kevorkov'un dedesi Zangezur'un<sup>14</sup> Davitbek Köyünde doğmuştu. Annesi, Şuşi okulunda okumuştur. Annesinden çok güzel Ermenice şarkılar öğrenmişti, çok iyi şarkı söylerdi. Bir defasında Martaket'teki bir ziyafet esnasında sırayla bir Kevorkov, bir yazar Vardges Petrosyan şarkı söylüyorlardı",- diye anlatıyor Yeğişe Sargısyan.

Kevorkov, tabiidir ki Bakû'den sıkça gelen parti üyelerine de ziyafetler vermekteydi, en başta da Haydar Aliyev'in şerefine. Bakû'den gelen misafirlerle olduğunda Kevorkov, kendi yarısının Azerbaycanlı olduğunun altını çizmekte, böylece Bakû'ye ne denli bağlı olduğunu ispat etmeye çalışmaktaydı. Gerçekte ise, eşi Ludmila sadece baba tarafından Azerbaycanlı, anne tarafından ise Rus'tu. Bugün de kendisi, oğlu Feliks'le birlikte Moskova'da yaşamaktadır. "Biz Aliyev'in yardımıyla 1993 yılında Bakû'den çıktık. 1992'de kocamı tutuklayıp 45 gün gözaltı hücrelerinde tutmuşlardı. Daha sonra ise Karabağ'da esir düşmüş bir Azerbaycanlı ile takas etmek amacıyla yaklaşık bir yıl süreyle Azerbaycanlıların elinde kalmıştı",- diyor Ludmila Bahadurovna.<sup>15</sup>

Gerçekten de, Stepanakert'i terk ederek Bakû'ye yerleşen Kevorkov'un aşağılanmalarına ve eziyetlerine yüce yüreklilik göstererek son veren kişi Aliyev olmuştur. Kevorkov, neden ve nasıl hapse girdi? Şubat 1988'de Stepanakert'in meydanında toplanmış olan halk, Kevorkov'un görevden alınmasıyla ilgili haberi büyük bir coşkuyla karşılamıştır. Yeni tayin edilen Henrikh Poğosyan kendisine gösterilen güvenden dolayı teşekkür edip halka eve gidip, iş bırakma eylemlerine son verip normal hayata dönerek bölgenin yeni yönetimine Karabağ sorunuyla aktif bir şekilde ilgilenme imkânı vermeleri ricasında bulunur.

Kevorkov, Bakû'ye gitmeden önce, veda etmek niyetiyle "Sovyet Karabağı" gazetesini ziyaret eder. Bu veda anı, yerel gazetecilerden Geğam Bağdasaryan'ın hafızasında yer etmiştir. "Karabağ'da çok kişinin korktuğu uzun boylu ve cüsseli Kevorkov'u, zamanında kendisi insanlara nasıl davranıyorduyorsa öyle karşıladılar, ahlaksızca ve kaba sözler ile bağırtılarla. Hemen döndü ve uzaklaştı. Kapıya yaklaşan Kevorkov, arakasında kendisini devirmeye hazır gazeteci güruhunun nefesini hissetti. Durdu ve geri döndü, kalabalık olduğu yerde mihlandı. Birkaç saniye "sahip ve hizmetkâr" kompleksi çalıştı. Ardından, rahatça döndü ve uzaklaştı".<sup>16</sup>

<sup>13</sup> Владимир Товмасын, «Карабахская мозаика», с. 24.

<sup>14</sup> Zangezur [Syunik] Bölgesi, Ermenistan'ın güneyinde bulunmaktadır.

<sup>15</sup> Ludmila Bahadurovna ile yapılan telefon görüşmesinden. 8 Aralık 2007, Bahadurovna, Ludmila'nın baba adıdır.

<sup>16</sup> Bağdasaryan'la yapılan görüşmeden, 17 Haziran, 2006, Stepanakert.

Kevorkov, 24 Şubat'ta Bakû'ye gitti ve sert tenkitlere rağmen Azerbaycan Adalet Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. 1992'de, Karabağ çatışmaları savaş durumuna dönüştüğünde, Kevorkov Moskova'ya gitmeye hazırlanıyordu. Gitme izni verilmesine rağmen Kevorkov, bazı başka kişilerle birlikte havaalanında tutuklanır. Suçlama, eski başkan Mutalibov'un ikinci defa yönetime gelmesini düzenlemek ve Dağlık Karabağ'ın birinci sekreteri olduğu yıllarda bölgede Azerbaycan karşıtı siyaset uygulamaktır.

Yıllar sonra, Bayil hapishanesinde kendisine ne tür bir aşağılanma, "siyasi ölüm cezası" uygulandığını anlatacaktır. Kevorkov üç defa "kurşuna dizilir". Bir seferinde duvara dönük olarak, bir diğeri ise cellâtlara. Hakiki mermilerle ateş edilir, fakat saptırarak.<sup>17</sup>

Kevorkov'un Bakû'deki aşağılanmaları Haydar Aliyev'in tekrar Azerbaycan yönetimine gelmesine kadar sürer. 1993 sonbaharında Aliyev'in emriyle Kevorkov hapisten çıkartılır, Moskova'ya gider, Aliyev'in yardımıyla kendisine konut temin edilir ve Kevorkov bir ortaokulda öğretmenliğe başlar, tarih öğretmenliğine.

Boris Kevorkov, Karabağ tarihinde kesin olarak olumsuz kişiliğiyle yer bulmuştur. Kevorkov'un çok sayıda hatalar yapmış olduğu şüphe götürmez, fakat onun en büyük "hatası" zamanın değişimini hissetmemesi olmuştur. O ve daha bir sürü komünist, Gorbaçov'un gelmesiyle devrin gerçekten de değişmeye başladığını anlamadılar. Anlayanlar kaldı ve "gayri komünist, milli" yönetim basamaklarından yükseldiler.

Kevorkov, 1998 Aralık ayında hayata veda etti. Boris Sarkisoviç'in Moskova'ya yerleştikten sonra Dağlık Karabağ'a tekrar gitme arzusunda bulunup bulunmadığını Ludmila Bahadurovna'ya sorduğunda, hanımefendi kızdı ve kaba bir şekilde bir daha kendisini aramamamı rica etti.

Kevorkov'un arkadaşlarından Yeğişe Sargısyan "Dağlık Karabağ'a gelmek istiyor, fakat sağlığı elvermiyordu. Moskova'da, evinin birkaç yüz metre uzağında okul vardı, öğretmenlik yapıyor, hatıralarını yazıyordu. Hatıralarının bir kısmını okudum, yayınlanmamıştır. Aliyev'in ölümünden sonra yayınlarım, diyordu, fakat kendisi Aliyev'den önce öldü",- demektedir.

## Henrikh Poğosyan zamanında Karabağ

Şubat olayları ve milli uyanış Kevorkov'a tahammül edemezdi. O günlerde Stepanakert'te bulunan Kremlin görevlilerinden Georgi Razumovski, bölge komiseri görevine uygun bir aday aramaktaydı. Kevorkov'un da önerisiyle bölge meclisi yürütme komiserliği başkan yardımcısı Henrikh Poğosyan'da karar kılınır.

Bakû'de uzun yıllar parti çalışmaları tecrübesine sahip ve 1988 Şubatında Stepanakert'e dönmüş ve birkaç ay süreyle Poğosyan'la birlikte çalışmış olan Valeri Atacanyan, "24 Şubat'ta Poğosyan birinci sekreter tayin edildi. 13 Şubattan beri meydanlara doluşan halkı sakinleştirmek niyetiyle yeni ve halk tarafından kabul edilecek bir yönetici tayin ettiler",- demektedir.<sup>18</sup>

Vasili Atacanyan'ın iddia ettiğine göre Poğosyan bağımsız biri değildi, fakat hesabını bilendi. "Azerbaycan, Bakû-Stepanakert bağına Poğosyan sayesinde elinde

<sup>17</sup> Владимир Товмасын, Карабахская мозаика, с. 200.

<sup>18</sup> Valeri Atacanyan'la yapılan görüşmeden, 12 Haziran, 2006, Stepanakert.



tutmak arzundaydı. Kevorkov'un kalmasının bir patlama yaratacağını, halkın onu devirip, yerine bir halk adamını getireceğini anlamıştı Bakû. Azerbaycan, Poğosyan'ın kişiliğinde saygın, halkın sevgisine mazhar, iş tecrübesine sahip, fakat Bakû'de de dosyası olan birini gördü".<sup>19</sup>

Moskova ve Bakû'nün, Poğosyan vasıtasıyla Karabağ Hareketi'ni bastırma ümitleri olduğu konusundaki iddialar doğru olsa dahi, olayların gelişimi, Poğosyan'ın bütün gücüyle harekete karşı koyma yerine, Moskova'nın da yardımıyla Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni Bakû'nün denetiminden koparmaya çalıştığını göstermektedir ve bu durum kendisinin yönetimde olduğu zaman da gerçekleşmiştir.

Arkadi Volski'nin geldiği 1989 Ocağına kadar bölge komiserliği birinci sekreteri görevinde bulunan Poğosyan, özellikle SSCB Yüksek Sovyet'indeki konuşmasıyla Karabağ Hareketi tarihine girmiştir. Poğosyan, 18 Temmuzdaki oturumda Dağlık Karabağ sorununun adaletsiz çözümünün, Nahcivan (Nakhicevan) Ermenileri durumunda olduğu gibi, kendi vatanından da Ermeni etnik grubunun sürdürülmesiyle sonuçlanacağını bildirmiştir.

"Ermeniler ve Azerbaycanlıların iyi ilişkilerinde ciddi bir çatlak oluşmuş ve yaranın kapanması için zaman gerekmektedir. Ortaya çıkan durumun tek çözümü, Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırmaktır. Ben başka bir yol görmüyorum. Karşı görüş bildirenler, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a dâhil olamayacağını, iki ülkenin ortak bir sınırının dahi olmadığını ileri sürerken çok önemli bir şeyi, bölgenin Ermenistan sınırına, Nahcivan'ın Azerbaycan SSC'nin sınırına olduğundan 7 kez daha yakın olduğunu unutuyorlar", - diye açıklamıştı Poğosyan.<sup>20</sup>

Poğosyan, tayininden hemen sonra bazı etkenleri hesaba katmak zorundaydı. Zor bir durumla karşı karşıyaydı, çünkü bir taraftan Bakû, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşme arzusunu imkânsız olarak görüyor, diğer taraftan her ne şekilde olursa olsun hareketi bastırma amacıyla Moskova'dan baskı yapıyor, üçüncü en önemli nokta ise halkın desteğine nail olan, gösteriler ve iş bırakma eylemleri sayesinde sürece etki yapabilecek olan iç güçleri hesaba katmak gerekiyordu.

2 Mart 1988'de Stepanakert'te "*Krunk*"<sup>21</sup> teşkilatı kuruldu ve başkanlığına Arkadi Manuçarov getirildi. Hareket büyümekteydi ve bir yönetim kadrosu meydana getirme gereği doğdu. "Böylece bir komite meydana getirme fikri doğdu. Başlangıçta 150 kişi dâhil edilmişti, fakat birkaç gün sonra elli kişi seçme kararı alındı, çünkü toplantı yaptığımız salona herkes giremiyordu. "*Krunk*"un başkanı olarak Manuçarov seçildi, o aramızdan en yaşlısıydı ve 60'lı yıllardaki harekete katılmıştı", - diyor Dağlık Karabağ görevlilerinden Boris Aruşanyan.<sup>22</sup>

<sup>19</sup> Vasili Atacanyan'la yapılan görüşmeden, 13 Haziran, 2006, Stepanakert.

<sup>20</sup> Yazarın arşivinden: Poğosyan, 30 Ocak 2000'de Moskova'da vefat etmiştir. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi parti kollarının yetkileri 1988 sonlarında kaldırıldığında Poğosyan Moskova'ya yerleşir ve 1989-1991 tarihleri arasında seçilmiş milletvekili olarak Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni SSCB parlamentosunda temsil eder. 1989 Ocağında Karabağ'da Özel Yönetim Komitesi kurulmuştur.

<sup>21</sup> "*Krunk*", Ermenicede turna anlamına gelmektedir.

<sup>22</sup> Aruşanyan'la yapılan görüşmeden, 12 Haziran, 2006, Stepanakert. *Krunk* ismi, heykeltıraş Armen Hakobyan tarafından önerilmişti. Hakobyan, Ağdam'dan Şuşi'ye doğru yol alan Sovyet askeri konvoyunun açtığı ateş sonucunda 2 Ocak 1990'da öldürülmüştür. *Krunk* başkanı Arkadi Manuçarov, 2008 yılında Moskova'da vefat etmiştir.

Manuçarov, 1965 yılında tarihçi Bagrat Ulubabyan önderliğinde, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması önerisiyle Sovyet yönetimine başvuran 13 kişilik grubun içinde yer almıştı. Bu cüretkâr adım sebebiyle bölgeyi terk etmeye mecbur olan Manuçarov, ancak 1977 yılında Dağlık Karabağ'a geri dönme imkânına kavuşmuş ve Stepanakert yapı malzemeleri fabrikasını yönetmiştir.

Üç haftalık aleni faaliyeti döneminde *Krunk* bazı etkinlikler düzenler. Sumgait kurbanları hatırasına bir anma toplantısı düzenlenir ve Robert Koçaryan ile Maksim Mirzoyan başkanlığında Moskova'ya bir heyet göndermeye karar verilir. Heyet, Ligaçov tarafından kabul edilir. Ligaçov, bölgesel değişimlerin öngörülmediğini, fakat bölgenin sosyoekonomik durumunu iyileştirecek bazı düzenlemelerin ele alındığını iletir Karabağlılara.<sup>23</sup>

Azerbaycan Meclisi 24 Martta *Krunk*u feshetme kararı alır. Aynı gün Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi ve bakanlar kurulu, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde "1988-1995 yılları arasında sosyoekonomik gelişimi hızlandırma etkinlikleri" kararı alır ve Dağlık Karabağ'a 400 milyon Ruble aktarılması öngörülür. Stepanakert'te bir kültür merkezi ve hastane inşası, bölgenin tarihi ve kültürel anıtlarının restorasyonu, Goris-Laçin-Stepanakert<sup>24</sup> karayolunun yenilenmesi ile bir dizi başka etkinlik öngörülmüştür.<sup>25</sup>

Ekonomik ve kültürel sorunların çözümüyle Hareket'in önüne geçilebileceğini zannediyordu Moskova. Gorbaçov, Politbüro'nun 3 Mart oturumunda, son üç yıl içinde Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili beş yüz dolayında mektup aldıklarını itiraf etmekteydi. "Kim önem veriyordu ki bunlara? Basit cevaplar vermekteydik. Onların (Ermenilerin) gözlerinin önünde ise Nakhicevan örneği durmaktaydı. Oradaki Ermenilerin sayısı 40 yıl içinde %40'tan %1,5'a inmiş. Dağlık Karabağ'da da işler bu yöndeydi".

Moskova, Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir kompromis çözüm arayışında ve yapılacak sosyoekonomik yardımın haricinde Dağlık Karabağ'a özerk cumhuriyet statüsü vermek niyetindeydi. Görünüşe göre Poğosyan, bu seçeneği ara çözüm olarak kabul edilir telakki etmekteydi. "Özerk cumhuriyet olduğumuz zaman kendi bakanlar kurulumuz olur. Bu durumda, cumhuriyetimiz içinde ve dışında, kendi arzumuz doğrultusunda, doğrudan ekonomik ve farklı bağlar kurabiliriz. SSCB Yüksek Sovyeti'ndeki temsilcilerimizin sayısı 11 olur".<sup>26</sup>

Poğosyan'ın Moskova'ya yaptığı ilk seyahat ve Sovyetler Birliği önderiyle yaptığı ilk görüşme 1988 yılı Haziranında gerçekleşir. Bu arada, Ligaçov'un davetiyle Bakû'de, Azerbaycan Komünist partisi merkez komitesi olağan toplantısına katılmıştı. Bu toplantıda Bağirov'un yerine Abdurahman Vezirov geçmişti.

Ligaçov ve Vezirov'un Poğosyan'la yaptıkları özel görüşme esnasında Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti yöneticisi, Karabağ Hareketi'ni bastırma konusunda kendisinden mucizeler beklememeleri gerektiğini belirtir. Moskova'da

<sup>23</sup> Andranik Arşakyan, "*Artsakhyan goyapaykar* (1985-1992)" ["Artsakh'in varoluş mücadelesi" (1985-1992)], "*Lingva*", Yerevan, 2004, s.34.

<sup>24</sup> Bu yol, 1994 ateşkesinden sonra, diasporalı Ermenilerin imkânlarıyla yeniden inşa edilmiştir.

<sup>25</sup> *Sovyet Karabağı*, Stepanakert, sayı 72, 27 Mart 1988.

<sup>26</sup> *Sovyet Karabağı*, sayı 188, 12 Ağustos 1988.

Gorbaçov'la yaptığı görüşme esnasında ise Poğosyan, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan bünyesinden çıkartılması gerekliliği konusunda ısrar eder.

1988 sonbaharında Poğosyan, her şeyin aynı minvalde devam etmesi durumunda, hakkında dava açılacağı konusunda Bakû tarafından ikaz edilir. Poğosyan, bölge komiserliği oturumu düzenler, istifasını sunar ve Vaçagan Grigoryan'ın adaylığını önerir. Grigoryan ise adaylığını çeker. Oturuma katılanlar Poğosyan'ın istifasına karşı oy kullanırlar.

"Tüm bunların ne derece ciddi olduğu benim için anlaşılmaz kalmıştır. Belki de o (Poğosyan), kendisini "üçlünün" (Razumovski, Bağirov, Kevorkov) tayin etmiş olmadığı, bölgenin parti ileri gelenleri tarafından seçilmiş olduğunu göstermek istiyordu. Böylece Poğosyan birinci sekreter görevinden ayrılmadı ve endişelerine rağmen kendisine karşı herhangi bir şey yapılmadı. Hâlbuki Dağlık Karabağ'daki olayların fiili önderi olan Manuçarov tutuklandı",- yazıyor Tovmasyan.

Manuçarov'un tutuklanması öncesinde, kendisinin gizlice Bakû'ye gidip Vezirov'la görüştüğü yolda dedikodular yayılır Dağlık Karabağ'da. Hareketin liderleri Manuçarov'u tek başına görüşmeler yapma, hatta ihanetle suçlamaktaydı. "İşbirliği yapma konusunda Manuçarov'dan onay alamayan Azerbaycan yönetimi, Hareket'in yönetimini zayıflatmak amacıyla onu tutuklamaya karar verir. 1988 Kasımında, toplum polisinin Manuçarov'u tutuklama denemesi başarısızlığa uğrar. Manuçarov, 28 Kasım'da Yerevan'da tutuklanır. Önce Ağdam, sonra Şuşi hapishanesine gönderildikten sonra Moskova'ya götürülerek 548 gün orada tutulur. Kendisine yönelik suçlamalardan hiçbiri ispat edilemez. Manuçarov'un, Vezirov'la gizlice görüştüğüne dair iddialar gerçek değildir. Manuçarov'un çevresindekilerden küçük bir grup bu konuda bilgilendirilmişti. Bunun haricinde, kendisine araç ve eşlikçi tedarik eden Poğosyan ve Malkov, bu görüşmenin gerekliliği konusunda hemfikirdi",- diye yazmaktadır Tovmasyan.<sup>27</sup>

Aruşanyan, bu görüşmeyle ilgili şöyle söylemektedir. "Poğosyan, Manuçarov'u Bakû'ye gitmesi, Vezirov'la görüşmesi ve özerk cumhuriyet önerisini kabul etmesi konusunda ikna etmişti. Gerçi ondaki değişikliği ve Poğosyan'ın görüşünü savunduğunu fark etmiştik, fakat Manuçarov'un Bakû'ye gittiğini daha sonra duyduk".

Maksim Hovhannisyanyan, 1988-1993 yılları arasında *Sovyet Karabağı* gazetesinin baş redaktörüydü. Dağlık Karabağ görevlileri ve önderlerini iyi tanırdı. "Poğosyan ve Manuçarov, birbirlerine karşı besledikleri antipatiyi bir tarafa koyamıyorlardı. Ortada önderlik anlayışı vardı. Daha sonra, 1992'de, Dağlık Karabağ parlamentosundaki mücadele, hem Robert Koçaryan'ın, hem de Taşnaksutyun'un önderliğe talip olduğunu gösteriyordu, bunun için yürütülen mücadelenin aynı zamanda yönetim mücadelesi olduğu belli oldu".<sup>28</sup>

<sup>27</sup> Владимир Товмасын, «Карабахская мозаика», сс. 100-102.

<sup>28</sup> Hovhannisyanyan'la yapılan görüşmeden, 20 Haziran, 2006, Stepanakert.

## Yedinci bölüm

# Ermenistan'da iktidar mücadelesi

Silva Kaputikyan ve Zori Balayan, 26 Şubat'ta Mihail Gorbaçov'la yaptıkları bir saatlik görüşme esnasında Dağlık Karabağ konusu haricinde, Karen Demirciyan'ın görevden alınmasını da görüşürler. "Kaputikyan ve Balayan'la görüştüğümde, kendilerine Demirciyan'ın görevden alınmasıyla ilgili haberler ulaştığını söylediler. 'Şayet şimdi böyle bir şey olursa onu cefalı kahramana dönüştürürüz,- dedi Balayan aniden-, Buna izin veremeyiz'. İkisi de ona karşıydı"- diyordu Gorbaçov.<sup>1</sup>

Kaputikyan ise anılarında şöyle yazmaktadır. "Şimdi, yılların ardından, o görüşme esnasında söylediğim bazı şeyleri o şekilde söylemem gerektiğini hissediyorum, özellikle Demirciyan ve onun halefi olan Suren Harutyunyan'la ilgili. Fakat olan oldu, sözümü değiştirmek, gayri samimi davranmak olur. Gorbaçov'un da sözlerime fazla ehemmiyet vermiş olduğunu zannetmiyorum. Yönetim katındaki değişikliklere o zaman çoktan karar verilmiş olduğuna eminim".<sup>2</sup>

Gorbaçov ve Ermeni yazarların görüşmesinden alıntı.

"- Dağlık Karabağ'a yaptığı her "voyage" (Frans. *Seyahat*) esnasında Aliyev'in Karabağ'la ilgili ne sorumsuz açıklamalar yaptığını biliyoruz, -dedi Gorbaçov,- peki Demirciyan'dan memnun musunuz?

— Memnun olmadığımızı siz de biliyorsunuz,- diye cevapladım.

— Evet, yönetimi değiştirmek gerek. Fakat öyle bir yönetici bulmamız lazım ki, yanıldık demeyelim sonra. Uygun bir aday var mı sizce...?

Ben, biraz tereddüt de olsa Suren Harutyunyan'ın adını verdim. Balayan sustu, Gorbaçov tarafsız kaldı, ardından tekrar Karabağ konusuna geçtik".<sup>3</sup>

1988 Mayıs'ında Ermenistan ve Azerbaycan genel sekreterleri Demirciyan ve Bağirov'un yerine, Ermenistan hükümeti başkan vekili Suren Harutyunyan ve

<sup>1</sup> Sovyetler Birliği Merkez Komitesi SBMK'nın Şehir Komitesi oturumu, 29 Şubat 1988, tek örnek, çalışma notları, журнал «Родина», номер 4, 1994 г., сс. 82-90.

<sup>2</sup> Silva Kaputikyan, "Kapalı çekmecelerden sayfalar", s. 274-275.

<sup>3</sup> Silva Kaputikyan, "Kapalı çekmecelerden sayfalar", s. 288.

Sovyetler Birliği'nin Pakistan'daki elçisi Abdurrahman Vezirov getirilir. Tayinlerinden birkaç gün sonra, 29 Mayıs'ta ilk görüşmelerini yaparlar.

"Leonid Brejnev<sup>4</sup> zamanında Karen'e sırt çıkmamakla birlikte, onu hesaba katıyorlardı", diyor Rima Demirciyan. Fakat yeni Sovyet yöneticileri Gorbaçov ve Yakovlev'in gelmesiyle durum değişmişti. 1987 Haziranında Gorbaçov, Ermenistan'da "yeniden yapılanmanın yerinde dönüp durduğu, rüşvete karşı yeterli mücadele yürütülmediğini" ileri sürerek Demirciyan'ı alenen eleştirmişti.

Karen Demirciyan, hatıra defterinde şöyle yazmaktaydı. "Çok kişi benim çekilmemem, Karabağ Hareketi'nin başına geçip milli kahraman olmam gerektiğini söylüyordu. O zaman olaylar farklı geliyordu ve halkın tarafına geçtiğimi gösteren bir adım atmam (gösteren diyorum, çünkü ben her zaman halkla birlikte oldum, hayatımda başka şekilde yaşamadım) veya hareketin başına geçmem kan akmasına yol açardı".<sup>5</sup>

Rima Demirciyan'ın anlatımından. "Karen, hiçbir teşekkür sözü duymadan Mayıs kongresinden çıkar. Hiçbir zaman alınganlığını göstermezdi, çok gururlu ve onurluydu, fakat ben onun yüreğinde neler döndüğünü anlıyordum. Kongreden sonra eve gelmedi, biz yazlıktaydık hâlâ, ayağını bir daha oraya basmayacağını söyledi, bir kereden havaalanına, Moskova'ya gitti, Moskova yakınlarında kendisine iki odalı bir konut verdiler. Birkaç ay sonra biz de oraya gittik".<sup>6</sup>

Yeni tayin edilen Suren Harutyunyan, Kaputikyan ve Balayan'la buluşur. Ardından Balayan on binlerce kişilik kalabalığa hitap ederek, 19. Sovyet kurultayını engellemek niyetiyle herkesi sükûnete davet eder.

Ermenistan Yüksek Sovyet'i, "Karabağ" komitesinin ve halkın baskısı altında 15 Haziranda aldığı kararla Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'la birleşmesi fikrini, SSCB anayasasının 70. maddesine dayanarak onaylar. Harutyunyan, 1988 Şubatında Dağlık Karabağ'da ve Ermenistan'da birleşmeye yönelik kitlesel hareket başladığında, Ermenistan Komünist yönetiminin bu "olağanüstü karmaşık sorun"la ilgili kesin bir yaklaşımının olmadığını kabul etmektedir. "Resmi düzeyde açıkça hiçbir şey söylenmiyordu. Yerevan üç ay boyunca susmuş, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin, Ermenistan'la birleşme ricasıyla başvurmasından sonra dahi ses çıkarmamıştı. Bu durum ise bazı siyasi güçler tarafından ülke yöneticilerinin saygınlığını sarsmak amacıyla başarılı bir şekilde kullanıldı", - demişti Harutyunyan yıllar sonra.<sup>7</sup>

1988 yılının Temmuz ayında Ermenistan'da yeni bir miting ve gösteri dalgası başlar. 5 Temmuzda, "Zvartnots" havaalanındaki gösterileri dağıtmak amacıyla ordu birlikleri gönderilir, arbeye esnasında göstericilerden Khaçik Zakaryan öldürülür. Şubat gösterilerinin başlamasından beri ilk kurbandır bu.

Siyasi büroda, ne yapmalı, bu çıkmazdan nasıl sıyrılmalı diye düşünüyorlardı.

"Bu durumun çıkış yolu hangisiydi?- diye anılarında yazıyor Gorbaçov. Gromiko normal çözümü önerdi. 'Ordu sokağa çıkar ve düzen hemen sağlanır'.

<sup>4</sup> Brejnev, SSCB lideri [Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri] (1964-1982) olmuştur.

<sup>5</sup> "Büyük denizden damlalar, minnettar zamandaşlarının anılarında Karen Demirciyan", "Gitutyun", Yerevan, 2002.

<sup>6</sup> Demirciyan'la yapılan görüşmeden, 16 Ekim 2006, Yerevan.

<sup>7</sup> Harutyunyan'la yapılan söyleşi Azg gazetesi, 7 Nisan 1994, sayı 64, söyleşiyi gerçekleştiren Ruben Hayrabetyan.

Çebrikov karşı çıktı. Yakovlev, Dağlık Karabağ'ın yönetimini Moskova'ya bağlamayı önerdi. Şvardnadze, Dağlık Karabağ'a hemen özerk cumhuriyet statüsü verme taraftarıydı".

Kremlin'de, sorunu düzenlemeyle ilgili iki yaklaşım öne çıkmıştı. Birincisi, çatışmalar geliştiğinde, özellikle de Sumgait olaylarından sonra tepkileri ininde boğmaktı. İkincisi, Dağlık Karabağ halkı anavatanla birleşmek arzusunda ve biz de halkların kendi kendini idare etme hakkını tanırıyorsak, neden buna izin vermeyelim? Nakhicevan, Ermeni toprakları sayesinde Azerbaycan'dan ayrı olmasına rağmen, Azerbaycan bünyesine aittir. Dağlık Karabağ sorunu da aynen bu şekilde çözülebilir.<sup>8</sup>

Dağlık Karabağ'a özerk cumhuriyet statüsü verme konusu, Gorbaçov'un fikrine göre, Ermenistan'da iktidar mücadelesi sürmesi nedeniyle başarısız oldu. "Karabağ" komitesi yönetimi eline almak için acele ediyordu.

"Karabağ" komitesi üyelerinden Hambardzum Galistyan, Mayıs ayında diaspora Ermeni'si tarihçi Jirayr Libaridyan'a, gelişen bu olayların son noktasının Ermenistan'ı bağımsızlığa ulaştıracağını söylüyordu. Komite üyelerinin farklı zamanlarda yaptıkları açıklamalardan, hareketin siyasi gündeminin günden güne genişleyerek Dağlık Karabağ'ın haricinde Ermenistan'ın bağımsızlığı ve iktidar mücadelesini de kapsadığı görülmektedir.

1988 Haziranında Letonya'da, ülkeyi bağımsızlığa götürecektir olan "Sayudis" hareketi kuruldu. Komşu Estonya'ya da Sovyetler Birliği'nden bir an önce ayrılma arzusu bulaşmıştı.

Mart başında, "Karabağ" komitesinin dokuz kişiden oluşan ve hepsinin de Dağlık Karabağ kökenli olan ilk kadrosu açıklandı. Bunlardan üçü, Hareketin ilk dönem faal üyelerinden İgor Muradyan, Manvel Sargısyan ve Gagik Safaryan Yerevan'da, diğer altısı ise Dağlık Karabağ'da faaliyet göstermekteydi.

"Komite'nin üçüncü toplantısında Vazgen Manukyan'ın ve Hambardzum Galistyan'ın üye olmalarına ve Aşot Manuçaryan'ın yöneteceği bir sekreterliğin kurulmasına karar verildi. Nisanda Rafayel Ğazaryan'ı davet ettik, Mayıs sonuna kadar Aleksan Hakobyan, Samvel Gevorgyan, Babken Ararktsyan üye oldu. Ararktsyan'ı Vazgen Manukyan getirdi. Levon Ter-Petrosyan'la ilgili sözler dolaşıyordu, onu tanı mıydık. Samson Ğazaryan ve Vano Siradeğyan mayıs sonunda katıldılar", - diyor Manvel Sargısyan.<sup>9</sup>

Vazgen Manukyan, Nisan sonlarında Rafayel Ğazaryan'a Ermenistan'da bir "Karabağ" komitesi kurmak istediğini söyler. Ğazaryan'ın sözleriyle "Karabağ üçlüsünü (Muradyan, Sargısyan, Safaryan) tamamlamak, fark yaratmak veya karşı durmak amacıyla".

"Manukyan, İgor'un Ermenicesinin yetersiz olduğu, çabuk parlayan olduğunu iddia edip, Hareketin ciddi bir şekilde yönetilmesi ve kitleleri meşruiyet sınırları içinde tutmak gerektiğini söylüyordu. Daha sonra, listeyi çoktan hazırlamış olduğu ortaya çıktı, sadece Ter Petrosyan'la ilgili fikir sordu. Bende iyi bir intiba

<sup>8</sup> Mikhail Gorbachev, "Memoirs", New York and London, 1996, pp. 333-340.

<sup>9</sup> Sargısyan'la yapılan görüşmeden, 17 Ekim 2006, Yerevan.



uyandırmış olduğunu söyledim. Mayıs ayında 11 kişilik "Karabağ" komitesi çalışmalarına başladı", - diye anımsıyor Ğazaryan.<sup>10</sup>

Ter-Petrosyan, hareketi başlatan kişiler olan İgor Muradyan, Vaçe Sarukhanyan, Vazgen Manukyan, Hambardzum Galistyan, Samson Ğazaryan, Aşot Manuçaryan, Gagik Safaryan, Zori Balayan ve Silva Kaputikyan'ın oynadığı role önem vermektedir.

"Şubatta hareketin başında olan onlardı, fakat bir süre sonra bu kişilerin çoğu uzaklaştı. Yeni bir Karabağ hareketi Ermenistan komitesi ortaya çıktı ve saydığım kişilerin çok azı burada yer buldu. Komiteye yeni şahıslar eklendi. Hem çekilenlerin, hem de halkın bilincinde bu değişimler bazı basit yorumlara yol açtı. Mücadele genel olarak özgün etaplardan oluşmuştur. Bu etaplardan her biri kendi liderlerini doğurur. Mücadelenin o aşamasının ihtiyaçlarına uygun kişileri".<sup>11</sup>

Mayıs ayında koordinatör seçilen Vazgen Manukyan komiteye kimin, nasıl girdiğini belirtmekte zorlanmaktadır. "Davit Vardanyan, Babken Ararktsyan ve Levon Ter-Petrosyan'a ben kefil oldum, doğrusunu söylemek gerekirse, diğerleri konusunda bilgi sahibi değilim. Öyle bir an geldi ki, komitede uyumsuzluklar ortaya çıktı, çünkü İgor Muradyan bir önder gibi hareket etmeye başladı. Kimseye danışmadan adımlar atıyordu". Muradyan'dan kurtulmak için ikinci bir sebep daha vardı. "Sovyetler Birliği, Karabağ sorununu etnik veya dini çatışmaya dönüştürmek için bizi zorluyordu. Bu durumda Gorbaçov hareket kabiliyetine sahip olurdu. Karabağ mücadelesi bir hürriyet ve halkların kendi kaderini tayin hareketi olarak kabul edildiğinde Gorbaçov için problem doğmaktaydı. İgor'un, Karabağ sorununu dini ve etnik bir sorun olarak takdim etme yaklaşımının etkisi altında kaldığı intibası uyanmıştı bizde ve ben bunu sadece Karabağ hareketi için değil, Ermenistan için de çok tehlikeli buluyordum", - diyor Manukyan.<sup>12</sup>

Mayıs ayındaki mitinglerden birinde Muradyan, halkın silahlanması gerektiğini açıklar. Buna karşılık, "Karabağ" komitesi tarafından uzaklaştırılır.

Manvel Sargısyan, çatışkı sebeplerini şöyle yorumlamaktadır. "İgor, Yerevan'ın problemleriyle ilgilenme arzusunda değildi, onun için öncelik Karabağ sorunundaydı. Yerel komitelerin kurulmasına karşıydı ve bu konu haricinde, Ermenistan'ın durumu onu pek ilgilendirmiyordu. "Karabağ" komitesinin yerel teşkilatlarının kurulması sorunu ortaya konduğunda İgor buna kesinlikle karşı çıkıyor, iktidar sorunu ortaya çıkacak, diyordu. Hareketi parçalayacaklarından korkuyordu. Yerevan'da ise kimse bunları dinlemek istemiyordu. Komitenin ilk üyeleri daha sonra ayrıldılar. Ben bunu bir bölünme olarak görmüyorum, arkadaşlar bırakıp Dağlık Karabağ'a gitti. Büyük bir çatlak oluştu. Yerevan'dakiler, Dağlık Karabağ'da birlikte çalışabilecekleri kişiler aramaya başladı. Robert Koçaryan ve Serj Sargısyan'la ilişki kurmaya çalıştılar. Bir süre sonra Robert Koçaryan ve Serj Sargısyan HHŞ'ye<sup>13</sup> üye oldu, fakat Dağlık Karabağ'da onlar pek sayılı".<sup>14</sup>

<sup>10</sup> Ğazaryan'la yapılan görüşmeden, 25 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>11</sup> Ter-Petrosyan'ın *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesine verdiği mülâkattan, 9 Ekim 1990.

<sup>12</sup> Manukyan'ın, Ermenistan Devlet Radyosuna verdiği röportajdan, Kasım 2007.

<sup>13</sup> Hayots Hamazgayin Şarjım-Milli Ermeni Hareketi.

<sup>14</sup> Sarıgsyan'la yapılan görüşmeden, 17 Ekim 2006, Erevan.

Muradyan başka türlü açıklamaktadır. "1988 yılının Nisanında veya Mayıs başında KGB, hareketin liderlerinin HHD (Daşnaksutyun)<sup>15</sup> ile olan bağlantılarını ve ilişkilerini, ayrıca Daşnaksutyun'un Ermenistan'da gizli olarak var olduğunu ve kendi yapısını kurmaya karar verdiğini belirledi. Bu partiye ve Ermenistan'da milliyetçiliğin gelişmesine karşı koymak, buna karşı siyasi güç olarak demokrasi sloganları ve hürriyet değerleri üzerinden büyük bir hareket yaratmak ihtiyacı olgunlaşmaktaydı. Böylece, 1988 yılının Mayıs ayı sonlarında yeni bir teşkilat yapısı, Yerevan toplumunun yapısına ve karakterine uygun, Ermenistan'ın "Karabağ" komitesi ortaya çıktı".<sup>16</sup>

Hareketin liderleri arasında ikilik yaratma konusunda KGB'nin de rolünün bulunduğu ihtimal dâhilindedir. 14 Temmuzda Ermenistan Komünist Partisi tarafından Merkez Komitesi'ne gönderilen raporda Ermenistan KGB lideri Marius Yüzbaşyan, "Karabağ" komitesinde ikinci neslin baş kaldırdığına dikkat çekmekte ve onların "birinci nesli köşeye sıkıştırarak, onun yerini aldığı"ndan bahsetmektedir. Diğer taraftan, Yüzbaşyan'ın raporunda "Ermenistan KGB'si tarafından aralarına nifak sokup komiteyi parçalamak için bazı çalışmaların gerçekleştirilmiş olduğundan" bahsedilmektedir.<sup>17</sup>

Bölünme sebeplerini, Ter-Petrosyan şöyle açıklamaktadır. "Karabağ" komitesinin ilk kadrosunu oluşturan Muradyan, Balayan, Kaputikyan ve diğerleri, sadece Dağlık Karabağ'ı düşünüyordular. Ermenistan'ın demokratikleşme ve bağımsızlaşma sorunları onları hiç ilgilendirmiyordu. Bölünme bu sebepten meydana geldi. Sovyet sistemi için bir tehlike oluşturduğumuzu hissettiklerinde uzaklaştılar. Doğal değişim meydana geldi. Karabağ sorununun Sovyet sistemi sayesinde çözüleceğini zannediyorlardı. Biz ise, bu sistemin Karabağ sorununu hiçbir zaman düzenlemeyeceğini anlamıştık, tersine, sorunu çözmek için sistemi değiştirmek gerekti".<sup>18</sup>

Vazgen Manukyan, başlangıçta çoğu kişi için Karabağ sorununun tabii ve çözülebilir görüldüğünü, çünkü bir hürriyet ve adalet sorunu olarak, sırf şeklen de olsa, Gorbaçov'un "perestroyka"sının (yeniden yapılanma) bir parçası olduğunu belirtmektedir. "Sorunu ortaya çıkarmış olan kişiler bir taraftan da, bu sorunun çözümünün Rusya'nın çıkarlarıyla uyum içinde olduğunu Moskova'ya açıklamaya çalışıyorlardı. Çünkü Ermenistan, bir Hıristiyan ülke, Rusya'yla geçmişten gelen tarihi bağlarla bağlı ve bölgede ortak çıkarları olarak Transkafkasya'daki dayanağıydı. Moskova'nın, Karabağ sorununu çözmeye niyeti olmadığı ortaya çıktığında talepler öne sürüldü ve merkez üzerine baskı yaparak sorunu zorla çözmeye denemelerinde bulunuldu. Gorbaçov'u bir seçim yapmakla karşı karşıya bırakma çabası vardı. Ya zor kullanıp batı karşısında elde etmiş olduğu reformist ve demokrat puanlarını kaybedecek, ya da sorunu çözecekti. Lakin bu aşamada

<sup>15</sup> Hay Heğapokhakan Daşnaksutyun-Ermeni Devrimci Federasyonu, EDF.

<sup>16</sup> Muradyan'ın makale dizisi, *Hayots Aşklarh* gazetesine, Yerevan, sayı 6-10, 20-24 Ocak, 1998.

<sup>17</sup> Ermenistan Milli Arşivleri, 1-87-15-36/37, bk. Ardranik Arşakyan, "Artsakh'in (Karabağ-terc.notu) var oluş mücadelesi" (1985-1992), "Lingva", Yerevan, 2004, s. 47-48.

<sup>18</sup> Thomas de Waal, "Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War", p. 57.

Moskova'nın, benzer sorunlar zinciri yaratacak emsal oluşturmak istemediği ortaya çıktı".<sup>19</sup>

"Karabağ" komitesi Moskova'nın desteğine nail değildi, iktidara sahip değildi, fakat birkaç saat içinde meydanlara sürebileceği yüz binlerce insan sayesinde ülkenin ve merkezin yöneticileri üzerinde etki yapabilecek ciddi bir dayanağı vardı. "Karabağ" komitesinin, Hareket ve Kremlin'le ilişkiler konusundaki duruşu, hem Ermenistan Komünist Partisi, hem de halen diasporada faaliyet gösteren üç klasik Ermeni partilerinin duruşlarından farklıydı.

1994 yılında, artık bağımsız olan Rusya'nın dışişleri görevlisi, Sovyet Ermenistan'ın önderlerinden Suren Harutyunyan, Ermenistan'la ilgili şu sözleri söylemekteydi. "Vatanımızın bağımsızlığını memnuniyetle karşılıyorum. Her bir halkın bağımsızlığına saygı duymak gerekir. Diğer taraftan ise, günümüzün fakir Ermenistan'ına baktığımda bunun için mi mücadele ediyorduk diye düşünüyorum. Açıkça söylüyorum, Ermenistan'ın bağımsızlığına ihtiyatla yaklaşmaktayım. Rusya'nın da SSCB'nin kaderini paylaşması, yani ülkenin parçalanması fikrinin tahayyülü dahi bende hep dehşet uyandırmıştır. Kiminle karşı karşıya kalırız? Her bir Ermeni'nin bunu düşünmesi lazım".<sup>20</sup>

Üst düzey Komünistler ve basit Ermenistanlılar gibi klasik Ermeni partileri HHD, RAK<sup>21</sup> ve SDHK'da<sup>22</sup>, özellikle de Daşnaksutyun çevrelerinde, bağımsızlık elde ettikten sonra Ermenistan'ın Türkiye ve Pantürkizm'e karşı durmaya mecbur olacağı fikri ağırlıktaydı. Yani Ermenistan'ın bağımsızlığının karşısında Türk tehdidi durmaktaydı. Fiili olarak, 1988 yazında ve sonbaharında kesin birbirinden ayrılan iki akım hâsıl olmuştu. HHS'nin veya Hareket'in ideolojisi ve Rusya oryantasyonu taraftarları.

HHD temsilcisi Hrayr Marukhyan, Yerevan sokaklarında Ermenistan'ın bağımsızlığını ve Sovyetler Birliği'nden ayrılması taleplerini ileri sürmeleri radikal olarak tanımlamaktaydı. "HHD, (Ermenistan'ın) bağımsızlığı başlıca gayesi olarak görmektedir. Lakin halkımızın Rus halkının yardımına ihtiyaç duyduğu bu zamanda hemen bağımsızlık talepleri öne sürmenin zamanı olmadığı düşüncesindeyiz. Bunu anlamak için Akhuryan [Arpaçay] kıyısına gidip karşı tarafta duran Türk askerlerini ve Ani şehrinin yıkıntılarını görmek gerekir".<sup>23</sup>

HHS'nin ideologlarından Vazgen Manukyan Ermenistan'ın, dört komşusu olan Türkiye, İran, Gürcistan ve Azerbaycan'la barış içinde yaşayabileceğini ve Ermenilere araçların gerekli olmadığını açıklamaktaydı. "Şayet bu komşularla sorunlar da çıksa ve bu sorunları çözebilirsek, çözeriz, yoksa susarız, fakat tüm komşularla barış ve uyum içinde yaşayabilme olasılığını göz ardı etmemek gerek. Biz kendimizi ve Rusya'yı, onsuz yaşayamayacağımıza ikna etmişiz, o da bize ne

<sup>19</sup> Vazgen Manukyan, "Gnatskiits trchelü zhamanaki e. hodvatsneri zhoghovatsi", ["Trenden atlama vakti, makalelerden derlemeler"], "V.I.V. Bugün ve Yarın", Yerevan, 2002, s. 38-39.

<sup>20</sup> Harutyunyan'la yapılan söyleşi *Azg* gazetesi, 7 Nisan 1994, sayı 64.

<sup>21</sup> Ramkavar Azatakan Kusaksutyun-Liberal Hürriyetçi Partisi.

<sup>22</sup> Sotsal Demokrat Hinçakyan Kusaksutyun-Sosyal Demokrat Birlik Partisi.

<sup>23</sup> *Droşak*, 4 Ocak 1989, sayı 19.

isterse yapıyor. Evet, bizim ve Rusya'nın ilişkilerinin temelinde bu kötülük yatmaktadır, tüm kayıplarımız bu nedendendir".<sup>24</sup>

Manukyan'ın iddiasına göre, halk umudunu kendine bağlamalı ve himayeciler yerine müttefikler aramalıdır. "200-300 yıldır Rusları kendilerine sadık bir millet olduğumuz, sırtımızda durmalarının ve bize tüm konularda yardım etmelerinin kendi çıkarları olduğu konusunda ikna etmekteyiz. Bizi himaye etmelerini istiyoruz. Değil mi ki biz Hıristiyan ve iyi bir milletiz? Bu bir köle zihniyettir, siyasi dilenciliktir".<sup>25</sup>

1 Ekim 1988'de diasporanın üç klasik partileri ortak bir bildiri yayınlayarak "Karabağ" komitesi tarafından grevler, mitingler, ders bırakma eylemleri ve benzer mücadele şekilleriyle Moskova'ya muhalefet etme siyasetini reddederler.

Ermenistan KGB'si tarafından, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne gönderilen raporda, "Karabağ" komitesinin, ortaya koyduğu faaliyetlerle genel olarak iktidar için mücadele vermekte olup, parti ve resmi kuruluşlar üzerinde baskı yaparak iktidara gelme gayeleri için Karabağ hareketini kullanmakta olduğunun altı çizilmekteydi.<sup>26</sup>

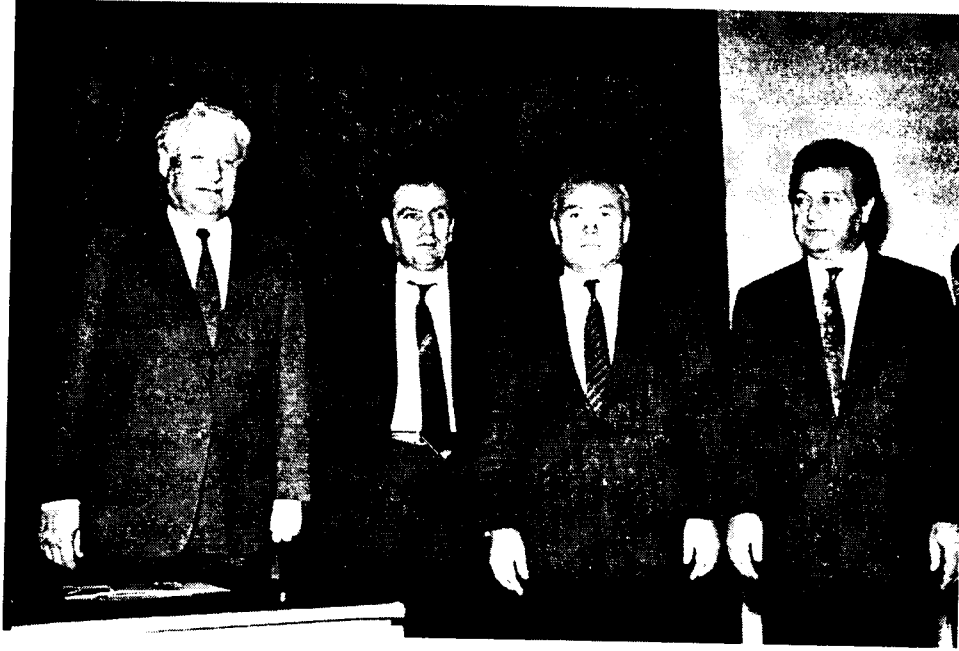
Suren Harutyunyan 8 Ekim 1988'de "Karabağ" komitesini izinsiz gösterilere devam etme, silahlanma, Ermeni silahlı grupları oluşturma, "Ermenistan'ın sözde kendi kaderini tayin etme hakkı için mücadele etme" çağruları yapmaktan dolayı, televizyondan tenkit etmekteydi. Harutyunyan, SSCB Yüksek Sovyeti'nin 18 Temmuz kararıyla Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde yeni bir durumun oluşmuş ve "saygınlığının artırılması ve özerkliğinin genişletilmesi sayesinde bölgenin, geniş yetkilerle donatılmış olan Moskova temsilcisiyle sorunlarını çözme imkânına kavuşmuş olduğunu" belirtmekteydi.<sup>27</sup>

<sup>24</sup> Vazgen Manukyan, "Haykakan erazanky goyatevman pakughum" ["Ermeni rüyası var oluş çıkmazında"], V.I.V. Bugün ve Yarın", Yerevan, 2002, s.24.

<sup>25</sup> Vazgen Manukyan, "Ermeni rüyası var oluş çıkmazında", s.35.

<sup>26</sup> Ermenistan Mili Arşivi, 1-87-16-21, bk. Ardranik Arşakyan, "Artsakh'ın var oluş mücadelesi" (1985-1992), "Lingva", Yerevan, 2004, s.70.

<sup>27</sup> Yazarın arşivinden.



Boris Yeltsin, Levon Ter-Petrosyan, Nursultan Nazarbayev, Ayaz Mutalibov, Eylül 1991,  
Zheleznovodsk

## Sekizinci bölüm

# Gorbaçov Ermenistan'da

Abdurrahman Vezirov, 1988 Temmuzunda yüksek bir moralle Moskova'dan dönmekteydi. SSCB Yüksek Sovyet'i 18 Temmuzda Dağlık Karabağ sorununu görüşmüştü. "Şiddetli tartışmalar sonucunda Dağlık Karabağ'ın başvurusu reddedildi. Vezirov kendisini muzaffer hissediyordu. Bakû'ye döndüğünde bir bilim adamları grubunu kabul etmeye karar verdi. Polit komiserliğinin birinci sekreteri Fuad Musayev bizleri, Tofik Ğasimov, Leyla Yunusova, Eldar Namazov, Araz Alizade ve beni toplantıya götürdü. Orta boylu biri hızla odaya girdi. Aklıma gelen ilk şey 'Ne kadar da Ermeni'ye benziyor' oldu",- diye yazmaktadır Zarduş Alizade.<sup>1</sup>

Yüksek Sovyet, Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerden birinin bölgesinde, o ülkenin onayı olmadan değişiklik yapılamayacağına dair SSCB anayasasının 78. maddesine dayanarak, Ermenistan ve Azerbaycan sınırlarında değişiklik yapmayı imkânsız olarak kabul etti. Kremlin, diğer taraftan Ermenilerin taleplerini de kısmen yerine getirmeye çalışıyordu. Dağlık Karabağ, Sovyetler Birliği'ne dâhil olduktan sonra ilk defa olarak Gorbaçov'un kararıyla doğrudan Moskova'nın yönetimi altına alınır. Kremlin görevlilerinden Arkadi Volski altı aylığına Dağlık Karabağ'ın özel temsilcisi olarak tayin edilir. Volski'nin girişimleriyle Ermenistan ve Azerbaycan yöneticileri görüşmelerde bulunur. Bu görüşmelerden ikisi 1988 yılının Temmuzunda ve Ekiminde Stepanakert'te gerçekleştirilir.

Lakin Sumgait'te gerçekleşen Ermeni katliamlarından sonra Ermeni-Azerbaycanlı çatışmaları ve şiddet olaylarıyla gerçekleşen etnik temizlikler kaçınılmaz olur. 18-20 Eylül 1988'de Ermeniler Şuşi'yi, Azerbaycanlılar ise Stepanakert'i terk etmeye mecbur olur.

Özellikle yüz binlerin toplandığı Yerevan'daki mitinglerle kıyaslandığında, Bakû'de 21 Şubatta başlayan anti Ermeni gösterileri kalabalık değildi. 15 Mayıs'ta, Bakû'deki Lenin meydanında, 15 bin dolayında kişinin toplandığı ilk büyük gösteri düzenlenir. "Tüm konuşmacılar Karabağlı ayrılıkçılara veryansın ediyordu.

<sup>1</sup> Зардушт Ализаде, «Конец Второй республики» ["İkinci cumhuriyetin sonu"], [www.azeribook.com/politica/zardusht\\_alizade/konetsvtoroy\\_respubliki.htm](http://www.azeribook.com/politica/zardusht_alizade/konetsvtoroy_respubliki.htm).

Ermenilere tehdit savuran veya hakaret eden konuşmacılar alkış almaktaydı. 'meydanların bülbülü' işçi Neymet Panahov'un gösterilerde ilk defa söz alması bu sıralarda oldu",- diye yazıyor Alizade.<sup>2</sup>

Bakû'deki Lenin meydanında 17 Kasım 1988'den başlayarak 24 saatlik, süresiz gösteriler başlar. Bu gösterilerin çıkış nedeni Yerevan'daki Kanaker alüminyum fabrikası işçileri için sözde Şuşi yakınlarında bir pansiyon inşa edileceği haberi olur. Bu yalan haber kesinlikle provokasyondur. Meydanın başlıca kişisi iki gün boyunca bilimler akademisinin coğrafya enstitüsü uzmanı Enver Aliyev'dir. 18 Kasım akşamı Aliyev meydana dönerken kovuldu, ardından da tutuklandı. 19 Kasım'dan itibaren gösterilerin liderliğini 26 yaşındaki tornacı Panahov eline aldı. Lenin Meydanı, on binlerce kişilik gösteriler zamanında "Kara-bağ" diye inliyor, milli şarkılar söyleniyor, "Azerbaycan topraklarının radikallerden ve Ermenilerden temizlenmesi" talep ediliyordu. Meydanın diğer ucunda ise Sumgait katliamlarından suçlu bulunup en yüksek cezaya çarptırılan Ahmed Ahmedov'un posterleri asılıydı. 22-23 Kasım'da Bakû, Kirovabad, Şamakhi, Şamkhor ve Mingeçaur'da Ermenilere yönelik katliamlar gerçekleştirilir ve son Ermeniler de bu şehirlerden kovulur. Ermenistan bu sefer karşılık verir. Bazı yerlerde, Gugark bölgesi başta olmak üzere, masum ve silahsız Azerbaycanlılar öldürülür. O zamana kadar, Mayıs ayında Ararat bölgesinde Azerbaycanlılara karşı şiddet uygulanmış, bin kadar Azerbaycanlı kaçıma mecbur kalmıştı.<sup>3</sup>

1988'in Haziran-Temmuz aylarında Ermenistan'ın Masis bölgesinde Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında çatışmalar yaşanır. Azerbaycanlı Ermenilerden farklı olarak Ermenistan'da yaşayan yaklaşık 160 bin Azerbaycanlının büyük bir kısmı Kasım ayına kadar konutlarını takas etmiş, satmış veya tazminat almıştı. Bazı verilere istinaden, birkaç bin Azerbaycanlı soyadlarındaki "ov" veya "yev" son eklerini değiştirerek Ermenistan'da kalmışlardır. 7 Aralık depremine kadar hemen tüm Azerbaycanlılar Ermenistan'dan, Azerbaycan'dan ise Bakû haricindeki hemen tüm Ermeniler ülke dışına çıkarılmışlardır. Göçler ve çatışmalar esnasında Azerbaycan'da ne kadar Ermeni ve Ermenistan'da ne kadar Azerbaycanlının öldürülmüş olduğu tartışmalı olarak kalmıştır.

AGİT 1992 ara bildirisinde şöyle belirtilmektedir "Sumgait olaylarından yaklaşık dokuz ay sonra Ermenistan'dan Azerbaycanlıların çıkarılması veya göçü tamamlanmıştır. Azerbaycanlı göçmenler 160'ın üzerinde kişinin öldürülmüş olduğunu iddia etmektedir, hâlbuki Ermenistan ölenlerin sayısının 25'i geçmemiş olduğunu ve sorumluların cezalandırılmış olduğunu iddia etmektedir. Ermenilerin hunharca katledilmiş olmalarına sebep olan en gaddar cinayetler Ocak 1990'da Bakû'de vuku bulmuştur. Katledilenlerin sayısı farklı hesaplamalara göre 60 ile 100 arasında değişmektedir".<sup>4</sup>

Azerbaycanlı araştırmacı Arif Yunusov, 1991'de Moskova'da "Ekspres Khronika" gazetesinde, Ermenistan'da 215 Azerbaycanlının öldürülmüş olduğunu

<sup>2</sup> Aynı yerde.

<sup>3</sup> Droşak, 1 Mart 1989, sayı 22-23.

<sup>4</sup> Interim Report of the CSCE reporter Mission on the situation in Nagorno-Karabakh, considered on 28 February, 1992 by CSO of the CSCE.

ve Azerbaycanlılara yönelik saldırıların KGB ve polis kuvvetlerinin yönetiminde gerçekleşmiş olduğunu yazmıştır. Sovyet Ermenistan'ı KGB şefi Husik Harutyunyan, Yunusov'a cevap olarak aynı gazetede, öldürülen Azerbaycanlıların sayısının 25 olduğunu belirtmiştir. Harutyunyan'ın belirttiğine göre, Ermenistan'da Azerbaycanlılara karşı şiddet kullanımı 1988 Kasımının sonlarında ve genelde Ermenistan'ın kuzey bölgelerinde, Kirovabad'dan kaçan ve Gürcistan üzerinden Ermenistan'a gelen soyulmuş ve katliama uğramış kaçakların gelmesiyle başlamıştır. "Öldürülen 25 Azerbaycanlıdan 20'sinin Ermenistan'ın bu bölgesinde, en başta da, en fazla sayı olan 11 kişinin öldürülmüş olduğu Gugark'ta öldürülmüş olduğu bunu göstermektedir".<sup>5</sup>

Sovyetler Birliği içişleri bakanı Vadim Bakatin, 1988 sonlarında göçleri durdurmak amacıyla Ermenistan ve Azerbaycan'a gider. Bakatin, Spitak ve Kirovabad'da dehşet dolu Azerbaycanlılara ve Ermenilere rastlar. Bu insanlar ondan yardım ve korunma rica eder, fakat bu artık Bakatin'i aşmaktaydı. Bakatin, iki ülke içişleri bakanlarına da göçmenlerin zarar görmemesi konusunda emir verir. "Yerel yönetimler her şeyi düzene sokma konusunda söz veriyorlardı, fakat ben bir şey yapacaklarına inanmıyordum artık. Benim bakan olarak güvенеbileceğim çok az insan vardı orada. Hepsini kovmak imkânsızdı",- yazıyor Bakatin.<sup>6</sup>

### Ermenistan'da deprem

Sovyet Gürcistan'ı önderi Cumber Patiaşvili, 7 Aralık 1988'de yıkıntılar arasında depremzedelere yardım etmeye çalışıyordu. Tiflis'teki yazıhanesinde sarsıntıları hissederek felaket bölgesine koşan ilk Sovyet görevlilerindendi. "Yıkılmış bir binanın yanında bir kadın yüksek sesle ağlayıp yardım diliyordu. Yaklaştım. Kızı yıkıntılarının altında kalmıştı. 'Sesini duyuyor musun, benim kızım o' dedi bana, fakat ben ne yapabiliirdim? Yarım saat içinde onlarca kişi toplandı ve kızı yıkıntılarının altından çıkardılar. Orada gördüklerimi tarif etmem çok zor şimdi", -diye anlatıyor yıkıcı depremin ardından 20 yıl sonra Tiflis'teki konutunda.<sup>7</sup>

Depremin merkez üssü Şirakamut köyüydü. Ruzvelt Papikyan o gün üç çocuğundan ikisini, 15 yaşındaki Hovhannes'i ve 12 yaşındaki Varsig'i, ayrıca kardeşi ile daha başka akrabalarını kaybetti. Felaket günü okulun yıkıntıları altında 111 öğrenci hayatını kaybetti. Papikyan her gün depremi anımsıyor, "Yıkıntılar altında kalanların haykırıları kulaklarımda", -diye acıyla anlatıyor. "Deprem Şirakamut'ta 411 can aldı, ölenlerin büyük bir kısmı ya okuldaydı, ya da konfeksiyon fabrikasında. Okulda genel olarak çocuklar öldü, fabrikada ise kadınlar".<sup>8</sup>

7 Aralık depremi Ermenistan'ın bir çeyreğini tamamen veya kısmen yıkıma uğrattı. 25 binin üzerinde insan hayatını kaybetti ve yıkıntılar altında kaldı. On binlercesi yaralandı. Ermeni halkı yastaydı. Bazen aileler bütünüyle, okullar sınıflarıyla yıkıntılar altında kaldığından bazı cenazelerin yasını tutan yoktu. Vladimir Movsisyan kardeşini kaybetmişti. "Benim acım beni boğmaktaydı, fakat

<sup>5</sup> «Погромы в Армении: суждения, домыслы и факты», «Экспресс-Хроника», номер 16, 16 апреля, 1994 г.

<sup>6</sup> Вадим Бакатин, «Дорога в прошедшем времени», «Дом», Москва, 1999, с. 146.

<sup>7</sup> Patiaşvili ile yapılan mülâkattan, Kasım 2008, Tiflis.

<sup>8</sup> Papikyan'la yapılan röportajdan, 24 Kasım 2008, Şirakamut.

genel acı hepimizi sarmıştı. Kardeşimin cenazesi esnasında, bir kamyonla, beş-altı çocuk tabutunu gömmeye götürdüklerini ve bu arabanın arkasından sadece beş-altı kişinin yürüdüğünü şimdiye kadar unutamıyorum. Korkunç bir manzaraydı”<sup>9</sup>

Sovyetler Birliği dışişleri bakanı Eduard Şevardnadze, 8 Aralıkta New-York'ta yaptığı açıklamayla, Mihael Gorbaçov'un katılımıyla öngörülen etkinliklerin yapılmayacağı, Gorbaçov'un Küba ve Büyük Britanya'ya yapacağı resmi ziyaretlerinin ise Ermenistan'daki feci depremden dolayı ertelendiğini bildirir. Gorbaçov aceleyle Moskova'ya döner. Mihael ve Raisa Gorbaçov'ların uçağı 10 Aralıkta Moskova'dan [Gyumri] Gümrü'ye yönelir. Sovyetler Birliği yöneticisinin yönetimde bulunduğu yaklaşık altı buçuk yıl esnasında Ermenistan ve Transkafkasya'ya yaptığı ilk ve son yolculuktur bu.

Ülkenin hemen tüm yöneticileri o arada Yerevan'a ulaşmışlardı. Gorbaçov Tiflis'i ve Bakü'yü arayarak Patiaşvili ve Vezirov'u çağırmişti. Azerbaycan yöneticisini halk havaalanında ısıklılar. “Dünyanın dört tarafından arayıp nasıl yardım edebileceklerini soruyorlardı. Vezirov aradı ve iki konvoyla yardım gönderdiğini söyledi, fakat Ermeniler yardımı sınırdan geri çevirmişlerdi”,- yazıyor Fadey Sargısyan.<sup>10</sup>

Gorbaçov'un ağırlanması da pek sıcak değildi. Gümrü'den Yerevan'a dönüşünde SSCB önderi halkla temas kurar. Ermeni görevlilerden Levon Çakhmakçıyan'ın yazdığına göre Gorbaçov arabadan indiğinde ilk soru Karabağ'la ilgiliydi. “Mihael Sergeyeviç Gümrü'den daha yeni dönmüştü ve Yerevanlıları deprem bölgesi ilgilendirecektir diye düşünüyordu. Hâlbuki ‘Karabağ ne zaman Ermenistan'a bağlanacak’ diye sordular. Gobaçov sinirli bir şekilde tepki verdi. Ne kendisi ve ne de Raisa Gorbaçova, böyle ağır bir anda felaketi unutup Karabağ nasıl sorulur diye anlayamıyorlardı”.<sup>11</sup>

Fadey Sargısyan üzüntüyle belirtmektedir. “Gorbaçov'un ve eşinin depremin yarattığı felakete derin acıyla baktıklarını söylemem gerekir. Tabii ki, her yerde onları gerekli olan saygıyla karşılamadılar, hatta bazı yerlerde çok rencide ettiler. Bu durum halkımıza yakışmıyordu ve benim için üzüntü vericiydi”.<sup>12</sup>

### “Karabağ” komitesinin tutuklanması

Gorbaçov, 11 Aralıkta Yerevan'dan ayrılmadan önce televizyonda Karabağ sorununa değinerek Azerbaycan'ın eski yöneticilerini Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Ermenilerine karşı “Lenin geleneklerine aykırı” davrandığından dolayı suçlar. “Karabağ” komitesini ve üyelerini de sert bir şekilde tenkit eder. “Karabağ konusunu şimdi gayri samimi insanlar, siyasi demagoglar, maceraperestler kullanmaktadır. Azerbaycan tarafında ‘ölmürüz de Karabağ'ı vermeyiz’, burada da ‘ölmürüz de Karabağ'ı alırız’ sloganları duyuluyor. Karabağ onlara çoktandır gerekmiyor ve hiçbir zaman da umurlarında olmadı. Onlar iktidar için mücadele ediyor”,- diye açıklar Gorbaçov. Sovyetler Birliği'nin yöneticisinin konuşması Ermeni ve Azerbaycanlı halklarına yönelik gecikmiş bir seslenişti. İki ülkede de

<sup>9</sup> Movsesyan'la yapılan görüşmeden, Kasım 2008, Yerevan.

<sup>10</sup> Fadey Sargısyan, “*Kyanki dasesi*” [“Hayatın dersleri”], s. 232.

<sup>11</sup> Левон Чахмахчян, «Армения, 1988. Испытание декабрем», Москва, 2002, с. 120.

<sup>12</sup> Fadey Sargısyan, “Hayatın dersleri”, s.235.

şiddet olayları olmuş, Ermenileri Azerbaycan'dan, Azerbaycanlıları ise Ermenistan'dan kovmuşlardı. Dağlık Karabağ'da Ermeni-Azerbaycanlı “barışı” ancak Sovyet güvenlik kuvvetleri tarafından sağlanmaktaydı.<sup>13</sup>

Gorbaçov'un Ermenistan'da bulunduğu günlerde ve ertesinde Yerevan kolluk kuvvetleri komutanı korgeneral Albert Makaşov'un emriyle 10 Aralıkta “Karabağ” komitesi'nin 11 üyesinden beşi, Levon Ter-Petrosyan, Vazgen Manukyan, Aleksan Hakobyan, Samvel Gevorgyan ve Babken Ararktsyan tutuklanır. “Gorbaçov eşiyile felaket bölgesine gitmişti. Biz, ona uygun olmayan açıklamalarda bulunuyorduk ve depremin dahi insanları Karabağ hareketinden caydırmadığına ikna oldu. Bu duygular içinde oldu tutuklamalar. Hapiste işkence veya kötü muamele olmadı, hapishaneler de değişmişti. Altı ay istirahat ettik”,- diyor Manukyan.<sup>14</sup>

14 Aralık-7 Ocak arasında, komiteyle sıkı ilişkiler içinde bulunan Khaçik Staboltzyan, Yüksek Sovyet milletvekili Aşot Manuçaryan, Vano Siradeğyan, Samsun Gazaryan, Hambardzum Galıstyan, Rafayel Gazaryan ve Davit Vardanyan tutuklanır. “Karabağ” komitesi tutuklanmadan sükûnet olmaz diye Gorbaçov'a telkin etmişlerdi. Kimseyi belirtmek istemiyorum, fakat büyük ihtimalle benzer güçler vardı. Yıkıntıların yanında insanların Karabağ'dan konuştuklarından dolayı şaşkıncı ve sinirlenmiş”,- diye anımsıyor Rafayel Gazaryan.<sup>15</sup>

Aşot Manuçaryan ekler. “Tutuklama arzusu her zaman da olmuştu, fakat aynı zamanda açıklanmış bir politika vardı ve bu adım buna ters düşerdi. Gorbaçov için karar vermek zordu. Manevi açıdan ‘uygun’ bir andı. Gümrü'ye gittiğinde, insanlar yıkıntılar arasında Karabağ hakkında sorular sormaya başladı. Gorbaçov'a yaltaklık edenler, bunu sözde “Karabağ” komitesinin organize ettiğini söyler. Bu durum, Karabağ sorununun halk için ne denli önemli olduğunu göstermekteydi ve tüm bunlar Gorbaçov üzerinde manevi açıdan ezici bir durum yaratmıştı”.<sup>16</sup>

Suren Harutyunyan, 17 Aralıkta televizyondan “Karabağ” komitesini Ermeni halkının bir numaralı düşmanı olarak açıklar.<sup>17</sup>

“Karabağ” komitesi üyelerine birkaç suçlama birden yöneltilir. Toplum düzenini bozan toplu hareketler düzenlemek, miting ve gösteri düzenini bozmak ve milletler arasında düşmanlığı körüklemek.

Lakin komitenin tutuklanması, hareketi durdurmaz. Levon Ter-Petrosyan, olaylardan yaklaşık 20 yıl sonra şöyle yorumlamaktadır. “Karabağ” komitesi 11 kişiydi ve buna bağlı olarak, diyebiliriz ki, yaklaşık 300 aktif çalışanı vardı. Üç saatte 100 bin kişilik bir miting düzenleyebilirdik. Otomatikman öyle bir mekanizma oluşmuştu ki, telefonlar ve arabalarla çevre bölgelere haber vermek suretiyle üç saat içinde Hürriyet Meydanı'nda hep 100 bin kişi toplanıyordu”. Ter-Petrosyan, hareketin “Karabağ” komitesiyle sınırlanmadığını itiraf etmektedir. “Daha 1988 Eylülünde olayların nasıl geliştiğini hissederek er veya geç bizi tutuklayacaklarını hesaplamıştık. Gizli bir “Karabağ” komitesi meydana getirdik. Bu komitede beş kişi vardı, Yercanik Abgaryan, Davit Şahnazaryan, Albert

<sup>13</sup> Yazarın arşivinden.

<sup>14</sup> Manukyan'ın, Ermenistan Devlet Radyosuna verdiği mülakattan, Kasım 2007.

<sup>15</sup> Gazaryan'la yapılan görüşmeden, 25 Nisan 2006, Erevan.

<sup>16</sup> Manuçaryan'la yapılan görüşmeden, 19 Nisan 2006.

<sup>17</sup> Andranik Arşakyan, “Artsakh'ın [Karabağ]var oluş mücadelesi” (1985-1992), s. 74.

Bağdasaryan, Avetik İşkhanyan ve Arşak Sadoyan. Daha sonra onlara gayri resmi olarak Vitya Ayvazyan ve Simbat Hakobyan da eklendi. Bu yedi kişi gizli tutuluyor, hiç kimse onları bilmiyordu".<sup>18</sup>

Aralık 1988'de Azerbaycan'da da tutuklamalar gerçekleşir. 4 Aralık 5'e bağlayan gece, Lenin Meydanı Sovyet ordusu tarafından temizlenir. Yüzlerce gösterici tutuklanır. "Bunların büyük çoğunluğu farklı sürelerle Azerbaycan'da veya Rusya bölgelerinde hapse atıldı. Neymet Panahov, 'halk kahramanına' âşık olmuş, şevkle yanan bir bakire ile birlikte "ambulansla" meydandan uzaklaştı. Onu daha sonra tutukladılar, bir süre soruşturma yaptılar ve... serbest bıraktılar",- diye yazıyor Alizade.<sup>19</sup>

Ermenistan'ın "Karabağ" komitesiyle ilgili, üyelerinden bazılarının KGB ajanı olabileceği konusunda şüpheler vardı. Azerbaycan'da ise başlıca şüpheliler iki kişiydi, Panahov ve Halk Cephesi'nin bir diğer önemli üyesi İtibar Mamedov.



Abdullah Gül, Serj Sargısyan, 6 Eylül, 2008, Yerevan

<sup>18</sup> Ter-Petrosyan'ın gençlerle buluşması, 3 Kasım 2007, Yerevan.  
<sup>19</sup> "İkinci cumhuriyetin sonu".

## Dokuzuncu bölüm

### Özel idare yılı

Ermeniler, Sovyetler Birliği var olduğu sürece Moskova'nın Dağlık Karabağ sorununu adil bir çözüme ulaştırabileceğine ve bu çekişmenin düzenlenmesi konusundaki anahtarın Kremlinde bulunduğu inaniyorlardı. 1989 Mayıs'ında Stepanakert'ten Kremlin'e tekrar bir telgraf gönderildi. Gorbaçov o günü Çin'e gidecekti. Ülke yöneticisinin, dönüşünde Dağlık Karabağ heyetini kabul edeceğine dair anlaşma sağlanır. Heyet, Moskova'ya giderken önce Ermenistan Komünist Partisi yöneticisi tarafından kabul edilir. Karşılıklı tanışmadan sonra Suren Harutyunyan sorar.

- E, arkadaşlar, taleplerinizi, daha doğrusu ricanızı Gorbaçov'a nasıl sunmak istiyorsunuz?

Kısa bir aradan sonra Henrikh Poğosyan söz alır.

- Karabağ'ı Azerbaycan'dan ayırıp Ermenistan'a bağlamak.

Karşı tepki aşırıydı ve haddinden fazla duygusaldı. Harutyunyan, sorunun benzer şekilde Gorbaçov'a sunulmasının daha baştan başarısızlığa mahkûm olacağını, benzer yaklaşımla Moskova'dan bir destek elde edilmesinin imkânsız olduğunu belirtir. Harutyunyan haklı çıkar. Gorbaçov, Karabağ heyetini kabul ederek "Şayet özerk bölgenin Azerbaycan'dan ayrılması sorununu tartışmaya devam etmekte inat edecekseniz, benzer bir çözümün mümkün olmadığını size açıklamak zorundayım. Sonuç olarak, görüşmeye devam etmenin bir manası olmadığını görüyorum".<sup>1</sup>

1989 yılı, Dağlık Karabağ'da özel idare yılıydı. Sovyet Ermenistan'ın son başbakanlarından Fadey Sargısyan, Arkadi Volski'nin yönetim yıllarını olumlu olarak görmektedir. "Volski, hiçbir sorunla ilgili Azerbaycan'a başvurmadı. Bu süre zarfında bizimle çalışıyordu, ben de doğrudan kendisiyle çalışıyordum. Özel İdare Komitesi'nin (ÖİK) geçici yönetimi bizim lehimizdeydi. Volski bağımsız, kararlı ve tarafsız çalışıyor, sadece Moskova'ya hesap veriyordu. Lakin Volski'nin bağımsız siyasetinin Azerbaycanlıların hoşuna gitmediği konusunda şüpheler yok".<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Владимир Товмасын, «Карабахская мозаика», ЭКО, Москва, 2003, сс. 138-141.

<sup>2</sup> Sargısyan'la yapılan görüşmeden, 22 Mayıs, 2006, Yerevan, Fadey Sargısyan, "Kyanki daseri" [Hayatın dersleri], s. 194.



Bu görüntüyle herkes hemfikir değil. ÖİK'nin kuruluşu ve çalışması konusunda çelişkili fikirler vardır.

Mihael Gorbaçov'un 12 Ocak 1989 tarihli kararıyla, SSCB'de ilk defa olarak özel bir idare şekli başlatılır, doğrudan Moskova'dan yönetim. Hukuki açıdan Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan bünyesindeki özerk bölge statüsü korunarak, ÖİK kurulup bu komite doğrudan Kremlin'e bağlı oluyordu. Komite başkanı ise başbakan haklarına sahipti. O zamana kadar Dağlık Karabağ'da Kremlin'in özel temsilcisi olan Volski, ÖİK'ne başkan tayin edilir.

ÖİK'nin oluşturulması, Karabağ sorununa bir ara çözüm bulma denemesiydi. Azerbaycan'ın artık Dağlık Karabağ'ın içişlerine karışma imkânından yoksun kaldığından dolayı Bakû, Gorbaçov'un kararından pek memnun değildi.

Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan fiili olarak ayrılışının daha 1988 yılında gerçekleşmiş olduğunu Haydar Aliyev kabul etmişti. "1991 Şubatındaki meclis oturumunda Karabağ'ın kaybedilmiş olduğunu söylediğimde, Karabağ'ın hiçbir zaman bu denli bizim, Azerbaycan'ın olmamış olduğu konusunda beni ikna etmeye çalışıyorlardı. Hâlbuki ÖİK kurulmuşsa, Karabağ Azerbaycan'dan ayrılmış demektir. Volski'nin başkanlığında kurulan bu komite Karabağ'ı doğrudan Moskova'ya bağladı, gerçekte ise fiili olarak Ermenistan'a tabiydi".<sup>3</sup>

Dağlık Karabağ'ın Kremlin'e bağlı olduğu ara çözüm, Stepanakert ve Yerevan için de en iyi çözüm değildi.

ÖİK'nin Ermeni üyelerinden, komitenin fiili başkan yardımcısı Semyon Babayan, Volski'nin doğrudan Moskova'nın emirlerini yerine getirdiği konusunda hemfikir değil. "Volski ve ÖİK Moskova'nın direktiflerine göre hareket etmiş olsaydı Gorbaçov neden dağıtsın komiteyi? Gorbaçov, komitede neler döndüğünü anladı. Dağlık Karabağ'ın üretim kurumları peyderpey Ermenistan'a tabi oluyorlardı. Dağlık Karabağ'ın fiili olarak Ermenistan'la birleşme süreci başlamıştı".<sup>4</sup>

Volski tarafından ÖİK'nin sosyoekonomi bölümü başkanı tayin edilen Oleg Yesayan "Volski'nin komitesi Kremlin tarafından durumu yönetilebilir kılmak ve hareketi durdurmak imkânsız olsa da en azından dondurmak için kurulmuştu. Bu süre içinde Ermenistan'la olan bağlar sağlamlaştı, fakat hepimiz de komitenin bizim sorunlarımızın siyasi çözümüne destek olamayacağı, tersine, sınırlandıracağı konusunda ikna olduğumuzdan dolayı ÖİK de kabul görmemekteydi".<sup>5</sup>

ÖİK'nin kuruluşu Daşnaksutyun tarafından "kısmi, fakat olumlu bir adım" olarak nitelendi.<sup>6</sup>

*Sovyet Karabağ'*ı gazetesinin baş editörü Maksim Hovhannisyan'a göre Moskova'nın niyeti ekonomik reformlar sayesinde Karabağ hareketini söndürmekti. "Hareketin başlıca niyeti bağımsızlığımız ve hürriyetimiz fikriydi. İşte tam burada ÖİK'nin ve bizim niyetlerimiz çelişiyordu. Usta bir stratejist olan

<sup>3</sup> Журнал «Карабахский Экспресс», Де-факто, январь-март, 2005г.

<sup>4</sup> Babayan 'la yapılan görüşmeden, 3 Haziran, 2007, Yerevan. ÖİK'nin yapısı şöyleydi. Başkan Arkadi Volski, üyeler Semyon Babayan (Ermeni), Vladimir Tovmasyan (Ermeni), Vagif Cafarov (Azerbaycanlı) ve Moskova tarafından tayin edilenler Viktor Mişin, Viktor Plisov, Valeri Sidorov ve Sergey Kupreyev.

<sup>5</sup> Yesayan 'la yapılan görüşmeden, 27 Mart 2006, Yerevan.

<sup>6</sup> Düşük, 1 Şubat 1989, sayı 21.

Volski bu ikisini uzlaştırmak istiyordu, fakat bu imkânsızdı. Bizim onlarca yıl ne Bakû'den ne de Moskova'dan elde edemeyeceğimiz şeyleri bir tek telefonla hallediyordu. Görünüşe göre Ermenistan'ın bir parçası olmuştuk. Lakin bizim asıl niyetimiz olan bağımsızlık, hürriyet konusunda Volski hiçbir şey yapamazdı, çünkü bu konuda ona bir emir verilmemişti".<sup>7</sup>

Komitenin dağıtılmasını Volski daha sonraları "büyük bir hata" olarak nitelemişti. "Bu vahşi savaşın başlamasına kadar, ÖİK'nin işbaşında olduğu sürede Dağlık Karabağ'da sadece 8 kişi öldürüldü. Biz 1990'ın Ocak ayında çekildik ve Şubat'ta gerçek bir savaş başladı. Belki bizi değiştirme zamanı gelmişti, fakat Moskova'nın doğrudan yönetimini muhakkak devam ettirmek gerekiyordu".<sup>8</sup>

### "Karabağ" komitesinin üyeleri serbest bırakılır

Sovyetler Birliğinde demokrasi süreci devam etmekte, Gorbaçov da batının teveccühüne nail olmaktaydı. 1989 Şubatında Sovyet askerleri Afganistan'dan çekildi, Martta SSCB'de ilk defa olarak hür parlamento seçimleri yapıldı.

Bağımsızlık fikrini taşıyan milliyetçiler Sovyet cumhuriyetlerinde büyük popülarite sahibiydi. Yine de bazı yerlerde çatışmaları önlemek mümkün olmadı. 9 Nisan 1989'da Sovyet ordusu onlarca masum insanı tankların paletleri altında ezerek Tiflis'teki gösterileri acımasızca bastırdı.

Ermenistan'da durum nispeten sakindi. 1989 Mayıs ayında Ermenistan Yüksek Sovyet'i, 28 Mayıs'ı Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluş günü, üç renkli bayrağı<sup>10</sup> ise milli sembol olarak kabul etti. Daşnaksutyun, özel bir bildiri yayınlarak Sovyet Ermenistan'ı yönetiminin bu kararıyla ilgili memnuniyetini ifade etti. Genel olarak da, Suren Harutyunyan'ın faaliyetleri üç geleneksel parti EDF, SDBP ve LHP tarafından onaylanmaktaydı.

"Karabağ" komitesi üyeleri Mayıs sonunda Moskova hapishanesinden salınır. Rafayel Ğazaryan o günleri şöyle anlatmaktadır. "Şahane bir kabul oldu. Gecenin geç saatinde bizi salıverdiler, arabamızın geçtiği sokaklar dopdoluydu, çok hüzünlendiriciydi. O gece hâlâ gözlerimin önünde. Matenadaran'ın<sup>11</sup> önünde miting vardı. Önce ben konuştum ve ilk söylediğim şeydu, -arkadaşlar, bizi kahramanlaştırmayın, kahraman olan sizlersiniz, biz sadece sizin iradenizi yerine getirdik. Bu itibarınızla bu gençleri dejenere edersiniz".<sup>12</sup>

Ter-Petrosyan dikkati başka bir konuya celp ediyor. "Hareket o denli ilerlemişti ki, mesela 88'de bağımsızlık fikri uzak bir fikirken, o gün tüm halkımızın bu fikirle bulaşmış olduğunu gördük. 88'de hâlâ Ermenistan'ın komünist partisiyle diyaloga girmenin mümkün olduğunu düşünüp bu konuda uğraşarak Merkez Komitesi'ne gidiyor, davet ediliyor, farklı sorunlar çözüyorken,

<sup>7</sup> Hovhannisyan 'la yapılan söyleşiden, 20 Haziran 2006, Stepanakert.

<sup>8</sup> Журнал «Карабахский Экспресс», Де-факто, январь-март, 2005г.

<sup>9</sup> 28 Mayıs 1918'de birinci Ermenistan Cumhuriyeti kurulmuştur.

<sup>10</sup> Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin ve bugün kullanılan bayrak kırmızı, mavi ve turuncu yatay renklerden oluşmaktadır.

<sup>11</sup> Yerevan'da bulunan dünyanın en büyük el yazmaları müzesi.

<sup>12</sup> Ğazaryan 'la yapılan görüşmeden, 25 Nisan 2006, Erevan.

baktık ki Hareket artık uzlaşmaz olmuş ve Harutyunyan'la kesinlikle konuşmak istemiyor, yol ayrımına gelmişik".<sup>13</sup>

"Karabağ" komitesi üyelerinin salıverilmelerinden sonra Ermenistan'daki iç siyasi durum ciddi bir şekilde değişir. Komünist Partisi hâla yönetimde olmasına rağmen günden güne prestij kaybetmekte, bundan da "Karabağ" komitesi yararlanmaktaydı. Bir taraftan "Karabağ" komitesi, diğer taraftan Komünist Partisi ve geleneksel partiler, özellikle de Daşnaksutyun arasındaki çelişkiler ideolojik olup temelde Ermenistan'ın dış siyasi yönelimiyle ilgiliydi.

Ter-Petrosyan, milli arzularına ulaşmak için Ermeni halkının sadece ve sadece kendi imkânlarına güvenmesi konusunda direnmekteydi. Ermenistan'ın "farklı dine mensup, düşman milletlerle kuşatılmış olduğundan, sadece güçlü bir devletin himayesinde varlığını koruyabileceği" konusunda "şiddetle propaganda edilen" bu fikri "siyasi anlamda iflas etmiş ve tehlikeli" olarak telakki etmekteydi. "Benzer düşünce şekli halkımızı ahlâki esarete sürükleyip, siyasette başarıya ulaşmanın anahtarı olan, siyasi müttefik olma imkânından alıkoymaktadır. Ermenistan'ın, Pantürkist planların engelleyicisi ve böylece Rusya'nın çıkarlarına hizmet eden bir faktör olarak algılanması, Ermeni sorununu tekrar uluslar arası ilişkilerin karmaşık alanına çekecektir, bu ise halkımızın geleceği açısından tehlikeli sonuçlara gebedir",- diyor Ter-Petrosyan.

Ter-Petrosyan'ın konuşması Daşnaksutyun tarafından kaygı verici olarak nitelendirilip, bazı sözlerinin "Ermeni siyasi fikrinin kutsal yolundan saptığına" işaret edilmiştir.<sup>14</sup>

"Karabağ" komitesi, 19 Ağustos 1988'de geleceğin iktidar partisi HHŞ'nin programını açıklar. Burada özellikle "Ermeni halkı milli projelerini gerçekleştirirken kendi imkânlarına dayanmalıdır. Bir milletin sürekli dostları veya sürekli düşmanları olma düşüncesi kölesel düşünce şeklinin dışavurumudur. Bizim prensibimiz tüm komşu ülkelerle barışçıl ve uyum içinde yaşamaktır. Lakin barış ve uyumun sadece adalet üzerinde temellendiği zaman sağlam olacağına inanıyoruz. Hareketimizin birincil gayesi Artsakh'ın ve Ermenistan'ın tekrar birleşmesi olmuş ve öyle de kalmıştır. Ayrıca, Ermenistan ve SSCB Yüksek Sovyetlerinin 1915 Ermeni Soykırımı olgusunu tanımaları ve bu olgunun tanınması talebiyle BM'ye başvurması ile 24 Nisanın Ermenistan'da Soykırımı anma günü olarak kabul edilmesidir".<sup>15</sup>

4-7 Kasım'da 1989'da Yerevan'da HHŞ'nin kuruluş kurultayı yapılır. HHŞ'nin popülaritesi, Ermenistan'ın Komünist yönetimini Karabağ konusunda daha önce takınmış olduğu tutumda bazı düzenlemeler yapmaya iter. Suren Harutyunyan, Volski'nin ÖİK'ni ve hatta Kremlin'i alenen tenkit etmeye başlar. Eylül ayında Moskova'da yaptığı konuşmasında "Dağlık Karabağ sorunu Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir toprak sorunu değildir. Bu sorunu Ermenistan değil, Karabağ halkı ortaya sürmüştür. Bu sorunu sadece halkların kendi kaderini tayin etme sorunu olarak görmek gerekir",- diyordu Harutyunyan.<sup>16</sup>

<sup>13</sup> Ter-Petrosyan'ın gençlerle buluşması, 3 Kasım 2007, Yerevan.

<sup>14</sup> Drosak, 5 Temmuz 1989, sayı 6.

<sup>15</sup> Yazarın arşivinden.

<sup>16</sup> Grakan Tert gazetesi, 22 Eylül 1989.

Ülkenin bağımsızlığa kavuşmasından sonra dahi ve 1992 ilkbaharına kadar Komünistlerin yönetimde kaldığı Azerbaycan'da, milliyetçilerin etkisi günden güne artıyordu. 16 Haziran 1989'da Halk Cephesi oluşturularak Abulfaz Aliyev (Elçibey) başkan seçilir. 29 Temmuzda Nakhicevan ve Azerbaycan arasındaki taşımacılığa son verilir, birkaç gün sonra Ermenistan ablukaya alınır. Ermenistan'ın ablukaya alınması olgusunu Bakû başka şekilde yorumlamaktaydı. Ermenistan'da trenlerin saldırıya uğradığından dolayı Nakhicevan ve Azerbaycan arasında seferlere son verilmişti. Azerbaycan, 4 Eylülde Ermenistan ve Karabağ'ı ablukaya aldığını resmen açıklar.

### Milli meclis

Volski'nin komitesinin zayıflaması Dağlık Karabağ'da iki başlı iktidara çanak açar. 16 Ağustos 1989'da Dağlık Karabağ'da yeni bir oluşum ortaya çıkar. Artsakh (Karabağ) halkının yetkili temsilcileri 79 kişilik milli meclis seçer. Bu meclisin birincil hedefi 20 Şubat 1988'de alınan Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesi ve kanuni yönetimin tesisine kadar bölgenin yönetilmesi idi.

Artsakh'ta fiili olarak ortaya çıkan iki başlı iktidarla ilgili Robert Koçaryan şöyle söylemekteydi. "İktidarının yukarıdan, SSCB Yüksek Sovyet tarafından verilmiş ve silahlı kuvvetlerin doğrudan tabi olduğu ÖİK var, bir de iktidarını aşağıdan, halktan alan, fakat sağlam bir hukuki statüsü olmayan Milli Meclis var. ÖİK'nin şu anda insanlar üzerinde egemenliği yok, halk Milli Meclis'in egemenliğini tanımaktadır. Lakin Moskova'daki Politbüro ve SSCB Yüksek Sovyet'i, ÖİK'ni tanımaktadır. ÖİK'ne ve Milli Meclise birbirleriyle işbirliği yapmaktan başka yol kalmamaktadır. Dağlık Karabağ bölgesinde vuku bulan her şeye Milli Meclis'in karar vermesi gerekir. Moskova'yla ilişkilerle ilgili ne varsa ÖİK kanalıyla gerçekleştirilir".<sup>17</sup>

Milli Meclis'te, Moskova ve ÖİK'yle ilişkilerin nasıl olacağı konusunda farklı yaklaşımlar vardı. Yaklaşımlardan biri, ÖİK'nin lağvedilip bölge Sovyetlerinin tekrar tesis edilmesi, diğeri ise ÖİK'nin yetkilerinin arttırılması ve Bakû yönetiminin onayına gerek duymadan bağımsız siyaset uygulama imkânının verilmesi, üçüncüsü ve Koçaryan'ın taraf olduğu yaklaşım, ÖİK'nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve Kremlin arasında bir ara katman olarak var olmasıydı.

Azerbaycan, 27 Ağustos'ta Milli Meclis'i gayri hukuki ilan eder. Milli Meclis, Karabağ sorununun çözümü konusunda eskisi kadar Moskova'ya meyilli değildi. Giderek daha fazla uluslar arası kuruluşlara ve ABD'ye başvurmaya başlar ve bu durum bariz bir şekilde Kremlin'in hoşnutsuzluğunu yaratır.

ABD senatosunun dış ilişkiler komitesi, 19 Temmuz 1989'da Dağlık Karabağ sorununun barışçıl bir şekilde düzenlenmesine katkı sağlamakla ilgili bir tasarı hazırlayarak, Gorbaçov'a, Ermenistan'la birleşme talebi konusunda Dağlık Karabağ temsilcileriyle görüşmesini telkin etmekteydi. Senatonun dış ilişkiler komitesi, 19 Kasım'da Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili yeni bir tasarı kabul ederek, ihtilafı, bölgenin %80'ini oluşturan Ermenilerin iradesine uygun olacak şekilde adil bir çözüme ulaştırmak konusunda SSCB yönetimine çağrı yapar.

<sup>17</sup> Сурен Золян, «Нагорный Карабах: проблема и конфликт», сс. 76-77.



SSCB dışişleri bakanlığı ve Yüksek Sovyet'in uluslar arası konularla ilgili komisyonu, hemen ertesi günü, senatonun Dağlık Karabağ'la ilgili kabul ettiği bu taslağı sert bir şekilde eleştirir. Moskova'nın duruşu Dağlık Karabağ'la ilgili değişmişti. SSCB Yüksek Sovyet'i, 28 Kasım 1989'da Gorbaçov'un imzasıyla "Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde durumu normalleştirmeye ilgili etkinlikler" kararını alır. Bu karara istinaden ÖİK feshedilir, fakat Volski iki ay daha Dağlık Karabağ'da kalarak Dağlık Karabağ'ın fiili yöneticisi olmaya devam eder.

Kremlin, Dağlık Karabağ'da Bakû'nün yetkilerini tekrar tesis etme niyetindeydi. Düzenleme komitesi meydana getirilerek başına Azerbaycan Komünist Partisi ikinci sekreteri, Afganistan savaşına katılmış Viktor Polyaniçko getirilir. Azerbaycan Meclisi daha 1989 Eylülünde ÖİK'nin lağvedilmesi kararı almıştı. Görünüşe göre Moskova, Bakû komünist yönetiminin ve iktidarı ele geçirmeye çalışan Halk Cephesi'nin baskılarına boyun eğmişti. ÖİK'nin feshi ve Karabağ'ın tekrar doğrudan Azerbaycan'ın denetimine bırakılması konusundaki Gorbaçov'un kararı yeni bir durum yaratmıştı.

1 Aralık 1989'da gerçekleştirilen Ermenistan SSC Yüksek Sovyet'i ve Dağlık Karabağ Milli Meclisi'nin ortak oturumunda Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın birleşmesi kararı alınır. Ermenistan Yüksek Sovyet'i, 20 Şubat 1988 kararını esas alarak Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kendi kaderini tayin etme hakkını tanıır.

Levon Ter-Petrosyan, 1 Aralık kararının kabul edilmesi arifesinde, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olarak ilan edilmesi önerisini tehlikeli bir yaklaşım olarak görmekteydi. Ter-Petrosyan'ın sözleriyle, "bu yaklaşım, uluslar arası hukukun çiğnenmesi ve Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak taleplerinin var olduğu şeklinde kabul edilebilir" ve "benzer bir kararın alınması, siyasi açıdan revize edilemez bir hata olur, çünkü bu sayede Artsakh Ermenilerinin kendi kaderini tayin etme hakkı olgusunun haklılığı zan altında kalır".<sup>18</sup>

Karabağ Hareketi'nin önderlerinden Arkadi Manuçarov'un iddia ettiği üzere, 1 Aralık kararı Bakû'nün elinde bir kozdu ve Azerbaycan bu sayede Ermenistan'a, kendine yönelik toprak talepleri olduğu suçlamasını yöneltebilirdi. "Bu kararın hiçbir etkisi yoktur, hatta Artsakh halkına zarar vermektedir. Biz bir çıkmazla karşı karşıyayız, ya acil bir şekilde iki idari birimleri birleştireceğiz, ya da Aralık ayı kararını akıllı bir şekilde "donduracağız" ki, toprak talepleri değil, kendi kaderini tayin etme hakkının var olduğunu dünyaya ispat edelim".<sup>19</sup>

Bakû, 1 Aralık 1989 kararını Azerbaycan'ın içişlerine karışma denemesi ve kabul edilemez olarak nitelendirir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki gerginlik gitgide tırmanmaktaydı ve taraflar savaşa hazırlanıyorlardı, fakat Dağlık Karabağ ve Azerbaycan arasındaki kaçınılmaz çatışmayı dizginleyen tek ve son güç olan Sovyetler Birliği ile güvenlik güçleri ve ordusu henüz mevcuttu.

<sup>18</sup> Haykakan Jamanak gazetesi, 9 Ocak 2007, sayı 1, Avangard gazetesi, 19 Kasım 1989.

<sup>19</sup> Manuçarov'la yapılan söyleşiden Azg gazetesi, sayı 56, 28 Ağustos 1991.

## Onuncu bölüm

# Kara Ocak, Bakû'de kırımlar

Gence'de ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde Ermenilere yönelik katliamlar ve etnik temizlik harekâtları sürerken, Rus dili ve edebiyatı öğretmeni Nelli Çukasyan 1988 Kasımında Bakû'den Ermenistan'a taşınır. Ailesiyle birlikte Eçmiadsin şehrindeki otele yerleşir ve belli bir süre sonra Vezirov'un "büyük ricası" sonucunda, onlarca Ermeni ailesiyle birlikte Azerbaycan'a döner. Lakin kısa bir süre sonra Çukasyan tekrar doğduğu şehri terk etmeye mecbur kalacak, Bakû'deki Ermeni mahalleleri 1990 Ocağında yeni katliamlar yaşayacaktı. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Azerbaycan'daki diğer yerleşim yerlerine karşın Bakû'de hâlâ binlerce Ermeni vardı. Bu insanlar geçen iki yıl süresinde konutlarını takas edebilir veya en azından canlarını kurtarabilirlerdi, fakat sonuna kadar Bakû enternasyonalizmine inandılar.

"Sokaktaki olayları evimin penceresinden gizlice seyrediyordum. Ateşler yakıyor, Ermenilerin mallarıyla yüklü arabaları yağmalıyorlardı. Binamızın ikinci katında Alla Khaçanyan oturuyordu. Kapılarını baltayla parçaladıklarında, kızı kendisini pencereden attı. Eşyaları, mobilyaları apartmanlardan aşağıya atıyorlardı. Korkunç bir görüntüydü. Askerlerden yardım dilediğimizde, emir almadıklarını söylüyorlardı. Halk Cephesi'ne mensup militanlar Ermenilere ait konutların kapılarını kırarken, Yerevan'dan Azerbaycan'a göçmüş kaçaklar bizi evlerinde sakladı. Ben ve kocam, Rus gelinimiz sayesinde Bakû limanına kadar ulaştık, oradan da Krasnovodsk'a (Türkmenistan'da bulunan liman, günümüzde "Türkmenbaşı" olarak anılmaktadır)",- diye dehşetle hatırlıyor Çukasyan.<sup>1</sup>

"Sovyet Gürcistan'ı" yük gemisinin Krasnovodsk limanına yanaşması, dönemin basınında yer bulmuştu. Geminin merdivenlerinden yorgun, eziyet çekmiş insanlar iner. "Bu yalınayak, dövülmüş, işkence edilmiş insanlara bakmak ilk günlerde korkunçtu. İki kişi, 85 yaşında bir erkek ile 90 yaşında bir kadın yedikleri dayak ve edindikleri yaralardan daha gemideyken öldü. Bazılarını hastaneye naklettik", -diyordu Krasnovodsk'un polis şeflerinden biri. Şehrin Politbüro

<sup>1</sup> Çukasyan'ın basın toplantısından, 15 Ocak 2007, Yerevan.

sekreteri Muravyova "On binin üzerinde kaçak kabul ettik. Hemen hepsini uçaklarla Yerevan'a gönderdik. Korkunç bir manzaraydı",- diyor.<sup>2</sup>

Sumgait'te olduğu gibi, Bakû saldırganları da gaddarlıklarıyla göze çarpmaktaydı. İnsanları üst katlardan aşağıya atıyor, güruh demir çubuklar ve bıçaklarla saldırıp Ermenileri öldürüyor, mallarına ve konutlarına hemen oracıkta el koyuyordu. Katliam günlerinde Bakû'de ne kadar Ermeni öldürüldüğünü kesin olarak söylemek mümkün değildir. Aldıkları yaralardan dolayı Türkmenistan'da ve farklı yerlerde birkaç gün içinde ölmüş olanların toplam sayısını Ermeniler 150 kişi olarak kabul etmektedir. Arif Yunusov ise 86 olarak belirtir.

1989 Aralığından sonra Bakû'de kalmış olan Ermenilerin işlerine son verilir. İsteyerek veya istemeyerek emirlere uymayan veya yavaş uygulayan yöneticilerin soyadları, Leytenant Şmit sokağında bulunan Halk Cephesi merkezinin önündeki özel duyuru panolarına yapıştırılmaktaydı. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nde ve KGB'de çalışmaya devam eden yüzlerce Ermeni'nin soyadları da aynı yerdeki duyuru panolarına yapıştırılıyordu. Daha birkaç yıl önce "Raşit Beybutov" şan tiyatrosuna dönüştürülen eski Musevi sinagogunun eskimiş sütunları da benzer ilanlar için kullanılmaktaydı.<sup>3</sup>

Moskova'da yayınlanan *Komsomolskaya Pravda* gazetesi "13 Ocakta, saat 17.00'yi geçe Lenin Meydanı'ndaki mitingden dağılan 50 bin küsur kişi gruplara bölünerek katliam, yıkım, kundaklama, tecavüz ve cinayetler gerçekleştirmiştir. Tutuklanarlardan hiçbiri Bakûlü değil, hepsi de Ermenistan, Karabağ ve Nahcivan'dan gelen 'Yerevanlı Azerilerdir'",- diye yazmaktaydı.<sup>4</sup>

Halk Cephesi önderlerinden Etibar Mamedov, Ocak 1990'da "Tren istasyonunun yakınlarında iki Ermeni öldürdüklerini ben şahsen gördüm. Güruh toplanmıştı ve o adamların üzerine benzin dökerek yaktılar, iki yüz metre ötede ise Nasimi bölgesi polis istasyonu vardı. Orada, 400-500 çevik kuvvet elemanı vardı, bunlar araçlarıyla kömürleşmiş cesetlerin 20 metre uzağından geçtiler ve hiç kimse güruhu dağıtmaya yeltenmedi",- diye anlatan Mamedov, bu tüyler ürpertici olayı anlattıktan sonra Halk Cephesi'ni aklamaya çalışır. "Bölgeyi bizimkiler çevirip, karakoldan güruhu dağıtmasını talep etti".<sup>5</sup>

Bakû'deki Ermeni katliamları tam da Halk Cephesi'nin Azerbaycan'da iktidara gelmek için uğraştığı günlerde vuku bulmaktaydı. Azerbaycan'ın komünist yönetimi, iktidarı elinde tutmak için bir taraftan cephecilere karşı yürüttüğü mücadelede Moskova'dan yardım umuyor, diğer taraftan ise onlarla işbirliği yapıyordu.

"11 Aralık 1989'da, genel sekreterin fabrika işçileriyle yaptığı toplantıyla ilgili bir röportajı televizyondan gösterildi. İşçilerden biri, Vezirov'a yönelttiği sorusunda Karabağ'a ne olacağını sordu. Vezirov, coşkuyla 'Her şey iyi olacak. Yakında görürsünüz. Karabağ için Komünist Partisi ve Halk Cephesi birleşecek',-

<sup>2</sup> İrina Mosesova, Aida Hovnanyan, "Bakû katliamları", "Narekatsi", Yerevan, 1992, s.98. Gazeteci ve araştırmacı İrina Mosesova, kendisi de görgü tanığı olup Bakû Ermeni katliamıyla ilgili araştırma yapmış az sayıdaki kişilerdendir.

<sup>3</sup> Aynı yerde, s. 15.

<sup>4</sup> Aynı yerde, s. 35. Ermenistan'dan gelenler Azerbaycan'da "Yeraz" veya "Yerevanlı Azeri" olarak anılmaktadır.

<sup>5</sup> Газета Новая жизнь, номер 5 (14), 1990, Москва, Арсен Мелик-Шахназаров, «Нагорный Карабах: факты против лжи», Волшебный фонарь, Москва, 2009, с. 476.

diyordu. Güçlerin birleştirilmesinden söz ederken, ne demek istiyordu Vezirov? Bir zamanlar, yeniden yapılanmaya destek veren Halk Cephesi'yle işbirliği yapmaya yönelik önerilerimizi reddetmekteydi, şimdi ise, bugünkü katliamcı-bozguncu Halk Cephesi'yle birleşmeye hazırlanıyordu. Katliam hazırlıkları yapıldığından, kendisinin yönetimden uzaklaştırılacağından ve iktidarı ele geçirme denemesi yapılacağından haberi var mıydı? Yoksa bariz olanı artık göremeyecek kadar gerçeklerden uzaklaşmış mıydı? Yoksa tüm bunlardan haberdar olup, Halk Cephesini tasfiye etmeye yönelik Moskova'nın oyununu mu devam ettiriyordu",- diye soruyor Zarduşt Alizade.<sup>6</sup>

Bakû Ermeni kırımları öncesinde yapılan görüşmelerin bir tarafında Vezirov ve yardımcısı, Karabağ'da düzenleme komitesi yöneticisi tayin edilmiş olan Polyaniçko, diğer tarafında ise Halk Cephesi'nin üçlüsü Etibar Mamedov, Neymet Panahov ve Rahim Ğaziyev vardı. Ermenilerin Karabağ'dan kitleler halinde kovulmasını gerçekleştirecek "Milli Savunma Komitesi" meydana getirme konusunda aralarında anlaşma sağlanır. 13 Ocakta "Azadlık" (eski Lenin) Meydanı'nda, Abulfaz Aliyev (Elçibey) başkanlığında "Milli Savunma Komitesi"nin kurulduğu açıklanır. Komitenin diğer üyeleri Mamedov, Panahov, Ğaziyev ve Khalig Bahadır'dı (tanınmamış gazeteci, radikal milliyetçi). Miting, vatansız duygular içinde ve Ermeni karşıtı sloganlar altında geçer. Miting esnasında konuşmacılar, Bili bölgesinde bir Azerbaycanlının, bir Ermeni tarafından baltayla öldürülmüş olduğunu bildirir. Miting "Ermenilere ölüm" çağrısıyla son bulur ve güruh dağılır. Sıradan insanlar evlerine gider, katliamcılar ise şehre dağılır, çünkü adresler ve soyadılar artık kesinleşmişti.<sup>7</sup>

"Geceleyin, katliam arifesinde, televizyon ekranlarında ulusun diğer kahramanı, altı veya sekiz yıllık okul eğitimi almış Panahov tüm ekibiyle gözükte. Kin, kötülük, tüm bunlar alışımlı ve kanıksanmış şeylerdi. Yeni ve sürpriz olanı ise Vezirov'a yönetici olarak saygı duymak gerektiği ve ona 'Vezirovyan' diyenlerin ulus düşmanı olduğu konusundaki yaklaşımıydı. Bir zamanlar, "iktidara ulaşmak isteyen enikler" olarak adlandırdığı kişilerle yaptığı gecikmiş ittifak Vezirov'u kurtaramadı. O çok nefret ettiği Bakû Ermenileri gibi Vezirov da birkaç gün sonra kaçak durumuna düştü", -olarak kaydetmiş İrina Mosesova, görgü şahidi olduğu olayların anılarını.<sup>8</sup>

Bakû kırımları günlerinde Polyaniçko'nun Azerbaycan'da oynadığı rol çok çelişkili olmuştur. Mantık ve görevi açısından Polyaniçko'nun Rus karşıtı Halk Cephesi'yle, dahası, bu milliyetçi partinin radikal kanadıyla işbirliği yapmayacağını farz etmek gerekir, hâlbuki o, tam da bunu yapmaktaydı. Dahası, Polyaniçko, Halk Cephesi'yle sadece yakın ilişkiler içinde bulunmakla yetinmeyip onlara önemli öğütler de vermekteydi. Halk Cephesi'ni milli ve İslami bir harekete dönüştürmenin gerekli olduğunu, aksi takdirde halkın bu harekete karşı inancını yitireceğini iddia etmekteydi. Onun tavsiyesiyle Halk Cephesi'nin bayrağına yeşil

<sup>6</sup> Зардушт Ализаде, «Конец Второй республики» ["İkinci cumhuriyetin sonu"], www.azeribook.com/political/zardusht\_alizade/konetsvtoroy\_respubliki.htm.

<sup>7</sup> Aynı yerde.

<sup>8</sup> İrina Mosesova, Aida Hovnanyan, "Bakû katliamları", s.14-15. Vezirov Moskova'ya gittikten sonra, onun yerine hükümetin başına Mutalibov geçer.

ve mavi renkler eklendi. "Kuran, Polyaniçko'nun en sevdiği kitabıydı. Birini kabul ettiğinde, sayfa imleriyle dolu bir Kuran, devamlı masasındaydı",- diyor Halk Cephesi'nin eski önderlerinden Leyla Yunusova. SSCB'nin Afganistan elçisi de Polyaniçko'nun, Kuran'ı yanında tutma alışkanlığından bahsetmektedir. Bu durumu "bir elde Lenin, diğerinde Kuran, sosyalizm inşa etmek" olarak adlandırmaktaydı.<sup>9</sup>

Gorbaçov televizyondan Bakû olaylarının trajik bir hal almış olduğunu açıklamaktaydı "kırımlar, cinayetler, masum insanlar evlerinden çıkartılıp kovulmaktadır". Sovyetlerin ilk ve son başkanı, Sumgait olaylarında olduğu gibi, gerçekleri söylemekten kaçınır. Sumgait'te olduğu gibi Bakû'de de ordu ancak Ermeni katliamları sona erdikten sonra şehre girer. Görünüşe göre, Azerbaycan'da Sovyet egemenliği tehlikeye girmiş olmasaydı, ordu girmeyebilirdi de. "Radikal güçlerin faaliyetleri Azerbaycan'da giderek daha aleni bir şekilde devlet karşıtı, anayasa karşıtı ve halk karşıtı bir durum almaktaydı. Bazı yerlerde devletin meşru kurumları zorla uzaklaştırıldı, hükümet kurumları yok edildi. Devlet sınırının yüzlerce kilometrelik teknik donanımı yok edildi. Ülkede yönetimi zorla ele geçirme konusu açıkça ortaya konmaktaydı. Böyle devam edemezdi",- diyordu Gorbaçov.<sup>10</sup>

Alakram Gummatov, 10 Ocakta Lenkoran<sup>11</sup> şehrinde Etibar Mamedov'u arayarak Halk Cephesi'nin bölge yönetimini eline geçirmeye hazırlandığını bildirir. Halk Cephesi, 1989 sonlarında Calilabad'da (bu şehir de güneydoğuda, İran sınırı yakınında bulunmaktadır) da zorla yönetimi ele geçirmişti. Bu olayı, SSCB'nin 70 yıllık tarihinde, Sovyet rejiminin yıkıldığı ilk olay olarak kabul etmek mümkündür. Calilabad'da yönetimi devirenlerin ilk sıralarında bulunan Panahov, 31 Aralıkta Sovyetler Birliği-İran sınırının Nakhicevan bölümündeki tel örgüleri ve gözetleme kulelerinin yerle bir edilmesine yetişmek için Nakhicevan'a ulaşmaya çalışıyordu.

Halk Cephesi'nin Nahcivan kolu önderlerinden Arif Rahimoğlu, tel örgülerin insanlar tarafından nasıl kızgınlık ve sevinç hisleriyle tahrip edildiğini daha sonra anlatmaktadır. Halk Cephesi, sınırı tel örgülerden temizleme işini Aralık'ın ilk on gününde gerçekleştirmeye karar vermiş olmasına rağmen Elçibey, sınırın 31 Aralıkta tahrip edilmesi talimatını verir. SSCB'nin KGB birlikleri karşı koymaya çekinirler. Yaklaşık bir yıl yönetimi elinde bulunduran Halk Cephesi, 31 Aralıkta Azerbaycanlıların dayanışma günü ilan eder.<sup>12</sup>

15 Ocakta, Bakû'de Ermeni katliamları sürerken, SSCB Yüksek Sovyeti "Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde ve farklı bazı bölgelerde olağanüstü hal ilan etme" kararı alır. Dağlık Karabağ'da ve Ağdam, Lâçin, Mirbaşir, Kelbacar, Cebrail,

<sup>9</sup> Газета *Московские новости*, 11 июня, 1993 г., Москва, *Azg* gazetesi, 15 Temmuz, 1993, sayı 133.

<sup>10</sup> *Sovyet Ermenistanı* gazetesi, 23 Ocak 1990, sayı 19. Sovyetler Birliği-İran sınırının Nakhicevan-İran bölümünün tahrip edilmesi 1989 yılının Aralık sonlarında başlayıp birkaç gün sürer. "Sovyetler Birliği-İran sınırının 137 km.den fazla tutan Nakhicevan bölümündeki teknik donanım, sinyal ve haberleşme hatları ile sınır işaretleri yakılıp yıkılmıştır. Kontrol noktalarını ateşe verme, sınır muhafızlarını, ailelerini ve kontrol noktalarındaki görevlileri öldürme tehditleri yağmıştır. Devamlı olarak İran tarafına kontrolsüz geçme denemeleri yapılmaktadır" (TASS'ın hazırladığı bir filmde, 2 Ocak, bk. *Sovyet Ermenistanı*'ı, 4 Ocak 1990, sayı 3).

<sup>11</sup> Ekseriyetle Farsça konuşan Talışların yaşadığı, Azerbaycan'ın güneydoğusundan bulunan bir şehir.

<sup>12</sup> Газета *Истиглал*, 29 февраль, 1996 г., Баку, Зардушт Ализаде, «Конец Второй республики» ["İkinci cumhuriyetin sonu"], [www.azeribook.com/politica/zardusht\\_alizade/konetsvtoroy\\_respubliki.htm](http://www.azeribook.com/politica/zardusht_alizade/konetsvtoroy_respubliki.htm).

Fizuli ve Ğubatlu gibi çevre bölgelerde, daha sonra da Şahumyan bölgesinde olağanüstü hal ilan edilir. Bakû'de ise ancak 19 Ocakta, Ermeni kırımları sona erip artık başkentte Ermeni kalmadıktan sonra olağanüstü hal ilan edilir.

Moskova, Ermeni katliamlarını bahane olarak kullanıp, yönetimi ele geçirmeye niyetli olan Halk Cephesi'ni ezmek niyetiyle Bakû'de olağanüstü hal uygular. Sovyet ordusu, SSCB silahlı kuvvetleri, hava indirme tümeni komutanı Aleksander Lebed komutasında 19 Ocakta Azerbaycan'ın başkentine ulaşır. Operasyon, savunma bakanı Dimitri Yazov tarafından yönetilmekteydi. Yazov, birkaç gün sonra "Halk Cephesi'nin, yönetimi komünistlerin elinden kapma denemesini önlemek amacıyla" Bakû'ye girdiğini itiraf eder.

Bir kısmının Bakû Ermeni katliamına katılmış olduğu yüzden fazla gösterici ve militan öldürülür. Onlarca masum vatandaş Sovyet tanklarının paletleri altında ezilir, yüzlercesi yaralanır. Çatışmalar esnasında yirmiden fazla Sovyet askeri şehit olur, bu ise şehirde çarpışmaların vuku bulduğu manasına gelmektedir. "Gerçeği söylemek gerekirse, radikallerin gerçekleştirdikleri olaylar yaygın şiddet olaylarından başka bir şey değildi. Şiddet kendisini hem Ermenilerin, hem de Azerbaycanlıların uzun süreden beri silahlandıklarında göstermekteydi. Yağma edilenler rasgele küçük birlikler değil, silahlı güvenlik teşkilatları, bölge askerlik şubeleri, içişleri bakanlığına bağlı birimlerdi. Şiddet neticesinde ülke sınırı tahrip edildi",- diyordu Yazov.<sup>13</sup>

1987 yılında Politbüro'dan uzaklaştırılması akabinde Moskova'da yaşamaya devam etmiş olan Heydar Aliyev, uzun süren bir sessizlik döneminden sonra tekrar sahneye çıkar. Aliyev, askeri birliklerin Bakû'ye girmesinden sonra, Moskova'daki Azerbaycan temsilciliğinde bu adımı kınar ve kısa bir süre sonra doğum yeri olan Nakhicevan'a döner. 1990 yılı Eylülünde Rus gazeteci Andrey Karaulov'a verdiği röportajda Aliyev, Ocak ayı olaylarına değinerek, Bakû'de olağanüstü hal uygulanması ve askeri birliklerin şehre girmesi için hiçbir gereksinim olmadığını belirtir. "Bakû'de, Ermenilerle Azerbaycanlılar arasındaki tüm anlaşmazlıklar o trajik geceden birkaç gün önce sona ermiş ve şehirde artık Ermeni kalmamıştı. Burada şöyle bir soru ortaya çıkmaktadır, ordu kimi ve neyi savunuyordu?"<sup>14</sup>

Çapları, süresi, gaddarlığı ve katledilenlerin sayısı açısından totaliter Sovyetler Birliği için dâhi görülmemiş olan Bakû Ermeni katliamlarını Aliyev, salt "Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında anlaşmazlık" olarak adlandırıp, tersine, "Azerbaycan halkına karşı şiddet uygulaması" olarak andığı 20 Ocak üzerine yoğunlaşmaktadır.

Nahcivan önderi Aliyev, Amerikalı gazeteci Thomas Goltz'a, "kara Ocak" sorumlularının kimler olduğunu anlatmaktadır. "Moskova KGB'si ve Azerbaycan KGB'si, bir de tüm Azerbaycan yönetimi. Onların hepsi hem 12, 13 ve 14 Ocaktaki Bakû Ermenilerine karşı saldırı olaylarına, hem de 20 Ocakta Sovyet ordularının Azerbaycan'a saldırısına karışmıştı. Tüm bunlar Moskova'nın planıydı ve Azerbaycan yönetimi, yani Vezirov'la Mutalibov buna katılmıştı."<sup>15</sup>

<sup>13</sup> *Avangard* gazetesi, sayı 26, 7 Mart 1990, Yerevan.

<sup>14</sup> Арсен Мелик-Шахназаров, «Нагорный Карабах: факты против лжи», с. 486.

<sup>15</sup> Thomas Goltz, "Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-Rich, War-Torn, Post-Soviet Republic", M. E. Sharpe, Armonk. New York, London, England, 1998, p. 69.

Ermenistan komünist yönetimi ancak bir ay sonra Bakû'deki Ermeni katliamlarına değinir ve Yüksek Sovyet 13 Şubatta "Ermeni halkına yönelik soykırımın devamı" olarak nitelendirdiği "Bakû ve Azerbaycan SSC'nin diğer bölgelerindeki Ermeni katliamlarını" kınar.

Bakû'deki trajik olaylardan 16 yıl sonra Gorbaçov, askeri birliklerin kendi emriyle Azerbaycan'ın başkentine girmiş olduğunu itiraf eder "Bakû'deki olaylar kontrolden çıkmıştı, Yüksek Sovyet ve Komünist Partisi felç olmuştu, iki yüz kilometrelik devlet sınırı tahrip edilmişti, yerel birimlere saldırılar gerçekleştirilmekteydi. Yevgeni Primakov'u ve Andrey Girenko'yu acil olarak Bakû'ye gönderdim ve onlar olağanüstü hal ilan etmeyi ve askeri birlikler sevk etmeyi tavsiye ettiler. Bu sayede daha çok kan akmasının önüne geçilmiş olduğu fikrindeyim".<sup>16</sup>

Vezirov'un, Elçibey ve Halk Cephesi tarafından devrilmesinden sonra sorumluluktan kaçma sorunu ortaya çıkar. Mamedov acilen Moskova'ya gider ve orada, Azerbaycan temsilciliğinde ilk defa olarak Heydar Aliyev'le buluşur. Moskova OMON'u, Mamedov'u tutuklamak suretiyle basın toplantısı yapma denemesini engeller. Onun yerine KGB generali Aliyev basın toplantısı yapar ve Sovyet yönetiminin operasyonu ile Bakû'de masum insanların öldürülmesini kınar.<sup>17</sup>

Kanlı oyunun diğer kahramanı olan Panahov, birkaç gün Bakû'de dolandıktan sonra İran'a gönderilir, orada birkaç ay geçirir ve -sözlerine inanacak olsak- İran karşı istihbaratı kendisini tutuklayarak işbirliğine razı etmeye çalışsa da Panahov sözde İran hapishanesinden kurtularak Türkiye'ye geçer. Daha sonra Bakû'ye dönen Panahov, artık olayların ilk sırasında bulunmayıp Haydar Aliyev'in ufak-tefek talimatlarını uygular.

Gaziyev tutuklanır ve Mamedov'la birlikte Moskova'daki Lefortovo hapishanesinde tutulur. Dava esnasında Azerbaycan Yüksek Sovyeti milletvekili seçilirler. Sovyet yönetimini "yıkan" Gummatov önce Talişlerin dağlarında saklanır, daha sonra ise Gürcistan'a geçer, tekrar Azerbaycan'a dönüp Halk Cephesi'nin yazıhanesinde tutuklanır. Yargılanarak şartlı serbest bırakılan Gummatov, Lenkoran'a döner.<sup>18</sup>

20-22 Ocak olayları sonucunda ölenler, Bakû'deki "şehitler yolunda" gömülür. Karabağ savaşı kurbanları da daha sonra buraya gömülür. 20 Ocak, bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'da yas günü olarak kabul edilip her yıl farklı etkinlikler yapılmaktadır. "şehitler yolu" ise ülkenin resmi protokolüne girmiş olup, Azerbaycan'a resmi ziyaret gerçekleştiren devlet başkanları burayı ziyaret edip çiçek yerleştirmektedir.

<sup>16</sup> Газета *Московский комсомолец*, 2 марта, 2006 г.

<sup>17</sup> Зардушт Ализаде, «Конец Второй республики» ["İkinci cumhuriyetin sonu"], [www.azeribook.com/politica/zardusht\\_alizade/konetsvtoroy\\_respubliki.htm](http://www.azeribook.com/politica/zardusht_alizade/konetsvtoroy_respubliki.htm).

<sup>18</sup> Aynı yerde.

## On birinci bölüm

# 1990, Ermenistan'da rejim değişikliği

6 Nisan 1990'da Ermenistan Komünist Partisi birinci sekreteri Suren Harutyunyan'ın yerine Vladimir Movsisyan geçer. Movsisyan 8 Nisanda Gorbaçov'la görüşmede bulunur. Movsesyan'ın iddia ettiğine göre, Moskova'nın Ermenistan'a 28 bin asker yerleştirmek istemesine kendisi karşı çıkmıştır. SSCB'nin ilgili bakanları tarafından, Ermenistan'a asker gönderilmesi ve Ermenistan ile Dağlık Karabağ'da silahlı kişilerin silahsızlandırılması sorunu ciddi olarak ortaya konmaktaydı. Sadece, Meğri ve Nakhicivan bölgelerinde demiryolunun kesintisiz çalışması niyetiyle iki tarafa askeri güçlerin yerleştirilmesi konusunda mutabakat sağlanır.

Ermenistan'daki iç siyasi durum tırmanmaktaydı. Polis teşkilatı çalışanları hemen-hemen silahsızlandırılmış ve Yerevan sokaklarında silahlı gruplar dolaşmaktaydı. Movsisyan'ın anlatımlarına göre Vladimir Margaryants, Moskova'nın ülkeye ek askeri birlikler yerleştirme ve olağanüstü hal ilan etme önerisi taraftarıydı. "Şifreli metni bana getirdi ve imzalamamı rica etti. Bu öneriyi Moskova'da reddetmiş olduğumu söyleyerek geri çevirdim. Bunun, olayları daha tırmandıracağından kesinlikle emindim. Harutyunyan'ın zamanında olağanüstü hal ilan edildi, fakat işe yaramadı. Hâlbuki halk o zaman silahsızdı ve hiçbir şey yapamazdı. İçinde bulunduğumuz zamanda ise halkın bir kısmı silahlıydı ve 27 Mayıs tekrarlanabilirdi, üstelik daha da büyük çapta".<sup>1</sup>

27 Mayıs 1990 sabahı Yerevan tren istasyonunda, silahlı bir fedai grubu ve istasyonun askeri karakol birliği arasında meydana gelen çatışmada 6 vatandaş öldürülür. Resmi görüş uyarınca öldürülenler Kapan-Yerevan trenine refakat eden askeri birliğin silahlarını almak istemişlerdi. Tren istasyonundan çıkan askerler, öldürülenlerin cesetlerinin götürüldüğü Erebuni hastanesini kuşatır. Aynı gün, silahlı bir grup Nubaraşen-Yerevan yolunu kesmeye çalışır. Zırhlı araçların Erebuni mahallesine saldırarak düzensiz ateş açması sonucunda biri subay 17 kişi ölür ve onlarca vatandaş yaralanır.

<sup>1</sup> Movsisyan'la yapılan görüşmeden, 11 Nisan 2006, Yerevan, Vladimir Movsisyan, "*Hoghi chakatagrov, mtorumner tgnutyun*", ["Toprağın kaderiyle, çabalarla ilgili düşünceler"], s. 172, 186-188. 10 Ocak 1989'da başbakan tayin edilen Margaryants, Sovyet Ermenistan'ının 13. ve sonuncu başbakanı olmuştur. 2000 yılında vefat etmiştir.

Manuçaryan, 27 Mayıs olaylarının Moskova tarafından tertiplenmiş olduğuna emindir. "Kurtuluş savaşçılarımız Rus askerleriyle anlaşmıştı. Saldırı imitasyonu yaratılıp silahları alacaklardı. Silahlar aslında satın alınmaktaydı, fakat Rus askerlerine sorumluluk yüklememek için saldırı gibi gösteriliyordu ve birden, 101. keresinde ateş ettiler. Nubarşen olayı olmasaydı bunu bir yanlışlık olarak kabul edebilirdik. HHŞ'nin (Milli Ermeni Hareketi, MEH) bürosunda tüm birliklerin komutanlarını toplayıp ne olursa olsun tahriklere kapılmamalarını rica ettik".<sup>2</sup>

Ter-Petrosyan, "Moskova'nın caniane kışkırtması" başlığıyla yayınladığı makalesinde, vuku bulan trajik olayları Ermenistan parlamentosunun 20 Mayıs'taki Yüksek Sovyet seçimleri neticesine bağlamaktadır. "Merkez ve yerel mafya, halkın yönetime gelmesini engellemek için ellerinden geleni yaptı. Teröre başvurular ve bunun en uç noktası 24 Ermeni gencinin hayatını kaybettiği 27 Mayıs olayları oldu. Seçimlerin ilk turu gerçekleşmişti ve yönetimdekiler, kati adımlara başvurmadıkları takdirde yenileceklerine kanaat getirmişlerdi".<sup>3</sup>

20 Mayıs'ta Ermenistan'da Yüksek Sovyet seçimleri yapılmıştı. Ülke hâlen SSCB bünyesindeyken gerçekleştirilen ilk hür seçimlerdi. HHŞ ve yandaşları parlamentodaki sandalyelerin yarısını elde etti. İki temel siyasi güç olan Komünist Partisi ve HHŞ haricinde Ermenistan'da birkaç grup daha vardı. 1989 yılından itibaren *Azatagrakan Banak* (Hürriyet Ordusu) ve *Hayots Azgayin Banak* (HAB, Milli Ermeni Ordusu) olarak iki silahlı-siyasi grup faaliyet göstermekteydi. İlkinin kurucusu 1992 Haziranında Dağlık Karabağ'da şehit düşen Leonid Azgaldyan, HAB'ın ise Razmik Vasilyan ve Vardan Vardanyan olmuştur. Kısa bir süre sonra üç klasik diaspora partileri HHD (*Hay Heğapokhakan Daşnaksutyun*-Ermeni Devrimci Federasyonu, EDF), RAK (*Ramkavar Azatakan Kusaksutyun*- Liberal Hürriyetçi Partisi, LHP) ve SDHK (*Sotsyal Demokrat Hınçakyan Kusaksutyun*- Sosyal Demokrat Birlik Partisi, SDBP) Ermenistan'da yerleşirler. Daşnaksutyun, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da daha önceden faal olmasına rağmen varlığını ancak Ağustos 1990'da ilan etmiştir. Ayrıca, Paruyr Hayrikyan'ın *Azgayin İnknoroşman Miavorum*'u (Milli Öz Belirtim Birliği MÖBB) faaliyet göstermekteydi. 27 Mayıs olaylarıyla ilgili Vardan Vardanyan "Nisan ayında edindiğimiz haberlere göre KGB tarafından HAB ve HHŞ arasında çatışma planlamaktaydı. Moskova'dan birkaç kere farklı görevliler geldi, tuğgeneral Şatalin geldi. Niyetleri, HAB'ın gönüllü olarak silahsızlanmasıydı. Şatalin, silah bırakmaya niyetimiz olmadığı konusunda ikna oldu. KGB'nin imkânlarını çalıştırıp HHŞ'yi ve HAB'ı karşı-karşıya getirmeye karar verdiler. HHŞ, Komünist Partisini ve onun kuklası olarak kabul ettiği HAB'ı rezil etmeye karar vermişti. HHŞ, Kaban trenine refakat eden askerlere saldıranları sözde HAB'ın birliği olmakla suçlamaktaydı".<sup>4</sup>

25 Temmuz 1990 tarihinde Gorbaçov "SSCB kanunlarıyla öngörülmeyen silahlı grupların teşekkülünü yasaklama ve gayri kanuni silah bulundurma durumunda el koyma" emrini imzaladı. SSCB bölgesinde yaratılan ve kanunlarla öngörülmemiş silahlı gruplar gayri kanuni kabul edilip dağıtılacaktı.

<sup>2</sup> Manuçaryan'la yapılan görüşmeden, 19 Nisan 2006.

<sup>3</sup> *Armenpres-Lernayin Karabağ*, 6 Ekim 1990, sayı 210, yabancı basında bu olaylara değinmiştir.

<sup>4</sup> "Tzanr varaguir", ["Ağır perde"], *Gragan tert*, Yerevan, 1992, sayı 11, 12, 13, 14.

HHŞ ve Kremlin arasında bariz anlaşmazlık olmasına rağmen Gorbaçov'un 25 Temmuzda imzalamış olduğu emir dolaylı olarak HHŞ'nin işine yaramaktaydı, çünkü yeni kurulan bu parti seçimlerde galibiyet elde etmiş olup yönetime gelmesi sadece zaman sorunuymuş ve kendisine tek baş ağrısı yaratan, engelleyen güç HAB'dı.

"Komünist yönetim bir-iki ay daha devam etmiş olsaydı iç savaş kaçınılmaz olurdu, çünkü eski yönetim halkın güvenine nail değildi. Polis ve KGB'nin kolları bağlanmış, dağılma noktasına gelmiş, prestij kaybetmişlerdi ve bu şekilde çetelere karşı savaşmaları mümkün değildi. Bunlara karşı ancak milis güçlerinin sağlıklı güçleri olup HHŞ'nin sloganıyla hareket eden fedai birlikleri mücadele edebilirdi. Sovyetler Birliği'ndeki tüm silahlı birlikler 15 gün içinde dağılıp silahları teslim etmeliydi. Bu durum en başta Ermenistan'la ilgiliydi. Sovyet ordusu ve iç güvenlik güçlerinin müdahalesine gerek olmadan, silahlı birlikler sorununu kendi imkânlarımızla çözebileceğimiz konusunda Moskova'ya ve dünyayı ikna etmeyi başardık",- diyor Ter-Petrosyan.<sup>5</sup>

24 Temmuz 1990'da Ashot Manuçaryan ve Vazgen Manukyan Moskova'ya gidip Primakov'la görüşürler. HHŞ'nin yönetime geleceği, Ermenistan Komünist Partisi ve Moskova için belirgindi. Kremlin için çözülmesi gereken bir tek sorun kalmıştı, bunun gerçekleşmesine izin vermek mi gerekiyordu, yoksa güç kullanarak bastırmak mı? Manuçaryan'ın belirttiğine göre Moskova'dakiler, HHŞ yöneticilerinin milli pragmatikler mi, yoksa bağımsızlık yanlısı radikaller mi olduklarını anlamak istiyorlardı. "Primakov'la yaptığımız görüşme sonrasında milli pragmatiklerle karşı-karşıya oldukları konusunda ikna oldular. Pragmatizm çizgisinin devamını örneklerle gösterebilirim. Örneğin, Komünist Partisi temsilcisi Gagik Harutyunyan parlamento başkan yardımcısı seçildi, hâlbuki oylar açısından Komünist Parti'den seçmememiz de mümkündür",- diyor Manuçaryan.<sup>6</sup>

Manuçaryan ve Manukyan'ın Moskova ziyareti öncesinde, Gorbaçov'a yakın olan ve saygınlığı bulunan Ermeni kökenli Merkez Komitesi görevlileri Levon Onnikov ve Karen Brutents, Kremlin'den Yerevan'a gelip HHŞ temsilcileriyle görüşürler. Brutents'in daha sonra anlattığına göre "HHŞ yönetimiyle de görüştim. Beni daha çok onların dış dünyayla ilgili görüşleri ilgilendiriyordu. Rusya'ya karşı çekimser ve küçümseyen, batıya karşı ise yersiz hayranlıkları kötü bir intiba bırakmaktaydı. ABD'nin Ermenistan'a son derece bonkör yardım vereceği ve kısa sürede Türkiye'yle ilişkileri normalleştirecekleri konusunda inançlıydılar. Ülkeyi kendi başına savunmaya muktedir, modern bir ordu kurabilecekleri konusunda emindiler".<sup>7</sup>

4 Ağustos 1990'da yapılan seçim mücadelesi sonucunda Ter-Petrosyan, Movsisyan'a karşı galip gelerek Ermenistan parlamentosu başkanı seçilir. Ülke yönetimi yetkileri fiilen Ter-Petrosyan'a geçer. HHŞ'nin Moskova'nın desteğiyle yönetime gelmiş olduğu konusunda Movsisyan emindir. Kanıt olarak "Moskova'nın talebiyle yapılan ve başbakan Markaryants tarafından görüşmelere gönderilen" Manuçaryan ve Manukyan'ın Moskova ziyaretini göstermektedir.

<sup>5</sup> Ter-Petrosyan'ın 30 Eylül 1990 tarihinde Los Angeles'te yaptığı konuşmadan.

<sup>6</sup> Manuçaryan'la yapılan görüşmeden, 19 Nisan 2006.

<sup>7</sup> Brutents'in *Azğ* gazetesiyle yaptığı röportajdan, 31 Mart 2000, sayı 59.

Movsisyan, Karadeniz sahillerinde tatil yapan Gorbaçov'la, Yüksek Sovyet seçimlerine kadar birkaç kez telefonla görüşmeye çalışmasına rağmen başaramaz.

Hâlbuki Ter-Petrosyan'ın seçildiği gün Gorbaçov arayıp tebrik etmiş ve Ter-Petrosyan'la sohbet etmişti. Yüksek Sovyetin yeni başkanının seçilmesinden sonra Movsisyan, Ter-Petrosyan ve Manukyan Moskova'ya gider. Movsisyan'ın anlatımına göre Gorbaçov, Ermenistan Yüksek Sovyet oturumu yaparak, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesi konusundaki 1 Aralık 1989 tarihli kararını iptal etmelerini önerir. Üçü de reddeder.

Moskova'nın 1990 yılı parlamento seçimlerinde Ermenistan komünistlerini desteklememiş olması tabii ki HHŞ'nin merkezin desteğiyle yönetime gelmiş olduğu anlamına gelmemektedir. Öncelikle, Kremlin'in siyasi ve ekonomik etkisi Sovyet ülkelerinde azalmıştı. Bunun haricinde, hür seçimler ilk defa olarak yapılmaktaydı ve halk yeni, demokratik veya kendisinin öyle olarak kabul ettiği güçlere güven duymaktaydı.

Gorbaçov'la yapılan telefon görüşmesi, Moskova ziyareti ve görüşme hakkında Ter-Petrosyan şöyle demektedir "Sıcak bir görüşme oldu. Gorbaçov aradı ve tebrik etti. İşbirliği yapma konusunda hazır olduğunu söyledi. HHŞ'ye ve bana nasıl davrandığı bir tarafa, Gorbaçov gerçekçidir ve siyaset gerçekçiliktir. Bunun sonucunda, SSCB yöneticileriyle görüşmeler yapmak için Moskova'ya gittim".<sup>8</sup>

19-21 Ağustos 1990'da Ermeni-Azerbaycan sınırının Noyemberyan-Ğazakh bölümünde üç gün süren çatışmalar sonucunda onlarca ölü ve yaralı verilir. 29 Ağustosta Ermenistan Yüksek Sovyet'i, HAB'ın "maceraperest, gayri kanuni hareketleri" sebebiyle durumun son derece gerilmiş olduğu ve "Azerbaycan tarafının faaliyetine" sebep verdiği gerekçesiyle "Tüm ülke sathında olağanüstü hal ilan etme" kararı alır. HAB dağıtılır, militanlarına silahları, mühimmatı, ellerindeki binaları, ele geçirilmiş askeri gereçleri ve araçları teslim etme çağrısı yapılır.

### **Fiili bağımsızlığın ilk günleri ve Deklarasyon**

HAB'ın silahsızlandırılmasından sonra HHŞ'nin egemenliği artık tehlike altında değildi, tabii yıkılan SSCB haricinde. 13 Ağustos 1990'da Vazgen Manukyan başbakan koltuğuna oturur. Ermenistan, ismen de olsa, hâlâ SSCB bünyesinde bulunmaya devam ediyordu, sayısız bağlarla Moskova'ya bağlıydı ve Sovyet 7. ordusu Ermenistan'da konuşlanmıştı. Yönetime geldikten kısa bir süre sonra HHŞ içinde tayinler, yönetim şekli ve niyetleri ile daha başka konularda görüş ayrılıkları baş gösterir. "Merkez Komitesi'nin ortadan kalkması sonucunda ikili yönetim unsurları ihtiva eden ve mükemmel olmayan devlet yapısı da çelişki ve tartışma yaratmaktaydı. Yürütmenin dizginleri başbakanın elindeydi, diğer taraftan, Yüksek Sovyet başkanı parlamento başkanı olmayıp, yürütme imkânlarından hemen-hemen yoksun olmakla birlikte, sonuçta ülkenin yöneticisiydi". Manukyan'a göre, daha ilk günden ortaya çıkan temel zorluk Moskova'yla olan ilişkilerdeydi. "Hareketimiz, hedef olarak bağımsızlık ilan etmiş ve geçmişte yaptığı çalışmalar esnasında Dağlık

<sup>8</sup> Ter-Petrosyan'ın Vladimir Kiselyov'la yaptığı görüşmeden, *Moskovskiyevost* gazetesi, 10 Ağustos 1990, sayı 33.

Karabağ sorunuyla ilgili sürekli olarak Kremlin'le çatışma içinde olan bir güçtü. Diğer taraftan ben, başbakan olarak, ülkemizin ekonomik gidişatını garanti altına almak için SSCB yöneticileriyle dostane ilişkiler geliştirmeye mecburdum".<sup>9</sup>

En zoru ise, Dağlık Karabağ sorunu olmaya devam ediyordu. HHŞ, yönetime geldikten sonra Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la birleşmesi konusundaki eski duruşunda artık ısrarcı değildi. Ermenistan, Azerbaycan'la görüşmeler yapmaya hazır olduğunu göstermekteydi. Ter-Petrosyan, karşılıklı taviz için gereken şartların haiz olduğunu ve bunun için ilk adımın Sovyet rejiminin tekrar tesis edilmesi olduğunu düşünüyordu. "Karşılıklı taviz, siyasi taviz ve siyasi diyalog stratejisine geçmek gerekir. Ben, parlamento başkanı olarak, daha çalışmalarım başında Azerbaycan'la görüşmeler masasına oturmaya hazır olduğumuzu açıkladım. Başkan Mutalibov'la telefon görüşmesi yaptım. Daha sonra ise, Gorbaçov'un katılımıyla Moskova'da görüştük kendisiyle. Dağlık Karabağ'ın statüsü konusu diyalog ve görüşmeler için bir temel teşkil edebilir. Dağlık Karabağ tam manasıyla özerk bir kurum olur, Sovyet kanunları çalışırsa, bu durum, Ermenistan, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan olarak tüm tarafları geçici olarak tatmin eder".<sup>10</sup>

Ter-Petrosyan, Dağlık Karabağ'da öncelikle yasal yönetimi tekrar tesis etme gerektiğini iddia etmekteydi. "30 Eylül 1990'da Azerbaycan'da yerel ve parlamento seçimleri ilan edilmiştir. Bu seçimlerin Dağlık Karabağ'da da yapılması, köy, bölge, şehir ve kasaba gibi yerel idare birimlerinin seçilmesi ideal olurdu, fakat Dağlık Karabağ'dan Ermenistan parlamentosuna seçilmiş olan milletvekilleri, Dağlık Karabağ'da farklı görüşlerin de var olmasına rağmen, bizi cendereye almaktadır. Azerbaycanlılar, Dağlık Karabağ'ın seçimlere katılmamasından belki de memnun olur, çünkü Dağlık Karabağ'da 1 Ekimde artık yasal yönetim bulunmayacaktır. Mutalibov da orada büyük bir rahatlıkla başkanlık yönetimi ilan edebilir".<sup>11</sup>

Ermenistan'ın genç yönetiminin, SSCB ile olan ilişkiler ve bu ilişkilerin geleceğiyle ilgili kesin bir duruşu vardı. Ter-Petrosyan, Ermenistan'ın sadece Ruslarla birlikte var olabileceği fikrinin 70 yıl boyunca var olduğunu, fakat Ermenilerin bu kompleksten artık sıyrılmaya başladığını sık-sık tekrarlamaktaydı. "Rusya veya Sovyetler Birliği'nin bizim güvenliğimizi garanti edebileceklerini düşünenler feci bir şekilde yanılmaktadır. Hem Sumgait, hem Bakû, hem de Ermenistan'ın bu uzun süreli kuşatmasına vurgu yapmaktayım. Biz bugün devlet olarak duygularımızdan arınıp en başta 3,5 milyonluk bu halkın çıkarlarını şiar edinerek, bu kayalık dağları, vadileri terk etmek istemeyen bu insanlara karşın devlet yaklaşımı göstererek, komşularımızla tabii bir iyi komşuluk ilişkisi geliştirmeliyiz. Bir devlet, en yakın komşularıyla normal ilişkiler geliştirmemişse, o devletin varlığı garanti altında değildir", - diyordu Ter-Petrosyan.<sup>12</sup>

<sup>9</sup> Vazgen Manukyan, "Trenden atlama zamanı, toplu makaleler", s. 50-55.

<sup>10</sup> Ter-Petrosyan'ın röportajı *Interfaks* ajansı, alıntı *Sovyet Karabağ'ı*, sayı 215, 12 Ekim 1990.

<sup>11</sup> Levon Ter-Petrosyan'ın, Ermenistan parlamentosunun kapalı oturumunda yaptığı konuşmasından, 3 Eylül 1990.

<sup>12</sup> Ter-Petrosyan'ın 30 Eylül 1990'da Los Angeles'te yaptığı konuşmadan.



Ter-Petrosyan, yakın komşu olarak en başta, ilk adımın ticaret, daha sonra ise kültürel bağlar ve siyasi ilişkilerin geldiği Türkiye'yi düşünmekte, fakat taleplerimizi "Soykırımı ve yuvaları yıkılan insanları", -unutmamakta, -"fakat biz bunu siyasi soruna dönüştüremeyiz", -demektedir. Ermeni davası bir ideolojidir, kimsenin feragat etmediği, Ermeni halkının tarihsel hakkı. "Bu ideoloji vardı, var ve olmalıdır, fakat bu ideoloji bizim bugünkü devlet politikamız olamaz. Bir ideoloji ancak devletin bu sorunu çözebileceği zaman devlet siyasetine dönüşebilir".<sup>13</sup>

23 Ağustos 1990'da Ermenistan parlamentosu, altında Ter-Petrosyan'ın imzasının bulunduğu bir manifesto yayınladı. SSCB'nin yıkılmasının kaçınılmazlığı, Ermenistan yönetimi için barizdi. SSCB ekonomisi çıkmazdaydı, merkezkaç güçler genişlemekte ve imparatorluğun sonunu hızlandıran kontrol dışı süreçler gelişmekteydi. Manukyan "Ülkede gelişen süreç kaba güçle durdurulmaya çalışıldığı takdirde, kısa bir aradan sonra kaçınılmaz olarak kaos ve patlamaya karşı karşıya kalırız ve imparatorluk daha hızlı bir şekilde yıkılmaya başlar. Bu durumda imparatorluğun yıkıntıları altında kalma tehlikesi yaşarız. Arzu edilen, bağımsızlığımızı bir patlama sonucunda elde etmek değil, bu yıkımı, bağımsızlığımızı elde etmiş ve dünyanın diğer devletleri tarafından tanınmış bir devlet olarak karşılamaktır".<sup>14</sup>

<sup>13</sup> Aynı.

<sup>14</sup> Vazgen Manukyan, "Trenden atlama zamanı, toplu makaleler", "V.I.V. Bugün ve yarın", Yerevan, 2002, s. 15, 42, 55.

## Onikinci bölüm

# 1991, ölüm döşegindeki imparatorluğun son yılı

Rus yazar İnessa Burkova 1991 yılının Nisan ayında Şahumyan'dan<sup>1</sup> "Sovyet Karabağ'ı" gazetesine şöyle haber geçmekteydi. "30 Nisanda sabaha karşı Getaşen ve Martunaşen üzerine geniş çaplı bir saldırı başlamıştır. Azerbaycan OMON'u Getaşen'e girmiş ve kanlı saldırı sonucunda 35 Ermeni ölmüş, yüzden fazlası yaralanmıştır".<sup>2</sup>

Getaşen ve Martunaşen sakinleri Mayısın ilk günlerinde telgraflar gönderir. "Yalvarırız, kurtarın bizi. Sovyet ordusu, Sovyet vatandaşlarını yok etmektedir. Havadan ve karadan, toplar ve otomatik silahlarla ateş ediyorlar. Bizi tanklarla eziyorlar. Azerbaycan OMON'u çocuklarımızı, kadınları ve yaşlıları esir götürüyor. Evlerimiz yağmalanıp ateşe veriliyor".

1991 yılı, Sovyetler Birliği'nin artık şekilci varlığının son yılıydı. Kızıl Ordu, ilkbaharda 70 yıllık tarihinin belki de son askeri harekâtını, meşum "Çember"i gerçekleştirdi. Dağlık Karabağ'da ve kuzeyinde, Şahumyan'da ve Getaşen'de gerçekleşen, bir taraftan yerel Ermeniler ve yardıma koşan gönüllüler, diğer taraftan ise Sovyet ordusu ve ona destek veren Azerbaycan polislerinin silahlı birlikleri arasında gerçekleşen, eşit olmayan bir savaştı bu.

Sovyetler Birliği derin bir siyasi ve ekonomik buhran yaşamaktaydı. Kremlin'de iki büyük yönetim kolu ortaya çıkmıştı, yönetimi ve imparatorluğun önlenemez sonunu önlemek niyetiyle son çabaları sarf eden ve Ağustos'ta darbe (başarısız) gerçekleştirecek olan eski üst düzey sınıfı ile batının ve Sovyet halklarının büyük bir bölümünün desteğine sahip olan demokratik güçler. Milli sorunlar, SSCB cumhuriyetlerinde ön plana çıkmıştı.

<sup>1</sup> Şahumyan, Dağlık Karabağ'ın kuzeyinde komşu bir bölge olup, Azerbaycanlıların kontrolüne geçmeden ve Ermenilerin bölgeden sürülmesinden önce nüfusunun %80'den fazlası Ermenilerden oluşmaktaydı.

<sup>2</sup> *Sovyet Karabağ'ı, gazetesi*, Stepanakert, sayı 80, 2 Mayıs 1991. İki gün sonra, 4 Mayıs nüshasında gazete Getaşen ve Martunaşen'de 17 kişinin öldürüldüğü, onlarcasının yaralandığı, 14 kişinin kayıp olduğu ve 43 kişinin esir götürüldüğü haberini verir.

En karmaşığı Transkafkasya'ydı. İlan edilmemiş Karabağ savaşına bir yenisi eklenmekteydi. Gürcistan polisi ve milli birlikler düzeni sağlama bahanesiyle 6 Ocak 1991'de Güney Osetya'nın idari merkezi olan Tsikhinval'e girer. Gürcü-Oset ihtilafı baş gösterir. Abhazyaya savaşı gelişmeye başlar.

Ermenistan ve Azerbaycan'da farklı siyasi durumlar hâsıl olmuştu. Ermenistan'da, Sovyetler Birliği'nden ayrılma siyaseti güden Ermeni Milli Hareketi yönetime gelmişti, Azerbaycan'da ise komünistler yönetmeye devam etmekteydi. Kremlin, Transkafkasya'daki siyasi ve ekonomik etkisi her ne kadar zayıflamış olsa da, benzer şartlar altında açıkça Mutalibov'a destek vermekteydi.

Polyaniçko, 1990 yılının Ocak ayı sonlarında Bakû'den Stepanakert'e gelip Mütşebbis Heyet'le birlikte çalışmalara başlamıştı. Volski'nin çekilmesinden sonra Dağlık Karabağ'da bölge meclisinin Yürütme Komiserliği tekrar tesis edilmiş ve başkanlığına Semyon Babayan seçilmişti. Babayan "Polyaniçko'nun gelmesiyle birlikte, üzerinde Ermenistan bayrağının dalgalandığı, bölge yürütme komiserliği binasına taşındım, bölge komiserliği binasının üzerinde ise Azerbaycan bayrağı vardı. Polyaniçko, bizim tarafımızdan bazı kişilerin Mütşebbis Heyet'e girmelerini çok istiyordu. Bizim bilgimiz dâhilinde ve bilgi getirme amacıyla iki kişi Mütşebbis Heyet'in çalışmalarına katıldı. Ben sadece bir kere görüştüm Polyaniçko'yla. Ararat Dallakyan'ın uçağı Laçin üzerinde düştüğünde. Polyaniçko beni havaalanından çağırır, tek görüşmemiz bu oldu",- demektedir.<sup>3</sup>

Hukuki açıdan Dağlık Karabağ'ın yönetimi Mütşebbis Heyet'e ait olup polis, güvenlik teşkilatı ve bölgede konuşlandırılmış beş binin üzerindeki Sovyet ordusu buraya bağlıydı. Sokağa çıkma yasağı konmuştu ve toplantı, yürüyüş, gösteri ile grev yasağı vardı. "Milli düşmanlık ve toplum düzenini bozmaya teşvik eden, bölücü haberler yayanları tevkif ederek 30 gün tutuklu halde bulundurup idari veya cezai sorumluluğa mahkûm etme hakkına haizdi". Sokağa çıkma yasağı öncelikle Ermenilere yönelikti. Azerbaycan, Kremlin'in onayıyla tehcir uygulayarak Karabağ Hareketi'ni kırmayı deniyordu.

Getaşen bölgesindeki Azat ve Kamo köylerinin sakinleri Mart ayında evlerini terk etmişlerdi.

Mihail Gorbaçov, Sovyetler Birliği'ni kurtarmak amacıyla son bir deneme yapar. 17 Mart 1991'de SSCB'ni ayakta tutma referandumu yapılır. Vatandaşların dörtte üçü Sovyet ülkesinin var olması lehinde oy kullanır. Azerbaycan da oylamaya katılıp olumlu oy kullanır, Ermenistan ise Gürcistan, Moldova, Letonya, Lituanya, Estonya ile birlikte referandumu boykot eder. Ermenistan Meclisi 1 Martta ülke sathında referandum yapılmasını reddederek, kendi bağımsızlık referandumunu yapma kararı alır.

Dağlık Karabağ, referanduma genel oylama olmadan katılır, bu durumu Semyon Babayan şöyle açıklamaktadır. "Azerbaycan'ın oy pusulalarıyla katılmamız gerekiyordu, fakat farklı bir şekil olarak 17 Marttaki genişletilmiş oturumla katılmaya karar verdik. Bölge idare komiserliğinin 12 Haziran 1988

<sup>3</sup> Babayan'la yapılan söyleşiden, 3 Haziran 2007, Yerevan. Babayan'ın yardımcıları Leonard Petrosyan ve Oleg Yesayan olmuşlardır. Haziran 1991'de Babayan'ın yerine Petrosyan geçmiştir. Uçak kazası 1 Ağustos 1990'da vuku bulmuş, 43 kişiden oluşan yolcu ve mürettebat hayatlarını kaybetmiştir. Ermenistan, sivil uçağın Azerbaycan silahlı kuvvetleri tarafından düşürülmüş olduğundan şüphelenmektedir.

kararıyla Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Azerbaycan bünyesinden çıkmış olarak kabul edildi. Bu karar uyarınca referanduma katıldık, yani Dağlık Karabağ kendi başına Sovyetler Birliği'ne katılmaktaydı ve biz Birliğin var olması taraftarıydık".

Zarduşt Alizade, "Azerbaycan'daki oylama halkın kesin ilgisizliği altında geçti, fakat resmi netice, seçmenlerin %95'inin "yenilenmiş Birlik" taraftarı olduğu müjdesini vermekteydi. Ermenistan, referandum yapmayı reddettiğinden dolayı Moskova onu cezalandırmaya karar verdi. Fakat nasıl? Her zaman olduğu gibi askeri güçle, fakat sorumluluğu Azerbaycan'a yükleyerek. Gorbaçov, tam o sırada "Çember" operasyonunu gerçekleştirme onayı verdi. Gorbaçov'un arzusunu gerçekleştirme konusundaki temel sorumluluğu Polyaniçko kendi üzerine alarak şiddetli tenkide maruz kaldı. Tüm tenkitler Azerbaycan, Mutalibov ve Azerbaycan OMON'una yöneldi. Lakin tam da kendisine yönelik tenkitler basit vatandaşın göztünde Mutalibov'un kredisini yükselterek 'milli kurtarıcı' olarak kabul edilmesine yaradı",- diye yazmaktadır.<sup>4</sup>

16 Nisanda, Ermenilerin tehcirine hukuki kılıf uydurup Getaşen ve Martunaşen'de "kimlik kontrolü" gerçekleştirme kararı alınır.

"Mutalibov, Azerbaycan anayasasına uymamaları durumunda Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Şahumyan bölgesi ve Getaşen sakinlerini tehcir etme konusunda güvenlik güçlerine çağrıda bulunmuş ve bu çağrıyı 27 Nisanda Azerbaycan televizyonundan tekrarlamıştır. Akabinde, 19 Nisandan başlayarak, Sovyet ordusunun doğrudan katılımıyla tehcir başlamıştır",- diyor Ter-Petrosyan.

Mutalibov'un yorumu farklıdır. "Sorunu bu bağlamda ortaya koymak için yeterince hakkımız olmasına rağmen zoraki göçle ilgili hiçbir konu ortaya atmadık ve atmıyoruz, benzer iddialar berrak suyu bulandırmaktan ibarettir. Unutmayınız ki, kısa sürede 200 bine yakın Azerbaycanlı Ermenistan'dan kovuldu ve bu insanlar bir nesilden fazla orada yaşamaktaydı. Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler Azerbaycan ve SSCB anayasalarına uymaya zorunludur".<sup>5</sup>

Hâsıl olan ağır durumdan bir çıkış bulmak ümidiyle Ter-Petrosyan Moskova'ya gider ve 3 Mayısta Mutalibov ve Gorbaçov'la görüşür. Gorbaçov, ertesi günü KGB başkanı Krüçkov aracılığıyla bir açıklama yapar "Getaşen ve Martunaşen sakinlerinin göç ettirilmesi sorunu ortadan kalkmıştır, hiç kimse bu köylerin sakinlerini yerleşim yerlerini terk etmeye zorlayamaz".

Lakin Martunaşen'in ve yaklaşık iki bin haneye sahip Getaşen'in sakinleri yerlerinden kovulup Ermenistan ile Sovyetler Birliği içinde darmaduman edilirler.

Ormanlar, dağlar ve vadilerden geçirek 200 köylüsünü Getaşen'den çıkartıp kurtarmış olan ve bu arada iki kere yaralanan 67 yaşındaki Yeğiş Markosyan "Hani kurt koyun sürüsüne dalar ve beşi bir yere, onu bir yere, yirmisi bir yere kaçar ya, Getaşen de böyle darmadağın oldu", -demektedir. Boğuk sesli bu adam üç kez evinden yurdundan edilmiştir. Şimdi ise çocukları ve yaklaşık kırk Getaşenli aileyle birlikte Karvaçar'da (Kelbacar) yeni bağlar dikmekle meşguldür.<sup>6</sup>

<sup>4</sup> Зардушт Ализаде, «Конец Второй республики» ["İkinci cumhuriyetin sonu"], www.azeribook.com/political/zardusht\_alizade/konetsvtoroy\_respubliki.htm.

<sup>5</sup> Ter-Petrosyan'ın ve Mutalibov'un Moskova'da "Argumenti i Fakti" haftalık gazetesine verdiği mülâkattan, Mayıs 1991.

<sup>6</sup> Markosyan'la yapılan söyleşiden, 7 Ocak 2005, Karvaçar.

## Savaş ve kuklalar

Babası, Ermenistan ulusal kahramanı Tatul Kırpeyan, Getaşen'de haince öldürüldüğünde Aspram Kırpeyan bir yaşındaydı. "Babam Getaşen'deydi ve Yerevan'a geleliyordu. Arkadaşı, Artur Karapetyan vasıtasıyla bana bir kukla gönderdi. Lâlettayin bir kuklaydı, diğer kuklalarımın bir farkı yoktu. Bu kuklayı elim'e aldığım'da annem elimden alıp "Bırak, bununla oynama", -diyordu. Küçükken bunu anlayamıyordum, fakat büyüdüğümde anladım ki, bu benim hayatımda aldığım en değerli hediye'di, babamın hatırası".<sup>7</sup>

Getaşen'de konuşlanmış Sovyet dördüncü ordusunun 23. Tümeninin ağır silahları ve Azerbaycan OMON'u ile silahlı birlikleri 30 Nisan 1991'de Getaşen ve Martunaşen'e girer. Tatul Kırpeyan ve birkaç arkadaşı aynı gün öldürülürler.

Vardan Hovhannisyanyan, Kuzey Artsakh [Karabağ] olaylarını filme almıştı. Kırpeyan'ın ve Karapetyan'ın öldürülmelerini hayatının en büyük kayıpları olarak kabul etmekte, "Onlar ilk kurbanlardı, bu olaydan sonra ciddi bir savaşın başlamış olduğunu ve Getaşen'in bunun başlangıcı olduğunu anladık", - demektedir.

Getaşen'i savunan yerli halk ve Ermenistan'dan onlara yardıma gelmiş olan gönüllüler, Sovyet ordusuyla birlikte OMON'un da köye gireceğini beklemiyorlardı. "Bu, sadece kimlik kontrolü değil, aynı zamanda dayak ve kurşuna dizmeydi. Köylüler köyün merkezine doğru kaçmaya başladılar, çünkü OMON her yandan saldırıyordu. Hemen tüm köylüler köy meydanında toplandı. Bu meydana iki zırhlı araç durmaktaydı. Çember daraldığında Tatul araçlardan birinin üstüne fırladı, el bombasının pimini çekti ve Rus subayını tehdit etti, "Yeter, ya askerleri geri çekme emri verirsin, ya da el bombasını içeri atarım". Ben, Tatul'un birliğindeki gençleri hep arka plandan çekdim, çünkü Sovyet zamanıydı, KGB vardı, işleri bakanlığı vardı, fakat bu kareleri yakından çekiyordum. Tatul sakallıydı, el bombasının pimini çekmişti, bir-iki metre uzaklıkta ise dehşet dolu yüz ifadesiyle Rus subayı duruyordu. Yan taraftaki zırhlı araç üzerinde üç-dört Rus askeri "kalaşnikof"ları Tatul'a doğrultmuşlardı. Bu sahne beş-on dakika boyunca sürdü. Belki daha da kısaydı, fakat bana uzun gibi geldi", - diye anlatıyor Hovhannisyanyan.<sup>8</sup>

Kırpeyan, Albay Maşkov'u Sovyet askerlerinin ve OMON'un çekilmesi konusunda ikna etmeye başarır. Birlikte görüşmelere giderler, arkalarından silah sesleri gelir. Tatul öldürülür, Maşkov ise yaralanır. Tatul, Ruslar veya Azerbaycanlılar tarafından haince öldürüldü.

Rus gazeteci Vladimir Yemelyanenko, Sovyet ordusu ve Azerbaycan polis güçleri tarafından gerçekleştirilen cezai operasyon günlerinde Getaşen'de bulunuyordu. "Askeri konvoyu hastanenin önünde durdurdular ve OMON şimşek hızıyla binayı sardı. Binanın önünde kanlar içinde cesetler vardı. Bazılarının kulağı kesilmiş, yüzleri parçalanmıştı. Kurşunlardan eleğe dönüşmüş olan binadan ölümlük kokusu geliyordu. Koridorlarda, yerlerde ve yataklarda oturur ve yatar halde

<sup>7</sup> Aspram Kırpeyan'ın basın toplantısından, 21 Nisan 2007, Yerevan.

<sup>8</sup> Hovhannisyanyan'ın basın toplantısından, 21 Nisan 2007, Yerevan.

insanlar vardı... gözlerini kırpmadan, ifadesiz bir şekilde bir noktaya bakıyorlardı".<sup>9</sup>

Getaşen ve Martunaşen tehirci devlet eliyle ve Kremlin'in bilgisi dâhilinde yapılmıştı. Kimlik kontrolü bahanesiyle 24 Ermeni köyü boşaltılıp, 100'e yakın insan öldürüldü, birkaç bin kişi evlerinden edildi.

Ter-Petrosyan'ın Moskova ziyareti, Gorbaçov ve Mutalibov'la yaptığı görüşmeler, Ermenilerin yurtlarından kovulmasını engelleyememişti. Sovyet ordusu, Dağlık Karabağ haricinde Ermenistan'ın kuzeyinde de cezai operasyonlar gerçekleştirir. Bir haftadır ablukaya alınmış olan Voskepar<sup>10</sup> Köyünde, 5 Mayıs 6'ya bağlaya gece, çoğunluğu polis olmak üzere 18 Ermeni katledilir. Bazıları esir alınır ve yaralılardan üçü Gence hapishanesinde hayatını kaybeder.

Birkaç gün önce Voskepar'da bulunup katliamın görgü şahidi olan Rus milletvekili Anatoli Şabat, 1991 Mayıs'ında Moskova'daki Manej Meydanı'nda yaptığı konuşmasında, olayın "Merkez ve Azerbaycan hükümeti tarafından" önceden planlanmış bir operasyon olduğu, Sovyet askeri güçleri tarafından "terör gerçekleştirildiği, resmi polislerin silahsızlandırılıp öldürüldüğünü" belirtmiştir.

Sovyet komandoları, Voskepar'daki gönüllü gruplarını silahsızlandırma bahanesiyle köyü ablukaya alır. Eski polislerden Georgi Koçaryan esir alınıp Gence hapishanesinde 101 gün tutulur. 18 kişilik Noyemberyan bölgesi polis grubu ve 6 sivil nöbet değiştirmeye gidiyorlardı. Abluka altındaki Voskepar'a ancak dağlık tali yollardan ulaşmak mümkündü. Sovyet askerleri pusu kurmuşlardı ve polisler tuzağa düşer. Güç dengesi orantısızdı, komandolar hemen saldırıya geçer. Koçaryan, yaralanıp esir alınanların hafızalarında bu 15-20 dakikanın bir kâbus olarak kaldığını belirtmektedir. Sovyet askerleri, polislerin büyük bir kısmını öldürdükten sonra hayatta kalanları ve yaralıları, onları neyin beklediğini bilmelerine rağmen, Azerbaycan OMON'una teslim ederler.

"Bizimkilerden Armen de yaralıydı, Ğazakh yolunda ellerimde öldü. Öğrencilik yıllarımdan arkadaştık. Yere düşmesin diye tutuyordum onu arabada. Hayatta kalan bizleri önce Ğazakh, daha sonra ise Gence hapishanesine naklettiler. Üç ay boyunca her gün dayak ve işkence vardı. Sadece son günlerde, deĝiş-tokuş sorunu çözüldüğünde yaklaşımları deĝiştirdi", - diyor Koçaryan.<sup>11</sup>

## Polyaniçko'ya suikast

TASS muhabiri Vladimir Gondusov, Dağlık Karabağ bölge komitesi binasının ikinci katından üçüncüye çıkıyordu. Düzenleme komitesi yöneticisinin yazıhanesinde doktorlar Viktor Polyaniçko'ya pansuman yapıyorlardı. "Sözlerini hatırlıyorum, -bunun üçüncü suikast olduğunu muhakkak yazın", - diye yazıyor Rus gazeteci.<sup>12</sup>

<sup>9</sup> "Свидетельствую: в Геташене была бойня", *Московские новости*, 12 мая, 1991г.

<sup>10</sup> Voskepar, Ermenistan'ın kuzeyinde, Azerbaycan sınırına yakın bulunan bir köydür.

<sup>11</sup> Koçaryan'la yapılan görüşmeden, 2 Mayıs 2007, İjevan.

<sup>12</sup> "Журналисты на войне в Карабахе", "Права человека", Москва, 2002г., с. 46, Polyaniçko, 1 Ağustos 1993'te, Kuzey Kafkasya'da, Rusya başbakan yardımcısı ve Oset-İnguş çatışma bölgesindeki geçici yönetimin başkanı görevlerini ifa ederken öldürülür. Cinayetin Karabağlılar tarafından işlenmiş olduğu tezinin dayanaksız olduğu tespit edildi ("Убийцы Виктора Поляничко известны, но их имена нам не называют", *Известия*, 31 июля 1999г., Москва).

10 Mayıs 1991'de, Stepanakert spor sahasından bölge komiserliği binasına roket atılır, fakat Polyaniçko mucize eseri kurtulur. Artsakhlıların, Polyaniçko ve sıkıyönetim komutanı Safonov'a karşı benzer yaklaşım içinde olmaları için sayısız nedenleri vardı.<sup>13</sup>

Polyaniçko, Azerbaycanlılar ve Türk Mesketler için Hocalı şehrini imar edip, Stepanakert'in banliyösü olan Kırkijan'a Azerbaycanlıları yerleştiriyordu. "Volski'nin zamanında birbirimize taş atıyorduk, Polyaniçko zamanında birbirimize ateş etmeye başladık. Çok iyi hatırlıyorum, Şuşi'deki bir cenaze esnasında Ermenilerden intikam alma çağrısında bulundu",- diyor Şuşili Azerbaycanlılardan Ramil Ğambarov.<sup>14</sup>

İlk defa Polyaniçko tarafından Afganistan'ın Kandahar şehrinde gerçekleştirilen "Çember" operasyonu, Karabağ'da mükemmelleştirilip yenileştirildi. Ermenilere, ateş altına alınan köylerden kaçma imkânı veriliyor, Sovyet merkezi televizyonunun gösterdiği röportajlarda ise evlerinden kovulanlar hayatlarını kurtardığından dolayı Sovyet ordusuna teşekkür ediyorlardı.<sup>15</sup>

1990-1991 yıllarında Karabağ'da yaklaşık 40 bin Azerbaycanlı yaşamaktaydı. Bunların büyük bir kısmı Şuşi, Hocalı ve Karabağ'ın bazı köylerinde gruplaşmıştı. Düzenleme komitesinin çalışmalarına onay verip Polyaniçko'yla sıkı işbirliği içindeydiler. Ermeniler için durum farklıydı.

Rauf Racabov, 1990 yılında Dağlık Karabağ'a yerleşmiş olup Düzenleme komitesi yönetimi ve Bakû merkez yönetimi için raporlar hazırlayan on kişilik Azerbaycanlı uzmanlar grubuna önderlik yapmaktaydı. "İki bina yan-yanaydı, bölge komitesinde Polyaniçko vardı, bölge yürütme komitesinde ise Ermeniler, fakat işbirliği yoktu. Sadece Yürütme komitesi ile bölgeler, köyler arasında belli bir işbirliği vardı. Ne de olsa köyün sayısız problemlerini çözmek gerekirdi. Yürütme komitesi Moskova'yla işbirliği yapacağına, yerel Ermeni yönetimiyle yapsaydı daha doğru olurdu",- diyor Racabov.<sup>16</sup>

Polyaniçko'nun yürütme komitesi ve "çember" operasyonu, Karabağ hareketine indirilen kesin bir darbeydi. İlbahar ve yaz aylarında hareketteki ilk çatlaklar baş gösterdi. Artsakhlı aydınların ve memurların bir kısmı, bu cehennem durumdan çıkış yolu olarak Azerbaycanlılar, yani resmi Bakû'yle anlaşıp Karabağ'ın Ermenilerden boşalmasının önünün alınmasını öneriyorlardı. Bir diğer grup ise, taviz vermenin teslimiyet ve harekete ihanet olduğu üstünde duruyordu. Üçüncüler ise orta çizgiyi tutmuş, zaman kazanmak niyetiyle Azerbaycan yönetimiyle görüşmelere girmeyi öneriyorlardı.

16 Mayıs 1991'de Artsakh'ın yetkili temsilciler meclisi, ihtilaf içinde bulunan taraflara Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'yle ilgili kabul edilen ve anayasaya aykırı olan kararları gözden geçirme çağrısı yapar. Meclis tarafından, Polyaniçko'yla görüşecek ve Artsakhlı Ermenilere karşı yürütülen şiddet eylemlerine son verme

<sup>13</sup> Nisan 1991'de, Doni Rostov şehrinde yanlışlıkla Rus Albay Blakhotin öldürülür. Hakob Baĝramyan, Samvel Baĝramyan, Armen Antonyan, Karlen Hakobyan ve Kamo Yeĝiyan aslında Safonov'u öldüreceklerdi.

<sup>14</sup> *Московские новости*, 11 июня, 1993 г., Москва, *Azg gazetesi*, Yerevan, sayı 133, 15 Temmuz, 1993.

<sup>15</sup> *Московские новости*, 11 июня, 1993 г., Москва, *Azg gazetesi*, Yerevan, sayı 133, 15 Temmuz, 1993.

<sup>16</sup> Racabov'la yapılan görüşmeden, 16 Ocak, 2008, Yerevan.

taleplerini iletecek olan beş kişilik bir heyet seçilir. Yürütme komitesi başkanı ret cevabı verir.

Hareketin üyelerinden büyük bir grup daha önceden Moskova'ya bir mektup göndererek "Çember" operasyonuna son verilmesini rica etme kararı almıştı. Mektup, Haziranda Kremlin'e ulaştırılacaktı. Heyet üyelerinden Levon Melik-Şahnazaryan şöyle anlatmaktadır "Mektubun içeriği şöyleydi, -ne yapmışsak yanlış yapmışız, özür diliyoruz, Ermeni katliamına son verin, biz de sizin siyasi kararlarınızı kabul ediyoruz-. Ben köpürerek bir konuşma yaptım ve benzer bir mektup göndermenin sadece Dağlık Karabağ'a değil, tüm Ermeni dünyasına ihanet olduğunu, bunun teslim olmak manasına geldiğini, teslim olanın ise sonuna kadar dize getirildiğini söyledim. Mektubun içeriğini değiştirecek olan iki değişiklik önerdim. Mektup gönderildi, heyet Moskova'ya gitmeden önce Yerevan'da Ter-Petrosyan tarafından kabul edildi".<sup>17</sup>

23 Mayıs 1991'de bölge komitesi ve Stepanakert'in şehir komitesinin ortak oturumu yapılır. Semyon Babayan tarafından bölgede oluşan durum takdim edilir, daha sonra da katılımcılar istişareye başlar. Bu görüşmelerin ana teması şuydu, yürütme komitesiyle hemen görüşmelere başlamak mı, yoksa Azerbaycan'la tüm ilişkileri kesmek mi?

Henrikh Poĝosyan, güçler dengesinin olumsuz olduğundan dolayı Azerbaycan ve Kremlin'e karşı silahlı direnişin bir perspektifinin olmayacağını belirtir ve görüşmeler yolunu seçer.

Robert Koçaryan'ın yaklaşımı ise şöyleydi, Azerbaycan tarafıyla görüşmelere gitmeye onay vermenin Bakû tarafından teslimiyet olarak algılanacağıydı. Azerbaycan'ın ilk yapacağı şey Karabağ tarafının kabul etmiş olduğu siyasi kararların iptal edilmesini talep etmek olacaktır. Koçaryan, görüşmeler fikrine son derece dikkatli bir şekilde yaklaşılması ve milli bir harekete dönüştürülmemesi gerektiğinin altını çizmekteydi.

Arkadi Manuçarov, görüşmelere gitme önerisini prensip olarak kabul edilebilir görüyor, fakat öncelikle sorunları tespit etmek ve sadece bu sorunlar çerçevesinde görüşmelere başlamak gerektiğini düşünüyordu. Daşnaksutyun temsilcisi Georgi Petrosyan, Kremlin'in tutumunu yumuşatacağına dair hiçbir garanti bulunmadığından dolayı görüşmeler fikrini tasvip etmiyordu.<sup>18</sup>

24 Haziranda Moskova'ya giden Karabağ heyeti SSCB başkan yardımcısı Genadi Yanayev, Yüksek Sovyet başkanı Anatoli Lukyanov, savunma bakanı Dmitri Yazov, içişleri bakanı Boris Pugo ve eski dışişleri bakanı Eduard Şevardnadze tarafından kabul edilir. Şevardnadze haricindekiler darbe hazırlığı içinde olan meşhur darbecilerdi.

"Heyet başkanı Henrikh Poĝosyan'dı, bu heyette Şımavon Petrosyan, Georgi Petrosyan, Karen Baburyan, Maksim Mirzoyan ve ben vardık. İlk görüşmemiz Yanayev'leydi. Pugo ile yaptığımız görüşmede Poĝosyan, Ermenilere karşı sürdürülen operasyona son vermelerini rica etti. Ben sert bir konuşma yaptım, heyecanlıydım ve korkmuş. Konuşmamın içeriği, biz size savaş ilan ediyoruz, oldu.

<sup>17</sup> Melik-Şahnazaryan'la yapılan görüşmeden, 26 Haziran, 2006, Yerevan.

<sup>18</sup> Владимир Товмасын, сс. 160-161.

Birkaç kere tekrarladım size savaş ilan ediyoruz diye, fakat kendimi kaybetmişim, bunun artık diplomasiyle bir ilgisi yoktu, lakin o anın en doğru diplomasisi de buydu”,- diye anlatıyor Melik-Şahnazaryan.

19 Temmuz 1991’de Stepanakert’te Dağlık Karabağ bölge meclisinin oturumu yapılır. Oleg Yesayan bu oturuma katılmıştı. “Bakû’nün önerisini kabul ederek Azerbaycan’daki başkanlık seçimine katılmayı mıydık? Bakû’ye, görüşmelere gitmek Moskova’nın önerisiydi. Seçimlere katılma önerisini görüşüp reddettik, fakat Bakû’ye heyet gönderme kararı aldık. Vakit kazanmak için gerekliydi bu. Leonard Petrosyan, Georgi Petrosyan, ben ve daha başkaları bu görüşmeye katıldık. İçlerinde Serj Sargıysan ve Robert Koçaryan da olmak üzere hareketin siyasi önderlerinin bu karardan haberleri vardı. Vakit kazanmak ve radikal adımlardan kaçınmak amacıyla bir heyet gönderme kararı alındı”.<sup>19</sup>

Daşnaksutyun temsilcisi Georgi Petrosyan, Bakû’yle görüşmelerde bulunmak önerisine kesin olarak karşıydı. “1988 yılında başlamış olan Karabağ Hareketi, sınırlandırılmış haklar ve totaliter devlet tarafından baskı altında bulunan adalet sorunu üzerine kurulmuştu. Biz hareketimizle, son derece barışçıl bir şekilde bu hakkı hayata geçirmeye başladık. Bunun karşılığı, Sumgait’teki Ermeni katliamları oldu. Hukuk sorunu, milletler arasında çatışma alanına kaydı. Bizim adalet sorunumuza Bakû’de karar verileceğine karşıydım, fakat Bakû’yle irtibat içinde olmamak için değil. Olay şuydu, biz hukuk sorunumuzu başkasına verecek miyiz, vermeyecek miyiz? Bakû’ye gidip, iç işlerimize müdahale etmenizi kabul ediyoruz mu diyecektik”<sup>20</sup>

Boris Aruşanyan durum faktörüne önem vermektedir. “Polyaniçko, Artsakh’ı terörize ediyordu. 1991 baharında “Çember” meydana geldi, Azerbaycan, Moskova’nın yardımıyla Artsakh’ı dize getirip bazı bölgeleri Ermenilerden temizleyerek, Azerbaycan bünyesinde bir tür sömürge statüsüne bizi ikna etmek istiyordu. Aydınlarımızın bir kısmı, hiç değilse asgariyi elde tutabilmek için bu tavizleri vermemiz gerektiğini düşünüyordu. Benim de içinde bulunduğum bir kısım, radikal tutum içindeydi. Azerbaycan’a yapılacak herhangi bir tavizin hiçbir netice vermeyeceğine inanmaktaydık. Üçüncü bir grup ise orta yolu tutmuştu. Bunlar, zaman kazanmak istiyordu. Bakû’ye giden heyetin üyeleri onlardan oluşmaktaydı. Tabii ki bu insanlar Azerbaycan bünyesinde kalmayı yürekten istemiyorlar, fakat bu şekilde zaman kazanmayı düşünüyorlardı”,- diyor Aruşanyan.<sup>21</sup>

15-16 Temmuzda Yerevan’da yapılan üç günlük sıkı parlamento görüşmeleri sonucunda ve Levon Ter-Petrosyan’ın müdahalesiyle, Karabağ heyetinin Bakû’ye gitmesi ve Mutalibov’la görüşmelerde bulunmasına yeşil ışık yakıldı. Karabağ heyeti 20 Temmuzda Bakû’de Mutalibov’la görüşür ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi kurumlarının “SSCB ve Azerbaycan anayasaları temelinde” görüşmelerde bulunmaya hazır olduklarını bildirip, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi yerel seçimlerinin takvimini görüşmek arzusu bildirir.

<sup>19</sup> Yesayan’la yapılan görüşmeden, 27 Mart, 2006, Yerevan.

<sup>20</sup> Petrosyan’la yapılan görüşmeden, 17 Haziran, 2006, Stepanakert.

<sup>21</sup> Aruşanyan’la yapılan görüşmeden, 12 Haziran, 2006, Stepanakert.

Zori Balayan şöyle yazmaktadır “Dağlık Karabağ yeraltı teşkilatının aldığı ve 16 Temmuzda Ermenistan meclisinin de onayladığı kararı bugün hiç kimsenin tenkit etmeye hakkı yoktur. En azından, galiplerin yargılanmadığından dolayı hakları yoktur... Bakû’ye gidenlerden biri olan Valeri Grigoryan hayatını kaybetti. Bakû’den Stepanakert’e döndükten sonra öldürüldü. Bu adil insanın maalesef Polyaniçko’nun titizlikle hazırlamış olduğu propaganda planına kurban gittiğini çoğu kimse bilmiyordu. Polyaniçko, o günlerde fitne amaçlı ve Karabağlı vatanseverlerden herhangi birinin “kendi infazını” gerçekleştireceğini hesaplayıp, Bakû’deki toplantıya katılanları, özellikle de Valeri’yi tüm dünyaya methetmekteydi”.<sup>22</sup>

Karabağ Hareketi üyelerinden Janna Galıstyan 1999 sonbaharında İsveçli yazar Erik Melander’e şöyle söylemekteydi “Benzer bir belgeyi kim imzalasa imzalasın geçerliliği olmazdı, çünkü ne biz ne de halk bunu kabul etmezdi. O kişi (imzalayan) hayatını tehlikeye atmış olurdu, böyle biri, en yakın arkadaşımız dahi olsa öldürülürdü”.<sup>23</sup>

Melik-Şahnazaryan’ın söylediğine göre, Artsakh’ta Polyaniçko’yla işbirliği yapan çevreler yoktu, fakat şahıslar vardı ve bunlardan biri de Valeri Grigoryan’dı. “1991 Temmuzunda Bakû’ye giden heyet, milletın belkemiğini kırıyordu. Bu cinayetin gerekli olduğu kanısındayım. Dahasını söyleyeyim, Bakû’ye giden heyetin başında bulunan Leonard Petrosyan, listede ben de var mıyım diye soruyordu. Valeri boşuna hedef seçilmemişti, bu sadece Bakû’ye gitmesiyle ilgili değildi, attığı diğer adımlar da vardı”.

Valeri Grigoryan, 10 Ağustosta, günümüzde *Azatamartikner* olarak anılan sokakta vuruldu. Grigoryan’a sıkılan 18 kurşundan 11’i vücudunu delip geçerken, 7’si vücudunda kalmıştı. Mermilerden 5’i adli tıp incelemesi için Bakû’ye gönderildi. Cinayetin faillerinin bulunması için dosyayı Bakû’ye devretmek, bu cinayeti örtbas etmek için uygulanan akıllı, fakat aynı zamanda hınzırca bir yaklaşımdı.

Valeri’nin oğlu, Artsakh kurtuluş savaşına katılmış ve iki kez yaralanmış olan Artur Grigoryan, babasının cinayet sebebinin siyasi olduğunu sanmaktadır. “Suçluların kimliği tespit edilemediğinden dolayı dosya kapatılmıştır”. Artur birçok kişiyle görüşüp, veriler toplayarak babasının neden öldürülmüş olduğunu anlamaya çalışmakta, fakat şimdi bunun zamanının olmadığı cevabını almaktadır.<sup>24</sup>

“Valeri, Karabağ sorununun barışçıl düzenlenmesi taraftarıydı. Kocanın öldürülmesi, Dağlık Karabağ’daki ilk siyasi cinayetti. İkincisi, Artur Mıkırtıçyan’dı. Volski, zamanında Valeri’yi beraberinde Moskova’ya götürmeyi önermişti. Gitseydi bugün hayatta olur ve Karabağ’a destek olurdu. Valeri’nin öldürülmesinden sonra kendimize gelmiş değiliz”,-diyor Arega Hayrapetyan, Valeri’nin eşi.<sup>25</sup>

<sup>22</sup> Zori Balayan, “Cehennem ve cennet”, Azg, Yerevan, 1995, s. 471-475.

<sup>23</sup> Erik Melander, The Nagorno-Karabakh Conflict Revisited: Was the War Inevitable? Journal of Cold War Studies, Volume 3, Number 2 (Spring 2001), pp. 48-75.

<sup>24</sup> Grigoryan’la yapılan görüşmeden, 4 Şubat, 2005, Stepanakert.

<sup>25</sup> Hayrapetyan’la yapılan görüşmeden, 4 Şubat, 2005, Stepanakert.



Levon Ter-Petrosyan, Haydar Aliyev

## On üçüncü bölüm

# Ölmekte olan imparatorluğa son darbe

1991 yılında Moskova'da gerçekleştirilen başarısız darbe denemesi Sovyetler Birliği'nin sonunu hızlandırır. 19-21 Ağustosta Moskova'da vuku bulan olaylara Ermenistan ve Azerbaycan yönetimleri farklı şekilde yaklaşır. Ter-Petrosyan ve yönetimdeki EMH, olağanüstü hal devlet komitesinin yetkilerini reddederken, Mutalibov ve Polyaniçko, Moskova'da yönetime talip olan tutucuların Dağlık Karabağ sorununda Azerbaycan yararına daha sert bir tutum içinde olacakları ve bunun kendilerine Karabağ hareketine kesin darbeyi vurmak için imkân vereceği beklentisi içinde açık destek verir.

İsyancıların çekirdeğini içişleri ile savunma bakanları oluşturmakta, Azerbaycan polisi ile birlikte Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerde etnik temizlik işlerini yürütmekte olanlar ise, onların yönetimi altında bulunan silahlı birliklerdi.

Mutalibov, 19 Ağustosta İran'daydı. Saddam Hüseyin, Yaser Arafat, Muammer Kaddafi, Slobodan Miloseviç gibi, Azerbaycan cumhurbaşkanı Mutalibov da Tebriz'de darbe haberini alıp darbecilere desteğini bildirir. Mutalibov'un danışmanı Vafa Guluzade, Bakû'ye dönene kadar Moskova olaylarıyla ilgili yorumlarda bulunmamasını kendisinden rica ettiğini yazmaktadır. "Tebriz'e gittik, İran tarafı Mutalibov'u Şehriyar'ın heykelinin yanında bir röportaj vermeye ikna etti, sadece kültürel sorular yöneltilecekti. Biz biraz ötede durmuştuk. Gazeteciler kültürle ilgili bir-iki soru sordular, üçüncüsü ise darbeyle ilgiliydi. Mutalibov desteğini ilan etti ve Gorbaçov'u tenkit etti. Ben çok geçirdim. Ardından Polyaniçko aradı "Hurra, bizimkiler ele geçirmiş",- dedi, Mutalibov ise "Ben dememiş miydim Vafa, askeriye daha sözünü söylememişti". Bakû'ye döndüğümüzde darbe başarısızlığa uğramıştı".<sup>1</sup>

Darbenin başarısız olmasından sonra Polyaniçko Azerbaycan'dan uzaklaşır. Gitmeden önce Dağlık Karabağ'da Olağanüstü Hal Resmi Komitesi (OHRK) kararlarının uygulanması konusunda talimat vermişti. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Bölge Komitesi 23 Ağustosta Gorbaçov ve Yeltsin'e başvurarak

<sup>1</sup> Вафа Гулузаде, "Среди врагов у друзей", интернет версия, [http://www.azeribook.com/politika/vafa\\_guluzade/sredi\\_vragov\\_i\\_druzey.htm](http://www.azeribook.com/politika/vafa_guluzade/sredi_vragov_i_druzey.htm)



darbecilerin “en ağır cezaya” çarptırılmasını ve Dağlık Karabağ’da “kanlı suçlar” tertip edenlere yönelik dava açılmasını önerir.

### **Gorbaçov: “Ben başka bir ülkeye döndüm”**

23 Nisan 1991’de dokuz cumhuriyetin yöneticileriyle görüşen Gorbaçov, Sovyetler Birliği Paketi projesinin başlangıcını ilan etti. SSCB’ni eski görünüşüyle elde tutma konusundaki referanduma katılmayı reddetmiş olan altı cumhuriyet, içlerinde Ermenistan da dâhil olmak üzere, bu görüşmeye davet edilmemişti. Ter-Petrosyan 24 Mayıs’ta gerçekleştirilen ikinci görüşme esnasında Fransa’da bulunmaktaydı, üçüncüsü ise 2 Haziranda gerçekleştirildi ve Ter-Petrosyan, Dağlık Karabağ’a yönelik Moskova’nın takındığı tutumu protesto etmek için tekrar katılmadı.

23 Temmuzda gerçekleştirilen sonuncu Novo Ogaryovo görüşmesine Ermenistan da katılmıştı. Ter-Petrosyan, Ermenistan’ın bağımsızlık istediğini, fakat 21 Eylülde yapılacak olan referandumun halkın yaklaşımını ortaya koyacağını vurguladı. Yenileştirilmiş birliğin bünyesinde kalma taraftarları da vardı, Ter-Petrosyan’ın sözleriyle bunlar “Komünist Partisi, EDF ve Ermenistan’da ikâmet eden Karabağlı Ermenilerden müteşekkil gruplardı. “Bunlar, Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’la tekrar birleştirilmesi sorununun çözümü konusunda imkân elde edebilmek için Ermenistan’ın, birlik paktını imzalaması gerektiğini açıklamaktadır. Bölge sakinleri ise 16 Mayıs’ta, Azerbaycan’la karşılıklı taviz ve görüşmeler kartını kullanma konusunda karar almışlardı. Dağlık Karabağ Yürütme Komitesi başkanı Leonard Petrosyan başkanlığındaki ilk heyet, programlarını Mutalibov’a ilettikleri Bakü’den yeni dönmüştü. Ermenistan parlamentosu, 16 Temmuz oturumundaki oylamasıyla bu girişimi onaylamıştı”<sup>2</sup>

16 Ağustosta yayınlanan gazetelerde Birlik paktının metni basılmış, imzalanması ise 4 gün sonra öngörülmüştü. Gorbaçov, Ağustos başından itibaren Kırım’daki Foros yazlığında istirahata çekilmişti. Krüçkov tarafından KGB generalleri Aleksey Yegorov, Vyaçeslav Jijin ve hava indirme kuvvetleri komutanı Pavel Graçov’a olağanüstü hal için gerekli listeleri hazırlamaları emri verilir. Darbe sabahında Krüçkov, KGB yönetimine “yeniden yapılanma son bulmuştur” haberini verir. Televizyon yayınları OHRK’nin açıklamasının okunmasıyla başlar.

Tatyana Dyaçenko, babası Boris Yeltsin’i uyandırır. “Televizyondan anlaşılmasın bir şeyler gösteriyorlar”. Kendilerini demokrat olarak ilan etmiş bazı siyasetler az sonra Yeltsin’in yazlığında toplanır. Yeltsin, Gorbaçov ve Yanayev’le bağlantı kurmaya çalışır, fakat boşuna. Graçov’la bağlantı kurar. Ahizeyi tekrar yerine koyduktan sonra Yeltsin “Graçov bizimdir”,-der. Birlikler Moskova’ya doğru ilerler, yaklaşık 4000 asker, 800 tank ve zırhlı araç başkente girer. KGB’de yapılan görüşme esnasında Krüçkov, Yeltsin’le anlaşabilecekleri ümidini belirtir.

Yuri Dolgoruki’nin heykeli civarında, 12 Temmuzda Rusya cumhurbaşkanı seçilmiş olan Yeltsin’i ve demokrasiyi savunma amaçlı miting başlar. Yeltsin Beyaz Saray’a gelerek, Krüçkov’la yaptığı telefon görüşmesi esnasında OHRK’ni tanımayı reddeder. Yeltsin daha sonra Tamanyan tümenine ait bir tankın kulesinden

<sup>2</sup> Ter-Petrosyan’ın verdiği röportaj *Le Mond* gazetesi, 26 Temmuz 1991.

taraftarlarına seslenerek OHRK’ni kanun dışı ilan ederek olayı bir darbe olarak nitelendirir.

Generallerden Açalov, Gruško, Adeyev, Gromov ve Lebed, on binlerce kişi tarafından savunulan Beyaz Saray’a hücum hazırlıkları yapar. 21 Ağustos gecesi üç kişi öldürülür. Açalov, Yazov’a rapor verir “kan döküldü”, bunun üzerine Yazov “saldırımı durdurun” emri verir. Aynı gün OHRK heyeti Kırım’a gider, fakat Gorbaçov, içlerinde Krüçkov ve Lukyanov’un da dâhil olduğu heyeti kabul etmeyi reddederek, dış dünyayla bağlantısının hemen sağlanmasını talep eder, Moskova’yı arar ve “duruma tamamen hâkim olduğunu” ilan eder.

Gorbaçov 22 Ağustos gecesi Rutskov’un uçağıyla Moskova’ya gider, ayaklanmacılar başka bir uçakla yollanır. Krüçkov ve Yazov Moskova’da, pistte tutuklanır. Yanayev, yazıhanesinde tutuklanır. Pago ve eşi 23 Ağustos sabahında intihar eder. Ardından Pavlov, Starodubtsev, Lukyanov ve diğer ayaklanmacılar tutuklanır. Yeltsin, Rusya Yüksek Sovyet’i oturumunda Sovyetler Birliği Komünist Partisi’nin feshedilmesi emrini imzalar.

Darbe denemesinin başarısızlığa uğramasından sonra katıldığı ilk basın toplantısında Gorbaçov, meşhur sözlerini sarf eder “Ben başka bir ülkeye döndüm”. Gorbaçov, Beyaz Saray’ı savunan İlya Kriçevski’ye, Dmitri Komar’a ve Vladimir Usov’a ölümlerinden sonra Sovyetler Birliği kahramanlık unvanı verir. Beyaz Saray’ın üç koruması, Sovyet ülkesinin son kahramanlarıydı.<sup>3</sup>

### **Bağımsızlık resmigeçidi**

Bakü Yüksek Sovyet’i, 30 Ağustos 1991’de “Azerbaycan devletinin bağımsızlığının yeniden tesisi” deklarasyonunu kabul eder. Bu deklarasyonda, iki özerk bölge olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve Nakhicevan’dan söz edilmemektedir.

Deklarasyonda, 1918–1920 Azerbaycan’ının “bağımsız, uluslar arası toplum tarafından tanınmış bir devlet” olduğu belirtilmektedir.

Deklarasyonda doğrudan belirtilmiş olmamasına rağmen, bu deklarasyon şayet 1918–1920 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin sınırlarını kapsamıyorsa, bu durumda hem Dağlık Karabağ, hem de Nakhicevan’ın, Azerbaycan bünyesine daha sonraları, Musavvat Azerbaycan’ının artık olmadığı 1921’de katılmış olduğunu belirtmek gerekirdi. Deklarasyon metninde benzer bir nokta olmamasından dolayı, bu deklarasyon Sovyet Azerbaycan’ı (Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi bu devletin sınırları dahilinde olmuştur) sınırlarıyla ilgili değildi. Diğer taraftan, tüm diğer Sovyet cumhuriyetleri gibi, Azerbaycan da uluslar arası arena tarafından, Sovyetler Birliği’nin bir bölümü olduğu zamanki sınırlarıyla tanınmıştı.

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve Şahumyan bölgesi meclisleri 2 Eylül 1991’de Stepanakert’te ortak bir oturum düzenler. 3 Nisan 1990 tarihinde SSCB Yüksek Sovyet’i tarafından kabul edilen “Birliğe ait cumhuriyetlerin SSCB bünyesinden ayrılması” kanununa istinaden Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve

<sup>3</sup> [http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/russia/newssid\\_5273000/5273360.stm](http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/russia/newssid_5273000/5273360.stm), BBC radyosunun Rusça internet sayfasında yayınlanan Artyom Kreçetnikov’un, kronolojisinden faydalanılmıştır.

Şahumyan bölgesi sınırları dâhilinde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi konusunda bir deklarasyon kabul edilir.

Bu kanun, SSCB bünyesinden çıkmak için referandum yapılması fikri üzerinde temellenmişti. Anayasanın 72. maddesinde öngörülen şekilde, herhangi bir cumhuriyetin SSCB'nden ayrılmak istemesi durumunda referanduma başvurulması gerekmekteydi. Referandum kararı, birliğe üye olan cumhuriyetin Yüksek Sovyet'inin girişimi veya cumhuriyetin seçme hakkına haiz vatandaşlarının %10'unun başvurusu doğrultusunda alınmalıydı.

Deklarasyona istinaden, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi bölge meclisi ve meclis yürütme komitesi, yeni seçimlerin yapılmasına ve yeni iktidar ile yönetim şekillenene kadar Dağlık Karabağ Cumhuriyeti iktidar ve yönetiminin en yüksek geçici organı olarak kabul edilmekteydi. Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin yürütme komitesi başkanlığına Leonard Petrosyan seçilir.

Levon Ter-Petrosyan 3 Eylül 1991'de Moskova'daydı. Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını ilan etmesi konusunda "Geçen üç yıl zarfında benzer kararların alınmış olduğundan dolayı, hukuki açıdan hiçbir şey değişmez, fakat bunun siyasi önemi vardır. Artsakh sorununda, hem Artsakhlılar, hem Azerbaycanlılar hem de Ermenistan için herhangi bir geçici çözüme ulaşma şansı bulunduğundan dolayı Sovyetler Birliği'nin devasa sorunlarının sıralamasında Artsakh sorunu güncel bir soruna dönüşmektedir",- demektedir.<sup>4</sup>

Mutalibov, Halk Cephesi'nin boykotu ve %84 katılım şartlarında 8 Eylülde %98,5 oy oranıyla Azerbaycan cumhurbaşkanı seçilir. Dağlık Karabağ'daki seçimlere halkın %12'si, sadece Azerbaycanlılar, katılır. 18 Ekimde Mutalibov'un imzasıyla "Azerbaycan devletinin bağımsızlığının anayasal belgesi" kabul edilir, bu belgeyle bağımsız Azerbaycan'ın devlet, siyaset ve ekonomisinin yapı taşı konulur. Bu belgede Azerbaycan'ın, 1918-1920 Musavat cumhuriyetinin hukuki mirasçısı olduğu kesin olarak belirtilmektedir.

Ermenistan ise, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan'dan farklı olarak, daha 23 Ağustos 1990'da bağımsızlık bildirgesini kabul etmişti. 21 Eylül 1991'de Ermenistan'da bağımsızlık referandumu yapılır. Seçme hakkına haiz vatandaşların yaklaşık %94,5'i bu referanduma katılıp, %99'dan fazlası Ermeni halkının bağımsız ve hür bir devlete sahip olma rüyası için "evet" der.

Referandum (Ermenistan'ın diğer tüm seçimlerinde olduğu gibi) sadece Ermenistan Cumhuriyeti bölgesinde yapılmaktaydı ve bu durum, görünüşe göre, 1 Aralık 1989 Ermenistan Yüksek Sovyet'i ve Dağlık Karabağ Milli Meclisi'nin tekrar birleşme kararını hükümsüz kılmaktaydı. Daha sonra, Ermenistan'da 1998 yılında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bu karar siyasi amaçlara alet edildi, üstelik duruma göre.

### Yeltsin-Nazarbayev misyonu

21 Eylül 1991'den itibaren Karabağ sorununun düzenlenmesine yönelik uluslar arası ilk barışçıl arabuluculuk çalışmaları başlar. Rusya ve Kazakistan cumhurbaşkanları Bakû'ye gelir. 22 Eylülde Boris Yeltsin ve Nursultan

<sup>4</sup> Azg gazetesi, sayı 58, 4 Eylül 1991.

Nazarbayev, Mutalibov'la birlikte Gence üzerinden Stepanakert'e gelir. Aynı gün Yerevan'da yapılan görüşmelere daha sonra Kuzey Kafkasya'daki kaplıca şehri Jeleznovodsk'ta devam edilir.

Yeltsin Rusya haricinde, şekilsel olarak devam eden SSCB'nin tüm bölgelerinde de saygınlığa sahipti. Ağustos olayları sonrasında Yeltsin'in popülaritesi ve etkinliği daha da artmıştı. SSCB'nin ikinci büyük cumhuriyeti de Yeltsin tarafından Karabağ barış açılımına katılmıştı. İlerleme kaydedilmemiş olmasına rağmen, Yeltsin ve Nazarbayev'in Eylül-Ekim aylarında gerçekleştirdikleri arabuluculuk misyonu, Sovyetler Birliği'nin yıkılması arifesinde ve ülkede oluşan karışıklık durumunda Karabağ sorununun düzenlenmesine yönelik ilk devamlı süreçti. Şüphesiz, bu iki süreç de, hem arabuluculuk, hem sonuç üzerinde etkilerini bırakmışlardır.<sup>5</sup>

Jeleznovodsk'ta yapılan görüşmeler sonucunda 23 Eylülde bir memorandum kabul edilir. Ermenistan heyetinin başında Ter-Petrosyan, Azerbaycan'ın Mutalibov, Karabağ heyetinin başında ise Leonard Petrosyan ve Robert Koçaryan (izleyici olarak) vardı. Memorandumda "İhtilafın 1 Ocak 1992'ye kadar düzenlenmesi için gerekli ve mecburi şartlar şunlardır: ateşi kesmek, Azerbaycan ve Ermenistan'da Dağlık Karabağ'la ilgili kabul edilmiş ve anayasaya uyumsuz tüm kararları hükümsüz saymak, hukuki devlet kurumlarının yetkilerini tanımak, SSCB içişleri bakanlığı ve savunma bakanlığına bağlı birlikler haricindeki tüm silahlı grupları çatışma alanından çıkarmak",- diye belirtilmişti.

Durumun düzenlenmesiyle ilgili ortak eylemler gerçekleştirilebilmek amacıyla, içlerinde Rusya ve Kazakistan temsilcilerinin de bulunduğu geçici gözlemci çalışma grubu kurulur. Memorandumda "Azerbaycan ve Ermenistan, boş köylerden başlamak üzere, yerinden edilmiş halkın peyderpey geri dönmesini sağlar. Taraflar, bu insanların yerleştikleri yerlerdeki güvenliklerini taahhüt eder. Bu konuyla ilgili görüşmeler 1 Ekim 1991'de başlayacaktır",- denmekteydi. İhtilaf içinde bulunan taraflar "rehineleri hemen serbest bırakmak" konusunda görüş birliğine varır.

Jeleznovodsk'taki görüşmelerin en tartışmalı konusu Dağlık Karabağ'ın statüsü ve buna bağlı olarak Dağlık Karabağ temsilcilerinin görüşme sürecine katılımı sorunuydu. Azerbaycan, Artsakh'ın temsilcilerinin herhangi bir formatta, hatta Ermenistan heyeti dâhilinde katılımına baştan karşı çıkmaktaydı. Daha görüşmelerin ilk etabında Azerbaycan, sorunların Ermenistan'la birlikte, Azerbaycan'ın içişlerine müdahale edilmeden çözülmesi gerektiğini açıklamaktaydı.<sup>6</sup>

Azerbaycan Halk Cephesi, Jeleznovodsk deklarasyonunu ihanet olarak tanımlar. Nakhicevan'a yerleşmiş olan Haydar Aliyev de Mutalibov'dan memnun değildi. Azerbaycan radyosuna verdiği mülakatta "Mutalibov, Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın içişlerine karışması hakkını fiili olarak tanıdı. Azerbaycan'ın iç sorunlarına Ermenistan'ın katılımıyla karar verilmesi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ayaklar altına alınması anlamına gelir. Dağlık Karabağ Özerk

<sup>5</sup> Tigran Balayan, "Karabakhyan himmahartsy ev mijazgayin divanagitutyuny 1991-1994"[Karabağ sorunu ve uluslar arası diplomasi 1991-1994"], Yerevan, 2004, s.21-24.

<sup>6</sup> Aynı, s. 27.

Bölgesi'nin görüşmelere bağımsız özne statüsüyle katılmış olduğu konusunda endişelerim var. Bu sorun Azerbaycan, Ermenistan, Dağlık Karabağ ile Rusya ve Kazakistan cumhurbaşkanları olarak beş tarafın katılımıyla çözülmüş oluyor".<sup>7</sup>

Ermenistan'daki muhalefet de hoşnut değildi. Daşnak Hrant Margaryan'ın hatırladığına göre "Jelevodsk'ta ateşkes konusunda anlaşma sağlandığında herkes şaşırmişti, o anda o deklarasyonun içeriği, Artsakh'ın Azerbaycan bünyesinde bulunmasını kabul etmek anlamına geliyordu".<sup>8</sup>

20 Kasım'da Dağlık Karabağ'ın Berdaşen Köyü semalarında Azerbaycan'a ait bir Mİ-8 helikopteri infilak eder. Kazada, içlerinde Rus ve Kazak gözlemcilerin de bulunduğu 22 yüksek rütbeli subay hayatını kaybeder. Azerbaycan, kazayla ilgili Ermenistan'ı suçlar ve böylece Yeltsin-Nazarbayev arabuluculuğu suya düşer.<sup>9</sup>

Ermenistan Milli Güvenlik Teşkilatı'nın eski liderlerinden biri, Karabağ tarafının suçluluğunu reddetti. Ermeni tarafı, yönetimi ele geçirmeye çalışan Halk Cephesi'nin bu işlerin arkasında bulunduğunu tahmin etmektedir. Halk Cephesi'nin temsilcisi ve meclis başkanvekili Tamerlan Ğarayev son anda helikoptere binmekten vazgeçmişti.

Azerbaycan, Ermenistan'a giden gaz borusunu ve Stepanakert'i besleyen elektriği keser, Yüksek Sovyet ise "milli-bölgesel oluşum olarak Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni fesheder, Stepanakert, Martakert ve Martuni şehirlerinin ismini Khankendi, Ağdere ve Khocavend olarak değiştirir, bunların yerine Hocalı Bölgesi'ni şekillendirip Askeran Bölgesi'ni buraya bağlar".

Bu kararları fiiliyata geçirmek mümkün değildi, çünkü Polyaniçko ve Düzenleme Komitesi'nin bölgeden uzaklaşmalarından sonra Dağlık Karabağ'ın yönetimi Şuşi, Hocalı ve Azerbaycanlıların köyleri haricinde, Hareket ve Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Yürütme Komitesi'nin elinde bulunmaktaydı.

<sup>7</sup> Сурен Золян, "Нагорный Карабах: проблема и конфликт", "Лингва", Ереван, 2001 г., с. 137.

<sup>8</sup> Margaryan'la yapılan röportajdan, 24 Mayıs 2006, Yerevan.

<sup>9</sup> Azerbaycan'da olduğu gibi Dağlık Karabağ'da, Rusya'da Ermenistan'da ve daha başka yerlerde bu olaya kadar ve bunda sonra da kazalar oluyor, terör saldırıları gerçekleştiriliyor, onlarca kişi hayatını kaybediyor ve yaralanıyordu. Yerevan-Stepanakert uçuşunu gerçekleştiren YAK-40 uçağı 1 Ağustos 1990'da Laçin semalarında uçarken kazaya uğradı. Tümü Ermeni olan 4 kişilik mürettebat ve 39 yolcu hayatını kaybetti. Resmi bildiriye "Uçak sınırlı görüş mesafesi sebebiyle yönünü kaybetmek suretiyle düşmüştür" denmekteydi. Uçağın aşırı doluluktan dolayı düşmüş olduğu konusunda rivayet vardı, fakat Ermeni tarafı Azerbaycan'ın bu olayda parmağı bulunduğunu ihtimal dâhilinde kabul ediyordu. Aynı yılın 10 Ağustosunda Azerbaycan'ın Khanlar bölgesinde Tiflis-Ağdam şehirlerarası otobüsünün havaya uçurulması sonucunda 20 kişi hayatını kaybetti ve otuz yolcu yaralandı. 30 Mayıs 1991'de Dağıstan'ın Khasavyurt şehrinde Moskova-Bakü treni havaya uçuruldu, 11 kişi hayatını kaybetti ve yirmiden fazla insan yaralandı. Aynı yılın 31 Temmuzunda tekrar Moskova-Bakü treni havaya uçuruldu ve bu arada 16 yolcu öldü 20'si yaralandı. 1992 yılında Bakü-Krasnovodsk (günümüzde Türkmenbaşı) seferini gerçekleştiren "Sovyet Kalmikya" gemisinde 25 yolcu hayatını kaybetti, 88'i ise yaralandı. 3 Mart 1992'de Şahumyan bölgesine 20 ton ur getiren Mİ-26 askeri yük helikopteri, dönüşünde kadın, çocuk ve yaralıları getiriyordu. Azerbaycan hava kuvvetlerinin helikoptere roket saldırısı gerçekleştirmesi sonucunda helikopterin mecburi inişi faciayla sonuçlandı ve 50 yolcudan 20'si hayatını kaybetti. 1993 yılında, Bakü-Kislovodsk treninde patlayan bomba neticesinde 11 kişi öldü ve 18'i yaralandı. 19 Mart 1994 yılında Bakü metrosunun "20 Ocak" istasyonunda gerçekleşen patlamada 14 kişi öldü ve 42 kişi yaralandı. Azerbaycan tarafı, bu terör darbesi için Lezgilerin "Sadval" hareketi üyelerini sorumlu tuttu. 13 Nisan 1994'te Dağıstan bölgesinde Moskova-Bakü treni havaya uçuruldu ve 6 kişi hayatını kaybetti. 3 Temmuzda Bakü metrosunda gerçekleşen patlama sonucunda 14 yolcu hayatını kaybetti, 54'ü yaralandı. 4 Eylül 1994'te Ermenistan-Gürcistan sınırındaki Bagrataşen-Sadakhlu pazarında bir bombanın patlaması sonucunda 14 Ermeni, Gürcü ve Gürcistan'da yaşayan Azerbaycanlı öldü, 46'sı yaralandı. 21 Temmuz 1995'te pazarın Ermeni bölümünde ikinci terör olayı oldu ve patlama sonucunda, genelde Ermeni olmak üzere 3 kişi öldü, 27 kişi yaralandı.

Azerbaycan'ın iç siyasi durumu sakin ve istikrarlı olmaktan uzaktı. Üç yönetim kolu ortaya çıkmıştı. Mutalibov cumhurbaşkanıydı, fakat halkın güvenine mazhar değildi, Halk Cephesi'nin iktidarı yoktu, fakat toplum içinde saygınlığa ve desteğe sahipti, Aliyev ise, doğum yeri olan Nakhicevan'da mevzilerini sağlamlaştırıyor ve Bakü'ye yerleşmek için uygun fırsat kolluyordu. Yüksek Sovyet, Kasım sonunda gerçekleştirdiği olağanüstü oturumunda muhalefet ve meclis çoğunluğundan eşit bir şekilde oluşturulan 50 kişilik Milli Meclis kadrosunu onaylar. Milli Meclis oluşturma fikri, muhalefetin girişimiyle kabul edilmişti. Böylece, kanun koyucu yetkilerinin büyük bir kısmı Milli Meclis'e devredildi, Yüksek Sovyet ise kongre statüsü elde etti.

### Ter-Petrosyan, Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı

16 Kasım 1991'de Ermenistan'da cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmış ve Levon Ter-Petrosyan oyların %83'ünü alarak açık arayla rakiplerine karşı zafer elde etmişti. Adaylar arasında tanınmış rejim karşıtı ve Sovyet yıllarında 17 yılını hapislerde ve sürgünde geçirmiş olan Paruyr Hayrikyan (%7) ile sevilen artist, Daşnaksutyun adayı Sos Sargısyan (%4.3) vardı.<sup>10</sup>

Başbakan Vazgen Manukyan 2 Ekim'de istifa etmiş ve taraftarlarıyla *Azgayin Joğovrdavarneri Miutyun* (AJM-Milli Demokratlar Birliği MDB) partisini kurmuştu. EMH'nin ilk başkanı ve ideologu, Ter-Petrosyan'ın halk için kendisinden fazla tercih edilir olduğunu ve onun cumhurbaşkanı seçilme şansının çok daha fazla olduğunu kabul etmekteydi. "İktidara geldikten sonra EMH yönetimi, iktidarı gerçekleştirme tarzı ve niyetleri açısından iki gruba bölündü. Şahsi sorunlar da baş göstermeye başlamıştı. Ter-Petrosyan, bu şartlarda EMH'nin çoğunluğunu kendi şahsını destekleyen bir time dönüştürmeyi başardı. Hâsıl olan bu şartlarda cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmaya devam etmek, ister istemez Ermenistan'da gerginlik yaratacağı, özellikle 'Vazgen-Levon' mücadelesini o zamanlar halkın büyük bir kısmına açıklamak zor olacaktı".<sup>11</sup>

Ermeni kilisesinin başı Katolikosun da katıldığı 11 Kasım'daki parlamentonun özel oturumunda, Ter-Petrosyan bir konuşma yaparak Ermenistan'ın gelecekteki yolunu bağımsız bir hukuk devletine, demokrasiye ve serbest pazar ekonomisine yönelik olarak belirtmişti. Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı, savunma bakanlığı kurulması, başta Rusya, Ukrayna ve Kazakistan olmak üzere bazı ülkelerle yapılacak ikili anlaşmalar ve "Ermenistan'ı çıkmaz sokaktan işlek uluslar arası kavşağa dönüştürebilmek amacıyla" yakın komşulardan Türkiye ve İran'la tesis edilecek sağlam ticari-ekonomik ilişkilerin önemine değindi. Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı, Azerbaycan'la olan ilişkilerde "Jelevodsk deklarasyonu ruhuna uygun, barışçıl görüşmeler sayesinde belgede yer alan tüm anlaşma noktalarının gerçekleşmesine" önem vermekteydi.<sup>12</sup>

<sup>10</sup> Seçimlere Zori Balayan (0.45), Rafayel Ğazaryan (0.39) ve Hanrapetakan (Cumhuriyetçi) Partisi başkanı Aşot Navasardyan (0.16) da katılmaktaydı.

<sup>11</sup> Vazgen Manukyan, "Trenden atlama vakti, makalelerden derlemeler", s. 60-61.

<sup>12</sup> Levon Ter-Petrosyan, "Yntrani", ["Seçki"], Yerevan, 2006, s. 253-260.

Ter-Petrosyan, cumhurbaşkanı seçilmesinden ve görevi devralma töreninden sonra ilk ziyaretini ABD ve Kanada'ya gerçekleştirir. Georg Bush, Ermenistan cumhurbaşkanını 14 Kasım'da Beyaz Saray'da kabul eder.

### Sovyetler Birliği'nin son günleri

Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya yöneticileri Boris Yeltsin, Leonid Kravçuk ve Stanislav Şuşkeviç'in önderliğinde 8-11 Aralık 1991 tarihinde, Beyaz Rusya'nın Belovej ormanlarında Bağımsız Devletler Topluluğu'nun (BDT) düzenlenmesine başlanılmaktaydı. 21 Aralıkta Almata'da yapılan görüşmelere Kazakistan, Ermenistan, Azerbaycan, Moldova, Tacikistan Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan da katılır. Eski Sovyet cumhuriyetleri yöneticileri, BDT deklarasyonunu imzalarlar. Aynı gün Kazakistan'ın başkentinde Ter-Petrosyan-Mutalibov görüşmesi yapılır.

Gorbaçov, 25 Aralıkta SSCB başkanı görevinden istifa eder. 11 Sovyet cumhuriyetlerinin yöneticileri beş gün sonra Minsk'te buluşup BDT'nun geleceğini görüşürler. 1991 yılının son gününde Sovyetler Birliği de-juro varlığına son verir.

Karabağ direnişi, savaş operasyonlarına doğru kaymaya başlar. 25-26 Aralıkta SSCB içişlerinin özel birlikleri Dağlık Karabağ'dan çekilir. Stepanakert'te konuşlanmış olan Sovyet Ordusu'nun 366. alayı, zırhlı araçları ve personeliyle birlikte biraz daha geç olmak üzere, 1992 yılının baharında bölgeyi terk eder.

Karabağ ateşinin silah zoruyla söndürülemeyeceğinin bilincinde olan Sovyet subayları da vardı. Azerbaycanlılar tarafından zamanında Şuşi'de rehin alınan SSCB iç silahlı kuvvetleri komutanı Yuri Şatalin bunlardan biriydi. Şatalin'e göre, silahlı kuvvetlerden önce siyasetçilerin bir çözüm bulması gerekiyordu. 1991 Eylülünde kendisiyle yapılan bir söyleşide, silahlı kuvvetlerin Dağlık Karabağ'da uzun süre mi kalacağı sorusuna "Oradan çıkartılmaları gerekiyor, üstelik ne kadar çabuk olsa o kadar iyi olur, birbirleriyle düşman olan taraflar olup bitenden dolayı bizi suçluyorlar, Dağlık Karabağ'daki varlığımız anlamsızdır. Silah zoruyla ancak gerginliğin bölgesel bir ocağını söndürmek mümkündür. Ciddi etnik çatışmalar siyasi çözüm gerektirir",- diye cevaplandırmıştı.<sup>13</sup>

Dağlık Karabağ, 10 Aralıkta bağımsızlık referandumu yapar ve oyların kesin çoğunluğuyla bağımsız devlete sahip olma konusunda "evet" der.

Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan, referandum sayesinde bağımsızlığını ilan etmiş olan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin Ermenistan tarafından resmen neden tanınmadığını şöyle açıklamaktaydı. "Bu sorunun Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir ihtilaf gibi algılanmasından kaçınabilmek için her şeyi yapmak arzusundayız. Bu, dini veya etnik bir çatışma da değildir. Tek gerçek sorun Dağlık Karabağ'ın öz belirtilim sorunudur. Artsakh halkının kabul edeceği herhangi bir çözüm bizim açımızdan da kabul edilir".<sup>14</sup>

Azerbaycan, resmi olarak 1991 yılında ülke sathında iki referandumun yapılmış olduğunu kabul etmektedir. Merkez Seçim Komitesi'nin web sayfasındaki bilgilere istinaden, ilk referandum 17 Martta, ikincisi ise 29 Aralıkta yapılmıştır.

<sup>13</sup> "Журналисты на войне в Карабахе", "Права человека", Москва, 2002г., с. 43.

<sup>14</sup> Ter-Petrosyan'ın La Monde'a verdiği mülakattan, 25 Şubat 1992, bk. Azg, sayı 18, 11 Mart 1992.

Marttaki referandumda katılımcıların %93'ünden fazlası SSCB'nin kalmasından yanayken, sadece dokuz ay sonra %95'in üzerinde bir katılımın sağlandığı referandumda Azerbaycan'ın bağımsızlığı için %99,5'un üzerinde olumlu oy verilmişti. Oy pusulasında Azerbaycanlıların bağımsızlık isteyip istemediğinin doğrudan sorulmamış olduğu ise başka bir konu. Yüksek Sovyet 18 Ekimde "Azerbaycan'ın bağımsızlığının anayasal protokolü"nü kabul etmiş ve 29 Aralık referandumuyla bu protokol halk tarafından onaylanmıştır.<sup>15</sup>

<sup>15</sup> <http://www.cec.gov.az/en/common/electionreferendum/1991.htm>.



Turgut Özal

## On dördüncü bölüm

### 1992, bağımsızlığın ilk ayları

#### Karintak, Dağlık Karabağ'da durum

Savaşın son bulmasından yıllar sonra dâhi Karintak'ta her hikâye savaşla başlayıp, savaşla sona ermektedir. Seryoja Ağabyan anı plaketlerinin yanında durmuş anlatıyor "İşte bu benim 18 yaşındaki oğlum. Artur, Martaker'te vuruldu. İşte bu da kardeşimin oğlu Garnik, 20 yaşındayken vuruldu. Bu ikisi de amca çocuklarım, bak biri karısıyla. Onlar da öldürüldü".<sup>1</sup>

Rus Tatyana Aruşanyan, savaşta kocasını ve oğlunu, Seda Margaryan ve Arusyak Ağabyan iki çocuklarını, Seda Arakelyan oğlunu ve 14 yaşındaki kızı Marine'yi, Siran Hovhannisyen ise iki oğlunu ve iki torununu kaybetti. Üçüncü oğlu, Grişa Hovhannisyen ise Karintak'ın muhtarı. "Karintak, bu savaşta 33 şehit vermiştir. Benim iki kardeşim de hayatını kaybetti. Alyoşa'yı 28 Aralık 1991'de gece vakti gömdük, çünkü gün içinde köyde hareket etme imkânı yoktu, Şuşi'den devamlı ateş ediyorlardı. Diğer kardeşim Mişa, bir ay sonra vuruldu, 26 Ocakta", diye anlatıyor Hovhannisyen.<sup>2</sup>

Karintak, Azerbaycanlılar tarafından Taşaltı olarak anılmaktaydı, daha sonra ise "Kanlıdere" olarak anıldı. Yaklaşık 700 kişilik nüfusa sahip olan köy iki sefer işgal edilmek istendi. 26 Ocak 1992'deki son deneme esnasında Azerbaycan birlikleri Karintak yakınındaki Şuşi vadisinde bozguna uğratıldı. 1991 Temmuzunda Dağlık Karabağ'da bulunan Arkadi Ter-Tadevosyan şöyle yazmaktadır "Karşı taraftan bilfiil saldırıya katılan 180 asker vardı. Operasyonu Şuşi'ye gelmiş olan Azerbaycan savunma bakanı Taceddin Mehdiyev yönetmekteydi, Bakû askeri lisesinde onunla birlikte okumuştuk. Karşı taraf savaş alanında 92 ölü vererek bozguna uğratıldı".<sup>3</sup>

Mehtiyev, bu yenilgi sonucunda sadece 8 Mayıs 1992'ye kadar Azerbaycan silahlı güçlerinin Dağlık Karabağ'daki en önemli askeri noktası olan Şuşi'yi değil, bakanlık koltuğunu da terk etmeye mecbur olur.

<sup>1</sup> Ağabyan'la yapılan görüşmeden, 30 Ocak 2005, Karintak.

<sup>2</sup> Hovhannisyen'la yapılan görüşmeden, 30 Ocak 2005, Karintak.

<sup>3</sup> Аркадий Тер-Тадевосян, "Анализ боевых действий в Арцахе (июль 1991- июль 1992)", "Стратеги ve güvenlik sorunları", hazırlayan Armen Ayyazyan, "Lusakın", Yerevan, 2007, s. 567.

“İki düzenli tabura karşı 40 otomatik silah, onlarca av tüfeği ve el yapımı tüfek vardı. Çatışma yarım günden fazla sürdü. 26 Ocak çatışmasında Karintak 22 kurban verdi, bunların 12’si köyün yerlileri, diğer 10’u ise komşu köylerdendi. Azerbaycanlılar Şuşi tarafından devamlı ateş ettiklerinden dolayı Karintaklı kurbanları köyde gömme imkânı olmadı. Onları Stepanakert’te gömdük ve 1993’te 12 naşı Karintak’a getirdik”, -diye anlatıyor köyün savunma günlerinde yaralanan Hovhannisyan.

26 Ocakın kendileri için keder günü olan onlarca Azerbaycanlı ana, her yıl bu günde toplanıp çocuklarının yasını tutuyor. İçlerinden bir kısmı ilk defa Dağlık Karabağ’a gelmekteydi. Karintaklı Zoya Dzatryan’ın 25 yaşındaki oğlu Garnik çatışmadan eve dönerken vurulur. Bayan Zoya, Karintak’ı işgal etmek için gönderilip köyde ve çevresinde vurulan onlarca Azerbaycanlı genç için üzüntü duymakta, “Genç çocuklardı”, -diyerek ağlamaktadır.<sup>4</sup>

Karabağ savaşı önümüzdeydi. Sovyetler Birliği’nin yıkılması sonucunda bağımsızlığını elde eden Ermenistan, Azerbaycan ve günümüze kadar tanınmamış Dağlık Karabağ, başka bir yolun bulunmadığından emin olduklarından dolayı savaşı seçti.

Belki de yoktu.

Büyük bir ihtimalle yoktu.

Taraflardan her biri kendi adaletini elde etmekle ilgilenip, binlerce şehit, on binlerce yaralı ve yüz binlerce göçmen ile kaçaklarla karşılığını ödemeye hazırdı.

Ermeniler ve Azerbaycanlılar, aralarındaki sorunları silahla çözme konusunda tarihi tecrübeye sahipti. Yirminci yüzyıl başında, 1905-1906 yıllarında, daha sonra da 1918-1920’lerde Ermeni-Tatar çatışmaları ve katliamları meydana gelmişti. Birinci Ermenistan Cumhuriyeti’nin son başbakanı olan Simon Vratsyan, bu katliamlardan birini tanımlamaktadır. “İngiliz temsilciliği ve Azerbaycan komutanlığının gözleri önünde Türk ve Kürt silahlı grup Şuşi’nin iki mil ötesinde bulunan büyük Ermeni köyü Gaybalikent halkını kılıçtan geçirdi. Savunmasız kadın ve çocuklara yönelik duyulmamış vahşet uygulandı. Birkaç yüz kişi öldürüldü, köy yağmalandı ve yerle bir edildi. Yakınlardaki Ermeni köyü Kırkijan’ın ahalisi beyaz bayrak çekerek Khankend’deki tümen komutanından yardım dilemeye gider. Başlarında bir subayla Khankend’den gönderilen birlik, Ermenilere, mallarını komşu Türklere teslim ederek Khankend’e taşınmayı önerir. Söylendiği gibi yapılmasına rağmen Kırkijan yine de yıkılıp yağmalanır”.<sup>5</sup>

Vratsyan’ın andığı olaylardan onlarca yıl sonra, artık Azerbaycanlıların yaşadığı Kırkijan, 19-20 Ocak 1992’de Karabağ birlikleri tarafından tekrar ele geçirilir. Lakin Stepanakert’te durum hâlâ ciddiydi. Şehir, sadece Ermenistan’la olan kara yolundan kesilmekle kalmamış, dört yandan da Azerbaycanlıların yerleşim yerleriyle kuşatılmıştı. Doğum hastanesi Yüksek Sovyet binasına, askeri hastane ise hükümet konağına taşınmıştı.

“1991 Aralığından itibaren Stepanakert de bodrumlara indi. 13 Ocak 1992’de Grad obüsünün ilk atışlarıyla Şahumyan’ın, 10 Ocaktan itibaren de Stepanakert’in

<sup>4</sup> Tsatryan’la yapılan görüşmeden, 30 Ocak 2005, Karintak.

<sup>5</sup> Simon Vratsyan, “Hayastani Hanrapetutyun”, [“Ermenistan Cumhuriyeti”], “Hayatsan”, Yerevan, 1993, s. 334.

yıkımı başladı. Karabağ’a un ve yakacak getiren helikopterler her uçuştan sonra kadın, yaşlı, çocuk ve hastaları götürüyorlardı. Stepanakert’te işsiz-güçsüz yaşayanlara rastlamak imkânsızdı. Şehir bodrumlarda yaşıyor, bodrumlarda doğuruyor, bodrumlarda ölüyor, yaralıları bodrumlarda ölümden kurtarıyorlardı”, -diye anlatıyor Zori Balayan.<sup>6</sup>

Abluka altındaki Dağlık Karabağ, bir taraftan karşı tarafın saldırılarına, diğer taraftan ise baş gösteren açlık ve belirsizliğe karşı direniyordu. Stepanakert’le olan tek bağlantı hava yoluydu. Artsakh’ta o günlerde çok şeyin eksikliği çekiliyordu, bunlardan biri de iç barıştı. Bununla birlikte, amansız ve kanlı bir savaşın içine sürüklenmiş olan bu ülkenin 100 bin kişilik cesur halkı yedi milyonluk Azerbaycan’ın önünde dize gelmeyi reddederek karşı koyuyordu.

Gazeteci Geğam Bağdasaryan, 1992-1993 yılları arasında Dağlık Karabağ Cumhuriyeti parlamentosunun basın hizmetleri yöneticisiydi. Parlamento başkanı ve tanınmamış ülkenin yöneticisi ise Daşnak partisinden Artur Mikırtıçyan’dı. “Çok zor zamanlarda görev yaptım. Sadece savaşı kastetmiyorum. İç bölünme de vardı. Buna bir de Ermenistan yönetiminin tutumunu ekleyebiliriz. O zamanlarda Ermenistan yönetimi onu kabul etmedi ve hukuki, seçilmiş yönetimle işbirliği yapmak yerine farklı fiili güçlere dayanarak, onları hukuki yönetime bir denge unsuruna dönüştürdü. Savaş durumunda bulunan Artsakh’a etki yapma imkânı çoktu, fakat en gerçeği ve en hissedileni... benzindi. Ermenistan’dan gönderilen benzin seçilmiş yönetime değil, Ermenistan’ın üst düzey idarecilerinin yakınlarına verilmekteydi”, -diye anımsıyor Bağdasaryan.<sup>7</sup>

Dağlık Karabağ’ın o zamanlardaki başbakanı Oleg Yesayan şöyle anlatmaktadır. “Parlamento ve hükümet yöneticileri çok zor şartlar altında seçildi. Ermenistan’da, EDF ve EMH arasında ciddi bir mücadele vardı. Ter-Petrosyan’ın iktidarı birçokları tarafından doğal olarak kabul edilmesine rağmen EMH, bir teşkilat olarak Dağlık Karabağ’da yoktu. Ermenistan’da vuku bulan herhangi bir olay doğrudan veya dolaylı olarak Dağlık Karabağ üzerinde etki yaratıyordu. Artur Mikırtıçyan parlamento başkanı olarak seçildi. Benim başbakan seçilmem karşılıklı tavize bağlıydı. Az veya çok tecrübeye sahip biri olacaktı başbakan. Ben bölge komitesi başkanının birinci yardımcısıydım ve ekonomik kısmı yönetiyordum. Sübjektif olarak, EDF bana kesin karşı değildi, diğer kanat ise taraftardı”.<sup>8</sup>

“Diğer kanat” Yerevan’dan destek ve... benzin alanlardı. Ter-Petrosyan, Artsakh’ta faaliyet gösteren taraftarlarından Robert Koçaryan’ı, Serj Sargısyan’ı, Murad Petrosyan’ı ve diğerlerini “Ermeni Milli Hareketi’nin yerel ağı” olarak adlandırmaktaydı.<sup>9</sup>

28 Aralık 1991’de Dağlık Karabağ’da parlamento seçimleri yapılır ve çoğunluk seçim sistemiyle 75 kişilik parlamento şekillenir. Azerbaycanlılar, 10 Aralık referandumunda olduğu gibi, bu seçimlere de katılmaz. Bir buçuk yıl önce Ermenistan’da yapılan parlamento seçimlerinde EMH’nin, Ekim 1991’deki

<sup>6</sup> Zori Balayan, “Cehennem ve cennet”, “Azg”, Yerevan, 1995, s. 29.

<sup>7</sup> Geğam Bağdasaryan, “Sireli Artur... kam ajd ameny eghel e, eghel e”, [“Sevgili Artur...” veya tüm bunlar olmuştur, olmuştur”], *Analitikon* dergisi, sayı 2, Şubat 2009.

<sup>8</sup> Yesayan’la yapılan görüşmeden, 27 Mart 2006, Yerevan.

<sup>9</sup> Levon Ter-Petrosyan, “Seçki”, Yerevan, 2006, s. 98.



başkanlık mücadelesinde ise Ter-Petrosyan'ın zafer kazanmasının aksine Karabağ'daki dengeler farklıydı ve seçimlerden EDF galip çıktı.

Eski EDF'li Manvel Sargısyan, partinin galibiyetini şöyle açıklamaktadır, "Bölge komitesi zamanında Hareketin aktif üyeleri Daşnaklarla birleşti. Ben ve Arkadi Karapetyan, Karabağ'daki ilk EDF'liler ile Emil Abrahamyan'la diğerlerini angaje edenleriz. Hareketteki arkadaşlar, yaklaşık 120 kişi, EDF'li oldular, yani EDF, Hareketin aktif üyelerini kendi bünyesine kattı. Bu komite 1991 sonunda Dağlık Karabağ yönetimine geldi ve silahlı direnişi düzenlemeye başladı".<sup>10</sup>

Ermenistan parlamentosunda savunma konularında komisyonu yöneten Vazgen Sargısyan 1991 Temmuzunda Arkadi Ter-Tadevosyan'ı Dağlık Karabağ'a yollar. Sovyet ordusunun bu subayı, yeni kurulan Savunma Komitesi'nin yöneticisi Serj Sargısyan'a tabi olma emri almıştı. Ter-Tadevosyan'a iki temel görev verilmişti. Birincisi, EMH ve Dağlık Karabağ Savunma Komitesi tarafından desteklenen tüm gönüllü gruplarının komutanlığını üstlenmek, ikincisi ise, farklı siyasi parti ve kuruluşlar tarafından oluşturulmuş ve Artsakh'ta faaliyet gösteren tüm öz savunma birliklerini genel bir komutanlık altında birleştirmeyi denemek ve bunların askeri operasyonlarını sistem altına almaktır.

"91 yazında, Artsakh'ta ortak bir komutanlık hâlâ yoktu ve bu durum organizasyonla ilgili sorunların sonucu olmaktan çok, siyasiydi. Öncül siyasi güç, EMH ve onun Artsakh'taki taraftarları ile sert mücadele içinde olan Daşnaktsutyundu. İki rakip siyasi güç tarafından kontrol edilen birlikler farklı kanallar vasıtasıyla Ermenistan'dan silah ve mühimmat elde ediyor, birbirlerine güvenmiyor ve askeri operasyonları bir sistem dâhilinde düzenlemiyorlardı",- yazıyor Ter-Tadevosyan.<sup>11</sup>

Ter-Tadevosyan'ın verilerine göre 91 yazında Dağlık Karabağ bölgesinde faaliyet gösteren gönüllü birliklerinin %80'i yerel güçlerden ve sadece %20'si Ermenistan'dan gelenlerden müteşekkildi. EDF kontrolü altında bulunan birlikler çoğunluğu teşkil ediyor ve silahla mühimmatı parti kanalıyla elde ediyorlardı. Daşnaktsutyuna ait birliklerin içinde en büyüğü ve en iyi teşkilatlanmış olanı Aşot Ğulyan'ın birliğiydi. Daha farklı kuruluşların desteğine sahip birlikler de vardı. Leonid Azgaldyan'ın *Azatagrakan Banak* (Kurtuluş Ordusu) adlı birliği Ter-Tadevosyan'ın sözlerine göre savaş gücü açısından en göze çarpanıydı. Sonbaharda, farklı siyasi güçlerin kontrolü altında bulunan birliklerin birleşmesi başladı.

"Aşot Ğulyan ve Vladimir Balayan Martakert'te bulunan Ter-Tadevosyan'ı fark edip Hadrut'a getirdiler, akabinde de Ter-Tadevosyan 30-31 Ekim 1991'de Toğ Köyü'nün ele geçirilmesini düzenledi. Bundan sonra Daşnaklar Ter-Tadevosyan'la daha sıkı çalışmaya başladılar. O dönemde Ter-Petrosyan Dağlık Karabağ'da olanları ilk defa olarak ciddiye alıp ilk ciddi yardımı yaptı",- diyor Manvel Sargısyan.

Öz savunma güçlerinin ilk komutanı, Daşnak Arkadi Karapetyan, yerini Ter-Tadevosyan'a bırakır. 91'in Ekim-Aralık aylarında, yaklaşık aynı oranda Ermeni

ve Azerbaycanlı nüfusa sahip olan Toğ haricinde, Dağlık Karabağ'ın diğer yerleşim yerlerinde de çatışmalar sürmekteydi. Karabağ güçleri Kasımın ilk yarısında rakibin Hadrut ve Martuni bölgelerindeki ateş noktalarına karşı baskı uygulayıp "Çember" operasyonu sonucunda işgal edilmiş olan Hadrut'taki Ermeni köylerini geri alır.

Vladimir Balayan ve Aşot Ğulyan komutasındaki öz savunma güçleri, ateş noktalarına dönüşmüş olan Azerbaycanlıların yerleşim yerlerinden Camillu'yu Aralık ortalarında ele geçirir. 23 Aralıkta Jirayr Sefilyan ve Vladimir Balayan ile çevre köylerin nefsi müdafaa birlikleri altı saatten uzun süren bir çatışma sonucunda Askeran Bölgesi'nin bir diğer köyü olan Lesnoy'u ele geçirip karşı tarafın ateş noktalarını ortadan kaldırır. Azerbaycan güçleri onlarca ölü ile ciddi kayıplar verir.

### Azerbaycan'da durum

Azerbaycan'ın iç siyasi çalkantıları doğrudan orduya, silahlı gruplara etki yapmaktaydı. Azerbaycan'ın ordu olarak nitelendirilecek bir gücü yoktu. Sovyetler Birliği var olduğu sürece Azerbaycan ve ülkedeki Komünist yönetim Moskova'nın desteğinden faydalanıyordu. İmparatorluğun yıkılmasından sonra Sovyet ordusu çekildi ve Azerbaycan, Dağlık Karabağ ile ona destek olan Ermenistan'la savaşında tek başına kaldı.

Başlangıçta Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerdeki askeri operasyonlara katılan temel güçler bölgesel, akrabalık ve çoğunlukla suç bulaşmışlık prensibiyle meydana gelmiş milis gruplarıydı. Lenkoran'da, eski Halk Cepheci Alakram Gummatov tarafından, Talişlerden meydana getirilmiş bir tugay oluşturulmuştu. En ünlü milis grubu, yün fabrikası müdürü Suret Huseynov'un komutasındaki Gence tugaydı. O yıllarda Bakü'de yaşayan Amerikalı gazeteci Thomas Goltz, Etibar Mamedov tarafından, Milli Bağımsızlık Partisi'ne bağlı olan bir üniversiteliler tugayının dahi kurulmuş olduğundan bahsetmektedir.

Ağdam yakınlarında eski heykeltıraş Mamed Mamedov'un tugayı oluşturulmuştu. Dört çocuk babası, 42 yaşındaki Mamedov, zanaat aletini *Kalaşnikof* otomatik silahıyla değiştirip yeni bir aile oluşturmuştu, 600 kişilik silahlı bir birlik. Bu birlik kendisini "Müdafah şahinleri" olarak adlandırmakta ve yakındaki Ermeni köylerine kendi başarılarına yaptıkları saldırılarla ün salmıştı. Mamed hileyle Bakü'ye çağrılıp düşmanla işbirliği yapmak ve ihanet şüphesiyle, daha sonra da cinayet suçlamasıyla tutuklanır. Mamed'in tutuklanmasından sonra Ağdam şehir mezarlığında bulunan üssünde yapılan araştırmalar sonucunda, onlarca öldürülmüş Azerbaycanlı genç askerin cesetlerinin özel depolarda saklanıp ailelerine "satıldığı" ortaya çıkar. Fakat bu olay daha sonraydı, 1992 başlarında ise Mamed, Azerbaycan'ın kahramanlarından biriydi.<sup>12</sup>

Azerbaycan Savunma Bakanlığı 1991 Eylülünde kuruldu ve ülke tüm savaş boyunca ortak bir komuta altında hareket eden orduya sahip olamadı. Atı ay zarfında, 91 Eylülünden 92 Martına kadar Azerbaycan'da Valeh Barşadli,

<sup>10</sup> Sargısyan'la yapılan görüşmeden, 17 Ekim 2006, Yerevan.

<sup>11</sup> Аркадий Тер-Тадевосян, "Анализ боевых действий в Арцахе (июль 1991- июль 1992)", "Стратеги ve güvenlik sorunları", s. 552.

<sup>12</sup> Thomas Goltz, op. cit., pp. 149-153.

Taceddin Mehtiyev, Tahir Aliyev ve Rahim Ğaziyev olmak üzere resmi olarak dört bakan değişti.

Matematikçi Ğaziyev, Stepanakert'i devamlı bombalayan iki *Grad* füze bataryası yerleştirmişti şuşi'ye. Azerbaycanlı subay Azay Kerimov "Bir gece önce kafayı çekmiş olan herkes sabah yarı ayık şekilde uyanıp *Grad*la Stepanakert'e bilinçsizce ve rasgele ateş edebilir de ateş edebilirdi",- demektedir.<sup>13</sup>

Stepanakert, sadece şuşi'den değil, Hocalı ve Malibeyli'den de bombalanmaktaydı. şubat ayında Karabağ güçleri Malibeyli'deki, şuşi yakınlarındaki Ğuşçılar, Martuni'deki Ğaradağlu ve Yukhari Veysalu köylerindeki ateş noktalarını ortadan kaldırıır. Azerbaycan tarafı Stepanakert üzerine top mermileri atarak cevap vermekteydi. şubat ayının 16-23 tarihleri arasında şuşi ve Hocalı'daki mevzilerden yapılan bombardıman sonucunda Stepanakert'te yaklaşık 50 bina yıkılır ve sivil halktan onlarca kişi hayatını kaybeder ve yaralanır. AGİT ara belgesinde "Stepanakert'teki ve daha küçük çapta olmak üzere şuşi bölgesindeki yıkımlar belirgindir. Grup (AGİT) Stepanakert hastanesinin morgunda yatan ve bir gece önceki top ve füze bataryalarının ateşi sonucu hayatını kaybeden son kurbanları görmüştür. Hastane yöneticisi, geçen gece 17 kişinin hayatını kaybettiğini bildirdi. Dağlık Karabağ yöneticileri, öz betimleme hakkı temelinde bağımsızlık için mücadele edeceklerini açıkladılar",- denmektedir.<sup>14</sup>

Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını elde etmelerinden sonra Karabağ çatışması uluslar arası nitelik kazanır. AGİT'nda ABD elçisi ve Karabağ sorunu görüşme sürecinin Amerikan temsilcisi John Mareska, SSCB'nin yıkılışının ardından Sovyet cumhuriyetlerinin bu yapıya dâhil edilmesine kendisinin muvaffak olduğunu belirtmektedir. "Belli bir mukavemetten sonra önerim kabul edildi, daha kesin söylemek gerekirse 92 yılının 30-31'inde Prag'da gerçekleştirilen AGİT toplantısı esnasında. Yine bu toplantı esnasında Kafkasya'da bir çatışmanın var olduğu ve bu çatışmaya AGİT'nin yeni üyelerinin dâhil olduğu belirtilip AGİT'nin özel bir konferans düzenleyerek barışçıl bir çözüm bulmaya çalışması önerisi yapıldı. Beyaz Rusya hükümeti, bu konferansın kendi topraklarında yapılmasını onayladı ve o andan itibaren daha meydana gelmemiş bu etkinlik "Minsk konferansı" olarak anılmaya başlandı. AGİT'a üye ilgili ülkelerin temsilcilerinden oluşan bir heyetin çatışma bölgesini ziyaret etmesi konusunda da anlaştık. ABD donanmasına ait bir uçakla Bakû ile Yerevan'a uçtuk, daha sonra da Rus ordusunun bir helikopteriyle Stepanakert'e",- diyor Mareska.<sup>15</sup>

AGİT'nin önde gelen görevlilerinden oluşan komite, Karabağ çatışmasının düzenlenmesiyle ilgili 28 şubat 1992'de bir karar alarak taraflara "Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinde hemen ateşkes sağlanması... ve 20 şubat 1992 tarihinde Moskova'da Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya dışışleri bakanlarının görüşmesi esnasında varılan anlaşmalara uyulmasını talep eder".

<sup>13</sup> Thomas de Waal, op. cit., p.175.

<sup>14</sup> Interim Report of the CSCE reporter Mission on the situation in Nagorno-Karabakh, considered on 28 February 1992 by CSO of the CSCE, Сурен Золян, "Нагорный Карабах: проблема и конфликт", с. 172.

<sup>15</sup> Emil Sanamyan's interview with John (Jack) Mareska, The Armenian Reporter, May 23, 2009, number 115.

## Ermenistan'da durum

Çatışmalar, Dağlık Karabağ ve çevresi haricinde, Ermenistan-Azerbaycan sınırı boyunca da devam etmekteydi. Lakin asıl mücadele Dağlık Karabağ'da ve Dağlık Karabağ içindi. Yeni bağımsızlık elde eden iki komşu, fiili olarak bir kan dökülmesi içine girmişlerdi. Bu durumun trajik kanıtı Yerevan, Stepanakert, Bakû ve diğer yerleşim yerlerinde gündün güne artan ve altında vatansever gençlerin yaralı vücutlarının yattığı toprak öbekleriydi.

Ermenistan'ın Karabağ savaşındaki rolünü Zori Balayan şöyle betimlemektedir. "Ter-Petrosyan'a yönelik şahsi yaklaşımım, Ermenistan'ın Artsakh'a yardımı konusundaki rolünü objektif olarak değerlendirmemi hiçbir şekilde engelleyemez. Ermenistan tarafından *Grad* gönderilmemesi durumunda tartışmalarımız anlamsız olurdu, gayet net olarak bu bilince sahibim... yakıt, ekmek, cephane, ilaç tüm bunlar da birer *Graddır*. Ve tüm bunlar Stoacı bir şekilde tarihsel ve analık görevini yerine getiren aç ve üşüyen Ermenistan'dan yollanmaktaydı".<sup>16</sup>

Diaspora da vatana olan borcunu namusuyla yerine getirmektedir. 1992 yılında Los Angeles'te gerçekleştirilen bağış maratonu esnasında Artsakh için 3,5 milyon dolar toplandı, bu miktarın 3 milyonu Kirk Kirkoryan tarafından verilmişti. 92 yılına kadar ve 92 yılından sonra da bağış kampanyaları ve daha farklı şekillerle Diasporanın tüm kuruluşlarının, partilerin, kiliselerin, hayır kuruluşlarının, Kirkoryan gibi şahışların, Ermenistan ve Artsakh'ın yeniden doğuşunda inkâr edilemez yardımları olmuştur.

Savaş sona erip Ermenistan ve Artsakh tekrar elektrige ve ışığa kavuşmuş olduğunda Vazgen Sargıysan, karanlıktan şikâyet etmek yerine bir mum yakmayı öneriyordu. 1997 yılında, Amerikalı televizyon seyircilerine hitap ederken "Savaşan ülkeyi savaşın sonucuna göre değerlendirmek gerekir. şunun şurasında 10 yıl sonra, 1991-93 yıllarında Ermenistan'da ne kadar gaz olduğunu, veya olmadığını, kaç ağacın kesildiğini kimse hatırlamayacaktır. Sonuçta tüm bunlar tekrar yerine gelecek şeylerdir. Bizimle ilgili hatırlayacakları şu olacaktır, ülkemiz ayakta kaldı mı, kalmadı mı, yendik mi, yenildik mi, bağımsız mıyız, değil miyiz, nihayet demokratik bir devlete dönüştük mü, insani ve milli değerleri koruyabildik mi, koruyamadık mı?"<sup>17</sup>

Lakin on yıl sonra, Ermenistan'da hâlâ karanlık ve soğuk yılları hatırlıyor ve hatırlatıyorlardı. 16 Kasım 2007 tarihinde yapılan bir miting esnasında Ter-Petrosyan, on binlerce vatandaşa, kendi başkanlığının "astronomik kesinlikle Artsakh savaşı yıllarına denk düşen" bir döneminde, 1992-94 yıllarında, neden karanlık ve soğuk olduğunu açıklıyordu. Eski başkan savaş, silah, cephane, dizel yakıt elde etme, orduyu besleme ve sınır bölgelerini savunma üzerine harcanan imkânların elektrige ve ısıya rahatlıkla yetecek kadar olduğunu söylemekteydi. "Ermenistan yönetimi, vatandaşlarını büyük zorluklara boğarak, elde ettikleri kıt imkânları tamamen Artsakh'ın var olma ve güvenliğini sağlama işine yatırdı. Halkımızın büyük bir kısmının 92-94 yıllarını "soğuk ve karanlık" yılları olarak

<sup>16</sup> Zori Balayan, "Cehennem ve cennet", s. 120.

<sup>17</sup> "Sparapet, hraparakumneri zhoghovatu", ["Kumandan", toplu yazınlar,] "Amaras", Yerevan, 2002, s. 28.

kabul ettiğinden dolayı mutluyum, bu ise insanların savaşın getirdiği felaketleri kendi üzerlerinde hissetmemiş olduğunu göstermektedir. Hâlbuki Artsakh'a gitmiş binlerce Ermenistanlı gönüllü, onların aileleri ve sınır bölgelerinde yaşayanlar için bu yıllar kan, ceset, yaralı, bombalanma ve yıkım yılları olmuştur, bu fedakârlıkların bedeli ise kurtarılmış Artsakh'tır. "Soğuk ve karanlık" yıllar, nesiller tarafından kahramanca mücadele ve savaş galibiyeti yılları olarak değerlendirilecektir. Lakin bu açıklamalarım çoğu kişinin şüphelerini ortadan kaldırmayacaktır, bunun bilincindeyim. Bu durumda sadece, Artsakh'ın kurtuluşu için kendisine verdiğimiz eziyetlerden dolayı halkımızın affına sığınmak kalıyor".<sup>18</sup>

Vazgen Manukyan, Ter-Petrosyan'ın önerisiyle savaşın en ağır döneminde, 92 yılının sonbaharında, savunma bakanlığı görevini üstlenir. Manukyan, karanlık ve soğuk, ekonomik yoksunluk ve insanların eziyetleri haricinde birçok konuda Ter-Petrosyanı tenkit etmiştir. "Karabağ, ulusu birleştiren bir sorundu. Geçmiş yüzyıllar boyunca Ermeniler toprak ve insan kayıpları verdiklerinden dolayı kompleks elde etmişlerdi. Karabağ sadece bölge sorunu değildi, daha doğrusu bölge sorunu değildi. Sanki günahlarımızı affettirmek, hem vatandaşlarımızı savunmak, hem de Ermeni halkına ait alanı korumak istiyorduk, son parçası kalmıştı. Psikolojik açıdan Karabağ'ın anlamı, başka herhangi bir sorundan çok daha büyüktü ve öyle olarak da kaldı, çünkü Karabağ'ı kaybedersek tekrar aynı komplekslerin içine düşeceğiz, Karabağ, Ermeni halkını komplekslerden "kurtardı". Karabağ ordusu ve Karabağlılar çok büyük rol oynadılar, fakat Ermenistan olmadan hiçbir şey mümkün değildi".<sup>19</sup>

Ekonomik açıdan Ermenistan ve Karabağ, Azerbaycan da dâhil olmak üzere son derece ağır bir dönem yaşıyorlardı. Baltık ülkeleri hariç, tüm Sovyetler Birliği cumhuriyetleri bağımsızlıklarını hemen-hemen aynı şartlar altında elde ettiler (kazandılar). Derin ekonomik kriz, devalüasyon, gündün güne boşalan dükkânlarda en önemli malların eksikliği. Lakin en ağır durum Ermenistan'daydı. Ermenistan'a giren yollar ve gaz boruları Azerbaycan tarafından muhasara altına alınmıştı. Karabağ savaşı Yerevan-Bakû rekabetine dönüşmekteydi. Birkaç yüz bin Ermeni 88 Aralıkta meydana gelen deprem neticesinde evlerini kaybetmiş, birkaç yüz bin ise Azerbaycan'dan kovulmuş, bunların bir kısmı Ermenistan'a yerleşmişti.

Ermenistan'ın eski başkanlarından (1992-93) Khosrov Harutyunyan'ın sözleriyle, üretim felç olmuş, ekonomik sistem çalışmaz durumda, sosyal durum düşündürücüydü. Halk şaşkındı, üstelik bu durum bağımsızlığın daha ilk yılında. Bağımsızlığın bedeli bu mu diye soruyordu insanlar. "Buna paralel olarak, Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan'la olan çekişme adım-adım düzenli savaş karakteristiği taşımaya başlamıştı. Bunlar, gönüllü grupları çatışmaları değildi. Artık bağımsız olan iki ülke arasında, istesek de, istemesek de bir çatışmaydı ve burada devlet kuruluşları çatışyordu", - diyor Harutyunyan.<sup>20</sup>

Bir diğer eski başbakan (1993-96) Hrant Bagratyan'ın yaklaşık hesaplarına göre savaş yıllarının götürdüğü "Ermenistan'ın devlet imkânlarının %65-70'i idi, insan kayıplarının ise telafisi mümkün değildi". Bagratyan'a göre Ermenistan

<sup>18</sup> Ter-Petrosyan'ın 16 Kasım 2007'de, Hürriyet Meydanı'nda yaptığı konuşmasından, Yerevan.

<sup>19</sup> Manukyan'la yapılan görüşmeden, 2 Şubat 2006, Yerevan.

<sup>20</sup> Harutyunyan'la yapılan görüşmeden, 11 Ocak 2006, Yerevan.

serbest fiyat siyasetini tam zamanında ve çok hızlı ele aldı. "Toprağı köylüye vermek doğruydü, toprak ekilmeden kalmadı. Hem deprem, hem de savaş nedeniyle Ermenistan'da ekonomik çöküntü büyük oldu. 1990 yılında herhangi bir ekonomiste veya siyasetçiye, bağımsızlık sonrası Ermenistan'ın durumunu nasıl gördüğü sorulduğunda, hepsi de tek bir ağızdan Ermenistan için en gerekmeden şeyin bağımsızlık olduğunu belirtirdi. Fakat sorun bu değildi, sorun, bağımsızlığın kaçınılmaz olmasıdır".<sup>21</sup>

Bağımsızlığını yeni kazanmış ülke savaş, soğuk, karanlık ve göç yıllarına giriyordu. Ermenistan ve Dağlık Karabağ kendilerine dayatılan ve kaçınılmaz gibi görünen bir savaştan galip gelecek, bu galibiyet için çok büyük bedel ödenecekti. Lakin hürriyet ve bağımsızlığın bedeli budur ve karşılığını ödemeyen halklar tarih sahnesinden sessizce uzaklaşırlar.

<sup>21</sup> Bagratyan'la yapılan görüşmeden, 8 Aralık 2006, Yerevan.



Ayaz Mutalibov

## On beşinci bölüm

### Hocalı ve Marağa

Sovyetler Birliği'nin yıkılışı arifesinde ve 1992'nin ilk aylarında bir dizi ülke ve kuruluş Karabağ düzenleme sürecine katılmayı denedi. 1991 yılının Kasım sonlarında İran dışişleri bakanı Ali Akbar Velayeti, Tahran'ın arabulucu rolünü üstlenmeye hazır olduğunu söylemişti. Tahran'ın, Dağlık Karabağ konusundaki duruşu, Ermenistan'ın İran Büyükelçisi Vahan Bayburdyan tarafından "dostane tarafsızlık" olarak adlandırılmaktadır. "Tahran'ın resmi duruşu,- Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü sağlanmalı, Ermeni birlikleri Azerbaycan topraklarından çıkmalı-şeklindeydi. Lakin belirtmem gerekir ki İran, genel olarak resmi söyleme rağmen, dengeli ve tarafsız bir siyaset uygulamaktaydı".<sup>1</sup>

Devlet sekreteri James Baker 11 Şubat 1992'de Ermenistan'ı ziyaret eder ve başkan Ter-Petrosyan'la, ertesi gün ise Bakû'de Mutalibov'la görüşür. Özel yetkili elçi Davit Şahnazaryan, başlangıç aşamasında batının, özellikle de ABD'nin ciddi bir ilgisi olmadığını belirtmektedir. "Siyasetleri, günümüz siyasetlerinden büyük oranda farklıydı. O dönemlerde otonom, aktif rol oynamaya hazır değillerdi. Misyonları, Minsk grubunun aktif çalışmalarıyla sınırlıydı. Rusya, o aşamada AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) sürecinden daha aktif olarak iki yönde (savunma ve dışişleri bakanlığı) faaliyet göstermekteydi".<sup>2</sup>

Kafkasya'da en ağır basanı Rusya'nın siyasi, askeri ve ekonomik etkisiydi. BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ülkeleri yöneticilerininin 14 Şubat Minsk görüşmesi çerçevesinde Yeltsin, Ter-Petrosyan ve Mutalibov, üç ülkenin dışişleri bakanları düzeyinde görüşmeler düzenleme konusunda anlaşır. Dışişleri bakanı Andrey Kozirev'in arabuluculuğuyla, Raffi Hovannisian ve Azerbaycanlı meslektaşı Huseyn Ağa Sadikhov arasında 20 Şubatta Moskova'da bir görüşme gerçekleşir. Üç saatlik pazarlık sonucunda Hovannisian, BM'in "mavi berelileri" veya BDT'nun barış gücü olmak üzere, Dağlık Karabağ'a barış gücü yerleştirme konusundaki Ermenistan'ın müspet duruşunu yineler.

Ter-Petrosyan, Karabağ bölgesinde durumun ciddileşmesinin önünü almak amacıyla 25 Şubatta dünyanın 14 devletinin yöneticilerine başvurur.

<sup>1</sup> Bayburdyan'la yapılan görüşmeden, 22 Mart 2006, Yerevan.

<sup>2</sup> Şahnazaryan'la yapılan görüşmeden, 15 Mart 2006, Yerevan.

“Azerbaycan’ın BDT mühimmatı elde etme veya kullanmasının engellenmesi niyetiyle, devletlerin ve uluslar arası teşkilatların yöneticilerinin mümkün olan tüm imkânlarla Rusya ve BDT yöneticileri üzerinde etki yapmaları gerekmektedir”.<sup>3</sup>

Lakin çok sayıda arabuluculuk çalışmaları, bölgesel büyük devletlerin katılımı ve Ermeni-Azerbaycan üst düzey görüşmeleri kan dökülmesini engelleyemez. Dahası, ne kadar garip olsa da, en trajik olaylar genellikle uluslar arası arabuluculuk günlerinde vuku bulmaktaydı. Bunlardan ilki Hocalı’ydı, ikincisi ise Marağa.

### Hakikat anı

Rus gazeteci Andrey Karaulov, Ocak 1994’te “Hakikat anı” programının konuk katılımcısı Dağlık Karabağ devlet savunma komitesi başkanına Hocalı olaylarıyla ilgili soru sorar. Robert Koçaryan şöyle cevaplandırır. “Ben olsam bu trajedinin yanına, çaplarıyla Hocalı’ninkini aşan bir başka trajediler dizisi eklerdim. Bu ise Sumgait’tir, Bakû katliamıdır, 28 Ermeni köyünün boşaltılmasıdır, Marağa Ermeni köyünün trajedisidir. Hocalı, askeri operasyonların ortasında kalmıştı, kaldı ki bana göre çarpışan tarafların yerleşim yerlerini askeri amaçlarla kullanma konusunda dikkatli davranmaları gerekir ve Hocalı’da gerçekleşen tam da buydu. Asıl yerleşim yerinde dört obüs ve *Grad* bataryası yerleştirilmişti ve bunlarla Stepanakert devamlı top atışı altında tutulmaktaydı. Herhangi bir güç obüs ve *Grad* için bir mevzie dönüştüğünde, doğal olarak bu üsler üzerlerine ateş çekmektedir. Bu yüzden de, gerçekte Hocalı’da da, bu yerleşim yeri için ağır çatışmaların sürdüğü bir durum oluştu ve bu çatışmalar esnasında gerçekten de sivil halk zarar görmüştür”.<sup>4</sup>

Britanyalı gazeteci Thomas de Waal, Serj Sargısyan’dan Hocalı konusunu konuşmasını istediğinde şu cevabı almıştı. “Biz bu konuda yüksek sesle konuşmuyoruz”. Sargısyan, ölü sayısı ile ilgili çok şeylerin abartıldığını, kaçan Azerbaycanlıların ise silahlı mukavemet göstermiş olduklarını iddia etmişti, “Lakin asıl sorunun bambaşka mahiyette olduğunu sanıyorum. Hocalı’ya kadar Azerbaycanlılar bizimle dalga geçtiklerini düşünüyor, Ermenilerin hiçbir zaman sivil halka el kaldırmayacaklarını sanıyorlardı. Biz bunu (stereotipi) kırabildik. Olan budur. Ayrıca, bu gençler arasında Bakû ve Sumgait’ten kaçmış olanların da bulunduğunu hesaba katmak lazım”.<sup>5</sup>

Savaş yıllarının en genç komutanlarından Samvel Babayan bambaşka bir şey anlatmaktadır. “Hocalı harekâtı esnasında hem Ağdam’ı kollayacak, hem de halkın uzaklaşması için nehir yatağı boyunca güvenlik koridoru sağlayacaktım ve ben bunu yerine getirdim. Koridor verilmişti, fakat anlaşılabilir bir olay oldu. Ağdam tarafından üzerimize saldırdılar. Halk, mevzilerimiz arasından geçip Ağdam’a girecekti. Ağdam’daki Azerbaycanlı kuvvetler arasında, Ermenilerin geçtiği intibar uyandı. Şiddet olayları Azerbaycan kuvvetleri tarafından gerçekleştirildi, bilinçli veya bilinçsiz mi bilemem. Biz Hocalı’da imha gerçekleştirmedik. Genel olarak da,

<sup>3</sup> *Hayastani Hanrapetutyun*, sayı 40, 28 Şubat 1992.

<sup>4</sup> Karaulov’un Koçaryan’la yaptığı söyleşi, *Rusya Merkez Televizyonu*, 10 Ocak 1994.

<sup>5</sup> Thomas de Waal, op. cit., p. 172.

savaş yıllarında sivil halkın uzaklaşması için izin verdik. Kelbecer’de yolları kesip 60 bin kişiyi katledebildik, fakat özel olarak askeri operasyonları birkaç gün geciktirip yol verdik”.<sup>6</sup>

Hocalı sakinlerinden Salman Abasov daha sonra şöyle şikâyet etmekteydi. “O trajik olaylardan birkaç gün önce Ermeniler birkaç kez radyo vasıtasıyla şehri alacaklarına dair uyarıp, uzaklaşmamızı talep ediyorlardı. Uzun bir süre Hocalı’ya doğru helikopterler uçuyordu ve herhangi birinin bizim kaderimiz hakkında düşündüğü veya bizimle ilgilenip ilgilenmediği belli değildi. Fiiliyatta ise hiçbir yardım gelmedi. Dahası, kadın, çocuk ve yaşlıları buradan çıkarma imkânı varken bunu yapmamamız konusunda bizi ikna ediyorlardı”.<sup>7</sup>

Azerbaycanlı gazeteci Eynullah Fatulayev 2005 baharında Hocalı’yı ziyaret eder. Bakû’ye döndüğünde bir makale dizisi yazar. “Birkaç yıl önce, Navtalan’da yaşayan Hocalılılarla görüştim. Saldırının başlamasından birkaç gün önce Ermenilerin hoparlörlerle planlanan operasyon hakkında uyarılmış olduklarını ve sivil halkın bu yerleşim yerinden uzaklaşmasını, güvenlik koridoru sayesinde Karkar Nehri boyunca ablukadan çıkmalarını önerdiklerini belirttiler. Hocalılıların belirttiğine göre bu koridoru kullanırlar ve gerçekte, koridorun diğer tarafında bulunan Ermeni askerler kendilerine ateş etmez. Halk Cephesi’nin askerleri, bilinmeyen bir nedenden dolayı, Hocalılıların bir kısmını, Ermenilerin kontrolü altında bulunan Nakhicevanik’e doğru sürer. Koridor gerçekten de vardı, yoksa tamamen abluka altına alınmış ve dış dünyadan kopuk Hocalılılar çemberi yarıp ablukadan çıkamazlardı. Nedendir bilinmez, Hocalılıların bir kısmı Nakhicevanik’e doğru yönelir. Görünüşe göre Halk Cephesi birlikleri, Hocalılıların kurtuluşundan maada, kan gölü yaratma ve bu sayede Mutalibov’un devrilmesi için çalışıyorlardı”.<sup>8</sup>

Başkan Mutalibov, Hocalı’nın düşmesinden bir ay sonra *Çek* gazeteci Dana Mazalova’ya bir röportaj vermektedir.

“**Soru.** – Sonucunda istifa ettiğiniz Hocalı olayları hakkında ne düşünüyorsunuz? Hocalılıların cesetleri Ağdam yakınlarında bulundu. Uzağa kaçamamaları için birileri tarafından bu insanların ayaklarına ateş edilmiş, daha sonra baltayla öldürülmüşlerdi. Meslektaşlarım 29 Şubatta onların fotoğraflarını çekti. 2 Martta yapılan yeni fotoğraflarda bu insanların kafa derilerinin yüzülmüş olduğu görülüyor. Burada garip bir oyun var.

**Mutalibov** – Kurtulmuş olan Hocalılıların söylediği gibi, tüm bunlar benim istifam için fırsat yaratmak amacıyla düzenlenmiştir. Bir takım güçler başkanı gözden düşürmek amacıyla çalışmaktaydı. Benzer durumlarda net ve bilinçli yaklaşım sergileyen Ermenilerin, Azerbaycanlıların eline kendilerini faşist yaklaşımlar konusunda suçlayabilecekleri kanıtlar verecek adımlar atacaklarını zannetmiyorum. Bunun, Azerbaycan muhalefetinin suçu olduğunu açıkladığımda beni iftirayla suçlayabilirler. Lakin sonuç olarak şöyle bir resim karşımıza çıkmaktadır, Ermeniler her halükârda insanların uzaklaşabileceği bir koridor bırakmışlardı. Bu durumda neden ateş etsinler? Hocalı ağır silahlarla kuşatıldığında, halkı hemen buradan çıkartmak lazımdı. Benzer bir emri ben daha

<sup>6</sup> Babayan’la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>7</sup> Thomas de Waal, op. cit., p. 172.

<sup>8</sup> *Газета Реальный Азербайджан*, # 3, 29 апреля 2005 г., Баку.

önce Şuşi için vermiştim, erkekleri şehirde bırakıp kadın ve çocukları uzaklaştırmak. Bu da savaşın kurallarından biridir, insanları kurtarmak gerekir. Benim yaklaşımım objektif ve kesindi, ben benzer bir emir verdim, fakat bunun Hocalı'da neden uygulanmadığı konusunda bir fikrim yok".<sup>9</sup>

Mutalibov, bazı düzeltmelerle yapmakla birlikte daha sonraları da, Ermenilerin sivil halk için bir koridor bırakmış olduğunu iddia etmekteydi. "25 Şubat akşamı rahmetli içişleri bakanı Tofik Kerimov olaylar hakkında bana rapor verdi, fakat ayrıntılara girmedi. Birkaç yüz kişinin Hocalı'da kurşunlandığını söyledi. İlk yaptığım, ahizeyi kaldırıp Karabağ'ın yöneticisi olan [Artur] Mikırtçıyan adında birini aradım. Onu tanımıyordum, hiç görmemiştim, fakat soyadını biliyordum. Kızgın bir şekilde Hocalı'da bin kadar sivil nasıl öldürebildiklerini sordum. Bana kelimesi kelimesine şöyle cevap verdi. 'Ne saçmalıklar bunlar? Biz Hocalı'da kimseyi kurşunlamadık. Hocalı'yı ele geçirdiğimizde, orda zaten hiç kimse kalmamıştı, çünkü koridor bırakmıştık ve halk oradan uzaklaştı. Hocalıların bir kısmı ise bizde kaldı. Onların hepsi teknik sanat okulunda kalıyorlar. Kendimiz dahi gıda sıkıntısı çekmemize rağmen onlara yemek veriyoruz".

"Ona inanmadım. Polis müdürü Armen İsağulov'u telefona rica ettim. O da, halka koridor verdiklerini söyledi. Bu yüzden de röportaj esnasında, sivil halka koridor verilmiş olduğunun bana rapor edildiğini söyledim, fakat bu koridorun gerçekten olup olmadığı konusunda iddiada bulunmadım. Ben sadece yukarıda belirtmiş olduğum telefon görüşmesini aktardım... Bu arada, koridor verildiği konusunda Elman Mamedov'un şahsen bilgi sahibi olduğu, 'Memorial' insan hakları merkezinin raporunda kesin olarak belirtilmektedir",- diyor Mutalibov.<sup>10</sup>

27 Şubatta Bakû'de yayımlanan gazeteler iki ölüden söz ederken, sadece *Seher* yüzlerce ölüden bahsetmektedir. Gazeteci Şamil Alekperli "22 Şubatta Ağdam'daydım, durum son derece ağırdı. Hocalı'ya ulaşmak için birkaç başarısız denemede bulundum. Daha sonra, öz savunma birlikleri komutanlarından Şirin Mirzoyev ve Allahverdi Bağirov'a başvurmaya karar verdim. Sivil halkı Hocalı'dan uzaklaştırmaya hazırlandıklarını ve bununla ilgili bir koridor açılmış olduğunu söylediler. Birkaç gün beklememi salık verdiler. Lakin Hocalı'nın tahliyesi konusunda beklenen işlem, nedendir bilinmez, yerine getirilmedi ve bugüne kadar da bunu neyin engellediğini anlamış değilim. Ağdam politbüro binasına gittim ve orada Azerbaycan Yüksek Sovyet'inin başkan yardımcısı Tamerlan Ğarayev ile Hocalı yönetimi başkanı Elman Mamedov arasında geçen telefon konuşmasına şahit oldum. Ğarayev, çok net bir ses tonuyla 'endişe edilecek bir durum yok' bugün-yarın 'Hocalı'da birlikte çay içeceğiz' demekteydi",- diye anlatmaktadır.<sup>11</sup>

Hocalı belediye başkanı Elman Mamedov, trajediden birkaç gün sonra "Koridorun, sivil halkın uzaklaşması için olduğunu biliyorduk" diye itiraf etmekteydi.<sup>12</sup>

<sup>9</sup> "Я гуманист. В душе", интервью Азза Муталибова, *Независимая газета*, Москва, 2 апреля 1992 г.

<sup>10</sup> "Нашли одного стрелочника в лице президента", интервью Азза Муталибова, *Газета Зеркало*, Баку, 26 февраля 2002 г.

<sup>11</sup> "Журналисты на войне в Карабахе", "Права человека", Москва, 2002г., с. 13.

<sup>12</sup> Доклад правозащитного центра Мемориал о массовых нарушениях прав человека, связанных с занятием населенного пункта Ходжалы в ночь с 25 на 26 февраля 1992 г.

Hayret edilecek bir şekilde ve Mutalibov'un da röportajlarında belirttiği gibi, içişleri bakanı Kerimov 25 Şubatta kendisine bu trajediyle ilgili rapor verir. Hocalıyla ilgili haber 25 Şubat akşamı, yani Karabağ kuvvetleri daha saldırıya başlamadan Bakû'ye ulaşmıştı. Bu dezenformasyon kaynağını ne Azerbaycan içişleri bakanı Kerimov, ne de güvenlik bakanı Hüseyinov tespit etmeye muvaffak olamadı. Ve 26 Şubat sabahı Mutalibov Stepanakert'i arayarak Mikırtçıyan ile İsağulov'dan, Hocalı'da gerçekte ne vuku bulduğunu tespit etmeye çalışıyordu.

Hocalı'nın kaybının Mutalibov'un yenilgisi olduğu anlamına geldiğini hisseden Azerbaycan içişleri bakanlığı, 26 Şubat akşamı "Ermeni militanların Hocalı yönündeki saldırısının geri püskürtülmüş olduğu ve şehrin tekrar Azerbaycan kuvvetlerinin kontrolünde olduğu" konusunda bir bildiri yayınlar. Lakin bu bildiri Halk Cephesi'nin enformasyon merkezi tarafından hemen tektzip edilip "öldürülmüş Hocalıların cesetleriyle yüklü iki kamyonun Ağdam'a varmış olduğu" bildirilir.

### Hocalı askeri operasyonu

Şubat ortalarında, İran ziyareti öncesinde Mutalibov, Şuşi'de bulunan Ğaziyev'e, kendisinin olmadığı süre içinde ateşkese uyulması ve Stepanakert'e ateş edilmemesi talimatını verir. Lakin onun İran'a gitmesinden birkaç saat sonra Ğaziyev'in emriyle Stepanakert'in, özellikle de 366. motorize topçu alayının ağır bombardımanı başlar. Alay komutanı Yarbay Yuri Zarvigarov'un Moskova'ya yolladığı çok sayıda rapordan, alayın düştüğü zor ve içinden çıkılması imkânsız durum gözler önüne serilmektedir. "Tüm şehirde olduğu gibi alayda da içme suyu yok. Subayların aileleriyle kaldığı konutlar her gün roket ve top ateşi altında bulunmaktadır. Alayın bulunduğu bölgenin bombardıman altına alınması sonucunda er Kovalyov ve ast çavuş Burkovetski hayatını kaybetti, teğmen Zabilin şarapnel yüzünden bir uzvunu kaybetti".<sup>13</sup>

Ğaziyev'den bir alıntı. "16 Şubatta, Hocalı üzerine bir saldırı planlandığı haberini aldık. Şuşi'deki birliklerimiz, *Grad* sayesinde bunu başarıyla önledi. 25 Şubatta tekrar Hocalı'ya saldırı denemesi konusunda bilgi aldık. Ermenilerin saldırısını durdurup Hocalı'lara yardım etmek için yeterli cephanemiz yoktu. Şuşi üzerine koyu bir sis inmiş olduğundan bu defa *Gradı* kullanmadık... Telefonla Mutalibov'u aradım. Başkan, içişleri bakanı Kerimov'dan, Hocalı'da durumun normal olduğuna dair garanti aldığını söyledi. Ben anlıyorum, Hocalı'da Mutalibov için bir tuzak hazırlanmıştı".<sup>14</sup>

Ermeniler için olduğu kadar Azerbaycanlılar için de Hocalı'nın stratejik önemi büyüktü. Dağlık Karabağ'ın havaalanı Hocalı'da bulunuyordu ve kuşatma altında olan Ermenileri dış dünyayla bağlayan tek yoldu. 80'lerin sonunda Azerbaycan yönetimi, Özbekistan'dan kovulan Mesket Türklerini Hocalı'ya yerleştirmeye başladı. Polyaniçko'nun döneminden itibaren Hocalı Azerbaycan güçlerinin kontrolündeydi, Ermenilerin kaçırılması olayları ile soygun, havaalanı kontrolörlerinin gündelik çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturmaktaydı.

<sup>13</sup> Senor Hasratyan, "Karabakhyan paterazm", ["Karabağ savaşı"], "Amaras", Yerevan, 2001, s. 31.

<sup>14</sup> *Газета Реальный Азербайджан*, # 6, 20 мая 2005 г., Баку.



Stepanakert ve diğer Ermeni yerleşimleri Hocalı istikametinden de düzenli olarak bombardıman altına alınmaktaydı. Yerleşim yerini ele geçirme operasyonu Arkadi Ter-Tadevosyan tarafından planlanıp yönetilmişti. Karabağ güçleri 4 koldan Hocalı'ya gireceklerdi. Ermeni birliklerinin komutanlarına, sivil halkın uzaklaşabilmesi amacıyla Karkar Nehri boyunca koridor bırakılması konusunda bilgi verilmişti. "Hocalı operasyonuna 487 Ermeni asker katıldı. Ermeni birlikleri ilk defa olarak iki panzer ve bir anti tank bataryası kullandı. Hocalı operasyonu esnasında 8 kişi kaybettik, karşı taraf ise 23", - diye yazmaktadır Ter-Tadevosyan.<sup>15</sup>

Operasyon 25 Şubat günü, gece yarısından önce başlar, yani sivil halkın katledildiğine dair Mutalibov'a rapor verilmesinden birkaç saat sonra. Hocalı'da yaklaşık 3000 kişi kalmıştı, şehrin savunma komutanı olan, havaalanı OMON'u şefi Arif Hacıyev'in komutası altında 160 asker vardı. Hocalı'nın Azerbaycan yerleşimleri ve özellikle de Halk Cephesi'nin silahlı gruplarının kontrolü altında bulunan komşu Ağdam'la olan bağlantısı helikopterler vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Şehrin, Karabağ güçleri tarafından ele geçirilmesi öncesindeki son uçuş 13 Şubatta gerçekleşir. 25 Şubatta Ağdam'da 12 adet S-72 tankı, aynı sayıda panzer, 4 adet BM-21 tipi *Grad* obüsü, 40 top ve 2500 askerin bulunmuş olduğu Ğaziyev tarafından tasdik edilmişti. Bu güçler Hocalı'ya gönderilebilirdi, fakat yardım gelmedi.

### Çingiz Mustafayev'in çekimleri

Karabağ savaşı yıllarının en büyük insanlık dramı şüphesiz ki Hocalı'dır. Başka herhangi bir operasyon esnasında, içinde çocuk ve kadınların da bulunduğu bu sayıda sivil hayatını kaybetmemiştir. Hayatını kaybedenlerin sayısı günümüze kadar tartışılır olarak kalmıştır. Sivillerin nerede öldürülmüş olduğu konusu da aynı derecede önemlidir. Farklı zamanlarda farklı sayılar telaffuz edilmiştir. Azerbaycan parlamentosu araştırma komisyonu 485 sayısını belirtmekteydi. Bu sayının içinde Hocalı'da hayatını kaybeden tüm insanlar, bu arada şehirden kaçarken soğuktan ölenler de dâhildi. Parlamento araştırmasını gerçekleştirenlerden Namik Aliyev, 1992 yılında *Helsinki Watch* teşkilatına verdiği bilgilerde Ağdam'da 213 Hocalı'nın gömülmüş olduğunu belirtmişti. Bir diğer görevli, Aydın Rasulov, adli tıbbı üç yüz ceset yolladıklarını belirtir. *Karabağ* gazetesine göre, Hocalı kaçaklarına yardım heyeti tarafından hayatını kaybeden 476 kişinin ailelerine insani yardım dağıtılmıştır. Ağdam imamı, 27 Şubat 1992'de Amerikalı gazeteci Thomas Goltz'a hayatını kaybeden 477 kişinin listesini göstermiştir. Aynı tarihte, Azerbaycan *Ordu* gazetesi 636 kurbanın isim listesini yayınlamıştır.<sup>16</sup>

Azerbaycanlı kameraman Çingiz Mustafayev, Ağdam yakınlarında ilk çekimlerini 29 Şubatta, ikincisini ise 2 Martta gerçekleştirmiş ve bu film birkaç gün sonra Azerbaycan meclisinin olağanışı oturumunda gösterilmiştir. Çekimleri gerçekleştirdiği bölge, net bir şekilde görüldüğü gibi, Halk Cephesi silahlı

<sup>15</sup> Аркадий Тер-Тадевосян, "Анализ боевых действий в Арцахе (июль 1991- июль 1992)", "Стратеги ve güvenlik sorunları", s. 568-569.

<sup>16</sup> Thomas de Waal, op. cit., p. 313.

birliklerinin denetimi altındaydı. Şayet Mustafayev'in çekim yaptığı bölge Karabağ güçlerinin denetimi altında bulunsaydı, bu çekimleri yapamazdı. Mustafayev, 15 Haziranda Dağlık Karabağ bölgesinin Nakhicevanik köyünde yeni çekimler yaparken öldürülür.

Mustanayev'in öldürülmesiyle ilgili farklı rivayetler öne sürülmüştür.

Resmi Azerbaycan propagandası, onun çekim yaptığı sırada Ermeni kurşunuyla öldürülmüş olduğunu iddia etmektedir. Karabağ tarafı ise, Mustafayev'in Halk Cephesi tarafından, ilerde Hocalı'yla ilgili gerçekleri anlatmaması niyetiyle öldürülmüş olduğuna işaret etmektedir. Bazı iddialara göre Mutalibov, kameramanı, Hocalı hakkında konuşmaması ve tehlikeden sakınması konusunda uyarılmıştı.

Kardeşiyle sık-sık çekimler için cephe çizgisine giden Vahid Mustafayev'in anlattığına göre Azerbaycan birlikleri Nakhicevanik'i tekrar ele geçirdiklerinde askerler, bir görünüp birkaç dakika çekim yaptıktan sonra hemen uzaklaştığından dolayı Çingiz'le alay edip "Hakiki erkeksen cepheye gidelim orada çekim yap" demişlerdir. Çingiz, böylece 29 Şubat ve 2 Marttaki çekimler esnasında olduğu gibi 15 Haziranda da Halk Cephesi birliklerinin elinde bulunan Nakhicevanik'e geri döner. "Kamera önünde kendilerini göstermek için askerlerimiz havaya ateş etmeye başlar. Akabinde Ermeniler top atışıyla cevap verir. Çingiz'in son çekimlerini birçok kez seyrettim ve ne yapmak istediğini anladım. Merminin nasıl patladığını göstermek istiyordu. Birkaç kere mevziden dışarı fırlayıp iyi bir pozisyon yakalamaya çalışıyordu. Filmde sesi duyuluyordu "Geciktim, kaçırdım". Son defasında mermi yakınında patladı ve onu yere devirdi. Çingiz'i Ağdam'a getirdiklerinde yaşıyordu, fakat ameliyat masasına koyduklarında kalbi durur",- diyor Vahid.<sup>17</sup>

Muhalefetin baskısı altında, Hocalı faciasıyla ilgili Mustafayev'in çekimleri 3 Mart 1992'de Yüksek Sovyet'te gösterilir. Bir erkek, hıçkırıklar içinde kırmızı paltolu bir çocuk cesedine sarılmıştı, parlak renkli eşarplı ve paltolu kadınlar çamur ve eriyen kar içinde yatmaktaydı. Thomas Goltz "Filmin ilk kareleri ekranda gözüktü ve takip eden on dakika ülkenin tarihini değiştirdi",- demektedir.

Yüksek Sovyet binası önünde toplanan on binlerce gösterici 5 Martta Mutalibov'un istifasını talep etmekteydi. Olağanüstü oturumun ilk günü Elmira Kafarova istifa eder, Bakû üniversitesi tıp fakültesi dekanı Yağub Mamedov parlamento başkanı seçilir. Göstericiler parlamento binasını kuşatma altında tutmaya devam ederek milletvekillerinin dışarı çıkmasına izin vermezler. Olaylar Mutalibov tarafından "ihtilal" olarak adlandırılır. 6 Martta Mutalibov istifa eder, Mamedov, Yüksek Sovyet başkanı seçilir ve başkanlık seçimlerine kadar ülkenin geçici yönetiminin başkanı sorumluluğunu üstlenir.

O günlerin olaylarını Mutalibov şöyle yorumlamaktadır. "Baskı altında istifa ettim. Uzaklaşmaya niyetim yoktu, fakat her şeyin ayrıntılı olarak hazırlanmış olduğunu, sağın ve solun başkana karşı birlik kurmuş olduğunu anlayarak çatışmaya gitmek istemedim".

<sup>17</sup> <http://farid-joker.tripod.com/hero.htm>.

Yönetimden uzaklaşan başkan, istifasından sonra Azerbaycan'ın iç siyasi mücadelesinde Karabağ sorununun kullanılacağını ve savaşın gelişmesinin artık geri dönülmez olacağını zannediyordu. "Halk Cephesi bizi Karabağ sorununu çözemediğimizden dolayı suçlamaktaydı. Şimdi, kendilerinin bunu yapabileceklerine dair halka garanti vermeleri gerekir. İki yol var, ya daha kararlı iş yapacaklar, çünkü beni kararsızlıkla suçluyorlardı, ya da karşılıklı taviz... Farz edelim ki tüm güçlerimizi birleştirmeye muvaffak oldular. Bu durumda tüm bunlar, kimin kazanacağı belli olmayan büyük bir savaşa döntülebilir, gerçi Azerbaycan'da artık kimse savaşmak istemiyor".<sup>18</sup>

### Tekrar diplomasi

Hocalı, Tahran'ın arabuluculuk çabalarına denk geldi. O trajik Şubat günlerinde İran dışişleri bakanı Ali Akbar Velayati Bakû'deydi. Velayati, Mutalibov'la birlikte arabuluculuk misyonunun ayrıntılarını görüşüyordu. Velayati, Bakû'den Yerevan'a geçip Ter-Petrosyan'la görüşür. Ermenistan ve Azerbaycan 16 Martta Tahran'da, Karabağ çatışmaları bölgesinde bir haftalık ateşkes uygulamak konusunda bir memorandum imzalar. Tarafların bu zaman zarfında çatışmalara ara vermesine kısmen de, 17-21 Mart arasında BM genel sekreterinin özel temsilcisi Cyrus Vance'in, AGİT temsilcisi Yanoş Kubiş'le birlikte bölgeye gelip Bakû, Gence, Ağdam, Stepanakert ve Yerevan'ı ziyaret etmesi vesile oldu. 48 AGİT üyesi ülkenin dışişleri bakanları 24 Martta Kubiş'in raporunu dinler. AGİT himayesi altında Minsk'te, "Krizin barışçıl düzenlenmesi niyetiyle sürdürülecek görüşmeler için sürekli çalışan bir kurul" sağlayacak olan Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili bir konsey düzenleme kararı alınır. Minsk Kurulu Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Çek Cumhuriyeti ile Slovakya, Fransa, Almanya, İtalya, Rusya, İsveç, Türkiye ve ABD'nin katılımıyla şekillenir. Kurula "Dağlık Karabağ'ın seçilmiş ve diğer temsilcileri" de davet edilecekti, yani ilgili taraf olarak Dağlık Karabağ'ın hukuki yönetimi olarak 28 Aralık 1991'de seçilmiş olan Yüksek Sovyet. "Diğer temsilciler" olarak Dağlık Karabağ'ın Azerbaycanlı cemaatine atıfta bulunulmaktaydı.

İran'ın arabuluculuğuyla sağlanan ateşkes, Mart sonlarında bozulur. Vayezî tekrar Bakû'ye gelir. Vayezî'nin Ermenistan ve Dağlık Karabağ'a yaptığı ziyaretler, Stepanakert'in bombalanmasına denk düşer, en az on kişi hayatını kaybeder, onlarcası yaralanır. Birkaç ay içinde Stepanakert'in %80'i yıkılır, şehre 4500'ün üzerinde top mermisi düşer, bunlardan 3000'i *Grad* bataryasından. Aralarında, Stepanakert'in 19 Ocaktaki bombalanması esnasında vurulan Yüksek Sovyet milletvekili Vigen Şirinyan da olmak üzere 111 sivil hayatını kaybeder, 332'si yaralanır.

Karabağ kuvvetleri de Ağdam'ı ve çevre yerleşimleri topa tutmaktaydı. Karşı taraftan da onlarca sivil hayatını kaybediyor ve yaralanıyordu. O tarihlerde çatışma alanını ziyaret eden uluslar arası kuruluşların temsilcileri, raporlarında hem Karabağ, hem de Azerbaycan tarafının şiddet uyguladığı, Cenevre konvansiyonu maddelerini ihlal ettiği ve esir ile rehinelere işkence uyguladığını belirtmekteydi.

AGİT başkanı, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya dışişleri bakanı İrji Dinstbir, Karabağ'da hâsıl olan durumu incelemek için 31 Mart ve 1 Nisanda Bakû, Yerevan ve Stepanakert'i ziyaret eder. İtalya dışişleri bakanı yardımcısı Mario Rafaelli, Minsk kurulu başkanı seçilir.

ABD'nin AGİT elçisi John Mareska "Barışçıl bir konferans ve AGİT üye ülkeleri temsilcilerinin bölgeyi ziyaretini planlamamıza rağmen çatışmanın uzlaştırılması konusunda kuruluşun izleyeceği yol ve rolü hakkında anlaşma yoktu.

Minsk konferansı başkanlığını İtalya üzerine aldı ve başkanlık için bir siyasiyi, Rafaelli'yi önerdi. ABD adına ben, Rafaelli'nin hemen görüşmeler sürecini başlatmasını elde edebildim. Bu sayede ihtilafın temel sorunlarını çözme imkânına kavuşacak ve Minsk konferansını hazırlayabilecektik".

23 Haziran 1992'de Minsk konferansı düzenlenecekti, fakat Bakû ön şart ileri sürdü, buna göre Ermeniler Şuşî ve Laçin'den çekileceklerdi. Azerbaycan'ı savunan tek ülke Türkiye'ydi. Bu çıkmazdan bir çözüm yolu bulabilmek amacıyla ABD, 1-5 Haziran arasında Roma'da "olağandışı ön görüşme" yapılmasını önerdi. Daha sonra benzer dört görüşme daha yapıldı. Minsk konferansındaki temel ayrılık Dağlık Karabağ heyetinin katılım statüsüyle ilgiliydi. Roma görüşmelerine, İtalya'nın haricinde aralarında Rusya, Türkiye ve ABD'nin de bulunduğu bazı başka ülkeler de katılmaktaydı. Uluslar arası konferans düzenleneceğine, AGİT kararı ve vekâleti olmadan, Minsk Grubu adında bir çalışma mekanizmi şekillendi.

BM Güvenlik konseyi, AGİT'in katılımını hesaba katarak 26 Martta, Dağlık Karabağ'da barış harekâtı düzenlemekten vazgeçti, fakat AGİT'in çalışmalarını destekleme konusunda hazır olduğunu bildirdi. ABD başkanı George Bush, Mart ortalarında Ermenistan ve Azerbaycan'a, askeri operasyonlara son verme çağrısı yaptı. Lakin bu komşu ülkeler askeri operasyonları durdurmaya hazır olmamakla kalmayıp, Sovyet ordusunun silah ve araçlarından kendilerine düşen payı elde ederek, bunu birbirlerini yok etme amacıyla kullanacaklardı.

Ter-Petrosyan ve dışişleri bakanı Hovannisian, Bush ve Beyker'la telefon görüşmelerinde bulunur. "Görüşmelerin içeriği, Türkiye'yle önceden fikir alışverişinde bulunan ABD'nin, Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili ve AGİT çerçevesinde Azerbaycan, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında üçlü görüşmelere başlanacağı sonucuna varmasıydı. Bu durum aynı gün benimle bir telefon görüşmesi esnasında Türkiye dışişleri bakanı Hikmet Çetin tarafından da teyit edildi", - diyor Ter-Petrosyan.<sup>19</sup>

Ermenistan'ın ilk başkanının dış ilişkiler konusunda yardımcısı ve Ağustos 1993'ten Nisan 1994'e kadar Ermenistan'ın AGİT'teki temsilcisi olan Armen Ayvazyan, o yıllarda Yerevan'ın yaklaşımının net olarak şekillenmiş olmadığını belirtmektedir. Ona göre, Dağlık Karabağ'la ilgili AGİT'nin ilk belgesinde Ermeni tarafıyla ilgili olumsuz noktalar mevcuttu. "Türkiye, Minsk Grubu üyesi oldu, Dağlık Karabağ Azerbaycanlı cemaati temsilcileri görüşmelerde yer almaktaydı. Azerbaycanlılar da düzenli, ciddi görüşmeler yapmaya hazır değillerdi. Hâla hatırlarım, Şuşî'nin eski belediye başkanı Nizami Bahmanov Roma'da Rusça

<sup>18</sup> "Я гуманист. В душе", интервью Аяза Муталибова, *Независимая газета*, Москва, 2 апреля 1992 г.

<sup>19</sup> Ermenistan başkanının HHŞ'nin dördüncü kongresi esnasında yaptığı konuşmadan, *Hayk*, sayı 13, 1 Nisan 1992.

konuşmaya başladı, kepaze bir Rusçaydı, korkunç vurgulamalarla ve tercüme edilmedi, çünkü tercümanlar konuştuğunu anlayamıyorlardı. Birçok kişi kulaklıkları çıkarmış, şaşkın bir halde birbirlerine bakıyorlardı”,- diye anımsıyor Ayvazyan.<sup>20</sup>

Raffi Hovannisian ve Andrey Kozirev, 3 Nisan 1992’de Ermenistan ve Rusya arasında diplomatik ilişki tesis etme konusunda bir belge imzalar. Rusya dışişleri bakanı bir hafta sonra bölgeyi tekrar ziyaret eder. Kozirev, 10 Nisanda Stepankert’te, daha sonra ise Yerevan’da görüşmelerde bulunur. Hocalı faciası, İran dışişleri bakanının ziyaretine denk gelirken, Rusya dışişleri bakanının ziyareti gününde Marağa faciası yaşanmaktaydı. İranlı arabulucular da o günü bölgede bulunuyordu.

Şahin Tağıyev’in birliği Hocalı’nın intikamını Marağa’da almaktaydı.

### Nor (Yeni) Marağa

Evini ve babasını 12 yaşındayken kaybetmiş olan 25 yaşındaki Garik Stepanyan, karısı ve iki küçük çocuğuyla Nor Marağa’da yaşıyor. Garig’in babası Martakert’teki çatışmalarda yaralanmış, Ermenistan’daki hastaneye getirilmiş, burada hayatını kaybetmiş ve ailesinin imkânları olmadığı, savaş şartlarının da elvermediğinden dolayı yaralı bedeni Marağa’ya götürülememiş, Yerevan’da gömülmüştü. “Azerbaycanlılar bizim köyümüzde çok sayıda çocuk, kadın ve yaşlı katletti”. Köylülerin, her yıl 10 Nisanda anıtın çevresinde toplanıp öldürülen ve mezarı olmayan akrabalarının ruhuna yemek verip onları andıklarını anlatıyor.<sup>21</sup>

Marağa, Martakert’in diğer birkaç yerleşimleriyle birlikte Azerbaycan denetimi altında bulunmaktadır. Köyün 4000 nüfusu vardı. Günümüz Nor Marağa’sında (eskiden Ağdam bölgesinin Kızıl Kengerli Köyü) onlardan birkaç yüz kişi yerleşmiş, diğerleri ise Rusya başta olmak üzere farklı ülkelere dağılmışlardır.

AGİT belge toplama misyonu 2 Şubat 2005’te Nor Marağa’da birkaç saat geçirir. Muhtar Roma Arustamyan, misyon şefi Alman Bayan Emili Haber’e, Azerbaycanlıların köylerinden çıkması halinde tüm Marağalıların geri döneceklerini belirtmiştir. “Köylerimizi ne zaman boşaltacaklar? Gidip evlerimizde yaşamak için bunu bekliyoruz. Hiçbir uluslar arası kuruluş bizi ziyaret etmedi, bizimle ilgilenmedi. Neden Azerbaycanlı kaçaklara yardım ediyorlar da bize etmiyorlar?”, -diye şikâyet etmektedir muhtar, Bayan Haber’e.<sup>22</sup>

Lakin belge toplama misyonu bambaşka bir niyetle gelmişti Nor Marağa’ya. Azerbaycan, uluslar arası belge toplama misyonunu Karabağ güçlerinin kontrolü altında bulunan bölgelere gidip Ermenistan ve Dağlık Karabağ’ın bu bölgelerde yerleşim ve sahiplenme siyaseti güdüp gütmeyeğini tespit etme konusunda ikna etmeyi başarmıştı. Bayan Haber’in muhtar Arustamyan’a insanlara yardım etme konusunda mümkün olan her şeyi yapacaklarını belirtmesine rağmen, örneğin, 52

<sup>20</sup> Ayvazyan’la yapılan görüşmeden, 16 Haziran 2007, Yerevan.

<sup>21</sup> Stepanyan’la yapılan görüşmeden, 2 Şubat 2005, Nor Marağa.

<sup>22</sup> Nor Marağa muhtarının Emili Haber’le yaptığı görüşmeden, 2 Şubat 2005, Nor Marağa.

yaşındaki Aida Yeremyan’ın evini barkını ve meyve bahçesini gözlem çizgisinin diğer tarafında bırakmış olduğuyla o kadar da ilgilenmedikleri barizdi.

Hayatının 70. yılına girmiş olan Zoya Sargıysan üç genç oğlunu kaybetmişti, içlerinden en küçüğü kayıptı. Hayatını kaybeden çocuklarının eşleri çocuklarıyla birlikte Rusya’ya göçer, Bayan Zoya ise torunlarının fotoğrafları ve telefon görüşmeleriyle yaşamaktadır. 57 yaşındaki Elmira Sahakyan, 21 yaşındaki oğlunu, kocasını ve kayınpederini kaybeder. Bayan Elmira, oğlu ve kızıyla Nor Marağa’ya yerleşir. Aileye, savaş gazisi oğlu bakmaktadır.

82 yaşındaki Roza Avanesyan, Marağa’dan göçlerini şöyle anlatmaktadır. “Küçük çocuğu sarabilmek için bir yorgan ve bir yastık alabildik. İki katlı evi ve gebe inekleri orada bıraktım. Ürperiyor, anlatamıyorum. Hay-huyula, haykırış-ağlayışla yola düştük”.<sup>23</sup>

Nor Marağa’daki her bir aile bir dram hikâyesidir. Marağa, Karabağ savaşının kapanmaz yarasıdır, köy birkaç defa Azerbaycan güçlerinin denetimine geçer, Karabağ-Azerbaycan çizgisi 10 Nisan 1992’den günümüze kadar Marağa’dan geçmektedir. Yaklaşık 60 sivil öldürülmüş, onlarcası esir götürülmüştür. Esir alınanlardan bir kısmının akıbeti günümüze kadar meçhul kalmaktadır.



Vazgen Manukyan

<sup>23</sup> Avanesyan’la yapılan görüşmeden, 7 Ocak 2005, Berdzor.

## On altıncı bölüm

### Şuşî'nin haçlıları

Ermeni birlikleri 7 Mayıs 1992 akşamı Şuşî'ye doğru harekete geçmişti. Rejisör Tigran Khızmalıyan, filme aldığı bir bölümü hatırlıyor. "Hâla ürperiyorum. Ermenilerin ve Azerbaycanlıların üniformaları aynı renkte olduğundan, birbirlerinden ayırt edilmeleri amacıyla bizimkiler sırtlarına yara bandı veya benzer şeylerle çizgi çekiyorlardı. Gençler bu çizgileri çarpı şeklinde yapıyorlardı, çünkü çarpı en basit geometrik şekildir. Emir gelip hepsi safa durduklarında, bir tasavvur edin, 400 kişi alacakaranlıkta durmuş, hepsinin sırtında bir haç ve onlar feda olmaya gidiyorlardı. Bu bir haçlı seferiydi ve bu işin en fantastik yönü, bunun özel olarak yapılmış olmadığıydı".<sup>1</sup>

Karabağ komutanlığı, Hocalı'dan hemen sonra Şuşî operasyonunu hazırladı. 28 Nisanda esas saldırı yönleri kesinleşti. 4 Mayıs'ta saldırı başlayacaktı, fakat ani kar yüzünden birkaç gün ertelendi. 7 Mayıs'ta Karabağ kuvvetleri dört taraftan saldırıya geçtiler. Operasyonu, Dağlık Karabağ savunma güçleri komutanı Arkadi Ter-Tadevosyan kumanda etmekteydi.

Ordugâh Şoş köyü yakınlarındaydı. Saldırının ana yönü de Şoş'tan başlıyor ve Dağlık Karabağ savunma güçleri başkomutanı Arkadi Ter-Tadevosyan tarafından yönetiliyordu. Kuzeydeki, Stepanakert-Şuşî yönü komutanı Valeri Çitçiyani'di, kuzeybatıdaki (Canhasan-Kyosalar) Seyran Ohanyani'di. "26" mevzisi (Stepanakert dolaylarındaki Kırkijan Köyü yakınlarında bulunmaktaydı) yedeklerinin askeri operasyonu Yuri Hovhannisyan tarafından yönetilmekteydi. Güney veya Laçin yönünün komutanı Samvel Babayani'di.

Babayani'nin iddia ettiğine göre "Operasyona katılanlar ateşi üzerlerine çektiler, o kadar. 8 Mayıs öğleden sonrasında Azerbaycanlılar şehri terk etti, 9 Mayıs sabahında artık Azerbaycanlı yoktu orada. Şehirde direniş olmadı, çatışma olmadı. Ermeni güçleri Şuşî'de Azerbaycanlı asker görmedi. Sadece bodrumlarda saklanıp olup bitenlerden haberi olmayanlar esir düştü Şuşî'de. Şuşî'yi ziyaret ettiğinizde görebileceğiniz tanktan bir metre ileri gitmedi Ermeni askeri".<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Khızmalıyan'la yapılan görüşmeden, 3 Temmuz 2006, Yerevan.

<sup>2</sup> Babayani'la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

Ermeniler her 9 Mayıs'ta Şuşî'nin kurtuluş yıldönümünü kutlamaktadır. Etkinlikler Stepanakert'teki anıttan başlayıp kale-şehre doğru çıkan kavislerden birinde bulunan ve kaide üzerinde oturtulmuş tank-anıtın yanında kısa bir molayla devam eder. Britanyalı yazar Thomas de Waal 2000 yılı etkinliklerine katılmıştı. Anıtın karşısında, hayatını kaybetmiş kahramanların akrabaları duruyordu. 442 numaralı tanktan, çatışma esnasında içinde bulunan üç kişiden sadece komutan Gagik kurtulmuştu. Tankın sürücüsü Aşot'un dul eşi Stella ve on yaşındaki oğlu Hovhannes tankın yanında durmaktaydı. Stella solgun, bedbaht ve çok gençti. Nişancı Şahen'in ninesi siyah başörtülüydü ve elindeki beyaz mendille devamlı gözlerini siliyordu. Ardından yüksek sesle hıçkırarak yumruklarıyla tanka vurmaya başladı. Şuşî'nin kurtuluşuyla ilgili kutlamalar genellikle 1887 yılında inşa edilmiş Ğazançetsots kilisesindeki ayinle son bulur. 9 Mayıs 1992'de Ermeniler şehre girmişlerdi ve çekimlerde, askerlerin mutluluktan parlayan gözlerle *Grad* sandıklarını kiliseden nasıl çıkardıkları, otomatik silahlarını havaya kaldırarak halay çektikleri gözükmetedir.<sup>3</sup>

Karabağ mücadelesi tarihçilerinden Samvel Şahmuradyan, günlüğünün 11 Mayıs sayfasında şöyle yazmaktadır. "Şehir genel olarak iyi durumda, fakat kararmış yıkıntılar da az değil, şurda-burda büyük yangınlar var, duman yeri-göğü tutmuş. Çamur, duman, kamyonların patirtisi, talan, talan... Taşıyorlar, taşıyorlar. Otomobillerle, arabalarla, omuzda, elde, hatta eşekle, atla, ne bulurlarsa taşıyorlar. Elbise, mobilya, halılar, televizyon, buzdolabı, gıda malzemesi, avizeler, tencereler, leğenler, işte yüklenmiş bir kamyon piyano götürdü. Fedailer gururlu ve mutlular. Kilisede ve çevresinde toplanmışlar. Şarkı, dans, silah sesleri. Kilisenin avlusunda kurban kesiyorlar. Koyunu kestiler ve birbirlerinin anına kanla haç işareti yapmaya başladılar. Fedailer galip geldi, kalanlar ise talanla ilgileniyor".<sup>4</sup>

Khızmalıyan, bugünkü gibi hatırlıyor. "Şuşî'yi bizimkiler yaktı, endişe vardı, bizde kalacağına inanmıyorlardı ve köylüler, Azerbaycanlıların yakılmış evde yaşamayacağına inanıyordu, yani Azerbaycanlıların geri gelmemesi için yakıyorlardı, anlıyor musun? Bir teğmenin koşuşarak -Aptallar, ne yapıyorsunuz, bu sizindir, gelip yaşayacaksınız burada- diye bağırdığını hatırlıyorum".

Ter-Tadevosyan, gerçekten de Şuşî'yi ablukaya alarak şehirde kalanlar arasında panik yaratıp, Azerbaycanlıların savaşmadan uzaklaşmasına önem vermiş olduklarını anlatmaktadır. Şuşî ve Stepanakert çevresinde bulunan Azerbaycanlılara ait yerleşim yerleri bu niyetle daha önceden ortadan kaldırılmıştı. Kale-şehir kuşatma altındaydı. "Sıra Şuşî'ye gelene kadar Kırkijan, Malibeyli ve Hocalı alındı. Yani hangi yerleşim yerini kurtaracağımıza dair bir sıralama vardı".<sup>5</sup>

Çeçen komutan Şamil Basayev, kutsal savaş "Cihat" için 90'larda Karabağ'a gitmişti. Şuşî'yi en son terk edenler ona bağlı mücahitlerdi. Basayev, Temmuz 2000 yılında, Çeçen dağlarında Azerbaycanlı gazeteciye, sırf Azerbaycan ordusunda düzen ve yönetim olmadığından dolayı Şuşî'nin kuşatma altına düştüğünü açıklamaktaydı. "4 mücahit ve 11 Azerbaycanlı kalmıştı orada. Hemen hepsi şehri terk etti, fakat 15 kişiyle bir buçuk gün savunma yaptılar, 2800 kişilik

<sup>3</sup> Tomas de Waal, op. cit., p.184.

<sup>4</sup> Samvel Şahmuradyan, "*Chmoranal vochinch*", ["Hiçbir şeyi unutmamak"], "Ti So grafiks", Yerevan, 2005, s. 94-95.

<sup>5</sup> Ter-Tadevosyan'la yapılan görüşmeden, 12 Nisan 2006, Yerevan.

askeri birlik ise her şeyi bırakıp kaçtı. Zırhlı araçla kaçan kahramandı, çünkü çoğunluğu ağır silahları da bırakıp... Bakû'ye gidiyorlardı. Şuşî'yi savunan mücahitlerimizden üçü hâla sağ. Şuşî alenen terk edildi. Yaklaşık 700 Ermeni saldırıyı başlattı ve bu sadece dış parlıtıydı, aldatıcı bir şey. Öyle güçlü bir birlik ve onca silahla, özellikle de Şuşî'nin konumu göz önüne alındığında, yüz kişi rahatlıkla bir yıl boyunca şehri savunabilirdi. Hiçbir disiplin yoktu. Bugün bir general veya bakan tutuklayıp ihanet ettin, teslim ettin, sattın denilebilir. Boş konuşmalar bunlar. Hiçbir yönetim yoktu, herhangi biri herhangi bir şey için sorumlu değildi".<sup>6</sup>

Daha sonraları, Şuşî'nin ele geçirilmeyip, Azerbaycan askeri komutanlığı ve siyasi yöneticilerin ihaneti sonucunda teslim alındığı konusunda Bakû'de rivayet dolaşmaya başladı. Savunma eski bakanı Rahim Ğaziyev'in davası bu rivayet çerçevesinde ele alınmaktaydı. Şuşî'de çatışmalar olmadığı, çekilen sahnelerin ise Şuşî'de olmayıp şehir sınırlarında çekilmiş olduğuna dair iddialar tabii ki gerçeğe yakındır.

Askeri operasyonlar esnasında Ermenilerin vermiş olduğu 58 kayıptan hiçbiri Şuşî'de olmamıştı. Ermeniler karşı tarafa Şuşî-Laçin yoluyla uzaklaşma imkânı vermişlerdi.

Şuşî'yi ihanet yoluyla teslim etmekle suçlanan Ğaziyev dava esnasında, Mayıs 1992'de Şuşî ve çevresinde 2500-3000 asker, 3 adet T-72 tankı, bir adet T-55 tankı, 12 panzer, 3 adet BM-21 *Grad* tipi batarya ve buna ait 6000 mermi, 3 top, 4 adet *Alazan* bataryası, 30 adet *İgla* ve *Strela-2* roket sistemi, 20 adet 82 milimetrelik havan topu, 50 adet roketatar ve 5 milyonun üzerinde merminin var olduğunu belirtmekteydi.<sup>7</sup>

Samvel Babayan'ın anlattığına göre, "Şuşî'yi sadece kaba kuvvetle değil, taktik açıdan ele geçirdik. Rakibi çembere almaya çalıştık ve çember kapanıp abluka içinde kalma tehlikesi baş gösterdiğinde Azerbaycan ordusu ve halk arasında panik başladı. Rakip tarafın Şuşî'yi terk etmesinin esas sebebi budur. Diğer operasyonlar esnasında da aynı taktik uygulandı. Yüz-yüze çatışmaya girmekten mümkün olduğu kadar kaçındık ve taktik adımlar atarak, rakibin bizi beklediği yönlerden darbe vurduk, iki saat erken uzaklaştığı takdirde kuşatma içinde kalmayacağı hissini uyandırdık düşmanda. Neticede, genellikle saldıran, kurtaran tarafın daha fazla kayıp vermesine rağmen, zayıyatımız kıyaslanmayacak kadar azdı".

Askeri araçlar 7 Mayıs 8'e bağlayan gece Şuşî'den çıkartılmıştı. Bölük komutanı Tarlan Zulfugarov, askeri araçların 8 Mayıs'ta şehri terk ettiklerini söylemektedir. Şehrin savunmasından sorumlu olan Elbrus Orucev tarafından aynı günün sabahında Zarslu yönüne gönderilen iki tank ve iki zırhlı aracın imha edilerek mürettebatının öldürülmesi Şuşî'den panik içinde kaçma açısından yeni bir dalga yaratır. Orucev, aynı günün akşamı iki *Kamaz* personel taşıyıcı kamyonla *blok-postlere* gelip şehri terk etmelerini emreder. Orucev, bu emrini Ermenilerin çoktan Şuşî'ye girmiş ve şehir hapishanesi çevresinde mevzilenmiş olduklarıyla

<sup>6</sup> Azerbaijan's ANS TV interview with Shamil Basayev, ANS TV, 19 July 2000, BBC monitoring.

<sup>7</sup> Газета *Зеркало*, Баку, 10 июля 2002 г.

açıklamaktadır. Onlarca askerin vermiş olduğu ifadeden, askerlerden bazılarının mevzileri terk etmeyi reddettikleri anlaşılmaktadır.

Şuşî polis merkezi görevlisi Şükür Rasulov, "8 asker ve Orucev'le birlikte şehri terk eden son kişiydim. Orucev tüm şehri dolaşıp kimsenin kalmadığından emin olduktan sonra bana hemen uzaklaşma emri verdi",- demektedir.<sup>8</sup>

Ter-Tadevosyan'a göre Şuşî'nin kurtarılması zaferden ziyade bir başarıdır ve bu başarının mimarları, "Aşot Ğulyan, Valeri Çitçiyen, Yuri Hovhannisyan ve Vladimir Balayan'dır. Birini daha anacağım, kendisi sağ-salimdir, en yüksek nişana layık biridir, adı Valeri Balayan'dır. Kendisi parlamentonun savunma konuları heyeti başkanıydı, fakat askeri harekâtları da yönlendirmekteydi. Örneğin, Malibeyli'yi o kurtardı. Şuşî'nin kurtarılmasında Babayan'ın yönünde önemli rol oynadı. Sefilyan da onunlaydı. Jirayr'ın kahraman olduğunu, sonra da mahkeme önünde bulunduğunu biliyoruz, fakat Balayan'ı hiç kimse tanımaz. Herkesi tanımak lazım, ancak bu şekilde gerçeği öğrenebiliriz. Hayat acımasızdır, Davitaşenli Arsen adında bir genci hiçbir zaman unutmayacağım, sessiz ve sakindi. Bir keresinde bizim yiyeceğimiz yokken esirlere, kadın ve çocuklara ekmek ve şeker götürmüştü. Benzer insanlar kahramanlıklar yaratabilir".<sup>9</sup>

### İsfahan'da ziyafet

8 Mayıs 1992'de İsfahan'da, Şah Abbas zamanında inşa edilmiş bir otelede Ermenistan cumhurbaşkanı şerefine bir ziyafet verilmekteydi. Ter-Petrosyan'ın danışmanı Vahan Papazyan "Dışişleri bakanı Velayeti bana yaklaştı ve İran tarafının, Ermeni güçlerinin Şuşî'ye girdiğine dair haber aldığını söyledi. 8 Mayıstı. Haberim olmadığını ve bir şey söyleyemeyeceğimi belirttim. Yerevan'ı aramak mümkün mü diye sordu Velayeti. Artık kaçamazdım. İran tarafı telefon bağlantısını sağladı, Şahen Karamanukyan'ı aradım. -Şahen, ne var,- diye sordum,- Her şey yolunda endişelenmeyin,- diye cevap verdi. Ardından Ter-Petrosyan'a gidip durumu anlattım. Başkan gayet sakin bir şekilde karşıladı, olayların denk düşebileceğini biliyordu. İranlılara karşı zor durumda kalmıştık. Bizim için de beklenmedik olduğunu, Yerevan'a gidince ayrıntıları öğrenebileceğimizi söyledik. Ermeni delegasyonu soğuk bir merasimle yolcu edildi, bu tabiiydi, çünkü İran tarafı bayağı zor durumda kalmıştı. Bunu küçük bir diplomatik skandal olarak dahi kabul edebiliriz".<sup>10</sup>

Ermenistan heyeti, cumhurbaşkanı önderliğinde 6 Mayıs'ta Tahran'a gider. İran cumhurbaşkanı Akbar Haşemi Rafsancani'nin arabuluculuğuyla Tahran'da, Karabağ sorununun düzenlenmesiyle ilgili Levon Ter-Petrosyan ve Azerbaycan cumhurbaşkanı vekili Yağub Mamedov arasında 8 maddeden oluşan ortak bir memorandum imzalanır. İranlıların, ateşkes elde etme denemesi imza anında fiilen başarısızlığa uğrar, Ermeniler Şuşî'ye doğru ilerlemekteydi.

İran'ın arabuluculuğunun başarısızlığının esas nedeni Jirayr Libaridian'a göre Şuşî'nin ele geçirilmesi olmasına rağmen derindeki sebebi, tarafların görüşmelere

<sup>8</sup> Газета *Реальный Азербайджан*, # 8-9, 29 апреля 2005 г., Баку.

<sup>9</sup> Ter-Tadevosyan'ın basın toplantısından, 6 Mayıs 2008, Yerevan.

<sup>10</sup> Papazyan'la yapılan görüşmeden, 12 Mayıs 2006, Yerevan.

hazır olmadığı ve her arabuluculuğun da başarısızlığa mahkûm olacağıydı. Olayların daha sonraki akışı bunun kanıtlanmaktadır. Tahran'ın olası başarısının Rusya'ya ve AGİT'nu ne derece ilgilendirdiği konusunda ise Libaredyan bir şey söylemekte zorlanmaktadır. "İran'ın arabuluculuğuyla ilgili doğrudan ve açık bir muhalefet olduğunu hatırlamıyorum. Lâkin Rusya, Türkiye ve ABD'nin ortaya koymuş olduğu diplomatik çabalar, İran'ın arabuluculuğundan pek de memnun olmadıklarını göstermektedir. Bu ülkelerden her birinin, İran'ın çabalarını beyhude çıkarmak için şahsi sebepleri vardı. Belirtilen ülkelerden hiç birinin İran etkisinin bu bölgede genişlemesini arzu etmediği aşikârdır, bu ise İran arabuluculuğunun başarısı durumunda muhtemeldir".<sup>11</sup>

Mario Rafaelli, 5 Mayıs'ta 13 kişilik bir grupla Yerevan'a gelip Ter-Petrosyan'la görüşmüştü. Dağlık Karabağ'ın Ermenistan temsilcisi Manvel Sargısyan'ın anlattığına göre Minsk Konferansı temsilcileri Ermenistan'dan Şuşi'ye gitmek istemişlerdi. "Orada tehlike olduğunu söylediler. 7 Mayıs'ta Ağdam'dan geçip Şuşi'ye geçeceklerdi. Engel olduk, Ağdam'dan geri döndüler, Azerbaycan üzerinden Tekrar Yerevan'a döndüler. Şuşi'nin ele geçirilmesi günü Ermenistan televizyonundan konuştum ve Dağlık Karabağ Parlamentosu kararıyla Karabağ ordusunun Stepanakert'i savunma niyetiyle şehri ele geçirdiğini bildirdim. Şuşi sorunu, Ermenistan ve İran arasındaki en büyük anlaşmazlıklardan birine dönüştü. İran, bunu batı tarafından organize edilen bir komplo olduğunu düşünüyordu. Lakin gerçek böyle değildi. Biz, Şuşi operasyonunu mecburen 7 Mayıs'ta başladık".<sup>12</sup>

### Tahran, "Mehrabad" havaalanı

İran cumhurbaşkanı Rafsancani, Ter-Petrosyan'ı ve Mamedov'u 8 Mayıs'ta yolcu etmekteydi. Mamedov, Şuşi'nin düştüğü haberini Bakû dönüşünün hemen öncesinde öğrenmişti. "Evet, bu haberi bana daha havaalanındayken ilettiler. Hemen Rafsancani'yi aradım. Maneviyatı çok bozuldu, hemen Ter-Petrosyan'ı arayıp durumu netleştirme sözü verdi. Bir süre sonra kendisini tekrar aradığımda, Ter-Petrosyan'ın bu konuda hiçbir bilgisi olmadığını ve Yerevan'a döndükten sonra olayla ilgili bilgi almayı düşündüğünü söyledi".<sup>13</sup>

Ermenistan parlamentosu başkan yardımcısı Ara Sahakyan heyetle birlikte Tahran'daydı. Ter-Petrosyan'ın ilk tepkisinin ne olduğunu hatırlayıp hatırlamadığını sorduğumda Sahakyan şöyle cevap verdi. "Benim için Ter-Petrosyan'ın tepkisinden ziyade Rafsancani ve Mamedov'un tepkileri önemli ve dikkate değerdi. Ter-Petrosyan'a Papazyan haber verdi. Ter-Petrosyan haberi soğukkanlılıkla karşıladı. Mamedov için bir mahşerdi, uçağın merdivenlerine kelimenin tam manasıyla kollarına girerek götürdüler. İlk giden Mamedov'du. Rafsancani için de ağır bir darbeydi. Barış girişiminin başarısızlığa uğramış olduğunun bilincindeydi".

Başkan Ter-Petrosyan'ın, Şuşi'in kurtarılmasına denk düşen Tahran ziyareti, daha sonraları Ermenistan başkanının, Karabağ'da ne döndüğüyle ilgili gerçekte

<sup>11</sup> Libaridian'la e-posta vasıtasıyla yapılan röportajdan, 2 Mayıs 2006.

<sup>12</sup> Sargısyan'la yapılan görüşmeden, 17 Ekim 2006, Yerevan.

<sup>13</sup> Интервью Ягуба Мамедова интернет газету www.day.az, 8 мая 2006 г.

haberdar olmadığı iddialarını beraberinde getirdi. Dış propaganda açısından bu iddialar Ermenistan'ın lehineydi. Ter-Petrosyan ve çevresi ile askeri operasyonlara katılan yüksek askeri sınıf tarafından benzer iddialar Ermeniler arasında gayrı samimi yaklaşım ve tarih tahrifatı olarak kabul edilmekteydi.

Dağlık Karabağ parlamentosu başkan yardımcısı Georgi Petrosyan'dan Şuşi'nin kurtarılması konusundaki bilgilendirilmesi konusunu sorduğumda şöyle cevap verdi. "Şuşi'nin ele geçirilmesi haberini Ter-Petrosyan'a resmi olarak vermedim. Lakin Ermenistan cumhurbaşkanı farklı kanallardan bilgi almaktaydı. Bizim Şuşi'yi almamız ve Tahran'daki görüşmeler tesadüfen denk geldi sadece".<sup>14</sup>

Samvel Babayan'ın söylediğine göre Şuşi'nin kurtarılması operasyonundan Ter-Petrosyan'ın haberi vardı. "Nisanda başlanması planlanmıştı, fakat problemler vardı, mesela silah ve cephane eksikliği gibi. Sadece Şuşi'yle mesele bitmiyordu, Ağdam ve Martakert yönlerini de tutmak lazımdı. Bu yüzden, ancak silah ve cephane eksikliğinin giderilmesi sonrasında operasyona başlama kararı aldık. Bazı muhaberat verilerini de tasdik etmek gerekiyordu. Kirs Dağı doruklarında mevzilenmek gerekiyordu ve o yıl bol kar olmasına ve zorluklarla karşılaşmamıza rağmen mevzilenerek çembere almayı başardık. Operasyonu ertelememizi icap ettiren başlıca engeller bunlardı ve operasyonların başlangıcı Ter-Petrosyan'ın Tahran'a gitmesiyle denk düştü".

Özel projeler müsteşarlığı başkanı Vahan Şirkhanyan, Ter-Petrosyan'ın kelimenin en geniş anlamıyla savaştan bir ülke başkanı olduğunu iddia etmektedir. Şirkhanyan, Şuşi operasyonunu biraz farklı yorumlamaktadır. "Sorun savaşta galip gelmekti. Hepimiz, en başta da Vazgen Sargısyan buna ulaşmak istiyor ve inanıyorduk. Şuşi'yi kurtarmadan galip gelmek ise imkânsız bir şeydi. En iyi Ermeni subayları bu operasyonu hazırlamak ve gerçekleştirmek için çalıştı. Şuşi'nin, Karabağ ordusu tarafından kurtarılmış olduğu da bir gerçektir. Şuşi kurtarılmadan Artsakh kurtarılamazdı, Laçın kurtarılmadan Artsakh [Karabakh] idame edemezdi".<sup>15</sup>

Ara Sahakyan daha fazlasını biliyor. "Bu meseleyle ilgili olarak yaratılmış tüm suni problemler, var olan belge ve altına konulmuş imza sayesinde çözüldü. Şuşi'nin kurtarılmasıyla ilgili bir parantez açmak istiyorum. Güvenlik kurulu Şuşi'yi kurtarma ve Laçın koridorunu açarak Ermenistan-Dağlık Karabağ kara bağlantısı yaratma emrini siyasi bir görev olarak belirleyip askeriyeye vermişti. Sovyet eğitimi almış Ermeni askerleri bilmem şu kadar asker, mermi, araç gerektiği, bilmem şu kadar kayıp verileceğini bildirdi. Bu hesaba göre, o zaman elimizde bulunan güçlerle bu sorunu çözecezdik. Sonuçta, bu sorun akademik askeriyeye yerine gönüllü birlikler, Dağlık Karabağ öz savunma güçleri ve Vazgen Sargısyan'a bağlı ve ona itaat eden birlikler seviyesinde ele alındı. Onlar da son derece az kayıplarla bunu gerçekleştirdiler".<sup>16</sup>

Şuşi'nin kurtarılması günlerinde Karabağ tarafının elinde ne cephane, ne de gıda vardı, 200 kişilik yedekler ise cepheye gidebilmek için şehit düşen arkadaşlarının silahlarını bekliyordu, diyor Ter-Tadevosyan. "Artık Stepanakert

<sup>14</sup> Petrosyan'la yapılan görüşmeden, 17 Haziran 2006, Stepanakert.

<sup>15</sup> Şirkhanyan'la yapılan görüşmeden, 15 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>16</sup> Sahakyan'la yapılan görüşmeden, 21 Nisan 2006, Yerevan.



yoktu, *Grad* her bir metrekaresi bombalamaktaydı. Şehir ölüyordu ve onlar için bugün veya yarın ölmek arasında bir fark yoktu. Şuşi'nin ele geçirilmesi Artsakhlıların yaşam ve ölüm sorunuyla. Yani benim astlarım, komutanlarını benzer bir karar vermeye 'mecbur etti'". Ben, Serj Sargısyan'ın savunma komitesine amadeydim. Fethedecek miyiz, - diye sordum, fethedeceğiz,- dedi".

Ter-Tadevosyan da Şuşi'yi ele geçirmeye hazır olmadıklarının altını çizmektedir. "Şuşi bir şehir değildi, cephemiz 40 kilometreydi. Düşmanın 2500 askeri vardı, güçlü bir şekilde hazırlanmıştı. Bizim 3500 kişimiz vardı. Doğrusunu söylemek gerekirse, Ermenistan'da bana söyleyip yazılı olarak verdiklerine göre, bu yazı bende var, biz hazır değildik, gücümüzün üç misli olması gerekiyordu. Düşmanın 2500 kişisi vardı, bizim 7500 kişiye ihtiyacımız vardı. Kabul ettim. Bu bir gerçektir, fakat bunun altında bir şey daha gizliydi. Şuşi'yi ele geçirmek istemediklerini anladım, çünkü Dağlık Karabağ'da Daşnaksutyun yönetimdeydi".<sup>17</sup>

Vahan Papazyan, daha zamanın gelmediğini ve parantezlerin tamamen açılmayacağını belirtmektedir. "Çoktan beri hazırlanıp planlanan Şuşi'yi kurtarma operasyonundan haberim vardı. Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan'ın Tahran ziyaretini ben hazırladım. Üçlü görüşmelerden bir hafta önce Tahran'a gitmişim. İran, arabuluculuk misyonu açısından çok ciddiye. Benzer bir arabuluculukla prestijlerini yükseltebileceklerine inanıyorlardı ve başarıya ulaştıkları takdirde bu gerçekleşirdi. Bu ziyaret esnasında ateşkesle ilgili bir belge hazırlandı ve bu esnada Şuşi olayları vuku buldu. İranlıları zor durumda bırakmış olduğumuz şüphe götürmez. Kabaca söylemek gerekirse, Ermeniler ve İranlılar Azerbaycan'a karşı bir komplo düzenlemiş gibi bir intiba oluştu. Ermenistan-İran ilişkileri belli bir oranda geriledi, fakat bir-iki ay sonra Ter-Petrosyan tarafından Rafsancani'ye yönelik bir yazı hazırlandı ve ben özel misyonla Tahran'a gittim. Cumhurbaşkanı yardımcısı Habibi tarafından kabul edildim ve Ermenistan cumhurbaşkanının mektubunu kendisine teslim ettim, böylece diplomatik soğukluk aşıldı".

Ter-Petrosyan, 8 Mayıs akşamı geç saatte Tahran'dan dönmüştü. Ertesi günü Mario Rafaelli'yi kabul eder, başkan Bush ile Rafsancani'yle, birkaç gün sonra ise Fransa cumhurbaşkanı Francois Mitterrand'la telefon görüşmesinde bulunur. Ermenistan'ın cumhurbaşkanı, 9 Mayıs'ta yolladığı mektubuyla BM Güvenlik Konseyi'ne olağanüstü oturum için başvurur. Ter-Petrosyan, Karabağ'a barış gücü gönderilmesi ve "Azerbaycan'ı ekonomik ablukayı kaldırıp barış ve güvenliği tesise mecbur etmek için daha başka önlemler alma" konusunda BM'ye telkinde bulunur.

Türkiye, Şuşi olaylarına hayli sert tepkide bulunur. Başbakan Süleyman Demirel, hükümetin olağanüstü oturumunda, Şuşi'de vuku bulan "Ermenilerin, Azerbaycanlılara karşı yeni bir terörizmi" olarak beyan eder. Şuşi'nin düşmesi Demirel tarafından "gerçek bir facia" olarak tanımlanır ve "ihtilafı şiddet yoluyla çözme denemesi barizken" Türkiye'nin artık seyirci kalamayacağını altını çizer. Eski başbakan Bülent Ecevit, Ermeni güçlerine karşı darbe vurmak için Nakhicevan'a Türk ordusunun girmesi yararına konuşur.<sup>18</sup>

<sup>17</sup> Ter-Tadevosyan'ın basın toplantısından, 6 Mayıs 2008, Yerevan.

<sup>18</sup> Независимая газета, Москва, 14 мая 1992, Гайк Демоян, "Турция и Карабахский конфликт", Ереван, 2006, с. 102.

## On yedinci bölüm

### Laçın'ın fethi

10 Mayıs 1992 sabahında Azerbaycan savunma bakanı Rahim Gaziye Moskova'daydı. Pavel Graçov, yeni Rusya savunma bakanı olarak atanmıştı. "Allah adına yemin ederim ki, diz çökerek, -Paşa [Pavel], Ruslara karşı savaşmak istemiyoruz. Teçhizatımız yok. Bize silah sat,- diye yalvarmaya başladım. Uzun bir görüşme sonunda orgeneral Nikolay Popov'u aradı. Gence'ye döndüm. Askeri teçhizat "Zangelan" istasyonuna gönderilecekti. Teçhizat, Ğubatlu ve Laçın arasına düşen bölgeye ulaştı, o zamanın genelkurmay başkanı yardımcısı Safar Abiyev, bilmediğim sebeplerden dolayı teçhizatı ve orduyu bırakıp Laçın'ı terk etti. 11 Mayıs'tı. O zamanlar Turşsu ve Laçın hâla bizim kontrolümüzdeydi... Kanlı çatışmalar oluyordu, Abulfaz Elçibey, Haydar Aliyev ve Ayaz Mütalibov'un taraftarları ise Bakû'de gösterilere devam edip yönetim için mücadele etmekteydi".<sup>1</sup>

Şuşi olayları sonrasında iç siyasi gerginlik doruk noktasına ulaşmıştı. Azerbaycan parlamentosunun 14 Mayıs'taki olağanüstü oturumunda Mütalibov, Hocalı'yı ve Laçın'ı siyasi hatalar yüzünden kaybetmiş olduklarını ve Bakû'nün, askeri konularda Moskova'yla çatışma içinde olmasından dolayı Şuşi'nin işgal edildiğini açıklar. Aynı gün Azerbaycan cumhurbaşkanı görevine iade edilir ve sadece bir gün görevde kalır. Halk Cephesi, Mütalibov'un dönüşünü "devlet darbesi" olarak nitelendirir ve halka sivil itaatsizlik çağrısı yapar. Aliyev, Mütalibov'un göreve iadesini "askeri devlet ayaklanması" olarak adlandırır. Mütalibov 15 Mayıs'ta, bu sefer nihai olarak yönetimden uzaklaştırılır, Rus askeri helikopteriyle bugüne kadar yaşamakta olduğu Moskova'ya gelir.

16 Mayıs'ta Azerbaycan'ın kontrolü tamamen Halk Cephesi'nin elindeydi. Meclis, Yağub Mamedov'un istifasını kabul eder ve 35 yaşındaki tarihçi-doğu bilimcisi, Halk Cephesi kurucularından İsa Gambar 18 Mayıs'ta meclis başkanı seçilerek cumhurbaşkanı seçimlerine kadar ülke yöneticisi yetkilerine sahip olur ve eski Sovyet bölgesinin en genç önderi olur.

<sup>1</sup> Газета Реальный Азербайджан, Баку, # 7, 27 мая 2005 г.

Azerbaycan'da yönetim değişikliği yaşanırken, Karabağ kuvvetleri Şuşi bölgesindeki Berdadzor alt-bölgesindeki Ermeni köylerini kurtarmaktaydı. 18 Mayıs'ta ise Laçın kontrol altına alınıp Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasında karayolu koridoru açılır. Son Azerbaycan askerleri 16 Mayıs'ta Laçın'ı terk etmişlerdi. Ğaziyev'in belirttiğine göre Laçın'de 7 adet *Grad* bataryası ve çok sayıda cephane olmasına rağmen Ermeni kuvvetlerine yönünde hiç atış yapılmamış, Laçın'de çatışmalar olmamıştı.

Samvel Babayan'ın iddiasına göre Laçın için hiçbir operasyon hazırlanmamıştı. "Şuşi'den sonra Azerbaycanlılar arasında panik havası esiyordu. Berdadzor'a girdiğimizde rakip ancak bir gün karşı koydu. Halkın kaçabilmesi için tepeyi tutmaya çalışıyorlardı. Laçın, Şuşi ve Lisagor başarılarımızın doğrudan bir sonucuydu".<sup>2</sup>

Laçın'ın fethiyle Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasındaki 7 kilometrelik koridor ortadan kalkıp yeni bir insani koridor açılır. Birkaç yıl süren ablukadan sonra Dağlık Karabağ rahatça nefes alma imkânına kavuşur. Lakin Laçın'le savaş bitmiyor, sadece yeni bir merhaleye giriyordu. Laçın, Karabağ kuvvetlerinin eline geçtiğinde, Kelbecer ve Dağlık Karabağ'a komşu diğer bölgelerle kıyaslandığında, uluslar arası yankı o kadar da sert değildi. En azından BM Güvenlik Konseyi bir açıklama hazırlamadı.

"Laçın'ın ele geçirilmesi olgusu uluslar arası toplumu bir ölçüde şoke etmişti, Azerbaycan ise henüz ne yapacağını kestiremiyordu",- diyor Jirayr Libaridian.<sup>3</sup>

Vahan Papazyan şu şekilde yorumlamaktadır. "Dağlık Karabağ halkı güvenliğinin Laçın olmadan ciddi bir tehlike altında olduğu uluslar arası camiaya açıklanmıştı, fakat sadece bu değildi. İhtilaf henüz yeniydi, uluslar arası camia bu sorunla henüz ciddi olarak ilgilenmiyordu, Minsk Grubu yeni-yeni şekilleniyordu. Daha sonraları da, Laçın sorunu her zaman için kalan bölgelerden ayrıydı, her zaman için bu halka, bu koridor özeldi".<sup>4</sup>

Mayıs 1992 sonunda Mısır'da bulunan Ter-Petrosyan, Azerbaycan bölgesinden geçerek Ermenistan'a açılan bu koridorun Ermenilerin vahim durumlarını önlemek niyeti güttüğünü, Dağlık Karabağ halkının gıda ve ilaç eksikliği çektiğini belirtmiş, "Ne Ermenistan, ne de Dağlık Karabağ ülkeler arasındaki iletişim için gerekli olduğundan fazla toprak ele geçirmeye niyetli değildir",- demişti.<sup>5</sup>

### Kızıl Kürdistan

1992 yılında Laçın ve Kelbecer'i ziyaret eden Amerikalı gazeteci Thomas Goltz, "Şaşılacak bir şey, burada herkes Azerbaycan'ca yerine Kürtçe konuşuyor",- diye yazmaktaydı.<sup>6</sup>

<sup>2</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>3</sup> Libaridian'la e-posta vasıtasıyla yapılan röportajdan, 2 Mayıs 2006.

<sup>4</sup> Papazyan'la yapılan görüşmeden, 20 Mart 2006, Yerevan.

<sup>5</sup> *Al-Ahram-Armenpress-Hayastani Hanrapetutyun*, sayı 106, 2 Haziran 1992.

<sup>6</sup> Thomas Goltz, op. cit., p. 79.

Aslında şaşılacak bir şey yoktu, çünkü Laçın ve Kelbecer'de iki yüzyıldır Kürtler çoğunlukta idi. Kürtler, Müslüman olmanın haricinde Kafkas Tatarlarıyla (daha sonra Azerbaycanlı) ne dil, ne irsiyet ve ne de morfolojik açıdan aynı değildi.

Kürtlerin, günümüz Karabağ'ına komşu bölgelere ne zaman geldikleri tartışmalı olmakla birlikte XVI.-XVII. yüzyıllarda geldikleri sanılmaktadır. Karvacar (Kelbacar, Kelbecer), Kaşatağ (Laçın) ve çevre bölgelerin Kürtleşmesine ve daha sonra Azerbaycanlaşmasına kadar, çağlar boyunca, Mrav'dan Aras'a kadar olan bölgede Ermeniler yaşamaktaydı.

Sovyet Azerbaycan'ı tarafından 1923 yılında yaratılan Kızıl Kürdistan'ın alanı Kelbecer, Laçın ve Kubatlı bölgelerinden oluşmaktaydı. Laçın (Abdallar) mezarı, bölge merkezi olur. Kürdistan bölgesi, altı yıl varlığını sürdürdükten sonra 1929 yılında ortadan kaldırılır. Bölgelerin yerinde Azerbaycan'da, *okrug* olarak anılan yeni birimler yaratılır. 1930 Mayıs'ında, alan olarak Kürdistan bölgesinden büyük olan ve Zangelan ile Cebrail'in bir kısmıyla yaratılan Kürdistan okruğu İran'la sınırdış olur. Laçın, okrugun idari merkezi olarak kalır. Haziran 1930'da Sovyetler Birliği sathında okruglar idari birim olarak ortadan kaldırılıp yeni idari birimler, bölgeler oluşturulur. Birkaç aylık ömrüden sonra Kürdistan okruğu ortadan kaldırılır, fakat yerine Kürdistan adlı bir bölge yaratılmaz. Ermenistan ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi arasında bir ayrım çizgisi oluşturan, Kürtlerle yerleşik Kelbecer ve Laçın bölgelerinde, daha sonraki on yıllar boyunca da Kürtçe hüküm sürmüştür.

Sovyet stratejiler Kürdistan bölgesi yaratarak Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki gerginliği azaltmak niyetinde bulunmuş olabilirler. Daha sonra Kızıl Kürdistan'ın şekillendiği bu bölge 1918 yılında Ermenistan ve Azerbaycan arasında ihtilaf konusuydu. Artsakh ve Ermenistan arasında fiili olarak Azerbaycan değil, Kürt idari birimi bulunmaktaydı. 7 kilometrelik Laçın koridoru 1920'lerin ortalarından sonra yaratılmıştı. Sovyet Ermenistan'ı ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi eskiden Hakari Nehri'yle ayrılmaktaydı. Bu bağlamda Kürdistan da iki kısma ayrılmıştı. Sovyet haritalarında görüldüğü gibi Goris ve Şuşi bölgeleri bir yandan, Kürdistan'ın iki bölgeleri ise diğer yandan şekilsel olarak birbirlerinden ayrılmaktadır, aralarındaki ayırıcı çizgi Hakari Nehri'dir. 1928 yılından sonra basılan haritalarda, Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasındaki birkaç kilometrelik koridor artık belirgindir.

1926 nüfus sayımı verilerine göre Kürdistan bölgesinin nüfusu 51 bin kadardı, bu sayının 37 binden fazlası Kürtler, 13500'ü Tatarlar (Azerbaycanlılar) ve sadece 250'si Ermenilerden oluşmaktaydı. Daha ileri tarihte meydana getirilmiş olan Kürdistan bölgesinde 1918 yılına kadar üç büyük Ermeni köyü Hak, Alğuli ve Harar kalmıştı. Hak (Minkend) Köyü'ndeki Ermenilerin sayısı 800'ün üzerindeydi. 1918 Ermeni-Kürt çatışmaları sonucunda Ermeniler Hak'tan göç ettirilir. Alğuli'de yaşayan binin üzerinde Ermeni de göç ettirilir ve bu insanlar Artsakh'ın farklı bölgeleri ve Goris'e yerleşir. Harar'da (Aşağı Faracan) yaşayan Ermenilerin sayısı 1918 yılında 1100'e ulaşmaktaydı, 1921 yılında ise bu köyde sadece elli Ermeni kalmıştı.

Kızıl Kürdistan'ın ortadan kalkmasından sonra Kürtleri asimile etme süreci başlar. İki temel faktör bu süreci hızlandırır. Birincisi, din birliğidir. Türkçe konuşan Azerbaycanlılar ve İran orijinli Kürtler Müslüman'dır. İkincisi ise, Bakû'nün siyasetidir. 1926 yılında Kızıl Kürdistan bölgesinde 37 binden fazla Kürt yaşamaktayken, Sovyetler Birliği'nin sonunda, 1989 nüfus sayımı verilerine göre Azerbaycan'daki Kürtlerin sayısı 12 bin kadardı. 1992 yılında, Laçın ve Kelbecer'de, sadece Kürtlerin sayısı birkaç binin üzerindeydi, fakat bu insanlar Kürt kimliklerini korumuş olmaları ve aralarında anadillerini konuşmalarına rağmen Azerbaycanlı olarak kabul edilmekteydi.

### **Kaşatağ, Ermeni sorunu savunucuları**

ABD dışişleri çalışanı Louis O'Neil, doğum günü olan 4 Şubat 2005'i Kubatlu bölgesinde geçirdi. O'Neil'in doğum günü, Kubatlu'daki gözlem günüyle çakıştı. Veri toplama grubu, Vorotan ve Hakari nehirleri boyunca kurulu yerleşim yerlerindeki insanların kimliklerini ev-ev inceleyip nereden, ne zaman, neden geldiklerini ve onları kimin getirdiğini tespit ediyordu. Veri toplama grubu bir hafta içinde onlarca yerleşim yerini ziyaret edip, Azerbaycan'ın iddia ettiği gibi Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın gerçekten yerleşim ve sahiplenme siyaseti izleyip izlemediklerini tespit etmeye çalıştı.

Bu insanlar olumlu anlamda "Ermeni davasının savunucuları" olarak sınıflandırılabilirler, gerçekte ise kaderin darbesiyle bu taraflara sürülmüş insanlardır. Onların bir kısmı kaçaklar olup, evsiz kaldıklarından dolayı çatışmalar sonucunda harabe haline gelmiş yerleşim yerlerinde kendilerine bir çatı arayan insanlardır. Evi deprem sonucunda yıkılmış insanlar da var. Hayatta başarısız olmuş insanlar da az değil aralarında. Halkın bir kısmı, Ermenistan'da veya başka bir yerde onurlu bir hayat sürme imkânı olduğu takdirde orayı terk etmeye hazır.

Getaşen'de evi-barkıyla birlikte geçmişini de elden çıkarmış olan 38 yaşındaki Artur Balasanyan'a veri toplama grubu başkanı Emily Haber, Micnavan'ın (Mincevan) ana caddesinde rastlar. Daha çok 50 yaşında gibi gözükken Artur, 1996 yılında Micnavan'a yerleşmişti. Dört çocuğundan ikisi burada doğmuştu. Artur, buraya yerleşene kadar, hasta ebeveynleriyle Hrazdan'daki bir pansiyona, daha sonra Nrnatzor [Nüvadi] Köyü'ne sığınmıştı. Micnavan, büyük bir ihtimalle Artur'un hayatının son durağı olmayacak ve imkân bulursa, kendisinin de henüz bilmediği bir başka yere gidecektir.<sup>7</sup>

Veri toplama grubu, son gözlem gününde Berdzor'a (Laçın) bağlı köylere gitti. Avanesyanların ailesi, Berdzor'a ilk yerleşenlerden. "Evimizi, Marağa'ya çıplak olarak terk ettik. Önce Hrazdan'a gittik, fakat orada yaşamamız mümkün değildi. Rusya'ya gitmeye hazırlanıyorken Berdzor'a yerleşme imkânı olduğunu duyduk",- diyor Valeri Avanesyan.<sup>8</sup>

Varsik Saracyan, Getaşen'den ailece tehcir edilip, kocası ve üç çocuklarıyla Berdzor'a yerleşir. "Evimizi-barkımızı Getaşen'de bıraktık. Tehcir

<sup>7</sup> Balasanyan'la yapılan görüşmeden, 3 Şubat 2005, Micnavan.

<sup>8</sup> Avanesyan'la yapılan görüşmeden, 6 Ocak 2005, Berdzor.

sonrasında, önce Vardenis'te yaşadık, fakat orası çok soğuktu. Kocam, Berdzor'a gidelim, doğası Getaşen'e benziyor, dedi".<sup>9</sup>

Veri toplama misyonu, 2005 yılının Mart ayında hazırlamış olduğu raporu AGİT sürekli kuruluna sunar. Raporda belirtildiği üzere, "yerleştirilme genel olarak çok sınırlıdır, düzenli ve plânlı bir yerleştirme olmadığı gibi, gönüllü olmayan iskân ve toplama da yoktur". Misyon tarafından aşağıda belirtilen yerleşimci sayıları belirtilir; Kelbecer bölgesinde 1500 kadar, Ağdam'da 800-1000, Fizuli'de 10'dan fazla değil, Cebrayil'de 100'den fazla değil, Zangelan'da 700-1000, Gubatlu'da 1000-1500, Laçın bölgesinde 8000'in üzerinde değil". Raporda, "misyon, belirtilen bölgelerde Ermenistan yönetiminin doğrudan müdahalesini gösteren herhangi bir kanıt rastlamamıştır", "yerleşimcilerin büyük bir çoğunluğu Azerbaycan'ın farklı bölgelerinden, özellikle de günümüzde Azerbaycan'ın kontrolü altında bulunan Şahumyan ve Getaşen ile Sumgait ve Bakû'den tehcir edilmiş şahıslardır",- denmektedir.<sup>10</sup>

AGİT raporu, resmi Yerevan ve Stepanakert tarafından yerleştirme ve sahiplenme siyaseti güdülmeyeceğini tespit etmiştir.

Ermenistan ve Dağlık Karabağ yönetimleri sayısız kereler, kompromise gitmeye hazır olduklarını açıklamış olmalarına rağmen, bu kompromislerin sınırlarının hangileri olduğu, "kırmızı çizgilerin" nerede başladığı net bir şekilde söylenmemiştir. Ermenistan'ın ilk başkanı Levon Ter-Petrosyan, Ekim 1996'da Çek gazeteci Dana Mazalova'nın "Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamak istiyor musunuz?" sorusuna, "Bağlamamız gerektiğini söylemek istemiyorum, Dağlık Karabağ'ın bağımsızlığını tanımamız gerektiğini de söylemiyorum. Lakin bazıları, cahilliklerinden dolayı, benim Karabağ'ı 'satmak' istediğimi söylemekte",- olarak cevaplamıştır.<sup>11</sup>

İkinci cumhurbaşkanı Robert Koçaryan, kompromisler için üç "sınır" belirtmekteydi. Dağlık Karabağ, Azerbaycan bünyesinde bulunamaz, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın birbirleriyle kara sınırları bulunmalı ve Dağlık Karabağ'ın uluslar arası güvenlik garantisi olmalıdır. Koçaryan, görüşmelere temel olarak ve tekrar çekincelerle, Minsk grubu tarafından öne sürülen ve geri verilecek olan bölgelerin ölçülerinin kesin olarak belirtilmiş olduğu resmi ve gayri resmi bazı önerileri kabul edilebilir ve Dağlık Karabağ'ın statüsü karşılığında, Laçın koridoru haricinde diğer bölgelerin geri verilmesini olası görmektedir.

Üçüncü cumhurbaşkanı Serj Sargısyan, Koçaryan'dan miras aldığı Madrid önerileri çerçevesinde Azerbaycan öneri İlham Aliyev'le görüşmelere devam etmektedir. Bu belge (daha doğrusu yenilenen Madrid önerileri), Dağlık Karabağ'a geçici statü verilmesini (nihai statüye, belirsiz gelecekte yapılacak referandum sayesinde karar verilecektir), yani statükoya uluslar arası olarak resmiyet kazandırılmasını, karşılığında da Azerbaycan'ın, Laçın koridoru haricinde altı veya altı buçuk bölge elde etmesini öngörmektedir.

<sup>9</sup> Saracyan'la yapılan görüşmeden, 6 Ocak 2005, Berdzor.

<sup>10</sup> Report of the OSCE Fact-Finding Mission to the Occupied Territories of Azerbaijan Surrounding Nagorno-Karabakh.

<sup>11</sup> Ter-Petrosyan'ın, Çek *Tiden* dergisine verdiği röportaj, "Noyyan Tapın" haber ajansı, 25 Ekim 1996.

Altı buçuk bölgenin taviz olarak verilmesinden sonra dahi Marine Grigoryan tekrar yerleşim yerini terk edip yeni bir yerleşim yeri aramaya mecbur olmayacaktır. Marine, on yıldan fazla bir zaman önce kocasıyla Dsidsestnavank'a yerleşmişti. Nakhicevan'daki son Ermeni köyü olan Znaberd Köyü'ndeki evini kaybettikten sonra Grigoryanların ailesi 1988 yılında Yeğegnadzor'a, daha sonra ise Kaşatağ bölgesine yerleşir. Marine, yedi evlat dünyaya getirir, beş oğlan, iki kız ve çok çocuklu aile annesi olarak devletten belli bir maaş almaktadır.

"Toprağımız da var, hayvan besliyoruz. Çocukları yetiştiriyoruz",- diyor, kollarındaki damarlardan, sabahtan günbatımına kadar çileli çalışan Ermeni kadınına ifade eden ufak yapılı ve zayıf Marine.<sup>12</sup>

Grigoryanların evi, V.-VI. yüzyıllarda inşa edilmiş olan Tzitzernavank kilisesinin altında bulunmaktadır. Birkaç kilometre aşağıda, nehrin sol kıyısında, Melik-Haykazyan beylik sülalesinin konağının XVI. yüzyıl Kaşatağ'ından kalma yıkıntıları bulunmaktadır. Bu bölgenin tabiatı harikuladedir, kayalar yukarıya doğru uzanıp göğe saplanmaktadır.

Marine, kocası, yedi çocukları ve Tzitzernavank'a yerleşmiş diğer Ermeni ailelerin daha iyi bir yaşam hakları var.

Tzitzernavank ortaokulunun eğitim kısmı yöneticisi Culietta İshakyan, bu köyün ilk yerleşimcilerinden. Nor Hacın'dan ailesiyle birlikte gelmiş buraya. İlk yerleşim yılları korkunçtu. "Bugün gördüğün bu güzel evler o zaman yoktu. 1994'te buraya taşındığımızda sadece yıkıntılar vardı. Yıkıntılarda yaşıyorduk. Her şey talan edilmişti. Kabloları götürdüklerinden dolayı elektrik yoktu. Özellikle savaş sonrasında gelenler kahramandır, çünkü harabeleri yaşanabilir yapmaya geliyorlardı",- diyor tecrübeli öğretmen.<sup>13</sup>

Aynı şekilde Nor Hacın'dan Tzitzernavank'a yerleşen Hovhannes Tavakalyan da aynı fikirde. "İnsanın kalbi nereye ısınır, orada cennet yaratacaktır. 'Tanrıya inan, fakat kendine güven' sözü doğrudur. 2001 yılında buraya taşındığımda buranın vaat edilmiş topraklar olmadığını, öncelikle çalışılması gerektiğini biliyordum. Lakin devletin ilgisi de çok önemli. Yerleşimciler bu bölgelerden uzaklaşıyor, özellikle de gençler. Bizim ve komşu Tandzut Köyü okulundan son birkaç yıl içinde 28 öğrenci uzaklaştı",- diyor.<sup>14</sup>

### Araxes [Aras] kıyısında

Lübnan'daki "Artsakh" vakfı üyeleri ve Lübnanlı Ermeni iş adamları Aras'a yaklaşır, yikanır veya sadece suyun hızlı ve düzensiz akışını seyrederken, grubun başkanı Zakar Keşişyan nehrin kıyısına oturup kaval çalmaya başladı. Vakfın yönetim kurulu üyelerinden ve işadamlarından oluşan bir grup, kurtarılmış bölgeye, Aras'ı bu derece yakından görmek için gelmemişlerdi, her ne kadar bu bile yeterince sebep olsa da. Onlar, Ermeni insanının, kanıyla kurtarmış olduğu toprakların yeniden iskânı ve gelişmesi

<sup>12</sup> Grigoryan'la yapılan görüşmeden, 8 Mayıs 2008, Tsitsernavank.

<sup>13</sup> İshakyan'la yapılan görüşmeden, 8 Mayıs 2008, Tsitsernavank.

<sup>14</sup> Tavakalyan'la yapılan görüşmeden, 8 Mayıs 2008, Tsitsernavank.

işine katkılarını sunmak için gelmişlerdi. Ermenistan-Türkiye ve Ermenistan-İran sınırlarının demirden tel örgüleri ve gözetleme kuleleriyle hâlâ "soğuk" savaş geçmişini hatırlatmalarından dolayı, kurtarılmış bölgeler haricinde, başka hiçbir yerde Ermeniler ana nehre bu denli yaklaşmamaktadır.

"Artsakh" vakfı ve Lübnanlı Ermeni işadamları grubu 2009 Ağustosunun bir sabahında Stepanakert'ten Berdzor'a oradan da, yol üzerinde birkaç durak yaparak, Hakari Nehri akıntısı boyunca Aras'a doğru yol alır.

Ermenistan'ı Artsakh'a bağlayan dört karayolundan üçü Kaşatağ bölgesinden geçmektedir. Esas ve tek düzgün yol Goris-Berdzor-Stepanakert yoludur.

Grup, Kaşatağ ziyaretiyle iki şey amaçlamaktaydı. "Artsakh" vakfı, geçen yıllarda başlattığı ve her ailenin doğan ikinci çocuğuna bir inek hediye etmeye yönelik hayır işlerine devam etmekte, işadamları ise bölgedeki yatırım imkânlarını değerlendirmekteydi. Aslında iki iş de aynı zamanda yürümekte, bazı işadamları ise inek dağıtma ve özel aletle hayvanların kulağına numara takma gibi ağır işlere de katılmaktaydı. İçlerinden en yetkini ise, geçen yıllardan tecrübe kazanmış olan Melkon Hagopian'dı.

"Artsakh için ne yapsak da bir şey yapmamış oluruz. Her fedakârlığı yaparak Artsakh'a yardım etmeliyiz. Biz, toprakları kurtarmak için çatıştık, karşısındaki topraklarını ele geçirmek için değil. Kanaatimizce, Artsakh'ın gücü nüfus sayısına bağlıdır. Nüfusun çoğalması için her şeyi yapmamız, teşvik etmemiz lazım",- diyor Hagopian. Kurtarılmış bölgelerde yaşayan insanların onuru Hagopian'ı etkilemişti. Yardım geldiğinde bu insanlar tabii ki çok seviniyor, fakat görmemişlik etkisi yaratmıyorlar. "Tersine, bu insanlar ellerinde olmayanla bizi ağırlıyor".<sup>15</sup>

"Artsakh" vakfı, 2009'da 150'nin üzerinde başvuru alır. İneğin kulağını delme merasimi bazen komediye dönüşmektedir. İneğin devamlı başını ve kulaklarını sallaması yüzünden iş zorlaşabilir. Çoğunlukla hayvan birkaç işadamını arkasından koşturmakta, bazen ise sakin durup itaat etmektedir.

Hakari ve Getamec köylerinde üç inek dağıttıktan sonra grup İshkanadzor'da mola verir, ardından Hakari Nehri boyunca devam edip Kaşatağ bölgesinin bir diğer nehri olan Voğci Nehri kıyısında bulunan Kovsakan'a varır. Lübnanlı işadamları, Kaşatağ bölgesinin güney kısmında bulunan yirmi kadar köye hizmet veren şehir hastanesini de ziyaret eder.

Kovsakan'dan yola çıkıp Aras'ın kıyısına, Aras'ın Tzav Nehri'yle birleştiği yere doğru yol aldık. Kısa bir moladan sonra Micnavan'a varıp beş inek dağıttık. Sonunda, Lübnanlı işadamları ailelerle fotoğraf çekildi. İyi ve güzel anıların fotoğrafı.

Büzand Gevorgyan, savaş yıllarında Dağlık Karabağ ordusuna 12 bin askeri ayakkabı hediye etmişti. Yıllar geçtikten sonra, şimdi, diğer işadamlarına katılıp yatırımlar yapmak düşüncesiyle Kaşatağ'a gelir. Gevorgyan, daha başka Lübnanlı Ermeni işadamlarının da bu projeye katılacaklarına dair daha büyük bir güven ve inançla Lübnan'a döner. Kurtarılmış bölgelere yerleşebilmek için

<sup>15</sup> Hakobyan'la yapılan görüşmeden, 9 Ağustos 2009, Kaşatağ.

vatanseverlik önemlidir, fakat insanlara yaşamak için onurlu yaşam koşulları gerekmektedir. "Kaşatağ bölgesinin köylüleri iyi yaşamalı ki, bu topraklarda kalabilsinler",- diyor Gevorgyan.<sup>16</sup>

Karo Baydaryan, Laçın insani koridorunun 1992 Mayıs'ında Ermeni güçleri tarafından açılmasından itibaren birçok kere Dağlık Karabağ'a gelmiş olduğundan dolayı eskiyi hatırlayıp kıyaslama yapıp çok büyük çalışmalar yapıldığını belirtmektedir. Baydaryan, Lübnanlı Ermeni işadamlarının kurtarılmış bölgelerde yatırım yapacaklarına emindir. "Yatırım açısından her ülkenin riskleri vardır, fakat bizim niyetimiz burada para kazanmak değil, Kaşatağ'ın ekonomik gelişmesine yardım etmektir. Kaşatağ'da insanlar daha iyi yaşamaya başlayınca nüfus da artar".<sup>17</sup>

Bu bölgede yaşayan insanlar çok sayıda zorluklarla karşı karşıyadır. İnsanların bir kısmı mahrumiyet içinde yaşamakta, çocukların bir kısmı yetersiz beslenmektedir, yolların durumu iyi olmayıp, etraf yıkıntılarla doludur. Masis Aleksandryan başkanlığındaki Lübnanlı Ermenilerin grubu Dağlık Karabağ'da buldukları günlerde, Dağlık Karabağ başbakanı Ara Harutyunyan'la iki görüşme yapar. Ben Bıçakçıyan, hayırseverliğin ötesinde, Kaşatağ bölgesinin gelişmesi ve varlığını sürdürebilmesinin önemli olduğunu, grup adına başbakana belirtir. "Lübnanlı Ermenilerden 100 kadar başarılı işadamlıya Beyrut'ta bir toplantı gerçekleştirip, onları Kaşatağ bölgesinin problemleriyle ilgilenmelerini sağlamayı denedik. Bu insanlar, Kaşatağ'a yatırım yapıp büyük kazançlar elde edemeyeceklerinin bilincindedir. Çalışmalarımız devamlı olmalı ve Kaşatağ'ın ekonomik gelişmesine katkı sağlamalıdır. Ciddi bir şekilde burada iş kurmayı düşünüyoruz. İnanın ki, başarıya ulaştığımız takdirde, diğer diaspora cemaatlerindeki işadamları da bizi takip edeceklerdir".<sup>18</sup>

<sup>16</sup> Gevorgyan'la yapılan görüşmeden, 9 Ağustos 2009, Kaşatağ.

<sup>17</sup> Baydaryan'la yapılan görüşmeden, 9 Ağustos 2009, Kaşatağ.

<sup>18</sup> Bıçakçıyan'la yapılan görüşmeden, 9 Ağustos 2009, Kaşatağ.

## On sekizinci bölüm

# Ararat'ın eteklerinde Türkçe kucaklaşma

28 Mayıs 1992'de, Türk-Nakhicevan sınırında, Aras'ın [Araxes] sol kıyısında, Türkiye başbakanı Süleyman Demirel, orda toplanmış olan binlerce Azerbaycanlıya seslenip, haykırmaktaydı. "Sevgili Azerbaycan Türkleri, sevgili Nahcivan Türkleri. Yalnız olmadığınızı söylemek için buradayız. Biz bugün Aras üzerinde, Ege Denizi'nden Çin'e kadar açılacak yolun ilk adımı olan umut köprüsünü açıyoruz".

Amerikalı gazeteci Thomas Goltz görgü şahidi olarak şöyle yazmaktadır. "Uçağın kapısı açıldı ve elinde meşhur şapkasıyla Demirel gözükte. Merdivenlerden, Haydar'ın kucasına doğru inmekteydi. Bu tarihi an onlarca fotoğraf ve film kamerası tarafından kaydediliyordu. Demirel ve Aliyev nihayet birlikteler. Bazı ısrarlı dedikodulara istinaden Aliyev'in, Azerbaycan'ın yönetim ve güvenlik sistemindeki yükselişi, 1960-70'li yıllarda Türkiye'de yaşayan Kürtler arasında karışıklık ve gerginlik yaratılmasıyla ilgili KGB'nin "Mavi gözler" operasyonunun gerçekleştirilmesi perspektifinde öngörülmüştü. Haydar'ın hareketsiz timsah gözlerine bakınca "Mavi gözler" adının nereden geldiği anlaşılmaktadır. Ve işte burada, Ararat Dağı'nın gölgesi altında, Demirel ve Aliyev bir Pantürkist bayram tertiplemişlerdi".<sup>1</sup>

Nakhicevan, Karabağ ve Zangezur'la birlikte, XX. yüzyıldan itibaren Birinci Ermenistan Cumhuriyeti ve Musavat Azerbaycan arasında tartışmalı bölge olarak kabul edilmişti. 16 Mart 1921 yılında Moskova'da imzalanan, Rusya ve Kemalist [Milli] Türkiye arasındaki antlaşmanın üçüncü maddesinde şöyle belirtilmektedir. "Antlaşmaya katılan iki taraf, Nakhicevan bölgesinin... Azerbaycan'ın himayesi altında bağımsız bir bölge olmasını, bu hamiliğin Azerbaycan tarafından üçüncü bir devlete devredilmemesi şartıyla kabul etmektedir".

Aynı yılın Ekim ayının 13'ünde, bir tarafta Sovyet Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan, diğer tarafta ise Türkiye arasında, Rusya'nın katılımıyla Kars antlaşması imzalanır.

<sup>1</sup> Tomas Goltz, op. cit., pp. 212-213.

Antlaşmanın beşinci maddesinde "Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyet Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri, bu antlaşmanın üçüncü ekinde belirtilmiş olan sınırlarla Nakhicevan bölgesinin, Azerbaycan hamiliği altında bir özerk bölge teşkil etmesini kabul etmektedir",- denmektedir.

Ermeni nüfusun azalmış olduğu 1924 yılında Nakhicevan, Azerbaycan bünyesinde özerk cumhuriyet statüsüne kavuştu. 1988 yılında Nakhicevan'ın Ermeni nüfusu %2'den de azdı. Başta Yerevan-Bakû, Yerevan-Kapan, Yerevan-Culfa-Tebriz olmak üzere Ermenistan'ın hayati öneme haiz yolları, Sovyet yıllarında Nakhicevan'dan geçmekteydi.

Çağlar süresince Ermenistan on binlerce kilometrekare alan kaybetmiş olmakla birlikte, içlerinde en haksız olanı, XX. yüzyılın ilk on yılında meydana gelen, Ermenistan'ın merkezi bölgesinde bulunan Nakhicevan'ın kaybiydi.

Türkiye, 30 Ekim 1918'de Mondros antlaşmasıyla teslim oldu ve Britanyalıların baskısı altında, ordularını Transkafkasya ve Ermenistan'dan da geri çekmek zorunda bırakıldı. Haziran 1919'da, bazı durumlarda itirazsız olarak, Lori-Pambak, Aleksandropol [Gyumri] bölgesi, Ecmiadsin bölgesinin geri kalan kısmı, Surmalu [Sürmeli], Şarur, Nakhicevan ve Kars bölgesi Ermenistan sınırları dâhilinde bulunmaktaydı.

Ermeni kuvvetleri, 1918 Aralığında, Şarur'da Müslümanların direnişiyle karşılaşır. Cafar Çuli Han, Nakhicevan'da Aras Cumhuriyeti'ni ilan etmişti. Ermeni ordusu, İngiliz ordusunun desteğiyle 1919 Mayıs'da Nakhicevan şehrini ele geçirmeye muvaffak olur. Ermenistan hükümeti, Şarur-Nakhicevan'ı ayrı bir eyalet olarak Goğtan (Ordubad), Nakhicevan ve Şarur alt bölgelerine ayrılmış olarak ve Agulis, Nakhicevan ve Baş-Noraşen yönetim merkezleriyle ülkeye dâhil etmeyi planlar.

Gevorg Varşamyan, eyalet valisi olarak tayin edilir. Amerikalı tarihçi Riçard Hovannisian'ın yazdığına göre süreçle ilgili fikir birliği olmamasına rağmen, içinde Varşamyan, başbakan Aleksander Khatisyan, General Dro Kanayan ve silahlı kuvvetler bakanı Hovhannes Hakhverdyan'ın bulunduğu özel bir kurul birleşme ayrıntılarına son şekli verir.

Dro, Nakhicevan istikametinde, tüm cephe üzerinde silip-süpüren bir saldırının tek çare olduğunu, bu sayede Yerevan'ın sürekli olarak ayaklanma ve ayrılıkçılık tehdidinden kurtulabileceğini, Müslüman halkın ise hükümetle barış içinde olmaya yatkın olacağını iddia etmekteydi. Hükümet itiraz ederek, Kars eyalet valisi Stepan Görğanyan tarafından öne sürülen dikkatli, barışsever yaklaşımlarla Müslümanların itaat ve sadakatinin sağlanması taraftarıydı.

Ermenistan'ın Nakhicevan üzerindeki egemenliği, Dro'nun imzası ve General Davy'nin şahit olarak parafıyla 3 Mayıs 1919 deklarasyonu ile açıklanır. Yerevan ordusunun birlikleri, müttefikler ve Ermenistan hükümetinin kararıyla, Dro komutasında Nakhicevan'a girip, tüm halk için barış ortamı sağlayacaklardı. Khatisyan, Davy ve Varşamyan 13 Mayıs'ta trenle Nakhicevan'a doğru yol alır. Khatisyan ve Davy güneye, İran sınırına yönelir. Ermenistan için hayati olan bu yol nihayet açılmaktaydı.

Khatisyan, Culfa'dan İran başbakanına telgraf gönderir. Khatisyan, 16 Mayıs'ta Yerevan'a döner ve dört gün sonra Ermeni güçlerinin ilk birliği Nakhicevan'a girer.<sup>2</sup>

Lakin Nakhicevan sadece iki aydan az bir süre Ermenistan'ın idaresinde kalır. "1919 Temmuzunda Ermenistan yönetimi Nakhicevan'da ağır şekilde başarısızlığa uğradı. Nakhicevan'da Ermeni eyaleti tesis edilmiş, küçük çapta Ermeni birlikleri konuşlandırılmış, fakat bölge nüfusu hemen tümüyle Müslümanlardan oluştuğundan, Türkler ve Azerbaycanlıların etkisi altında bulunmaktaydı",- diye yazmaktaydı Birinci Cumhuriyetin son başbakanı Simon Vratsyan.<sup>3</sup>

Ermenistan'ın bakanlarından Artashes Babalyan "1919 baharında İngiliz orduları Şarur ve Nakhicevan'ı zapt edip bu iki bölgenin yönetimini bize teslim etti. İki ay ancak elimizde tutabildik, yerel Tatar halk, Türk subayların yönetiminde 23 Temmuzda yönetimimize karşı ayaklandı ve birliklerimiz ağır zayıt vererek Yerevan'a çekilmeye mecbur oldu.

Ayaklanma zamanında İngiliz ordu birlikleri yoktu, bu sebeple de Nakhicevanlılar baş kaldırıp birliklerimize saldırarak yönetimi elimizden aldılar.

Ufak çaptaki İngiliz birliklerinin belli bir süre daha Nakhicevan'da tutulması için hükümetimizin yaptığı tüm başvurular ve yalvarmalar boşunaydı",- diye eklemektedir.<sup>4</sup>

### Haydar Aliyev'in dönüşü

Haydar Aliyev, politbürodan uzaklaştırılıp birkaç yıl Moskova'da yaşadıkdan sonra, doğum yerine döner. Eylül 1991'de, Nakhicevan'ın en yüksek makamı olan özerk cumhuriyetin parlamento başkanlığına getirilir. Aliyev, İran ve Türkiye'yle iyi ilişkiler kurmuştu. Üç yıllık Karabağ çatışmaları zarfında Nakhicevan, birkaç sınır çatışmaları haricinde, kanlı savaşın içine çekilmedi. Aliyev'in bu konudaki rolü büyüktü.

Aliyev, Nakhicevan'da yönetime gelmeden ve Sovyetler Birliği daha yıkılmadan, Ermenistan Cumhuriyeti- Nakhicevan sınırında silahlı çatışmalar olmuştu. İdari olarak Nakhicevan'a ait olan, Ararat bölgesinde "adacığa" dönüşmüş Kârki Köyü (Tigranaşen), Ermeni güçleri tarafından 12-13 Ocak 1990 tarihinde ele geçirilmişti.

Bir hafta kadar sonra, Yeraskh-Sadarak bölgesinde, Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında meydana gelen çatışmalar esnasında Ermenistan'ın bağımsızlık mücadelesinin önde gelenlerinden Movses Gorgisyan hayatını kaybeder.

<sup>2</sup> Riçard G. Hovannisian, "Hayastani Hanrapetutyun", ["Ermenistan Cumhuriyeti"], I. cilt, I. yıl, 1918-1919, "Tigran Metz" matbaası, Yerevan, 2005, s. 259-268. 1916 yılı Rus istatistiklerine göre Müslüman halkı oluşturan Şii Tatarlar ve Sünni Türkler ile Kürtler, Yerevan'ın yedi bölgesinin üçünde çoğunluk oluşturmaktaydı. Nakhicevan'da Müslümanlar 73000, Ermeniler 33000, Şarur-Daralagyaz'da Müslümanlar 51000, Ermeniler 29000, Yerevan'da Müslümanlar 88000, Ermeniler 107000, Nor-Bayazet'te Müslümanlar 51000, Ermeniler 129000, Ecmiadsin'de Müslümanlar 42000, Ermeniler 115000, Aleksandropol'de [Gyumri] Müslümanlar 9000, Ermeniler 202000'di.

<sup>3</sup> Simon Vratsyan, "Ermenistan Cumhuriyeti", tarihsel bakış, *Hayrenik* dergisi, I. yıl, sayı 1, 1922.

<sup>4</sup> Artashes Babalyan, "Ermenistan'ın bağımsızlık tarihinden sayfalar", *Hayrenik* dergisi, I. yıl, sayı 9, Temmuz 1923.



Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanının milli güvenlik sorunları konusundaki danışmanı Aşot Manuçaryan, 1992-1993 süresinde Aliyev'le telefon bağlantısı içindeydi. Hem Ermenistan'ın, hem Nakhicevan'ın o zaman yeni bir cephenin açılmaması için kendilerine göre sebepleri olduğunu belirtmektedir. "Aliyev, o bölgenin bir nevi kralıydı. Elçibey, onu oradan uzaklaştırmayı çok isterdi, fakat bu imkânsızdı, çünkü Aliyev halkın saygısına mazhardı ve ona dokunmak zordu. Nakhicevan'da savaş olmaması Aliyev'in lehineydi, biz bunu hissettik. Bunun haricinde, Nakhicevan'ın yumuşak karnı vardı, savaş başladığı takdirde tüm bölge savaş alanına dönerdi. Biz de ikinci bir cephe açmaktan kaçınıyorduk.

Nakhicevan'da gitgide derinleşen bir ihtilaf, Türkiye'nin olası bir müdahalesi açısından büyük tehlike arz etmekteydi, özellikle, Türkiye'nin benzer müdahale adımları atmış olduğu göz önüne alındığında. Nakhicevan, farklı yardımlar arasında, Türkiye'den askeri yardım da almaktaydı. Gönüllüler adı altında Türkiye'den Nahcivan'a yedek birlikler nakledilmeye başlandı".<sup>5</sup>

Ermenistan parlamentosu başkan yardımcısı Ara Sahakyan 1992 yılı süresince Ermenistan- Nakhicevan görüşmelerine katılır. Sahakyan'ın belirttiğine göre sınırın o bölgesinde barış olması Ermenistan'ın lehineydi ve ikinci bir cephenin açılmasından kaçınmak mümkün olabildi. "Bu görüşmelerin fikri Ter-Petrosyan'ındı, görüşmelerin ayrıntılarını ve hazırlanmasını ise Manuçaryan gerçekleştiriyordu. Ermenistan yönetimi, Nakhicevan cenahını göz ardı etmemekteydi. Farklı şartlara bağlı olarak bu cephede savaşa zorlanacakları göz önüne alınmaktaydı. Bu açıdan rahatsız edici bir pot vardı. Türkiye ve Nakhicevan'ın hukuki statüsü. Askeri operasyonları Nakhicevan bölgesine taşımamız durumunda Türkiye'yi çatışmaların içine çekeceğimizin bilincindeydik. Temel siyasi yönelimimiz, Türkiye'yi pasifize edip, çatışmaya karışmasını engellemektir".<sup>6</sup>

Türkiye'nin eski başbakanı Bülent Ecevit, Hocalı'dan sonra Ermenilerin Nakhicevan'a olası saldırıları konusunda hükümeti uyararak, Nakhicevan üzerine gerçekleştirilecek herhangi bir saldırı durumunda, bunun Türkiye'ye yapılmış bir saldırı olarak kabul edileceği konusunda resmi bir deklarasyon yapılmasını talep etti. 18 Mayıs'ta, Laçın'ın ele geçirilmesiyle ilgili Türk Genelkurmay başkanlığı ve ardından hükümet toplantısı yapıldı. ABD'de tedavi gören cumhurbaşkanı Turgut Özal, Türkiye'nin de sabrının bir sınırı olduğunu açıkladı. Ardından BDT silahlı kuvvetleri komutanı, Mareşal Yevgeni Şapoşnikov'un uyarısı geldi. Karabağ ihtilafına bir devletin daha karışması durumunda "Kendimizi üçüncü dünya savaşının eşiğinde bulabiliriz".<sup>7</sup>

Ermenistan cumhurbaşkanı da 20 Mayıs 1992'de özel bir açıklama yapar. "Son zamanlarda Nakhicevan bölgesinden, sınırdaki durumu istikrarsızlaştırmaya yönelik sürekli olarak denemeler yapılmakta ve Ermenistan'ın, Nakhicevan'a karşı askeri operasyonlar başlattığı konusunda hayali rivayetler öne sürülmektedir. Tüm bunların üçüncü bir gücün telkiniyle ve doğrudan müdahale için siyasi bahane

<sup>5</sup> Manuçaryan'la yapılan görüşmeden, 29 Haziran 2006, Yerevan.

<sup>6</sup> Sahakyan'la yapılan görüşmeden, 21 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>7</sup> Независимая газета, Москва, 22 мая 1992, Гайк Демоян, "Турция и Карабахский конфликт", Ереван, 2006, с. 114-115.

yaratmak niyetiyle yapıldığı çok açıktır. Ermenistan, Ermenistan ve Nakhicevan sınırını tam anlamıyla bir güvenlik ve istikrar şeridine dönüştürmek amacıyla hemen bugün Nakhicevan'la çok taraflı bir işbirliği antlaşması imzalamaya hazır olduğunu açıklamaktadır".<sup>8</sup>

Şuşı ve Laçın çatışmaları süresince Ankara'nın dikkati Nakhicevan'a yönelikti. 1992 Mayıs'ında Aliyev, yardım ricasıyla Türkiye'ye başvurmuştu. Demirel, 25 Mayıs'ta resmi bir ziyaret için Moskova'ya gider, Rus-Türk üst düzey görüşmeleri sırasında Dağlık Karabağ'da hâsıl olan durum ana konulardan biriydi. Mayıs sonlarında, sınırın Yeraskh-Sadarak kısmında çatışmalar yoğunlaşır. Ermenistan'ın, Nakhicevan'a yönelik saldırgan niyetleri olduğuna dair Aliyev'in iddialarını Ermenistan dışişleri bakanlığı cevaplar. "Azerbaycan tarafı sınırın bu kısmında silahlı ihtilaf yaratarak üçüncü bir ülkenin müdahale olasılığını mümkün kılmaya çalışmaktadır".

Ermenistan'daki diplomatik çevrelerin temsilcileri 19 Haziran 1992'de dışişlerine davet edilip kendilerine Zangelan ve Ordubad'dan gelecek olan silahlı saldırı ihtimali konusunda bilgi verilir. Aynı günün akşamı Ter-Petrosyan televizyondan yaptığı açıklamasında. "Azerbaycan'daki aşırı radikal siyasi çevreler tarafından Ermenistan'ın güney sınırlarının işgal edilmesi ve Ermenistan ile İran arasındaki ortak sınırın ortadan kaldırılmasıyla ilgili daha önceden hazırlanmış bir plan gerçekleştirmeye başlanmıştır. Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'daki aşırı askeri aktivitesi, Meğri sınırlarında yoğunlaşan güçler ve askeri operasyonlar, benzer planların devlet politikası seviyesine yükseltilmiş olduğunu göstermektedir. Ordubad ve Zangelan bölgelerinde yoğunlaşan Azerbaycan silahlı kuvvetleri en az on mekanize bölüğü, çok sayıda batarya ve zırhlı araçlarla desteklenmiş bir şekilde Ermenistan'a saldırmaya hazır beklemektedir".<sup>9</sup>

Ter-Petrosyan'ın emriyle Meğri ve Kapan bölgelerinde olağanüstü durum ilan edilir. Birkaç ay sonra gerginlik sona erer ve Ağustostan itibaren, bir Ermenistan, bir Nakhicevan tarafında yürütülen ve altı aydan fazla süren Ermenistan-Nakhicevan görüşmeleri başlar. Manuçaryan'ın belirttiğine göre "Nakhicevan'la özel ilişkiler tesis etmiştik. Temel sorunu burada göz ardı etmek istemiyorum, karşı tarafı Aliyev temsil etmekteydi ve bu durum bize bütün bir zorluklar demeti sunmaktaydı. Aliyev'le benim aramda süren iki yıllık ilişki sürecinde ikimizden hiçbiri diğerini ne aldattı, ne de zora koştı. Aliyev'le benim aramda her gün telefon bağlantısı vardı, özel görüşmeler de oluyordu, fakat büyük bir kısmı basından gizlenmekteydi".

1992 yılında, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın ablukaya alınmasına cevap olarak Yerevan da Meğri demiryolunu kapatarak Nakhicevan'ı abluka altına alır. Azerbaycan ve Nakhicevan arasındaki yük taşımacılığı Meğri demiryolu hattı üzerinden gerçekleşmekteydi. Sahakyan'ın belirttiğine göre "İran'la problemler ortaya çıktı, çünkü Azerbaycan bölgesinde yaklaşık 3000 vagon yük toplanmıştı ve bunu, demiryolunun açılması için bahane olarak kullanıyorlardı. Meğri'yi savunmanın en basit şekli demiryolunun çalışmamasıydı. Demiryolu açıldığında

<sup>8</sup> Yazarın arşivinden.

<sup>9</sup> Yazarın arşivinden.

askeri niyetlerle kullanılabilirdi. İranlılar, demiryolunun açılması konusunda sert tavır takınmaktaydı. Biz karşı koymaya muvaffak olduk, gerekli yerlere mayınlar dahi döşendi, özellikle Ordubad bölgesine ve Azerbaycanlılar bu yolun kapalı olduğuna idrak ettiler, İranlılar ise, Nakhicevan'la irtibat sağlamak için Aras'ın sağ kıyısından paralel bir yol inşa etmeye giriştiler”.

Ablukalardan en fazla zarar gören taraf Ermenistan olduğundan dolayı, Yerevan, tüm ablukaları ortadan kaldırmak için Bakû ve Nakhicevan'a başvurur. 1992 yazı ve sonbaharında, Karabağ savaşının en yoğun döneminde dahi, demiryolları ablukasının kaldırılması konusu görüşülmektedir. “Bizim demiryolu hattımızın İcevan- Ğazakh, Ayrum-Gyumri (Gümrü), Meğri-Nüvadi (Nrnadzor) bölümlerini Azerbaycan ve tüm transit yükler için açmaya hazır olduğumuzu, karşılığında ise aynısını Azerbaycan'dan talep ettiğimizi, onların da bizim için demiryolu hatlarını açmalarını ilan ettik. Nakhicevan, enerji krizi sonuçlarını yeni-yeni hissetmeye başlamıştı, onlar bu konuda hazırlıksız olduklarından dolayı, gaz teslimi konusunda tavizkârı. Zaman-zaman gaz vermekteydiler. Ermenistan'a hiç değilse günde 5 milyon metreküp gaz verilmesini Nakhicevan garanti etmekteydi, biz ise bunun bir kısmını Nakhicevan'a ayırmaktaydık”,- diyor Sahakyan.

Öz Ermenistan bölgesi olması ve Dağlık Karabağ'la birlikte bu sorunu da halletme saatinin gelmiş olduğu düşüncesiyle Nakhicevan'da yeni bir cephe açma konusunda resmi Yerevan veya Ermenistan'ın siyasi çevrelerinde cezp edici anlar oldu mu? Ara Sahakyan'ın belirttiğine göre, 90'lı yılların başında kesin şekillenmiş benzer bir siyasi talep yoktu, fakat özel, şahsi sohbetler esnasında şikâyetler vardı. “Uygun anın oluşmuş olmasına rağmen, Ter-Petrosyan'ın Nakhicevan'ı işgal etmemesi, günümüzde siyasi gaf olarak takdim edilmektedir. Benzer tenkitler beni sevindiriyor, çünkü bu durumda hiç değilse, Azerbaycan'a karşı askeri operasyonların yönelimi ve temposuna Ter-Petrosyan'ın kara verdiği sonucunu çıkarabiliyoruz”.

Aşot Manuçaryan'ın belirttiğine göre Sovyet ordusu ve sınır muhafızlarının Nakhicevan'ı terk etmesinden sonra herhangi birinin aklından benzer düşüncelerin geçmesi maceraperestlik olarak adlandırılabilir. “Türkiye, var olan antlaşmalar ve yayınlanmayan planlarına istinaden Ermenistan için yıkıcı sonuçlar doğuracak ciddi bir tehlike yaratabilirdi. Tarihsel herhangi bir değişim bazı sorunları çözme veya çözmeme konusunda imkân yaratabilir veya yaratmayabilir. Tarihi topraklarımız konusunda herhangi bir şüphe olmamasına rağmen her sorununun kendine has anı, saati ve şekli vardır”.

Her savaş bir trajedidir, fakat her savaşın parlak tarafları, insan hikâyeleri, tepkileri ve mizahla dolu komik olayları vardır.

Aşot Manuçaryan bunlardan birini hatırlamaktadır. “Gecenin geç saatinde karşılıklı atışma başlayabilirdi ve Aliyev beni arayıp bulamayabilirdi. Bu durumda evimize telefon yağmaktaydı. Bir keresinde annem ahizeyi kaldırır, o zamanlar demiryolu hatları üzerinden bağlantı gerçekleşmekteydi ve uzaktan gelen bir ses duyulur.

- Aşot'la görüşebilir miyim?- diye sorar ses Rusça olarak.
- Aşot evde değil.

- Kim konuşuyor?

Annem, Rusya'daki arkadaşarımdan birinin aradığını düşünerek

- Lena,- der.

- Merhaba Lena teyze, Aliyev konuşuyor. Burada sınırda karşılıklı ateşe başlamışlar, acilen ateşkes yapmamız lazım. Aşot'a söyleyin Ermenistan tarafından ateşi kessinler.

- Eve gelir gelmez söylerim,- diye cevaplar annem.

- O halde, bizim taraftan ateşi kesmeleri için emir vereceğim,- der, Nahcivan önderi.

Aliyev, ilerlemiş saate rağmen Ter-Petrosyan'ı arayarak Manuçaryan'a erişemediğini, fakat Lena teyzeyle ateşkes yapma konusunda anlaşmalarını söyler. Ter-Petrosyan,- Lena teyzeyle anlaşmazsa sorun yok, ben hemen ateşin kesilmesi için emir veririm,- der. Ertesi gün tüm cumhurbaşkanlığı görevlileri gülmekten kırılıyordu”.



Abulfaz Elçibey

## On dokuzuncu bölüm

# İktidar savaşı ve görüşmeler

### Yollar Roma'ya çıkıyor

Tahran'ın arabuluculuğunun başarısızlığa uğramasından sonra, birkaç ülke ve örgüt geçici ateşkes sağlamaya çalışır. Özel görevli elçi Davit Şahnazaryan, aracılardan birden fazla olması, özellikle de aracılardan rekabet olduğu zaman sürecin aktifleştiğini fark eder. "AGİT haricinde, çok sayıda arabulucu vardı ve görüşmeler birkaç yönde sürmekteydi. Rusya, biri dışişleri, diğeri ise savunma bakanlığı üzerinden aynı anda iki arabuluculuk misyonu gerçekleştirmekteydi. Kazakistan'ın arabuluculuğu vardı, ayrıca Ermenistan ve Azerbaycan arasında da ikili görüşmeler yapılmaktaydı".<sup>1</sup>

1-5 Haziran 1992 tarihlerinde Minsk Grubu'na üye devletlerin oturumu vardı ve bu oturumda Minsk Kurulu'na gidecek olan yol hazırlanacaktı. Azerbaycan ve Ermenistan heyetleri Roma'ya gider, Karabağ tarafı ise oturuma katılmayı reddeder.

Georgi Petrosyan başkanlığındaki Dağlık Karabağ Cumhuriyeti parlamentosu heyeti, Haziran başında Minsk Kurulu başkanı Mario Rafaelli tarafından İtalya'nın Moskova elçiliğinde kabul edilir. Amaç, Karabağ heyetini diğer Roma görüşmelerine katılmaya ikna etmektir. Parlamento basın hizmetleri başkanı Geğam Bağdasaryan bu görüşmelere katılıp, konuşmaları kaydetmişti.<sup>2</sup>

"Georgi Petrosyan – Bizi tereddüde düşüren ilk şey davetin yaklaşımıdır. Bize birkaç metin göndermişler ve bu metinlerde bizi gözlemci, cemaat temsilcisi veya seçilmiş temsilciler olarak görüyorlar. Birbirini anlamama, yanlış anlama durumu da buradan başlamaktadır. ABD ve Fransa elçiliklerinden gelen telgraflar birbirinden biraz farklı. Biz devlet inşa ediyoruz, parlamento kurduk, bugün saldırgan Azerbaycan'la savaş halindeyiz, cemaat olarak takdim edilmemiz mümkün değil. Parlamentomuzda, Azerbaycanlı

<sup>1</sup> Şahnazaryan'la yapılan görüşmeden, 15 Mart 2006, Yerevan.

<sup>2</sup> "Gnal, te chgnal Hrom kam bolor chanaparhneri che, vor Hrom ein tanum", ["Roma'ya gitmek mi, gitmemek mi veya bütün yollar Roma'ya gitmez"], No 6, "Analitikon", Haziran, 2009.

azınlıklar için de yer ayırdık. Azerbaycanlılar seçimlere katılmayıp yerleşim yerlerini askeri üslere çevirdiler, biz de, toprağımızı ve namusumuzu korumak için silaha sarılmaya mecburduk.

**Mario Rafaelli** – Sizi, diğer devletler gibi davet edemeyiz. Şu anda seçilmiş temsilcilerle görüşme yapmam zaten onları tanıyor olmamı kanıtlamaktadır, fakat bu durum size otomatikman uluslar arası statü veriyorum anlamına gelmez. Siz ilgili taraf olarak davet edilirsiniz. Mevcudiyetiniz, çalışmaların gidişatına etki yapacaktır, başkan vasıtasıyla öneriler sunabilirsiniz. Yanıma oturabilirsiniz.

**Georgi Petrosyan** – Biz bu ihtilafı Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir çatışma olarak görmemekteyiz. Bu ihtilaf, hürriyete kavuşmak isteyen Dağlık Karabağ ve saldırgan Azerbaycan arasındadır. Bir savaş yöntemi olan ablukadan daha bahsetmiyorum, yıkılmış köylerimiz ve kayıplarımızdan da bahsetmiyorum. Referandumumuzdan sonra gözlemci veya cemaat temsilcisi olarak kurul çalışmalarına katılamayız.

**Mario Rafaelli** – Katılmadığınız takdirde sizi görüşmeleri engellemekle suçlayacaklardır. Sonuçlar kötü olur. Laçın ve Şuşi'nin işgali ve koridorun açılması patlamaya hazır bir durum oluşturdu. Azerbaycan ve Türk tarafı, kurul gerekmez, eski duruma dönmek gerekir demek için kullanıyor bunu. Koridor yokken biz Ağdam'daydık, bombalar altında. Bir şeyi kesin olarak bilmek istiyorum, bağımsız devlet olarak statünüz kabul edilirse katılabilir misiniz?

**Georgi Petrosyan** – Halkımızın kaderini belirleme konusunda karar verici rol oynama hakkımız var bizim. Ben şu anda devletin tanınmasından konuşmuyorum.

**Mario Rafaelli** – Peki, ilgili taraf derken...

**Georgi Petrosyan** – Biz savaştan tarafız. İlgili taraf Ermenistan'dır.

**Mario Rafaelli** – Sizin ve Dağlık Karabağ'daki Azerbaycanlıların davetiyesi, bana verilen yetki belgesiyle uyumludur. AGİT bakanlar konseyi ve tüm bakanlar, kurulun 11 üye ülkesinin bulunması ve Dağlık Karabağ'ın seçilmiş ve diğer temsilcilerinin, başkanlık eden tarafından ilgili taraf olarak davet edilmesi konusunda hemfikirdir. Sizi Dağlık Karabağlı Azerbaycanlılardan ayıran bu yaklaşımdır, çünkü sadece siz seçilmiş temsilcilersiniz. Bu ayırım da sizin özel statüye sahip olduğunuzu vurgulamaktadır. Seçilmiş temsilciler demek, seçimlerin yapılmış olduğunu kabul etmek demektir. Uluslar arası hukuk açısından, seçimlerin yeni bir devletin yaratılmış olduğu sonucunu otomatikman göstermektedir. Bizim önerilerimiz sizin duruşunuza uygundur. Yapamayacağımız tek şey, sizi bağımsız devletin temsilcileri olarak kabul edebilmektir. Ülkeniz uluslar arası tanınma sağlamamıştır. Katılmazsanız, sesiniz duyulmaz ve Ermenistan sizi temsil eder, bu ise doğru değildir, rakipleriniz, başarısızlığın kabahatini size yükleyeceklerdir.

**Georgi Petrosyan** – Veto hakkımız var mı?

**Mario Rafaelli** – Evet, fakat bunu "haykırma" gerekmez".

**Georgi Petrosyan**, Haziran sonunda Yerevan'da Rusya'nın Ermenistan temsilcisi Vladimir Stupişin tarafından da kabul edilir. Stupişin de "askeri

çabaları diplomasiyle paralel yürütme"nin gerekliliğine önem vermektedir. "Karabağlılara, Minsk Grubu çerçevesinde yapılan görüşmeler dâhil, ulaşılabilecekleri tüm görüşmelere katılmaları ve herhangi bir şeyin hoşlarına gitmemesi durumunda kapıyı çarpmamaları, yorucu, uzun süreli, hatta bıktırıcı çalışmalara, tartışmalara ve bürokratlarla, rakip tarafın temsilcilerinin diplomatik demagojilerine alışmaları, kışkırtmalara kulak asmamaları öğüdünü verdim",- diye yazmaktadır Stupişin.<sup>3</sup>

Davit Şahnazaryan, "Evet, Karabağlılar epeyi büyük zorluklarla Roma görüşmelerine gidiyorlardı. Bunun başlıca sebebi ise, 24 Mart 1992 tarihinde AGİT bakanlar kurulunun kabul etmiş olduğu belgede "seçilmiş ve diğer temsilciler" formülasyonuydu. Lakin biz, bunun ciddi bir şey olmadığını ispatladık, çünkü Dağlık Karabağ yöneticilerinin aksine, Nizami Bahmanov (Şuşi belediye başkanı) seçilmiş değildi. İkincisi, esas sorunun ateşkesin sağlanması olduğundan dolayı, Bahmanov'un taraf olamayacağı aşikârdı. İhtilafın gerçek konfigürasyonu, iki askeri ve üç siyasi taraftan müteşekkildi. Karabağlılar bu argümanları dinleyip Roma'ya gitti",- diye anlatmaktadır.

15-20 Haziran arasında ikinci, 29 Hazirandan 6 Temmuz'a kadar ise üçüncü Roma görüşmeleri yapılır. Karabağ heyeti, Roma'da yaptığı açıklamada, Azerbaycan Milli Ordusu'nun saldırısı sonucunda Dağlık Karabağ'da ölüm kalım durumunun hâsıl olduğunu, 20'den fazla yerleşim yerinin kundaklanmış, yüzlerce sivilin ölmüş ve yaralanmış, on binlerce insanın evsiz kalmış olduğunu belirtmiştir. "Azerbaycan'ın bu saldırganlığı, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti temsilcilerinin Roma'ya geldiği gün meydana gelmiştir. Azerbaycan'ın bir önceki saldırganlığı ise 12 Haziranda, AGİT ve Dağlık Karabağ Cumhuriyeti yöneticilerinin Moskova'da, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin katılımıyla (sürece) ilgili görüşmelerde bulunduğu gün vuku bulmuştu. Azerbaycan Milli Ordusu'nun saldırganlığı ve barbarca operasyonları Minsk Grubu tarafından telin edilmediğinden dolayı, heyetimiz, Roma'da kalmasının imkânsız olduğunu kabul etmektedir".

Roma görüşmelerinin beş safhası boyunca kanlı askeri operasyonlar sürmekteydi. Mayıs ayındaki yenilgilerden sonra kendini toparlayan Azerbaycan ordusu Şahumyan ve Martakert bölgeleri ile Ermenistan Cumhuriyeti sınırları dâhilindeki Ardsvaşen'i işgal etmeye muvaffak olur. Haziran ortalarından sonra, Şahumyan Bölgesi ve Martakert'in kuzeyindeki köyler işgal edilirken ikinci Roma görüşmeleri yapılmaktaydı. "Birinci Roma görüşmeleri sırasında, Azerbaycan heyetinin talebi üzerine Şuşi ve Laçınle ilgili maddeler gündeme alınırken, diğer görüşmelerin gündem maddeleri Şahumyan ve Martakert oldu. AGİT, yığılmış sorunların çözümü ve ihtilafın genişlemesini önlemek yerine sadece çatışma çizgisinde meydana gelen değişikliklere tepki göstermeye başlamıştı",- diyor Zolyan.<sup>4</sup>

31 Haziran'dan 5 Ağustos'a kadar Roma'da dördüncü görüşme yapılır. Dağlık Karabağ temsilcisinin ilk konuşmasından sonra Azerbaycan heyeti

<sup>3</sup> Владимир Ступишин, "Моя миссия в Армению, 1992-1994, воспоминания первого посла России", Академия, Москва, 2001, с. 34.

<sup>4</sup> Zolyan'la yapılan görüşmeden, 8 Nisan 2006, Yerevan.

oturumu terk eder, Türkiye temsilcileri de onu takip eder. Rafaelli'nin kendilerini sadece ilgili taraf olarak takdim etmesine protesto olarak 3 Ağustos görüşmelerinde Dağlık Karabağ temsilcileri görüşmeleri terk eder. 7-10 Eylül tarihlerinde yapılan beşinci Roma görüşmesi resmi nitelik taşımamaktaydı. Böylece, görüşmeler bir sonuca ulaşmadan son bulur ve Minsk Kurulunu davet etme denemeleri başarısızlıkla sonuçlanır.

İtalya bu görüşmelere 2 milyon dolar harcar. O zamanlar için bu büyük miktardı, özellikle bu ülkenin ABD, Rusya veya Türkiye gibi Karabağ ihtilafı bölgesinde hayati çıkarları olmadığı göz önünde bulundurulduğunda. Mozambik ihtilafının düzenlenmesi konusunda önemli başarılar elde etmiş olan Mario Rafaelli tenkitlere uğrar.

Katılımcıların hatırladığına göre, beş Roma görüşmeleri enteresan ve bazen de mizahi olaylarla doluydu. Bu olaylardan birini Suren Zolyan şöyle anlatmaktadır. "Dağlık Karabağ heyeti Roma'ya ilk geldiğinde biz onları karşılayıp otele yerleştirdik. Ertesi günü kahve içerken Azerbaycan heyeti başkanı Nadir Mehdiyev'e "Her yerde Karabağlıların sizin vatandaşınız olduğunu söylüyorsunuz, neden dün gece havaalanına, karşılamaya gitmediniz" dedim. Mehdiyev, oturma öncesinde, kendilerine haber verilmediğinden dolayı vatandaşlarını karşılamaya gidemedikleri için şikâyetinde bulundu. Dahası, onları neden Ermenistan heyetinin otele yerleştirip, Azerbaycanlıların kaldığı otele yerleştirmedikleri için de şikâyet etti".

1992 yazı, Karabağ tarafı için tüm savaş sürecindeki en ağır zamanlardı. Arabulucular, savaşı durdurmaya veya bir haftalığına, bir aylığına, mümkün olduğu kadarlığına geçici bir ateşkes sağlamaya çalışıyorlardı. Savaş alanındaki mevcut durum, görüşme sürecini doğrudan etkilemekteydi.

Dağlık Karabağ dışişleri yardımcısı bakanı Masis Mayilyan şöyle hatırlamaktadır. "1992 yılında savaşta yenilip, bölgeler kaybederken bizi pek saymıyorlardı. 1993 yılında, savaş alanında inisiyatif bizim tarafımızdayken ve güvenlik sahası oluşturulurken, Azerbaycan, ikili anlaşmalara yatkındı. Askeri ve görüşme süreçleri paralel süreçlerdi, fakat birinin diğeri üzerinde etkisi vardı. İlginç bir olayı belirteyim. Eylül 1992'de, Dağlık Karabağ bölgesinin fiili olarak sadece yarısı kalmışken Rafaelli, AGİT başkanı Josef Moravçik'e bir mektup yazarak, görüşme metası yok olurken görüşmelere nasıl devam edeceklerini sorar".<sup>5</sup>

Rusya, 1992 yazında askeri harekâtlara son verilmesi için birkaç öneri yapar, fakat üç taraftan herhangi biri ya zamanında cevap vermemekte, ya da ön şartlar öne sürmekteydi.

Kan akıtılmasına son vermeye yönelik Vladimir Kazimirov'un denemeleri, esasen Bakû tarafından baltalanmaktaydı. Minsk Grubu, 5 Ağustosta Rusya'nın arabuluculuğunda, taraflara askeri harekâtlara 60 günlüğüne ara verme önerisinde bulunur. Yerevan ve Stepanakert hızlı bir şekilde onay verir. 30 günlük ateşkesin önerildiği ilk seferinde olumlu cevap vermiş olmasına rağmen, Elçibey'in onayının gelmesi aylar sürer.

<sup>5</sup> Mayilyan'la yapılan görüşmeden, 20 Haziran 2006, Stepanakert.

Yazın son günlerinde Kazakistan tekrar hareketlenir. Nursultan Nazarbayev'in arabuluculuğu ve Kazakistan dışişleri bakanının katılımıyla Almatî'de, Ermenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanları arasında görüşmeler yapılır. İmzalanan memorandumla taraflar, güç kullanımıyla sorunun çözümünün kabul edilemez olduğunu bir kere daha teyit ederek, askeri operasyonları, 1 Eylül'den başlayarak 60 günlüğüne son verme konusunda anlaşılırlar.

Şahnazaryan'ın kanısına göre Nazarbayev'in arabuluculuğunun iki nedeni vardı, birincisi, 1991 Eylülündeki görüşmelerde Kazakistan vardı, ikincisi ise, Elçibey, aktivite göstermesi için gizlice Nazarbayev'e başvurmuştu, çünkü AGİT Minsk Grubu sürecinden farklı olarak, Kazakistan'ın arabuluculuğu Ermenistan ve Azerbaycan arasındaydı.

"Rafaelli, 1992 yazında, ön şartlar olmadan ateşkes tesis edilmesi için Minsk Grubu namına taraflara mektup gönderir. Ermenistan ve Karabağ hemen, Azerbaycan ise ancak Aralıkta cevap verir. Bakû sadece askeri çözüm peşindeydi ve Elçibey, Nazarbayev'in arabuluculuk yapmasını önerir. Neden? Birincisi, Rafaelli'nin cevap vermediği önerisini gölgede bırakmak, ikincisi ise, bir kere daha Karabağ'ın katılımı olmadan bir şeyler yapmayı denemek. Öncelikle, Nazarbayev'in arabuluculuğunun uzun süremeyeceğini düşünerek, ikincisi, gerçekten de ateşkes istediğimizden dolayı, üçüncüsü ise, sorunu barışçıl yollardan çözme konusundaki siyasetimizi göstermek için kabul ettik. Kazakistan'ın arabuluculuğuyla elde edilmiş olan ateşkesi Azerbaycanlılar ihlal etti ve bunun sonucunda bu arabuluculuk başarısızlığa uğradığında Elçibey, çaresiz kalıp Rafaelli'ye onay verdi",- diyor Şahnazaryan.

### Dağlık Karabağ'da iktidar mücadelesi

1990-1992 yıllarında Ermenistan, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan'da üç farklı ideolojiye sahip güçler iktidardaydı. Azerbaycan'da Komünistler ve başkan Ayaz Mütalibov, 1992 ilkbaharına kadar iktidarı ellerinde tutmaya muvaffak olmalarına rağmen, Ermenistan'da 1990 Ağustosundan başlayarak ülke yönetimini HHŞ (*Hayots Hamazgayin Şarjum*, Ermeni Milli Hareketi, EMH) gerçekleştirmekteydi. Tanınmamış, fakat özerk askeri-siyasi unsur olan Dağlık Karabağ'da durum farklıydı. 28 Aralık 1991 tarihinde yapılan parlamento seçimleri sonucunda Taşnaksutyun yönetime gelmişti ve HHŞ ile Ter-Petrosyan kendileriyle ciddi fikir ayrılığı içindeydi. 1992 yılının Ağustos ayına kadar Dağlık Karabağ'da iki başlı bir yönetim hüküm sürmekteydi. Parlamento başkanlığı Taşnak'tı, yürütme organı ise, Yerevan'la işbirliği yapanların, Ter-Petrosyan'ın sözleriyle, "HHŞ'nin yerel ağı"nın elindeydi.

6 Ocakta Dağlık Karabağ parlamentosunun ilk oturumu yapıldı, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin bağımsızlık bildirgesi kabul edilir. 8 Ocak oturumunda, 33 yaşındaki Artur Mikirtçıyan parlamento başkanı, Georgi Petrosyan ise başkan yardımcısı seçilir. Oleg Yesayan yeniden başbakan olarak kalır.

Samvel Şahmuradyan'ın günlüğünde belirttiğine göre, esas mücadelenin HHD (*Hay Heğapokhakan Daşnaksutyun*, Ermeni Devrimci Federasyonu,

EDF) ve HHŞ, yani Artur Mikırtıçyan ve Robert Koçaryan arasındaydı. “Koçaryan, Ermenistan yönetimi ve HHD arasında ciddi çelişkiler bulunduğundan dolayı Dağlık Karabağ’da Daşnak başkan seçmenin doğru olmadığını, Ermenistan ve Dağlık Karabağ Cumhuriyeti arasında uyumsuzluk meydana gelebileceğini belirtti. Yarın-öbür gün Ermenistan’da Daşnakların yönetime gelmesi durumunda, HHŞ yönetim kurulu üyesi olmasına rağmen kendisinin, Daşnaksutyun üyesinin Artsakh’ta başkan seçilmesi için çağrıda bulunacağını ekledi”.<sup>6</sup>

Parlamento başkanlığı, ezici çoğunlukla Daşnak olup, yardımcılığına aynı partiden Georgi Petrosyan seçilir. HHD, başkanın birinci yardımcısı koltuğuna Koçaryan’ın oturmasını çok istemekteydi, fakat Koçaryan, “Ben hiçbir zaman Artur Mikırtıçyan’ın yardımcısı olmam” diyerek kesinlikle reddetti. İki gün boyunca, başkanın birinci yardımcısı makamını kabul etmesi için Koçaryan’ı ikna etmeye çalışıyorduk. HHD ve HHŞ yöneticilerinin, kendi parti çıkarlarını kollamaları yüzünden suni olarak ikilik yarattıkları Karabağ Hareketi’nde birliği korumak konusunda endişeliydik. Her halükârda, ortak çabayla üçüncü günü Koçaryan’ın direnci kırılabilirdi”,- diye yazmaktadır Dağlık Karabağ parlamentosu milletvekillerinden Murad Petrosyan.<sup>7</sup>

Lakin parlamento üyeleri Koçaryan’a “ret” oyu verir. Dağlık Karabağ’ın ilk parlamentosunun var olduğu tüm süre boyunca, başkan birinci yardımcısı makamı boş kalır. Artur Mikırtıçyan’ın 14 Nisan 1992’te evinde gizemli şartlarda trajik ölümünden (öldürülmesinden) sonra, parlamento başkanının birinci yardımcısının koltuğu boş olduğundan, başkanın görevlerini Georgi Petrosyan üstlenir.

Ermenistan yönetimi “Artur Mikırtıçyan’ın öldürülmesi haberini derin acıyla karşıladığını” bildirir. Yapılanı, “milli kurtuluş mücadelesi içinde olan halkın gücünü parçalamaya ve panik yaratmaya yönelik haince bir cinayet” olarak niteler. Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan tarafından 17 Nisanda Ermenistan’da yas ilan edilir. Üçüncü cumhuriyette ilk defa olarak bayraklar yarıya indirilir.<sup>8</sup>

Büyük devletler de Mikırtıçyan’ın trajik ölümüne değindiler. ABD ve Fransa cinayetten dolayı üzüntülerini bildirdi. “Kimliği belirsiz” kişiler tarafından gerçekleştirilmiş olan cinayet Rusya dışişleri bakanlığını rahatsız etmişti. “Dağlık Karabağ’ın Azerbaycanlı ve Ermeni vatandaşlarının yersiz kurbanları zincirine eklenen yeni bir halka olan bu kalleşçe hareket Rusya tarafından kesinlikle telin edilmektedir”.<sup>9</sup>

Artur Mikırtıçyan’ın ölümü (öldürülmesi) neticesinde iç siyasi gerginlik devam eder. Ter-Petrosyan’ın, HHD’ya karşı ıslah olmaz bir hoşgörüsüzlüğü vardı. Birinci cumhurbaşkanı ve HHD arasındaki gerginlik dalgası Ermenistan’dan Dağlık Karabağ’a ulaşmaktaydı.

3-5 Haziran 1992’de, üç gün zarfında, parlamentoda bir dizi görüşmeler yapılır, fakat ne Georgi Petrosyan, ne de Robert Koçaryan başkan seçilebilmek için gerekli oyları elde edemez.

1992-1993 yıllarında Dağlık Karabağ Cumhuriyeti parlamentosu basın hizmetleri başkanlığı yapmış olan Geğam Bağdasaryan, bu oylamalardan birini bugün gibi hatırlamaktadır. “Artur’un ölümünden sonra yardımcısı Georgi Petrosyan vekâleten görevi devraldı. Kaç defa başkan seçme denemesi yapılmasına rağmen hiçbiri kazanamıyordu. Ne Petrosyan vekillikten başkanlığa geçebiliyor, ne de Koçaryan seçilebiliyordu. Petrosyan, istifasına kadar da vekil olarak kaldı. Oylamalardan biri esnasında Koçaryan bir türlü seçilmiyordu, hâlbuki ona destek olmak için Ermenistan’dan büyük bir heyet gelmişti. Hiçbir argüman etki yapmıyordu. Nihayet Vahan Şirkhanyan “ümitsizce” son argümanı ortaya koydu, “bizim adayımızı seçmezseniz, un sevkıyatı zan altında kalır”.<sup>10</sup>

Dağlık Karabağ’da süregelen iktidar mücadelesi Savunma Komitesi’nin (SK) kurulmasıyla sonuçlanır. 14-15 Ağustosdaki parlamento ve bakanlar kurulunun ortak oturumunda SK’nin kurulmasına karar verilir. Bu adım, Azerbaycan’ın geniş çaplı askeri operasyonlarına ortak cepheyle karşı koyma gerekliliğinden doğmaktaydı. Robert Koçaryan, SK’nin başkanı olarak seçilir ve başbakanın görevlerini de üstlenir.

1992 Ağustosundaki o günleri Koçaryan şöyle aktarmaktadır. “Olaylar ürkütücüydü. Azerbaycan kuvvetleri Dağlık Karabağ’ın %48’ini işgal etmişti, çok büyük sayıda kaçaklar vardı, şaşkınlık içindeki parlamento oturumları esnasında karar alamıyordu. İki veya üç çözüm önerisi getirdim ve kabul edilmesi durumunda daha sonraki tüm operasyonların sorumluluğunu üstlenmeye hazır olduğumu belirttim. Planım şöyleydi. Sıkıyönetim ilan etmek ve SK kurmak. 30-40 dakikada kelimesi kelimesine kabul edildi”.<sup>11</sup>

İstifa etmiş olan başbakan Yesayan, SK’nin kurulmasını bir ehemmiyet olarak kabul etmektedir. “Üç kuruluş oluşmuştu. Hükümet, parlamento ve öz savunma güçleri, yani askeri idare. Üç kuruluşun iktidar imkânlarını ve Ermenistan-Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ilişkilerini netleştirilme gerekliliği vardı, bu ise SK’nin kuruluşunu gerektirmekteydi. Hem ordu, hem de siyasi güçler tarafından azami tanınan ve kabul edilen biri gerekiyordu. Koçaryan, böyle bir kişilik olarak çoktan şekillenmişti”.<sup>12</sup>

SK’nin kuruluşunun iki temel niyeti vardı, iç güçleri bir elde toplamak, Ermenistan yönetimiyle bağı sağlamak. Ermenistan’daki yönetimle yakın ilişki içinde olup, işbirliği yapabilecek ve destek elde edebilecek yeni bir yapı kurma gerekliliği doğar. “Seçi, Koçaryan’ın adaylığı üzerine yoğunlaştı. Ter-Petrosyan da Koçaryan’ın adaylığını desteklemekteydi. HHD de kabul etti”,- diyor Boris Aruşanyan.<sup>13</sup>

<sup>6</sup> Samvel Şahmuradyan, “Hiçbir şeyi unutmamak”, “Ti So grafiks”, Yerevan, 2005, s. 90-91.

<sup>7</sup> Мурад Петросян, “Из истории Карабахского движения”, газета *Что делать*, Степанакерт, # 7, 2002 г.

<sup>8</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* (Ermenistan Cumhuriyeti) gazetesi, Yerevan, sayı 73, 15 Nisan 1992.

<sup>9</sup> Aynı.

<sup>10</sup> Geğam Bağdasaryan, “Sevgili Artur...” veya bunların hepsi olmuştur, olmuştur”, *Analitikon* dergisi, sayı 2, Şubat 2009.

<sup>11</sup> Thomas de Waal, op. cit., p. 196.

<sup>12</sup> Yesayan’la yapılan görüşmeden, 27 Mart 2006, Yerevan.

<sup>13</sup> Aruşanyan’la yapılan görüşmeden, 12 Haziran 2006, Stepanakert.



Georgi Petrosyan'a göre, SK'nin başkanı olarak Koçaryan'ın seçilmesinin nedeni, Yerevan tarafından desteklenmesiydi. Petrosyan, SK'nin kurulması için iki sebep belirtmektedir. "Birincisi, geniş çaplı bir savaş başlamıştı ve biz her şeyi, toprak, hayat ve vatanı kaybedebilirdik. Bu açıdan bakıldığında tüm güçleri toplayıp birleştirmek gerekliydi. Güçlerin bir tek vücutta toplanması kararı doğrudur. İkincisi ise, devletin hukuki temellerini korumak gerekiyordu, savaşa paralel olarak devlet kurulacaktı".<sup>14</sup>

SK, 7 üyeden meydana gelmişti ve bu üyelerin sadece ikisi parlamentodandı. Karen Baburyan, SK'nin parlamentoyla olan bağı, parlamentoda savunma komisyonu başkanı olan Valeri Balayan ise parlamentonun orduyla bağı sağlamaktaydı. Aruşanyan, Koçaryan'ın birinci yardımcısı olarak tayin edilir. SK'nin diğer üç üyeleri, silahlı kuvvetler bakanı Serj Sargısyan, ordu komutanı Samvel Babayan ve polis güçleri yöneticisi Armen İsağulov'du.

Dağlık Karabağ'da HHD'un iktidarının sınırlandırılmasına paralel olarak, SK'nin askeri kanadını teşkil eden 27 yaşındaki Samvel Babayan günden güne güçlenmekteydi. "SK'nin başkanı Koçaryan hem asker, hem siyasi çevreler tarafından kabul görmekteydi. Ekonomi sorunlarını kendisi düzenlemekteydi. O dönemlerde HHD ile sorunlar vardı, fakat HHD ciddi etki olanaklarından mahrumdu. Koçaryan, tamamen duruma hâkimdi. Tüm kararlar SK'nde alınıyordu. Askeri operasyonların ayrıntılarıyla ilgili ise SK'nin tüm üyelerine değil, sadece Koçaryan'a bildiriyordum", - diyor Babayan.<sup>15</sup>

<sup>14</sup> Petrosyan'la yapılan görüşmeden, 17 Haziran 2006, Stepanakert.

<sup>15</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

## Yirminci bölüm

### Elçibey'in geçici başarısı

Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra gerçekleştirilen ilk başkanlık seçimlerinden önce de Abulfaz Elçibey fiili olarak ülkenin başkanıydı. Halk Cephesi'nin lideri, yürütme organı binasına taşınıp, geçici İsa Gambar hükümetinin tüm kararlarının görüşmeleri ve kabulüne katılmaktaydı.

Amerikalı gazeteci Thomas Goltz'un hatırladığına göre garip seçimlerdi bunlar. Güvenlik gerekçeleriyle ön seçim mitingleri ve gösterileri yasaklanmış olduğundan, başkan adayları televizyon ekranlarından oy mücadelesi vermekteydi. Gerçek ismi olan Abulfaz Aliyev adıyla seçim mücadelesine giren Elçibey, ekranda ilk görünen kişiydi. Karabağ'ın, Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu tekrarlayıp, uluslar arası kuruluşların çabalarıyla komşu Ermenistan'la geniş çaplı bir savaşın içine çekilmekten kaçınarak barışçıl bir çözüme ulaşabilecekleri ümidini beyan etti. Lakin kendi fikrine göre savaş kaçınılmaz olacağından, Azerbaycan'a ordu gerekiyordu. Diğer beş adaydan Tamerlan Çarayev, Etibar Mamedov, Yağub Mamedov, Rafik Abdullayev ve İlyas İsmayilov genelde Halk Cephesi'ne yakın duran kişilerdi ve bu yüzden söyleyecek fazla bir şeyleri yoktu. Parlamento'nun başkan yardımcısı ve Halk Cephesi üyesi Çarayev'in, mantık açısından Elçibeyi desteklemesi gerekiyordu. Lakin kendisini seçim mücadelesine iten sebepleri televizyon ekranından takdim edemedi. Çarayev, seçim mücadelesinden çekildi.

Milli Bağımsızlık Partisi önderi Etibar Mamedov, hemen tüm yayın süresini kullanmasına rağmen seçim öncesinde adaylıktan çekildi. Kısa süreliğine Azerbaycan'ın önderliğini yapmış olan diğer Mamedov ve Abdullayev ile İsmayilov sonuna kadar kalıp seçimlere katılmalarına rağmen çok az oy elde ettiler. Az tanınan bir bilim adamı olan Nizami Suleymanov son anda adaylığını koyarak, geçen on yıllar ve geçmiş yönetimler döneminde Azerbaycan'ın soyulmuş olmasına rağmen ülkenin zengin, çok zengin bir devlet olduğu konusunda seçmenleri ikna etmeye çalışıyordu.

Azerbaycan'ın büyük yer altı zenginliklerine sahip olmasından dolayı da önemli ihtiyaç maddelerinin fiyatını bin misli indirme sözü vermekteydi. Tahminen bu boş vaatler Suleymanov'a %30 oy sağladı.

7 Haziran 1992'deki Azerbaycan başkanlık seçimlerinde, Halk Cephesi önderi Abulfaz Elçibey, oyların % 60'ını elde ederek zafer kazanır.<sup>1</sup>

Elçibey'in, başkan seçildikten sonraki Karabağ tasarısı, Karabağ'dan tüm Ermenileri kovmak olmuştur. Bu görev, kendi düşüncesine göre milli ordunun yardımıyla gerçekleştirilebilecekti.<sup>2</sup>

"Bu yılın Ekimine kadar Karabağ'da bir tek Ermeni dahi kalmış olursa, Azerbaycan halkı beni Bakü meydanında darağacına çıkarsın",- diye söz vermekteydi halkına.<sup>3</sup>

Farklı zamanlarda ise Stepanakert'te çay içecek veya ayaklarını Sevan Gölü'nün sularında yıkayacak olmasıyla övünmekteydi. Rus yanlısı Mutalibov'a karşı Elçibey, Rus düşmanı ve Türk yanlısıydı. Moskova'da katıldığı görüşmelerde dahi Rusça konuşmaktan imtina edip tercüman vasıtasıyla konuşuyor, İran karşıtı görüşlerini saklamıyor ve Tebriz'i birleşik Azerbaycan'ın başkenti olarak kabul ediyordu. Başkanlık seçimlerinden daha beş gün geçmeden, 12-15 Haziran arasında Azerbaycan silahlı kuvvetleri geniş çaplı bir saldırıyla tüm Şahumyan bölgesi ile Askeran ve Martakert bölgelerinin birkaç yerleşim yerini kontrolü altına alır. Ermenistan cumhurbaşkanı, bu karşı saldırının haberini Brezilya'nın Rio de Janerio şehrinde alır.

Ter-Petrosyan'ın 13 Haziranda yayınlanan deklarasyonunda, "Ermenistan, Azerbaycan'ın saldırılarını kesin bir dille protesto edip, Dağlık Karabağ'a karşı başlatılan geniş çaplı saldırıyı durdurup yeni insani kayıplarının ve yıkımın önünü almak için uluslar arası topluma acil önlemler alınması çağrısında bulunmaktadır. Ermenistan'ın, Azerbaycan'ı dizginlemek için uluslar arası baskının gecikmesi durumunda, Dağlık Karabağ halkının hakları ve güvenliğini sağlamak için kesin ameliyeler ve gerekli yardım ve desteği sağlamaktan başka çaresi kalmayacaktır". Ter-Petrosyan, başkan Bush ve başbakan Demirel'le görüşür.<sup>4</sup>

Azerbaycan'ın saldırısı beklenmedik değildi. Dağlık Karabağ Cumhuriyeti Savunma Komitesi başkanı Serj Sargısyan şöyle açıklamaktaydı. "Düşmanın er veya geç benzer bir saldırı gerçekleştireceğini biliyorduk. Hazırlıksız olduğumuzu söylemek pek doğru olmaz. Geniş çaplı bu güce karşı koymaya maalesef muvaffak olamadık. Yaklaşık bir hesapla, saldırıya 150 zırhlı araç ve birkaç bin asker katılmaktaydı. BDT ordusundan büyük miktarda araç verilmişti Azerbaycan'a". Yenilginin diğer bir sebebini Sargısyan şöyle açıklamaktadır. "Şuşi ve Laçin'den sonra sanki bir bayram havası esmekteydi, çoğu kişi, savaşın kendi paylarına düşen kısmının sona ermiş olduğu ve devamını yeni gelenlerin, askere alınanların getireceğini düşünüyordu".<sup>5</sup>

<sup>1</sup> Elçibey'in gerçek ismi Aliyev olup daha sonra Elçibey olarak değiştirilmiştir. Bakü devlet üniversitesi tarih fakültesinde hocalık yaptığı yıllarda Sovyet karşıtı hareketlere katılmasından dolayı 1975 yılında KGB tarafından tutuklanarak bir buçuk yıl hapis yatar. 2000 yılında, 62 yaşındayken vefat eden Elçibey, Şehitler ağaçlı yolunda gömülmüştür.

<sup>2</sup> Thomas Goltz, op. cit., p. 264.

<sup>3</sup> Caroline Cox and John Eibner, Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh, with a preface by Elena Bonner Sakharov. Institute for Religious Minorities in the Islamic World, Zurich, Washington, 1993.

<sup>4</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* (Ermenistan Cumhuriyeti) gazetesi, Yerevan, sayı 116, 16 Haziran 1992.

<sup>5</sup> *Artsakh* gazetesi, Stepanakert, sayı 5, 15 Haziran 1992.

Arkadi Ter-Tadevosyan şöyle belirtmektedir. "Martakert'te biz Ruslara karşı çarpışıyorduk. Gence'de kalmış olan, Sovyet ordusunun aç subayları tanklarla Martakert'e kadar gelip, Azerbaycanlıları bizimle karşı-karşıya bırakarak aniden dönüp uzaklaştılar.<sup>6</sup>

Ter-Tadevosyan, yenilgiyle ilgili bir dizi başka sebepler de öne sürmekteydi. Ermenistan silahlı kuvvetlerinin kuruluşunun gecikmesi, HŞŞ'li (Ermeni Milli Hareketi, EMH) yönetim ve HHD (Ermeni Devrimci Federasyonu, EDF)arasındaki sert siyasi zıtlık. Şuşi zaferi ve Laçin koridorunun açılışı sonrasında Ermeni kuvvetleri arasında hâsıl olan bayram havası. "Ermenistan ve Artsakh'ın siyasi yönetimleri iktidar mücadelesiyle uğraşmakta olup, Artsakh'ın savunmasını güçlendirilme yolunda gerekenleri yerine getirmedi. Bu konudaki suç ilk başta Ermenistan'ın siyasi ve askeri yönetiminindir, çünkü Artsakh'ın savunmasını güçlendirmeye yönelik imkânlar onların elindeydi (birlikler, silah ve cephane). Martakert bölgesinin savunma komutanlığı, Stepanakert ve Ermenistan'dan gerekli yardımı alamadı",- diye yazmaktadır Ter-Tadevosyan.<sup>7</sup>

Zaferin sahibi vardır, hatta bazen birçok, fakat yenilgi yetimdir. Bu halk felsefesi tam da Şuşi-Laçin zaferiyle Şahumyan-Martakert yenilgisine uymaktadır. Karabağ kuvvetleri ve sivil halk panik içinde Artsakh'ın kuzey bölgelerini terk ettiğinde, Ermenistan ve Ermenistan yönetimi de suçlu olmakta, fakat Şuşi kurtarıldığında, Ermenistan'dan askeri yardım verilmediğini göstermek için çaba sarf edilmektedir.

Samvel Babayan, Şahumyan ve Martakert yenilgileriyle ilgili silah eksikliği üzerinde durmaktadır. "Eski Sovyetler Birliği 4. ordusunun tüm silahları Şubat 1992'de Azerbaycan'a teslim edildi. Azerbaycan bu işlerle meşgulken biz Şuşi operasyonunu aniden başlayıp başarıyla sonuçlandırdık. Lakin cephane eksikliğimiz vardı. Eski Sovyetler Birliği 7. ordusunun silahlarından bir kısım ancak Ağustosta teslim edildi. Rusya'nın, savaş yıllarında Artsakh'a ve Ermenistan'a yardım ettiği konusunda Azerbaycan, hatta bazen Ermenistan tarafından dahi ileri sürülen iddialar doğru değildir. O dönemdeki başarısızlığımızın esas sebebi silah ve cephane eksikliği olmuştur".<sup>8</sup>

## Taşkent, Sovyet silahlarının dağıtımı

Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları 14 Mayıs 1992'te tamamen farklı işlerle meşguldü. Ter-Petrosyan, beş BDT ülkelerinden Rusya, Beyaz Rusya, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan yöneticileriyle, Taşkent'te BDT silahlı kuvvetlerinin statüsü ve ilerdeki durumuyla ilgili sorunları görüşüyordu. Bakü'de ise o günü ve sadece bir günlüğüne, Mutalibov yönetime gelmişti.

15 Mayıs tarihinde, Özbekistan'ın başkentinde Toplu Güvenlik Antlaşması imzalanıp, Sovyet silahları BDT ülkeleri arasında paylaşılmaktaydı. Sovyet silahlarından kimin ne kadar faydalanmış olduğu çelişkili ve tartışmalıdır.

<sup>6</sup> Ter-Tadevosyan'la yapılan görüşmeden, 12 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>7</sup> Аркадий Тер-Тадевосян, "Анализ боевых действий в Арцахе (июль 1991- июль 1992)", "Стратеги и проблемы безопасности", s. 575-577.

<sup>8</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

Ter-Petrosyan'ın iddia ettiğine göre 1992 yılı başından itibaren Azerbaycan milli ordusuna "Transkafkasya askeri bölgesinin toplam 8 megatonluk silah ve cephane depoları, S-72'ler de dâhil olmak üzere ellinin üstünde tank, yüzün üzerinde zırhlı araç, içlerinde BM-21 *Grad*ların de bulunduğu onlarca büyük çaplı roket bataryası, dokuz adet hücum helikopteri, obüsler ve diğer silahlar ve cephaneler",- teslim edilmişti. "Tüm bu silahlar bir tek mermi atılmadan ve askerlerin herhangi bir karşı koyması olmadan ele geçiriliyor ve yerli halkı fiziki olarak ortadan kaldırmak niyetiyle anında Karabağ'da ortaya çıkıyordu".<sup>9</sup>

Rusya'nın Ermenistan'daki ilk elçisi Vladimir Stupişin, 20 Haziran 1992'de Ter-Petrosyan'la yapmış olduğu sohbetten bir kısmını şöyle aktarmaktadır. Ter-Petrosyan, Azerbaycan'ın Moskova tarafından silahlandırılmasıyla ilgili kaygılarını dile getirmektedir. "Tank ve diğer askeri teçhizatı teslim alan Azerbaycanlılar Dağlık Karabağ'a karşı saldırıya geçti. Çatışmalarda Rus kiralık askerleri kullanıldı, Stepanakert'i bombalayan askerler onlardı. Rusya'yı gelecekte de müttefik olarak görmek isteyen Ermenistan halkı bu durumu kabullenemiyor".<sup>10</sup>

Sovyet cephanesinden kendisine düşen pay, Ermenistan'ın eline geç ulaşır. Vahan Şirkhanyan, 7. orduya ait malzemenin Ermenistan'a devri sürecine katılmıştı. "Graçov, emri Mayıs 1992'de imzaladı. Azerbaycan, o sırada silahları, cephaneyi askeri araçları (kendi bölgesindeki Sovyet silahlarını) düpedüz zapt etmişti. Emrin imzalanmasına kadar ilişkiler gergin, hatta düşmancaydı. Onlar [Ruslar], başkanın emrini es geçerek silah, cephane ve askeri araçları Ermenistan'dan çıkarmak istiyorlardı. Emrin imzalanmasından sonra üç Rus tümeninden ikisini aldık ve birini onlara bıraktık, bu biri de daha sonra Gümrü'deki 102. Askeri garnizonun temelini oluşturdu. Ermenistan'da hava kuvvetleri bulunmadığından, Azerbaycan'da ise çok iyi iki askeri havaalanı ve çok sayıda uçak bulunduğundan dolayı hava kuvvetleri açısından her zaman zayıf olduk".<sup>11</sup>

Sovyet silahlarından bir kısım, Dağlık Karabağ'a da pay çıkar. 366. mekanize piyade alayının Stepanakert'ten çıkarılışına Karabağlılar karşı koyar. Haziran 1994'te Rus televizyon kanalına verdiği mülâkatta Robert Koçaryan, Karabağ'daki savaşın, öncelikle Sovyetler Birliği tarafından Azerbaycan ve Ermenistan'a bırakılan silahlarla sürdürüldüğünü belirtir. "Karabağ bölgesinde üç birliğin bulunmuş olduğu ve o silahların bize kalması bizim tek şansımızdı. Bunlar Sovyet silahlarıydı. Antlaşmaya göre biz bu silahları Azerbaycan'a teslim edecektik, fakat biz buna izin vermedik. O silahlara el koyduk. Biz bu silahları, Sovyet silahlarından payımıza düşen ve Karabağ'ın 70 yıl zarfında kazanmış olduğu hukuki hakkı olarak kabul ediyoruz".<sup>12</sup>

Rus muhabirin "Ermenistan'dan bir şeyler geliyor mu?,- sorusuna Koçaryan "Ermenistan bize gerçekten de hava savunma silahları verdi. Dağlık Karabağ

<sup>9</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesi, Yerevan, sayı 51, 14 Mart 1992.

<sup>10</sup> Владимир Ступишин, "Моя миссия в Армению, 1992-1994, воспоминания первого посла России". Academia, Москва, 2001, с. 30.

<sup>11</sup> Şirkhanyan'la yapılan görüşmeden, 15 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>12</sup> Andrey Kraulov'un "Gerçek anı" programında Koçaryan'la yaptığı söyleşi, 10 Ocak, Rusya Merkez Televizyonu, özeti *Artsakh* gazetesinden, sayı 6, 19 Ocak 1994.

Cumhuriyeti'ni böylelikle kısmen Azerbaycan hava kuvvetlerinin uçuşlarından koruyabildik",- diye cevaplamaktaydı.<sup>13</sup>

Silah sağlanması ricasıyla Ter-Petrosyan şahsen Yeltsin'e başvurur. Sovyet askeri mühimmatından Azerbaycan'a, Ermenistan'dan fazla pay düşmüş olduğundan dolayı Rusya cumhurbaşkanı dengeyi sağlamaya karar verir. Ter-Petrosyan'ın sözleriyle "Rusların, Ermenilere yardım etmiş olmasıyla ilgili tüm söylentiler büyük oranda efsaneden ibarettir, Ruslar soylu duruş sergileyip dengeyi sağladılar". "Azerbaycan'da, Ermenistan'da olduğundan üç misli daha fazla silah bulunduğu ortaya çıktı. Ruslarla yapılan görüşmeler esnasında bunun tazmin edilmesi sonucuna vardık, onları bu konuda ikna edebildim. Yeltsin, güçler dengesinin korunması gerektiğini kabul etti. Sadece denge. Daha sonraki yıllarda 1992, 1993 ve 1994 yıllarında Azerbaycan'la aramızdaki askeri farkı hemen tamamıyla kapatmıştık. 1994'te aynı seviyedeydik, araçlar, tanklar, toplar, zırhlı araçlar ve roketleri kastetmekteyim",- diyor Ter-Petrosyan.<sup>14</sup>

Vazgen Sargısyan, 1993 kışında "Transkafkasya askeri bölgesinin resmi gazetesinde basılmış olan Rus istihbarat verilerini sunabilirim. Azerbaycan'ın ne kadar, Gürcistan'ın ne kadar ve Ermenistan'ın ne kadar silah ve cephane elde ettikleri orada yazılıdır. Bu verileri bir yıl önce açıklasaydık (bunu sadece cumhurbaşkanı ve ben biliyorduk) ümitsizlikten halkın kalbi dururdu. Altı-yedi ay boyunca bir buçuk tümenle dört tümene karşı savaşıyor, yirmi misli az cephaneye dövüşüyorduk",- diye itiraf etmekteydi.<sup>15</sup>

1997 yılında General Lev Rokhlin, Yüksek Duma'ya sunduğu raporda Rusya'nın, ağırlıklı olarak 1995-96 yıllarında Ermenistan'a yaklaşık bir milyar dolarlık askeri malzeme vermiş olduğunu iddia etmekteydi.<sup>16</sup>

### Şahumyan'ın düşmesi, Martakert'te kritik durum

Karabağ mücadelesi kronikçisi Zori Balayan, 1992 yazındaki Şahumyan ve Martakert göçünü şöyle betimlemektedir. "Korkunç bir manzaraydı. İnsanlar, iskelete dönmüş hayvanlarını önlerine katmış sürüyor, eşyalarını sırtlarına almış veya nereden buldukları belli olmayan tufan öncesi kağnılarına yüklemiş götürüyorlardı. Kavurucu güneş kadın ve çocukların yüzlerini yakıyordu".<sup>17</sup>

Aşot Manuçaryan, 1992 yazında, Şahumyan ve Martakert'in düştüğü günlerde, Ermenistan cumhurbaşkanının milli güvenlik konularında danışmanı ve Artsakh konusunda harekât karargâhı başkanıydı. "23. Rus tümeni, yaklaşık 50 tankı ve mürettebatıyla Azerbaycanlılara teslim edildi ve bu tümen bize karşı savaşa girdi. Azerbaycanlıların ezici üstünlükleri vardı ve Şahumyan bu şartlar altında düştü". Lakin Rusların hikâyesinin bir başka yüzü daha var. "Dönüşüm de Rusların müdahalesiyle oldu. Ruslar için öyle bir siyasi durum yaratmayı başardık ki, tankları Azerbaycanlıların emrinden aldılar. Dahası, Azerbaycanlıların ilk

<sup>13</sup> Газета Сегодня, Москва, # 12, январь 1994 г.

<sup>14</sup> Thomas de Waal, op. cit., p. 199.

<sup>15</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesi, Yerevan, sayı 29, 13 Şubat 1993.

<sup>16</sup> Лев Рохлин, "Спецоперация или коммерческая афера?", "Независимое военное обозрение", Москва, # 13, 1997 г.

<sup>17</sup> Zori Balayan, "Cehennem ve cennet", "Azg" Yerevan, 1995, s. 187-190.

dalgasını durdurarak Ruslar ilk darbeyi vurmuş oldu ve bunun üzerine biz çok hızlı bir şekilde birliklerimizi yeniden düzenleyerek saldırıyı durdurup geri püskürtmeye muvaffak olduk. Tanklar Martakert'e vardıklarında geri döndüler, geri dönmeleri daha bir şey değil. Azerbaycanlılar Martakert'e saldırıp ileri hareket gerçekleştirdiklerinde, bu saldırı bir anlığına, bir günlüğüne Rus hava kuvvetlerinin darbeleriyle durduruldu",- diye iddia etmektedir Manuçaryan.<sup>18</sup>

Cumhurbaşkanı Elçibey'in basın sekreteri Arif Aliyev'e göre hem Ermenilerin, hem de Azerbaycanlıların başarılı operasyonları açısından, Rus faktörü önemli bir rol oynamıştır. "Bildiğim ve hatırladığım kadarıyla, başarılı askeri operasyonlar ve Azerbaycan'a Rus askeri yardımı yapılması durumunda Bakû'nün bazı taahhütler altına gireceği söylentileri vardı. Azerbaycan'ın Rusya'yla daha sıkı ilişki içine gireceği, BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) ile daha yakın işbirliği yapacağı, KGA'na (Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü) katılacağı, tabii ki resmen söylenmiyordu. Azerbaycan bu taahhütlerini yerine getirmede ve Rus ordusunun çatışmaya ve Azerbaycan'a yönelik tutumu değişti. Hızlı ve başarılı çatışmalar sürerken durdurulup ters istikamete döndürülmesinin sağduyu mantığıyla anlaşılması zordur".<sup>19</sup>

Savunma bakanı Vazgen Sargısyan, Daşnaksakan basınının, Şahumyanlılara 30 tank söz verip yerine getirmemiş olduğuna dair suçlamalarına karşın şöyle cevap vermişti. "Şahumyan, savunmak için tüm insani ve askeri kaynaklara sahipti ve oraya gönderebileceğimiz her şeyi çoktan göndermiştik. Sadece düşmanın ani, görülmemiş ve geniş çaplı saldırısı büyük rol oynadı".<sup>20</sup>

Şahumyan'daki başarısızlıkla ilgili bazen HHD ile bölge komutanı Şahen Meğryan suçlanmaktadır. Hrand Margaryan şöyle demektedir. "Azerbaycanlılar bize karşı çarpışırken karşı koyabiliyorduk, Sovyet ordusu Azerbaycan'a dolaylı destek verirken de karşı koyabiliyorduk, fakat Sovyet ordusu bize karşı çarpıştığında artık imkânlarımız sınırlıydı. Biz, yenilgilerimizi Rus, daha doğrusu Sovyet ordusu yüzünden elde ettik. Bugün Şahumyan bizim değilse, Azerbaycanlılar bizi yenmiş anlamına gelmemektedir".<sup>21</sup>

Zori Balayan şöyle yazmaktadır. "Bazıları, Şahumyanlıları hain ve korkak olarak kabul etmekteydi. Diğerleri ise ihanet etmiş olduklarından emindi. Bu yüzden de onlar Stepanakert'te kalmak istemedi. Bu insanların, çocuklarını sonuna kadar tanklar ve roketlerle çevrelenmiş Güllüitan'da tutmuş olmaları, sadece sonuna kadar karşı koymuş olmalarını değil, ümit beslemiş ve inanmış olduklarını da göstermektedir".

Georgi Gasparyan topçu komutanıydı, 1992 yazında rakip tarafın eline düşen onlarca yerleşim yerinden biri de onun doğum yeri olan Zardakhaç Köyü'ydü. "Hayvanların nasıl güdüldüğünü gördünüz mü hiç? Halkımız, çocuklar, yaşlılar, analar, kederle Martakert köylerinden işte böyle çıkıyor, yalınayak yanımdan

geçiyorlardı. O gün, benim için savaşın en ağır, en acılı günüydü. Öğretmenlerim, akrabalarım, köylülerim acıyla ve ağlayarak yanımdan geçiyorlardı".<sup>22</sup>

Şahumyan ve Martakert'ten gelen ilk kaçaklar, yıkılmış Stepanakert'e görünür. "Meydanda, mantar gibi hızlı bir şekilde garip kamp yerleri oluşmaya başladı, çadırlar, kamyonlar, kağnılar. Çoğunluğu kadınlar, çocuklar ve yaşlılardı. Çok çocuk vardı. Her gün bu aç ve kızgın insanların arasından geçmek gerekiyordu. Baba ocağını, hayatları boyunca yarattıklarını, babalarının ve dedelerinin kendilerine bırakmış olduklarını kaybetmişlerdi. Artık istedikleri bir tek şey vardı, arabalarla Yerevan'a götürülmek. Tek Stepanakert'te kalmasınlar. Herkes Yerevan'a gitmek istiyordu", -diye yazmaktadır Balayan.<sup>23</sup>

### Ermenistan'da iç siyasi gerginlik

Şahumyan ve Martakert'in kritik durumu 22-24 Haziran tarihlerinde Ermenistan parlamentosunun olağanüstü oturumunda görüşülmekteydi. Parlamentoda, muhalif yedi parti tarafından oluşturulan "Milli Birlik" muhalif grubu şekillenir. Milli Birlik, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan bünyesinde gösterildiği herhangi bir uluslar arası belgenin kabul edilemez sayılması konusunda parlamentoya karar önergesi sunar.

Ter-Petrosyan, Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin üçüncü konferansına katılmak niyetiyle 23 Haziranda İstanbul'a gider. Elçibey, Ermeniler Şuşi ve Laçın'den çekilmedikleri sürece İstanbul'da Ermenistan cumhurbaşkanıyla görüşmeyi reddeder. Cephedeki başarılar Elçibey'i Ermenilerle ilişki içine girmekten uzak tutmaktaydı.

Ter-Petrosyan'ın belirttiğine göre "Seçimlerden sonra tebrik etmek için Elçibey'i aradım. Komik bir durum oldu. Yardımcısı şaşırarak benim yardımcımı arayıp, hangi konuda konuşmak istediğimi sordu. Bu gibi şeylerin sorulmadığını, her şeyin görüşme esnasında belli olacağını kendisine açıklamaya mecbur olduk. Sonuçta konuşamadık".<sup>24</sup>

Elçibey, ancak Kelbecer'in kaybindan sonra Ter-Petrosyan'la irtibat kurmaya mecbur olmuştu. Bu ise 1993 baharındaydı. Türkiye cumhurbaşkanı Turgut Özal, 17 Nisanda kalp yetmezliğinden vefat etmişti. Ter-Petrosyan da Özal'ın cenazesine katılmak için Ankara'ya gider ve 21 Nisanda Elçibey, Aliyev ve Demirel'le görüşmelerde bulunur. Amerikalı gazeteci Thomas Goltz'un belirttiğine göre Ter-Petrosyan ve Elçibey Ankara'da üç defa görüşür. İlk kısa görüşme, Demirel tarafından mecliste verilen kabul esnasında, Demirel'in önerisiyle yapılır.

"Ter-Petrosyan ve Elçibey arasında yapılan ikinci görüşme, Elçibey'in otel odasında yapıldı. Bu ikili bir görüşmeydi ve Elçibey bu görüşme neticesinde sarsılmış, yıkılmıştı. Vugar, çevirmen ve koruma olarak heyetle seyahat etmekteydi. Ter-Petrosyan'ın gitmesinden sonra odaya ilk giren o olmuştu. "Elçibey başını ellerinin arasına almıştı. Ter-Petrosyan'ın kendisine ne söylemiş

<sup>18</sup> Manuçaryan'la yapılan görüşmeden, 19 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>19</sup> Aliyev'la yapılan görüşmeden, 16 Mart 2007, Yerevan.

<sup>20</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesi, Yerevan, sayı 121, 23 Haziran 1992.

<sup>21</sup> Margaryan'la yapılan görüşmeden, 24 Mayıs 2006, Yerevan.

<sup>22</sup> Gasparyan'la yapılan görüşmeden, 11 Haziran 2006, Stepanakert.

<sup>23</sup> Zori Balayan, "Cehennem ve cennet", s. 188.

<sup>24</sup> Ter-Petrosyan'ın "Nizavisimaya gazeta"ya verdiği röportajdan, 13 Ağustos, 1992.

olduğunu bilmiyorum, fakat onu hiç o vaziyette görmemişim. Çok farklı durumlarda görmüştüm onu. Yıkılmıştı”,- diye anlattı bana Vugar”.<sup>25</sup>

Ermenistan parlamentosu 8 Temmuz 1992’de bir karar kabul ederek Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan bünyesinde kabul edildiği herhangi uluslar arası bir belgeyi kabul edilemez olarak tanımaktaydı. Ter-Petrosyan buna karşı koyarak şöyle cevap vermektedir. “Altında Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nin imzasının da bulunmadığı herhangi bir belgeyi Ermenistan hiçbir zaman imzalamayacaktır”. Muhalefet, Dağlık Karabağ’ın bağımsızlığının Ermenistan tarafından tanınmasını talep etmekteydi.

Jirayr Libaridian şöyle yazmaktadır. “Ter-Petrosyan reddetti. Kalıcı ve istikrarlı bir çözüm için görüşmeler ve karşılıklı taviz suretiyle sonuca varmanın gerekliliğini ve Ermenistan tarafından Dağlık Karabağ’ın bağımsızlığının tanınmasının görüşmeleri baltalayacağını ve sorunu çözümsüzlüğe sürükleyeceğini iddia etmekteydi”.

Kasım 1992’de Ter-Petrosyan “Çok sert tartışmalardan sonra parlamento sağduyu göstererek Dağlık Karabağ’ın bağımsızlığını tanımadı, yoksa tüm dünyaya kafa tutmuş olacaktık. Bu durumda ise siyasi maceraperestlik sayesinde Azerbaycan’la savaşa girmiş olacaktık”.<sup>26</sup>

Ermenistan’ın ilk dışişleri bakanı Raffi Hovannisian, 1992 Ağustosunda Dağlık Karabağ’ı tanımak için beş önemli sebep sunmaktaydı. Ermenistan’ın bir numaralı diplomatı, Ter-Petrosyan’ın yaklaşımını kabul etmeyip, başkanlık ekibiyle ters düşerek, Dağlık Karabağ’ın, tanınmak için ciddi argümanlara sahip olduğunu, özellikle de 1933 Montevideo Konvansiyonu’nda belirtilen devlet ölçütlerine uyduğunu iddia etmekteydi. Dağlık Karabağ’ın sınırlandırılmış bir bölgesi, sürekli nüfusu, hukuki hükümeti ve seçilmiş bir parlamentosu olup, diğer ülkelerle resmi ilişki kurma yeteneği bulunmaktaydı.

İkincisi, Dağlık Karabağ halkı 10 Aralık 1991’de gerçekleştirdiği referandum vasıtasıyla kendi kaderini tayin etme hakkını gerçekleştirmişti.

Üçüncüsü, Dağlık Karabağ de-facto olarak bağımsız bir devletti ve Azerbaycan’la siyasi, ekonomik herhangi bir bağı olmayıp, bir diğer ülkeden mali yardım almamakta, vatandaşları Azerbaycan’a vergi vermemekteydi, ayrıca kendi hükümeti, parlamentosu ve savunma gücüne sahipti.

Dördüncüsü, Azerbaycan yönetimine tabi olduğu sürede Artsakh [Karabağ] halkının siyasi, kültürel ve diğer insani hakları Sovyet Azerbaycan’ı tarafından birçok kez ayaklar altına alınmıştı.

Beşincisi, Azerbaycan’ın saldırılarına karşı sadece tanınmanın sağlayacağı uluslar arası garantiler olmadığı sürece Bakû, Artsakh Ermenilerini yok etme niyetiyle, sorunun askeri çözüm şıkkı peşinde olacaktır.<sup>27</sup>

Dağlık Karabağ ve Ermenistan için, savaşın üç yılları içinde en ağır zaman 1992 yazı olur. 30 Temmuzda Laçin bölgesinin Hoçaz ve Tigik köyleri yakınlarında konuşlanmış olan Azerbaycan kuvvetleri Ermeni birliklerine aniden

<sup>25</sup> Thomas Goltz, op. cit., p. 353.

<sup>26</sup> Gerard J. Libaridian, “The Challenge of Statehood: Armenian Political Thinking Since Independence”, Blue Crane Books, Watertown, Massachusetts, pp. 30-31.

<sup>27</sup> Bu belge, yazara Hovannisian tarafından takdim edilmiştir.

saldırır. 24 Ermeni öldürülür ve sekiz kişi kaybolur. Ağustos-Eylül aylarında Karabağ kuvvetleri neredeyse Laçin koridorunu kaybedecekti.

Azerbaycan ikinci kolordusu, General Dadaş Rızayev komutasında kuzeyden saldırıya geçer. Karabağ kuvvetleri, rakibi Laçin’in birkaç kilometre uzağında durdurmaya muvaffak olur. 8 Ağustosta Azerbaycan ordusu, Ermenistan Cumhuriyeti’nin Krasnoselsk bölgesine bağlı ve Azerbaycan bölgesinde bulunan bir “adacık” haline gelmiş olan Ardsvaşen Köyü’ne saldırarak işgal eder. Ermeni tarafı yirmiden fazla kayıp verir.

Ter-Petrosyan, 9 Ağustosta KGA yöneticilerine yolladığı telgrafta Ermenistan’a yönelik taahhütlerini yerine getirip siyasi, askeri ve diğer imkânları kullanarak savaşı durdurmalarını talep eder. “Azerbaycan tarafından Ermenistan’ın bir bölümü, Ardsvaşen Köyü işgal edilmiş, savaş uçaklarıyla Ermenistan’ın hava sahası ihlal edilerek Goris bölgesi bombalanmıştır. KGA üyesi bir ülkeye yönelik saldırganlık sergilenmiştir”.

ABD Kongresi, 11 Ağustosta 907 No’lu Hürriyeti Destekleme Anlaşması’nın düzenlenmesini kabul ederek, Ermenistan’ı ve Karabağ’ı abluka altında tuttuğu müddetçe Azerbaycan’a doğrudan yardım etmeyi Amerikan hükümetine yasaklar.

Yeltsin, 21 Ağustos 1992’de Ter-Petrosyan’ı Kremlin’de kabul eder. Ermenistan bölgesinde konuşlandırılmış Rus silahlı kuvvetleriyle ilgili antlaşma imzalanır. Rusya savunma bakanı Pavel Graçov ve Ter-Petrosyan 17-18 Eylülde Yerevan’da, Ermenistan’daki Rus birliklerinin statüsü sorununu görüşür. Graçov ertesi günü, 19 Eylülde, üç Transkafkasya devletlerinin savunma bakanları Vazgen Sargısyan, Rahim Ğaziyev ve Tengis Kitovani’nin katılımıyla Soçi’de dördü bir görüşme düzenler.

25-26 Eylülde Moskova’da Ermeni, Azerbaycanlı ve Rus askeri yetkililerinin görüşmesinde, çatışma bölgelerine gözlemci gönderilmesiyle ilgili antlaşma imzalanır. 26 Eylülden başlamak üzere 60 günlük bir ateşkes ilan edilmesi kararı da alınır. Lakin ateşkes ancak 20 dakika sürer ve Graçov gözlemcileri geri çağırır.<sup>28</sup>

<sup>28</sup> Vladimir Kazimirov, 50 veya 56 kişiden oluşan gözlemci grubunun hemen 26 Eylülde çatışma bölgesine gönderilmiş olduğu ve yaklaşık iki hafta orada kaldıklarını yazmaktadır. Rusya Federasyonu’nun Ermenistan elçisi Vladimir Stupışin ise, Ekim başında sınırın sadece Ermeni tarafında mevzilenmiş olan ve tümünün Ruslardan oluştuğu 89 gözlemciden bahsetmektedir.



Haydar Aliyev, Saparmurat Niyazov, Levon Ter-Petrosyan, Aralık, 1993, Aşkabat

## Yirmi birinci bölüm

### Cephede dönüşüm

Karabağ kuvvetleri 1992 yazı ve sonbaharında ölüm-kalım savaşı vermekteydi. Başlıca askeri operasyonlar altı aydan uzun bir süredir genelde Martakert bölgesinde sürdürülüyordu. Ermeniler ve Azerbaycanlılar bu çatışmalarda en iyi askerlerini kaybetmekteydi.

20 Ekimde Levon Ter-Petrosyan, siyasi ve psikolojik açıdan doğru bir adım atarak eski fikir arkadaşı, muhalefet sıralarına geçmiş olan Vazgen Manukyan'ı savunma bakanı olarak tayin eder. Birincisi, cephede ortaya çıkabilecek olası bir muhalefet-iktidar zıtlığı bu adımla en aza indirilmiş oluyor, ikincisi, muhalefetin sırtına da yük ve savaşta olası başarısızlık durumunda ise sorumluk bindiriliyordu. "Siyasi açıdan durumumuz ağırdı. Parlak Şuşi zaferinden kısa bir süre sonra Şahumyan'ı, Martakert'in büyük bir kısmını, Ardsvaşeni kaybetmiştik, cephede panik havası esmekteydi. Muhalefet güçlü bir birlik oluşturmuş, siyasi mücadeleyi sürdürüyordu, işte askeri açıdan çıkar yolun gözükmediği bu durumda Ter-Petrosyan savunma bakanlığı teklif etti",- diye yazmaktadır Manukyan.<sup>1</sup>

Geleceğin savunma bakanlığı olacak Savunma Komitesi, Manukyan'ın başbakanlığı döneminde, 4 Mayıs 1991'de kurulmuştu. Manukyan, Ermenistan'ın orduya sahip olması gerektiğine, "partizan ve fedai gruplarının ise halkımızı yıkıma götüreceğine" inanmaktaydı. Karabağ savaşı esnasında partilerin ve şahısların rolüne önem vermekte, fakat kategorikleştirmemekteydi. "HHD'nin rolü vardı, fakat bu, bütünü içinde bir bölümdü. AIM'nin birlikleri vardı, bir bölümdü, HHŞ'nin katılımı, devlet mekanizmasında bulunduğu kadarıyla. Savaşları devletler kazanır, partiler değil. Savaşta devlet yenilir. Partilerin tüm çabaları, devletin çabalarıyla karşılaştırıldığında minimum öneme haizdi. Şahıslara da çok şey bağlıydı. Lakin en önemlisi, Artsakh için hayatlarını vermeye hazır on binlerce Ermeni'nin varlığıydı. Bunun haricinde, Artsakh kahramanlık gösterdi, bu savaşa bütün halk katılmaktaydı, çünkü onlar için sanal bir savaş değildi bu, kendi ailelerini, evlerini savunma

<sup>1</sup> Vazgen Manukyan, "Trenden atlama zamanı, toplu makaleler", s. 61.



sorunuydu. Ermenistanlılar vatanserverlik ateşiyle yanarken, Karabağlılar için vatanserverlikten gayri karşı koyma sorunu vardı, evini yıkmaya gelmişlerdi”<sup>2</sup>.

Hrand Margaryan, zaferi Ermeni halkının kazanmış, mücadeleyle ise devletin yönetmiş olduğuna inanmaktadır. Ona göre milli kurtuluş mücadelesi, aynı zamanda devlet mücadelesine dönüşmüştür. “Belki biraz kaba kaçabilir, fakat Artsakh mücadelesi devlete mecbur edilmiştir. Ermenistan’ın, bu mücadeleye sahip çıkmaktan başka çıkar yolu yoktu. Orda [Artsakh’ta] reel bir güç vardı ve bu reel güç her an statükolar üretmekteydi, bu statükolar ise, istesek de istemesek de Ermenistan’ın dış ve iç siyasetini etkilemekteydi. Bu gücü dizginlemek veya yönetilir kılmak için devlet katılmaya mecburdu. O zamanlar bilinçli olarak Karabağ’a sahip çıkılmaması kararının olduğu ve HHD’nin aksi yönde baskı yaptığını söyleyemiyorum. Yönetim içinde belirsizlikler ve özgüven eksikliği vardı. Lakin Ermenistan devleti, bu mücadeleye sahip çıkmanın gerekliliğine ikna oldu. Evet, devletin rolü gerçekten de büyüktü”<sup>3</sup>.

Sinema rejisörü Tigran Khızmalıyan farklı düşünmektedir. Khızmalıyan, savaşta Ermenistan ordusunun galibiyet kazanmış olduğu iddialarını tehlikeli ve zararlı olarak kabul etmektedir. Ona göre, Artsakhlıların, Yerevan, Gyumri ve diğer yerleşim yerlerinden gitmiş olan gönüllülerle diasporadan gelmiş on kadar gencin rolü hayati olmuştur. “Gönüllü birliklerini ordu içinde birleştirme denemesi yapıldı. Bu ordu, tüm 1992 süresince rezil yenilgiler aldı. 1993’te değişim yapıldı ve savunma mücadeleleri bölge birliklerine teslim edildi. Kabaca söylemek gerekirse, her köy, o köyün bölüğü, mangası tarafından korunmaktaydı, bu yüzden de bir Azerbaycan alayına karşı bir Ermeni bölüğü, bölüğe karşı mangayı koyabiliyorduk. Gençler çarpışıyordu, çünkü arkalarında, iki yüz metre gerilerinde köylerinin, çocuklarının, eşleri ve analarının olduğunu biliyorlardı. Karşı taraftakiler Bakü’den ve diğer yerlerden gelen Azerbaycanlılardı, onlar düşünceleriyle evlerindeydi, hâlbuki karşılarındaki gençler kendi evleri için çarpışıyordu. Çatışan Karabağlıların yalnız olmadığı, Yerevan’dan birinin ailesini, çocuğunu, işini, eğitimini bırakıp kendi köylerine gelip, kendileriyle yemek yiyip, kendileriyle ölmeye gelmiş olması çok şey ifade etmekteydi”<sup>4</sup>.

Robert Koçaryan, diasporalı ve Ermenistanlı gönüllülerin katılımıyla ilgili şöyle söylemekteydi. “Gerçekte onlar sadece birkaç kişiydi. Gerçi çok parlak, tanınmış isimler var aralarında, mesela Monte Melkonyan gibi. Ermenistanlı gönüllülerin rolü de abartılmıştır Karabağ’da çarpışmak onurdu. Karabağ’da bir ay çarpışmış olanlar haklı bir gururla Yerevan’a dönmekteydi. Dışarıdan gelenlerin sayısı 1991’de gönüllü birliklerin % 8-10’unu oluşturmaktaydı. Şimdi ise bu sayı Dağlık Karabağ Cumhuriyeti savunma ordusunda daha da az bir yüzde oluşturmaktadır”<sup>5</sup>.

Tigran Khızmalıyan, Monte’yle birkaç kez görüşmüştü. “Onun varlığı mistik bir güç oluşturmaktaydı Artsakh’ta. Monte, ordunun stratejisini düpedüz değiştirdi, eğitilmeydi, partizan operasyonlarından çok iyi anlıyordu. Monte, Leonid

<sup>2</sup> Manukyan’la yapılan görüşmeden, 2 Şubat 2006, Yerevan.

<sup>3</sup> Margaryan’la yapılan görüşmeden, 24 Mayıs 2006, Yerevan.

<sup>4</sup> Khızmalıyan’la yapılan görüşmeden, 3 Temmuz 2006, Yerevan.

<sup>5</sup> Газета Сегодня, Москва, # 12, январь 1994 г.

Azgaldyan ve Arkadi Ter-Tadevosyan gibi insanlar savaşa katılıp ahlâki bir karakter bıraktılar geriye. Biz, büyük oranda ahlâki üstünlük sayesinde galip geldik. Bu belki idealizm gibi geliyor kulaklara, fakat ne silahımız vardı, ne cephanemiz, ne de sayı üstünlüğümüz, elimizdeki tek şey yüreğimizdi”.

Vahan Şirkhanyan, kendi tabiriyle, “Ermeni milletinin efsanesine” inanmaktadır. “Monte Melkonyan tabii ki devasa iş becermiştir, fakat etrafında, gönüllü olarak şehit düşmeye gitmiş, ailelerinin gönüllü olarak zafer kazanmaya ve gerektiğinde ölmeye gönderdiği gençler olmasaydı, tüm bunları yapamazdı. O insanlar ailelerinden kaçmamıştı, aileleri onları savaşa uğurlamıştı, oğulları, babaları, eşlerinin şehit düşebileceğini çok iyi bilerek. En iyi, en kutsal, en dürüst duygulara sahip gençler en önden gittiler ve onlar şehit düştü. Her halükârda onların büyük bir kısmı şehit düştü. Büyük bir kısmı”<sup>6</sup>.

Savaşı Avrupa basınında yorumlamış olan gazetecilerden Vigen Çeteryan, Dağlık Karabağ’da Ermenilerin zaferine farklı bir açıdan bakmakta ve bunu çoğu kez Bakü’de hüküm süren karışık durumun bir sonucu olarak görmektedir. “Eski Komünist üst düzey sınıf ile Halk Cephesi arasında iktidar mücadelesi sürmekteydi. Azerbaycan yönetimi bir tek önder etrafında birleşebildiği durumlarda Azerbaycan önemli zaferler elde etmekte veya en azından Dağlık Karabağ ve Ermenistan güçleri üzerinde baskı kurabiliyordu. İki kere benzer olay oldu, birincisi, 1992 yazında, Elçibey yönetime geldiğinde Azerbaycan orduları saldırıya geçerek Dağlık Karabağ’ın bir çeyreğini işgal etti, ikincisi ise, Aralık 1993’te, Aliyev yönetimi eline aldığındaydı. Hızlı değişen cephe çizgisi, iki tarafın da askeri zayıflığını göstermektedir”<sup>7</sup>.

Ermenistan’ın eski başbakanlarından Hrant Bagratyan farklı bir açıklama vermektedir. “Savaşı kazandık, çünkü toprağı özelleştirmiştik, köylümüz kendi toprağı için savaşıyordu. Ermenistan, Azerbaycan’dan daha demokratikti, çünkü daha az rüşvet vardı. Bu savaşın özü, milli kurtuluş savaşıydı. Biz yendik, çünkü bizim askerlerin daha yüce emelleri vardı, bu da onları daha cesur kılıyordu”<sup>8</sup>.

Güney Kafkasya’daki üç çatışmadan galibiyetle çıkmış olan Artsakhlılar, Abazalar ve Osetler, vatan uğruna, haklı bir dava uğruna dövüştüklerinden dolayı başarılı olduklarını, Gürcü ve Azerbaycanlı silahlı grupların ise işgalci olup, ev-bark kaybetme hâletiruhiyesinden uzak olduklarıyla açıklamaktadır. Çeteryan, bu iddiayı tartışma götürmez bir gerçek olarak kabul etmekle birlikte, aynı mantıkla düşünüldüğünde, Azerbaycanlıların, kendi evleri saydıkları Kelbecer, Ğubatlu, Zangelan, Cebrayil, Ağdam ve Fizuli’den panik halinde kaçışını nasıl açıklamamız gerektiğini soruyor. Gürcüler, Abazya’nın Gali bölgesinde kesin çoğunluk olmalarına rağmen evlerini çatışmaya girmeden terk etmişlerdir.

## Azerbaycan yeniliyor

24 Nisan 1992’de Ermenistan’ın güneyindeki Kapan şehri bombalanır. Tarih öğretmeni Albert Tumanyan o günü şöyle anımsamaktadır. “Görülmemiş bir

<sup>6</sup> Şirkhanyan’la yapılan görüşmeden, 15 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>7</sup> Vicken Cheterian, “Little Wars and a Great Game”, Printinfo, Yerevan, 2003 pp. 31-32.

<sup>8</sup> Bagratyan’la yapılan görüşmeden, 8 Aralık 2006, Yerevan.

bombardımandı, sivil halktan kayıplar oldu. O zamanlar, Zangelan bölgesindeki köylerin etkisizleştirilmesi konusu konuşulmaya başlanmıştı. Durum gitgide kötüleşiyordu, kâbus gibi aylardı. Radyodan hava saldırısı ihbarı yapıldığında insanların durumunu tasavvur etmek lazım. 10 Aralıkta rakibin ateş noktalarını ortadan kaldırma harekâtı başladı”.<sup>9</sup>

Ermenistan yöneticilerinin uluslar arası alandaki ilişkileri, Yerevan’ın zafer ümitleri beslemesine etki etmekteydi. Vazgen Manukyan’ın anlattığına göre Ter-Petrosyan, ilk başta toprak alımına karşıydı ve Kapan çevresindeki Azerbaycanlılara ait köylere yönelik operasyonları istemeyerek kabul etmişti. Lakin diğer taraftan Manukyan “Ter-Petrosyan’ın Yeltsin ve batılı devletlerin yöneticileriyle olan ilişkileri, darbeler almadan ileri gidebilmemizi sağlamıştır”,- demektedir.

Ermenistan’ın ilk cumhurbaşkanına yakın bir görevli “Kapan operasyonu Ermenistan’ı diplomatik açıdan çok zor durumda bırakmıştır. O günlerde Stokholm’da görüşmeler yapılmaktaydı. Operasyon gerçekleşmeliydi, izin de alınmıştı, fakat zaman doğru seçilmiş değildi”.<sup>10</sup>

7-9 Aralıkta Cenevre’de, Ermenistan, Azerbaycan, Rusya, ABD ve Türkiye arasında gayri resmi Karabağ görüşmeleri yapılmaktaydı. Bundan birkaç gün sonra ise, 11-15 Aralıkta, Stokholm’da Minsk Grubu toplantısı ve AGİT dışişleri bakanları oturumu gerçekleşecekti. Tüm bu olaylar Kapan operasyonuna denk düştü ve hemen operasyonun akabinde oldu.

Vazgen Manukyan şöyle anlatmaktadır. “Kapan operasyonu esnasında 10-15 köy ele geçirdik, rakibin bölgesine girdik ve bu durum Azerbaycanlılar için beklenmedikti. Kapan operasyonunu başlattığımızda rakip tarafın ne harekât yapacağını hesaplamıştık. Bizim hesaplarımıza göre Sevan tarafına hücum edeceklerdi, bu yüzden oralara tuzak kurmuştuk. Biz Kapan’a saldırdık, Azerbaycanlılar ise Sevan’a. Biz Zangelan bölgesine girdik, Azerbaycanlılar ise Vardenis’e doğru saldırdılar, fakat yenildiler”.

Zangelan bölgesindeki köylerin ele geçirilmesine Azerbaycanlılar Kapan’ı şiddetli bir şekilde bombalamakla cevap verir. 12 Aralıkta, ekmek kuyruğunda bekleyen 19 sivil ölü. Vardan ve Tigran Mnatsakanyan’lar o günü annelerini kaybeder. Babaları, Judeks Mnatsakanyan, her bombalama başladığında yakındaki binaların sakinlerinin sığınaklarda toplandığını anlatmaktadır. “Araba geldiğinde, insanlar ekmek almak için dışarı çıktı. Eşim Arine de onların arasındaydı. Mermi yakınlarına düştüğünde insanlar kuyruktaydı. Sığınaktan çıktım ve Arine’yi avluda, yerde buldum. Kimildayamıyordu, şarapnel omuriliğini kesmişti. Çok ağır yaralı birkaç kişiyle birlikte eşimi de helikopterle Yerevan’a götürüp ameliyat ettiler. Her şeyin iyi olacağı konusunda bana ümit veriyordu, fakat sadece 17 gün yaşadı. 43 yaşındaydı”,- diyor Mnatsakanyan üzüntüyle.<sup>11</sup>

Cumhurbaşkanı Elçibey’in basın sekreteri Arif Aliyev, Aralık 1992’nin Azerbaycan için de çok zor bir dönem olduğunu ifade etmektedir. Ermeni kuvvetleri Zangelan’da birkaç köy ele geçirmişlerdi. O günlerde, *New York*

*Timesten* iki gazeteci cumhurbaşkanıyla röportaj için randevu almışlardı. “Gazetecilerin gelmiş olduğunu söylemek için içeri girdim. Elçibey, korkunç derecede üzgündü, yorgun bir ifadeyle oturmuştu. Görüşme saatini değiştirmeyi önerdim. “Hayır, girsinler”,- dedi. Sorular genelde petrol ve Karabağ’la ilgiliydi. Sonunda, gazeteciler sordu. “Amerikan halkına herhangi bir mesajınız var mı?” Elçibey şöyle cevaplandırdı. “Söylemek istediğim her şeyi söyledim. Ben size başka bir şey söylemek istiyorum. Bizim gazetecilerimizin sizin gibi dünyayı dolaşma imkânları yok. Yerevan’a, Tiflis’e, Kişinev’e, Moskova’ya gidin Ter-Petrosyan, Şevarnadse, Sinegur, Yeltsin ve benimle ilgili makaleler yazıp bu diziyeye şöyle bir başlık koyun “Bahtsız başkanlar”.”<sup>12</sup>

Bağımsızlığın ilk yılları, eski Sovyet cumhuriyetleri, özellikle de kanlı çatışmalara sürüklenmiş olanlar için çok zordu. Azerbaycan’la günden güne büyüyen bir savaşın içinde olmalarının haricinde, Ermenistan ve Dağlık Karabağ karanlık, soğuk, açlık ve muhasarayla mücadele etmekteydi. Ermenistan’ın 1992 yılı zarfındaki ekonomik düşüşü % 40’ın üzerindeydi. Bu rakamın yarısı ablukayla ilintiliydi. En ciddi konu, ekmek meselesiydi.

Suriye cumhurbaşkanı Hafız Esad’ın Ermenistan’a hibe ettiği altı bin ton buğday Latakya’dan, Türkiye üzerinden Yerevan’a ulaştırıldı. Bu esnada, sipariş verilmiş 100 bin ton buğdayın ülkeye ithali devam etmekteydi. 400 ton buğday yüklü ilk vagonlar Kars-Gyumri demiryolu vasıtasıyla sonbaharda Ermenistan’a ulaştı. Dünyanın güçlü ülkelerinin yardımı olmasaydı, Ermenistan ve Karabağ 1992-1994 yıllarında daha büyük eziyetler çekerdi. Dünyaca ünlü ses sanatçısı Charles Aznavur, 1993 Şubatında, Fransa Ermeni cemaatinin yardımı olan 40 ton gıda, elbise ve çocuk mamasını Ermenistan’a ulaştırdı. Amerikalı Ermeniler anavatana yardım ediyor, ABD hükümetinin sunduğu gazyığı ise, Yerevan ve diğer şehirlerde yaşayan on binlerce aile için korkunç soğuktan korunmak üzere kutsanacak bir kurtuluştu.

Ermenistan’ı dış dünyaya bağlayan tek güvenli yol İran’dan geçmekteydi. Ermenistan’ın Tahran’daki diplomatik misyon şefi Vahan Bayburdyan şöyle anımsamaktadır. “[Araxis] Aras Nehri üzerinde askeri bir köprü vardı, fakat bunun pek işe yaramadığını müşahede ettik. Azerbaycanlılar, Nakhicevan barajında suyu toplayıp aniden boşaltıyorlardı. Bu da köprüyü sürükleyip götürüyor, böylece Ermenistan-İran bağlantısı kesilmiş oluyordu. Köprünün düzeltilmesi iki-üç gün sürüyor, bu arada Ermenistan’da durum kötüleşiyor, tüketim mallarının fiyatları birden yükseliyordu. Birkaç yıl sonra Aras üzerinde köprü inşa ettik”.<sup>13</sup>

Bakü’nün, ekonomik, askeri ve sayısal açıdan Yerevan ve Stapanakert’e üstünlüğü belirgindi. Lakin sonuç itibarıyla, Azerbaycan sadece Karabağ’ı kendisine tabi kılmayı başaramamakla kalmadı, çevredeki 8000 kilometrekare bölgeyi de kaybetti, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin yaklaşık iki buçuk kere fazlasını.

Vigen Çeteryan, Azerbaycan ve Gürcistan’ın savaşlardaki yenilgilerinin (Abaza ve Güney Osetya’da) sebeplerinden bazılarının altını çizmektedir. 90’lı

<sup>9</sup> Tumanyan’la yapılan görüşmeden, 9 Mayıs 2006, Kapan.

<sup>10</sup> Eski görevliyle yapılan görüşmeden, 16 Ekim 2006.

<sup>11</sup> Mnatsakanyan’la yapılan görüşmeden, 9 Mayıs 2006, Kapan.

<sup>12</sup> Aliyev’la yapılan görüşmeden, 16 Mart 2007, Yerevan.

<sup>13</sup> Bayburdyan’la yapılan görüşmeden, 22 Mart 2007, Yerevan.

yılların başında Sovyetler Birliği'nin haricinde Azerbaycan ve özellikle Gürcistan da yıkılmıştı. Bakû ve Tiflis, Dağlık Karabağ'ı ve Abazya'yla Güney Osetya'yı artık kontrol edemiyorlardı. "Gürcistan devleti 1994 yılına kadar Tiflis'in merkezini dahi kontrol edemediğinden, Gürcistan'da farklı gayri kanuni silahlı gruplar kendi düzenlerini kurmaktaydı. Benzer bir tablo Azerbaycan'da da vardı ve merkezi yönetimin hâkimiyeti, 1993'ün ortalarında Aliyev'in yönetime gelmesinden sonra dahi taşrada işlememekteydi. Gürcistan ve Azerbaycan, Abazya ile Dağlık Karabağ bölgesini kontrol edemediklerinden dolayı "kaybetmiş" olmaları da mümkün değildi. Sadece bu bölgeleri başarısız bir şekilde kendi resmi kurumlarına dâhil etmeye çalışıyorlardı", - diyor Çeteryan.<sup>14</sup>

Bakû ve Tifliste sanıldığı gibi, Karabağlıların zaferi Azerbaycan'a ve Abazaların zaferi Gürcistan'a karşı Rusya'nın yardımıyla mümkün olduysa, Moskova kendi Kafkas savaşında neden zafer kazanamadı? Savaşlarda öncelik silah ve sayı üstünlüğü olsaydı, 1994-1996 savaşında Rusya çok kısa bir sürede Çeçen silahlı grupları yok etmiş olurdu. Lakin 150 milyonluk Rusya, birinci Rus-Çeçen savaşında bir milyonluk Çeçenistan'a yenilerek, birçokları tarafından aşağılayıcı olarak kabul edilen bir barış antlaşması imzaladı.

### **Suret Huseynov, Martakert'ten çekiliyor**

Savaşın üç yılı içinde Azerbaycan için en başarısız zaman 1993 yılı olmuştur. Mart sonundan Kasım'a kadar olan süre içinde Karabağ kuvvetleri sadece bir yıl önce işgal edilmiş olan Martakert bölgesini kurtarmakla kalmayıp, karşı saldırıya geçerek Dağlık Karabağ çevresindeki altı bölgenin dördünü, Kelbecer, Çubatlu, Cebayil ve Zangelanı tamamen, kalan ikisini, Ağdam ve Fizuli'yi ise kısmen ele geçirdiler.

Rusya ve ABD başkanları 3 Ocakta ortak bir bildiri yayınlayarak kan dökülmesine, yerleşim yerlerinin bombalanmasına, ablukaya, uluslar arası insan haklarının ihlallerine, bu arada "rehin alma ve esirlere karşı barbarca davranışlarda bulunmaya" hemen son verilmesi çağrısında bulunurlar.

1993, kurumsal görüşmelerle başlar. 5-8 Ocak tarihlerinde Moskova'da bir yıl önce başlamış olan görüşmeler "5+1" formülüyle (Ermenistan, Azerbaycan, Rusya, ABD ve Türkiye cumhurbaşkanlarının ile AGİT Minsk Kurulu başkanı) devam eder. Askeri operasyonlara son verme konusunda antlaşma hazırlanır, fakat Bakû beklenmedik bir şekilde temsilcisini geri çağırır.

Ermenistan ve Azerbaycan dini önderleri barışı tesis etme denemesi yapar. 6-8 Şubatta İsviçre'de görüşen Ermenistan'ın dini önderi I. Vazgen ile Kafkasya Müslümanları dini önderi Allahşükür Paşazade ortak bir bildiri yayınlayarak "Kan dökülmesine son verilmesi, içlerinde çok sayıda kadın ve çocukların da bulunduğu rehinelere hemen serbest bırakılması ve savaş esirlerine insanca davranılması" çağrısında bulunurlar.

Lakin savaş devam etmekteydi. Martakert bölgesinde bulunan ve daha önceden işgal edilmiş olan 15'ten fazla köy Şubat sonuna kadar Karabağ güçleri tarafından kurtarılır. Karabağ güçlerinin ileri hareketi, Martakert cephesini kontrol

<sup>14</sup> Vicken Cheterian, "Little Wars and a Great Game", pp. 28-31.

altında tutan Suret Huseynov ve Halk Cephesi arasındaki ihtilaftan da kaynaklanmaktaydı. Şubat ayında Huseynov, bölge savunmasını hatalı düzenlemek ve bölgeden ağır silahları geri çekme emri vermekle suçlanır.<sup>15</sup>

Huseynov, cumhurbaşkanı Martakert bölgesi yetkili temsilcisi görevinden alınır ve bunun üzerine Huseynov ordularıyla Gence'ye çekilerek, Azerbaycan milli ordusuna bağlı olmayan bu birliklerini elinde tutar. Bu arada, Rahim Çaziye 20 Şubatta savunma bakanı görevinden azledilip, yerine Dadaş Rızayev getirilir.

22 Şubat-1 Mart tarihlerinde Minsk Grubu, Roma'da toplanır. Andrey Kozirev 1 Martta Moskova'da Türk meslektaşını kabul eder. Hikmet Çetin, görüşme esnasında, Ankara ve Moskova'nın Bosna ile Dağlık Karabağ çatışmalarını düzenleme konusunda işbirliği yapmalarını önerir. Çetin'in, birlikte Bakû ve Yerevan'ı ziyaret etme önerisini Kozirev olumlu karşılayıp "Belki Stepanakert'i de" diye ekler.<sup>16</sup>

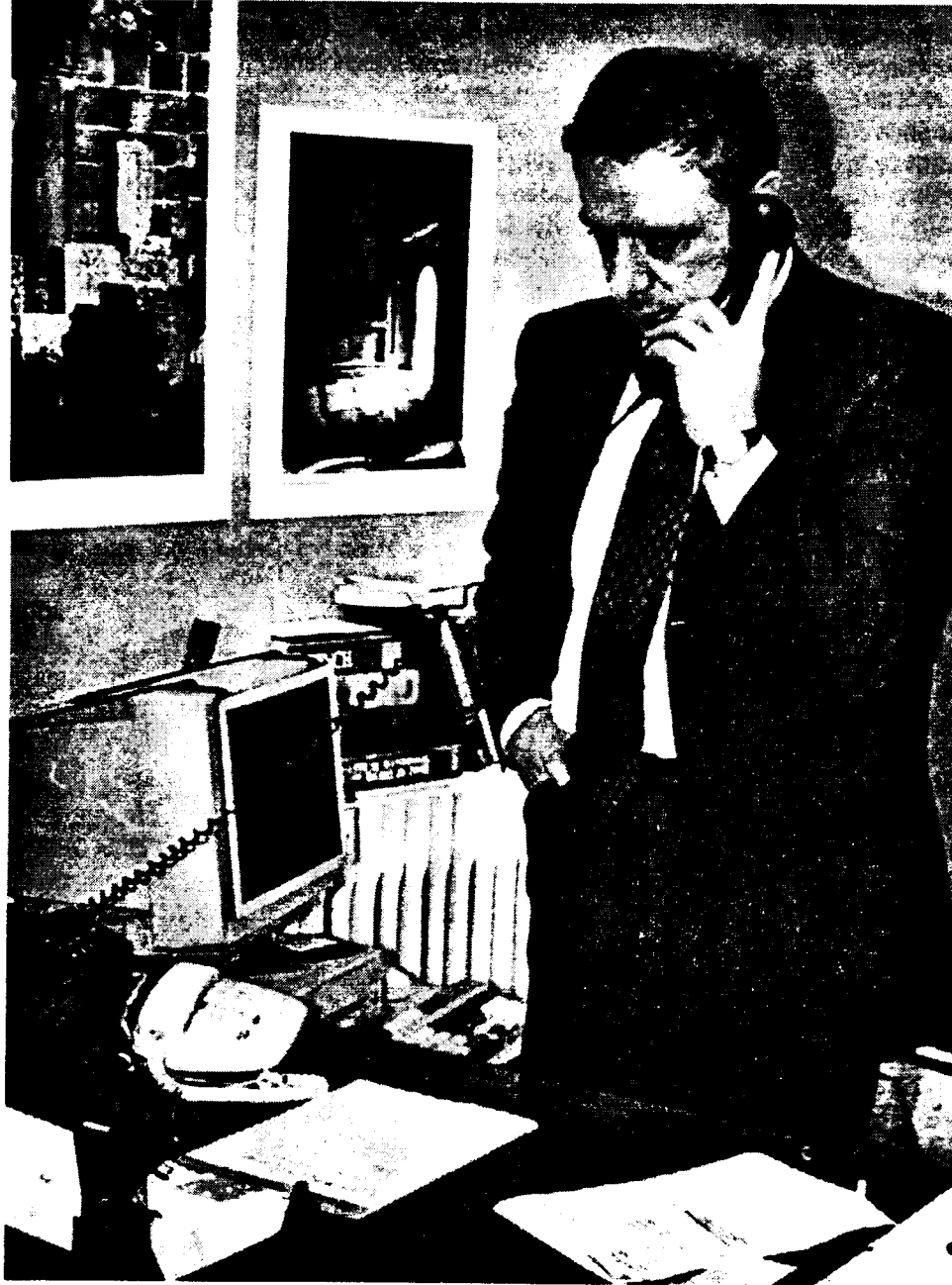
Kozirev'in, Çetin'le birlikte çatışma bölgesini ziyaret etme konusunda mutabık kalması Vladimir Kazimirov'u şaşırtır. Türkiye, Karabağ konusunda yapıcı bir rol oynayamayacağını çoktan ispat etmişti. Çetin, Kozirev'le yapacakları ziyaret hazırlıkları için Moskova'dan Bakû'ye gider. Türkiye dışişleri bakanı Elçibey'le görüşür ve Moskova, Washington, Paris ve Londra'ya, Azerbaycan başkanının Rus-Türk girişimini genel olarak onayladığını bildirir.

ABD devlet sekreteri Warren Cristopher, Çetin'le yaptığı telefon görüşmesinde, Rus-Türk girişiminin uygunluğu konusunda şüphelerini bildirir. Amerikalılar, Minsk Grubu'nun çalışmalarına önem verip Rusya'yı geri tutmaya çalışıyorlardı. Çetin ise, Rus-Türk girişimine ABD'nin olası katılımı konusunda memnuniyetlerini bildirir. Lakin ne Kozirev-Çetin ortak ziyareti gerçekleşir, ne de ateş kesilir, çünkü Türkiye, Ermenilerin Şuşi ve Laçın'den çekilmelerini ön şart olarak ileri sürmekteydi.

Martin ikinci yarısında Cenevre'de "5+1" formüllü yeni bir görüşme yapılır. Karabağ güçleri o günlerde ilerlemeye devam edip, daha önce işgal edilmiş olan Martakert köylerini kontrol altına almaktaydı. Martakert yönünde ilerlemeye devam edecekleri beklenmekteydi, fakat rakip için beklenmedik bir şekilde yönlerini Kelbecer'e doğru çevirdiler. Kelbecer olmadan, Martakert'in savunulması çok zor olurdu.

<sup>15</sup> Айдин Мехтиев, "Народный фронт обвиняет военных", *Независимая газета*, 12 февраля 1993 г.

<sup>16</sup> Владимир Казимиров, "Мир Карабаху", *Международные отношения*, Москва, 2009, с. 66.



Vartan Oskanian

## Yirmi ikinci bölüm

### Kelbecer'in ele geçirilmesi

Ermenistan savunma bakanı Vazgen Manukyan, başbakanlığı sonrasında ve savunma bakanı olarak tayin edilmesine kadar, küçük bir birlikle, Azerbaycanlılar tarafından işgal edilen Martakert'e gittiğini anlatmaktadır. "Yolda giderken, dedemin bana anlatmış olduğu ve kitaplardan okuduğum şeyleri gördüm. Göç yolu, halk ormanlardan kaçarak uzaklaşmıştı, ağaçlarda çarşaf, çocuk oyuncakları, gömülmemiş ceset kokusu. Anladım ki, Kelbecer bizim olmadığı sürece, Martakert'i geri alsak da elimizde tutamayacaktık".<sup>1</sup>

Daha 1992 yazında, Şahumyan ve Martakert'teki başarısızlıklardan sonra, Samvel Babayan komutasındaki Karabağ kuvvetleri, askeri operasyonları Laçın yönüne çevirmişler ve bu arada, Martakert'teki mevzileri de belli bir oranda tekrar tesis etmişlerdi. "Rakip taraf Martakert yönünde ilerlememizi bekliyordu, fakat operasyonların merkezini Laçın-Kelbecer'e kaydırdık. Kelbecer, parlak bir operasyondur".<sup>2</sup>

Saldırıdan birkaç gün önce Karabağ kuvvetleri tarafından rakip tarafa saldırı yapılacağı bildirilir. Bölge sakinleri, uluslar arası teşkilatların temsilcileriyle yapmış oldukları görüşmeler esnasında bunu teyit etmişlerdir. Karabağ kuvvetleri tarafından beklenen saldırının önceden bildirilmesinin birkaç sebebi vardı. Öncelikle, sivil halk arasında meydana gelen panik havası ve halkın evlerini terk etmesi, askerlerde de çatışma şevkini azaltmakta, hâlbuki sivil halkın bulunduğu durumlarda, aynı askerler son mermiye kadar, ölümüne savaşmaktadır. Ayrıca, rakip taraf arasında panik yaratmak, acımasız çatışmaların sürmemesinden dolayı, olası can kayıplarını ve yaralı sayısını hem Azerbaycanlılar, hem de Ermeniler arasında azaltmaktadır. Kelbecer, benzer bir strateji örneğiydi.

1993'in Şubat-Mart aylarıydı, Karabağ güçleri birbiri ardına Martakert köylerini kurtarmaktaydı ve Kelbecer fiili olarak abluka altındaydı. Kelbecer, batıda Ermenistan'ın Vardenis bölgesine, güneyde, 1992 Mayıs'ında Karabağ güçlerinin kontrolüne geçmiş olan Laçın'e, kuzeyde, kışın ve erken ilkbahar döneminde geçilmesi hemen-hemen imkânsız olan Omar dağı geçidine sınırdaştı.

<sup>1</sup> Manukyan'la yapılan görüşmeden, 2 Şubat 2006, Yerevan.

<sup>2</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

Kelbecer'den Mir Başir ve Azerbaycan'ın diğer kısımlarına giden tek yol, artık Karabağ güçlerinin kontrolünde bulunan Martakert bölgesinden geçmekteydi. Rakip, ancak dağlık bölgelerdeki patikalar ve Omar üzerinden kaçabilirdi.

Dağlık Karabağ öz savunma komitesi başkanı Serj Sargısyan'ın sözleriyle Karabağ güçleri, tüm bölgeyi çembere alıp, tüm yolları keserek, Azerbaycan askeri güçleri ile sivil halkı abluka altına alabilirlerdi. "Fakat yapmadık, çünkü sivil halka zarar verme niyetimiz yoktu. Sivil halkın normal bir şekilde tahliye edilmesi için mümkün olan her şeyi yaptık. Sivil halkı tahliye ettiklerini bildiğimizden, bu bölgedeki helikopterleri dahi ateş altına almıyorduk. Dağ geçidinin askerlerimiz tarafından tutulmuş olmasından sonra dahi, yaklaşık 300 kadın ve çocuğa dağ geçidinden geçme izni verdik".<sup>3</sup>

Kelbecer bölgesi, 5 Nisana kadar kontrol altına alındı. Azerbaycan ordusu, yerleşim yerlerini terk eden halkın arasına karışarak karşı koymadı. Kelbecer'in 60 bin kadarlık nüfusunun büyük bir kısmına, kuzey yönünden uzaklaşma imkânı verildi. 80 sivil ve 150 asker esir alındı. Bu insanlar, Azerbaycan'da rehin tutulan Ermenilerle mübadele edilmek niyetiyle Stepanakert'e nakledildi.<sup>4</sup>

17 yaşındaki bir Kelbecer sakini, 25 sivilin bir yıl önce evlerini terk etmeye mecbur kaldıklarında kamyonla Zulfugarlı ve Comerd köyleri arasındaki tünelden geçmeye hazırlanırken, Karabağ birlikleriyle karşılaştıklarını, 1994 baharında *Human Rights Watch* kuruluşu çalışanlarına anlatır. "Ermenilerin tünele yaklaşmış olduğunu bilmiyorduk. Öğlendi, gündüz. Hiçbir Ermeni görmedik, fakat tünelin ağzında bir zırhlı araç gördük. Biz sivildik, kamyondakiler de akrabalarımız. Aniden ateş edildi ve patlamalar oldu. Kamyon durdu. Şoför Aslan Mirzoyev ve kızı Afat oracıkta can verdi. Ablam da vuruldu. Erkek kardeşlerimden İslam ağır yaralandı, daha sonra da öldü. Ben kendim onu gömdüm. Ermeni askerler yanımıza geldiklerinde, bizim sivil olduğumuzu bilmediklerini söylediler. Bize tıbbi yardım gösterdiler, ardından da Dırımbon'a naklettiler, sonra da takas ettiler (Ermeni rehinelere)".<sup>5</sup>

Kelbecer'in kaybı, Azerbaycan başkanı ile Halk Cephesi'nin prestijini sarsar. Mutalibov'u yönetimden uzaklaştırmak için, Halk Cephesi tarafından Hocalı faciasının kullanılması gibi, Aliyev etrafında kümelenmiş olan eski Komünist elit de Kelbecer'in kaybını kullanarak Elçibey'i yönetimden uzaklaştırır. Elçibey, 12 Nisan'da olağanüstü hal ilan etme emrini imzalar ve böylece gösteriler ve grevler yasaklanır. Bakû'de örfü idare ilan edilir.

### BM Güvenlik Konseyi'nin 822 sayılı tasarısı

Kelbecer harekâtı, 31 Mart-6 Nisan tarihlerinde, "5+1" formülüyle Cenevre'de sürdürülen görüşmelere denk gelir. Davit Şahnazaryan o günleri şöyle anlatmaktadır "Ben zor durumda kaldım, "beşli" bunu telin etmek istiyordu, fakat Azerbaycan dışişleri bakanı görüşmeleri terk etti, hâlbuki diğer katılımcılar, terk

<sup>3</sup> *Noyyan Tapan* ajansının, Serj Sargısyan'la yaptığı röportajdan, *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesi, sayı 69, 10 Nisan 1993.

<sup>4</sup> Armenians Capture Key Azerbaijani City, *The Washington Post*, April 5, 1993, p. a 13.

<sup>5</sup> *Human Rights Watch*, Azerbaijan, "Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh", New York, Washington, London, and Brussels: Human Rights Watch, 1994, p. 12.

etmenin büyük bir hata olacağı konusunda kendisini ikna etmek istiyorlardı. Bunun hata olduğunu Tofik Çasimov da anlıyordu, fakat Bakû'den emir almıştı".<sup>6</sup>

Kelbecer'in ele geçirilmesiyle ilgili ilk ve en sert tepki Ankara'dan geldi. Türkiye, 4 Nisan 1993'te, hükümet kararıyla sınırı kapattı. İran da öbür taraftan "Ermeni silahlı birliklerinin, işgal edilen Azerbaycan bölgelerini terk etmeleri" çağrısında bulundu. Ermenistan'ın Tahran'daki elçisi Vahan Bayburdyan, Kelbecer haberini İran dışişleri bakanlığında alır. "Karabağ güçleri Kelbecer'i kontrolleri altına almışlardı, her şey çok yeniydi, daha bana haber vermemişlerdi. Beni karşılayanların yüzlerinden, bir şeylerin vuku bulmuş olduğunu anladım. İran, Kelbecer'in ele geçirilmesiyle ilgili sözlü nota verdi".<sup>7</sup>

Bir süre sonra Tahran'ın değişik üniversitelerinde okuyan öğrenciler, İran'daki Ermenistan elçiliği önünde protesto gösterisi düzenleyip, "Ermeni saldırganlığını telin ederek, Ermeni güçlerinin Azerbaycan bölgesinden hemen geri çekilmesini talep ettiler". Bayburdyan şöyle devam etmektedir, "Müthiş bir kalabalık elçiliğe doğru yürüdü, 'Ermeni faşizmine lanet', 'işgalcilere lanet' ve benzer sloganlarla bir gösteri tertiplendi. Gürüh, elçiliğe doğru taşlar ve benzinle dolu şişeler atmaya başladı, elçiliğin kapısını kırmaya çalışıyorlardı. İran hükümeti komandolar getirtti ve kalabalık dağıldı".

Ermenistan dışişleri bakanı Vahan Papazyan, Yerevan'da İran makamları yetkilisi Ahmad Sobhani'yi dışişlerine çağırıp olayla ilgili açıklama talep eder. Elçi Bayburdyan, istişarelerde bulunmak amacıyla Yerevan'a çağrılır. "Bir haftalığına elçilikteki bayrağı indirdik ve ben Yerevan'a döndüm. Bunun üzerine Yerevan'daki İran elçiliği geri dönmem için ricada bulundu, böylece olay kapanmış olarak kabul edildi".<sup>8</sup>

İran'ın dini lideri Ayetullah Ali Hamaneyi, 1993 yılının Temmuz sonlarında Tebriz'i ziyaret ederek, İran'ın, Azerbaycan bölgelerine istinaden bundan sonra yapılacak tacizlere karşı tepkisiz kalmayacağını açıklar. "Ermenistan hükümeti ve Karabağlı Ermeniler Müslümanlara baskı uygulamaktadır. Karabağlı Ermenilerin, Ermenistan hükümetinin desteğiyle gerçekleştirdikleri son operasyonları telin etmekteyiz".

ABD devlet sekreteri Warren Christopher, 6 Nisan'da, Ermeni güçlerinin "Kelbecer bölgesinden hemen ve tamamen çekilmelerini" talep eder. Moskova'nın tepkisi çok daha sakindi, fakat Rusya, Karabağ güçlerinin Kelbecer'den çıkmasını ister gibiydi. Başkan Yeltsin, 8 Nisan'da Ter-Petrosyan ve Elçibey'e gönderdiği bir mektupla, Karabağ sorunuyla ilgili aracılık yapma önerisinde bulunur. 10-16 Nisan tarihlerinde Moskova'da Azerbaycan, Dağlık Karabağ ve Ermenistan temsilcileri arasında görüşmeler yapılır. Rusya dışişleri bakanı Andrey Kozirev, 13 Nisan'dan başlamak üzere taraflara bir haftalığına tüm saldırgan hareketlere ara vermelerini önerir. Stepanakert ve Yerevan kabul eder, Bakû bir gün mühlet istedikten sonra ateşkesi reddeder.

Karabağ sorunuyla ilgili Rus arabulucu Kazimirov'un daha sonra yazdığına göre taraflar, Kelbecer'in barışçıl bir şekilde geri verilmesini mümkün kılacak bir

<sup>6</sup> Şahnazaryan'la yapılan görüşmeden, 15 Mart 2006, Yerevan.

<sup>7</sup> Bayburdyan'la yapılan görüşmeden, 22 Mart 2006, Yerevan.

<sup>8</sup> Papazyan'la yapılan görüşmeden, 20 Mart 2006, Yerevan.

ateşkes antlaşması hazırlamaktaydı. Lakin Hikmet Hacizade'in, Elçibey'den yazılı yetki belgesine sahip olmasına rağmen Bakû, onu Moskova'dan geri çağırır.

30 Nisan 1993'te BM Güvenlik Konseyi, Karabağ sorunuyla ilgili dört protokollerden ilki olan, 822 sayılı protokolü kabul eder. Bu belgede, askeri operasyonların yayılması, özellikle "yerel Ermeni güçlerin Azerbaycan'ın Kelbecer bölgesine saldırması ve çok sayıda sivil halkın yerinden edilmesiyle ilgili" endişelerini bildirir. Protokolde, askeri ve düşmanca operasyonlara hemen son verilmesi ve Kelbecer'den "yerel Ermeni güçlerinin çekilmesi" talep edilmektedir.

Kelbecer'in kaybedilmesi nedeniyle 822 sayılı protokolün kabul edilmesine Azerbaycan'ın kendisi önyak olmasına rağmen, bu kararların tümünün gerçekleşmesinin Bakû için kabul edilemez olduğu ortaya çıktı. Bu durumu Kazimirov şöyle açıklamaktadır. "Çünkü Amerikalı Mareska'nın, askeri operasyonlara kesin olarak son verme yerine, geçici ateşkes karşılığında Kelbecer'i geri alma önerisi Azerbaycanlıları tatmin etmekteydi. Hâlbuki Rusya'nın önerisi askeri operasyonlara tamamıyla son vermektir. Bu durum Azerbaycan'ı pek tatmin etmiyordu. Kısacası, askeri çaba harcamadan, siyasi metotlarla Kelbecer'i elde etmek istiyorlardı".<sup>9</sup>

Rusya, ABD, Türkiye ve Minsk Kurulu başkanları tarafından taraflara 822 sayılı protokolü tasdik etme önerisi yapıldığında Yerevan ve Stepanakert olumlu yanıt verdi, Bakû ise, kendi inisiyatifıyla kabul edilen ve kendisini tatmin etmesi beklenen bu protokolün hayata geçirilmesi için cevap vermedi.

### Haydar Aliyev'in Bakû'ye dönüşü

Askeri operasyonlar esnasında beceriksizlik göstermiş olduğu suçlamasıyla Şubat ayında görevden alınan Suret Huseynov, 1993 yılının Haziran ayı başlarında Elçibey'e karşı ayaklanır. Huseynov, Azerbaycan tarafının muhtemelen en başarılı askeri idi. Martakert bölgesi onun komutanlığı zamanında işgal edilmişti. 4-6 Haziran arasında Gence, Ağdam, Mingeçaur, Khanlar ve Lenkoran asilerin eline geçer, çatışmalar nedeniyle Gence'de yüzün üstünde sivil hayatını kaybeder ve yaralanır.

Huseynov'un isyancıları Bakû'ye doğru ilerlerken, bir çıkış yolu aramakta olan başkan Elçibey, ilk bakışta olanak dışı gibi görünen bir yola başvurup, Nakhicevan'dan [Nahcivan] Bakû'ye taşınmak için uygun bir fırsat kollayan Haydar Aliyev'i yardıma çağırır. Amerikalı muhabir Thomas Goltz, "devletin batmakta olan gemisini" Aliyev'in sakin bir limana ulaştırması fikrini, Türkiye cumhurbaşkanı Demirel'in Elçibey'e işmar ettiğini iddia etmektedir. Elçibey, Aliyev'in Bakû'ye gelmesi için Nakhicevan'a uçak gönderir. Ertesi günü, 8 Haziranda Elçibey tekrar Nakhicevan'a uçak yollar, fakat Aliyev Azerbaycan başkentine gelmeyi tekrar reddeder. Aliyev'in desteğine sahip olan Huseynov'un isyancı birlikleri 9 Haziranda Bakû üzerine harekete geçer. Elçibey, üçüncü defa Nakhicevan'a uçak yollar. Aliyev Bakû'ye gelir, fakat başbakanlık koltuğuna geçme teklifini reddeder.

Başbakanından sonra, parlamento başkanı İsa Ğambar da istifa eder. Aliyev, 14 Haziran'da Gence'de Huseynov'la görüşür. Huseynov, alenen Elçibey'in istifasını talep ederek, aksi takdirde ordusuyla başkente girmekle tehdit eder. Aliyev, Bakû'de Elçibey'le görüşmelerde bulunur ve ardından hem parlamento başkanlığı, hem de cumhurbaşkanlığı yetkilerini üstlenir. Elçibey'in basın bürosu tarafından, cumhurbaşkanının "kendi güvenliğini düşünerek ve Bakû'de kanlı olayları önlemek amacıyla" Nakhicevan'a geçtiği bildirilir.

Aliyev, 18 Haziranda "Elçibey tarafından hiç kimseye görevlerini yerine getirme konusunda talimat verilmemiş olduğundan dolayı, parlamento başkanı olarak, anayasaya uygun bir şekilde ülke yöneticisi görevlerini üstlenmekteyim" açıklamasında bulunur. Halk Cephesi'nin eski önderlerinden Alakram Gummatov, Azerbaycan'da hâsıl olan karışık durumdan faydalanarak, 17 Haziranda ülkenin güneydoğu bölgesinde Taliş-Muğan Cumhuriyeti'ni ilan eder.<sup>10</sup>

Azerbaycan parlamentosu, 25 Haziranda cumhurbaşkanlığı yetkilerini Elçibey'den alarak Aliyev'e devreder. Nakhicevan'ın Keleki Köyü'nde bulunan Elçibey, aynı gün bir açıklamada bulunarak, parlamento kararıyla, askeri ihtilalin siyasiye dönüştüğünü belirtir. Aliyev, 30 Haziranda isyancı Huseynov'u başbakan tayin eder. İç siyasi durum Azerbaycan'da giderek istikrar kazanmaya başlar, fakat cephede yeni bir yenilgi dalgası sürer.

Elçibey'in görevinden uzaklaştırılmasını Kelbecer'in kaybına bağlamak basit yaklaşım olurdu. Elçibey'in basın sekreteri Arif Aliyev, belli bir bağ görmekle birlikte, bunun belirleyici olduğunu sanmamaktadır. Kelbecer'den sonra halk tamamen Elçibey'e karşı olup, ülke güvenliğini sağlayamadığından dolayı alaşağı etmiş olsaydı, farklı olurdu. Lakin tamamen farklı bir şey oldu. Yönetim değişikliğinin iki belirleyici etmeni vardı, birincisi, cumhurbaşkanının kararsızlığı, ikincisi ise, Rusya.

Aliyev'in, Nakhicevan'dan Bakû'ye dönüşü ve Elçibey'in Nakhicevan'a, doğduğu Keleki Köyü'ne gitmesi, askeri ve resmi darbenden iki Nakhicevanlı arasında oluşan anlaşmaya kadar birçok rivayete sebebiyet vermiştir. "Bunun, iki Aliyev arasında önceden düşünülmüş ve kararlaştırılmış bir şey olduğuna inanmıyorum. Onlar, ilki yıl başında, ikincisi ise Hazirandaki olaylara kadar olmak üzere 1993 yılında iki kez buluşup uzun görüşmeler yaptılar. Bu görüşmelerin içeriğini kimse bilmiyor. Aliyev, belli bir psikolojik ustalığa sahipti, Elçibey ise felsefi yaklaşımlı, kurnaz biriydi. Elçibey, görevden uzaklaşma kararını, şartların baskısı altında, Rusların planını bozmak amacıyla almıştı. Bu plana göre ya Huseynov cumhurbaşkanı olacaktı, ya da Mutalibov. Elçibey, (daha sonra da birçok kez belirttiği gibi) bağımsızlığı korumak ve Rusya'ya karşı koymak için tek yolu seçti. Ülke için problemler yaratmakla birlikte, Azerbaycan'ın bağımsızlığını koruyabilecek tek güçlü adam oydu (Haydar Aliyev)",- diyor Arif Aliyev.<sup>11</sup>

<sup>9</sup> Kazimirov'la yapılan görüşmeden, 26 Kasım 2005, Yerevan.

<sup>10</sup> 23 Ağustos 1993'te Lenkoran'da hükümet kuvvetleri ve kendi kendini ilan etmiş Taliş-Muğan Cumhuriyeti silahlı kuvvetleri arasında çatışmalar yaşanır. Gummatov, Ağustos 1995'te, Azerbaycan'ın güneyinde tutuklanır. Rahim Gaziyev'le birlikte Eylül 1994'te Milli Güvenlik Bakanlığı'nun tutukveinden kaçan Gummatov, 2004 Eylülünde Avrupa Konseyi'nin Bakû üzerinde yaptığı baskılar sonucunda serbest bırakılır.

<sup>11</sup> Aliyev'la yapılan görüşmeden, 16 Mart 2007, Yerevan.



Dağlık Karabağ ve Azerbaycan 17 Haziran 1993'te, Ağdam ve Stepanakert arasında top ateşine son verme konusunda Rusya'nın arabuluculuğuyla anlaşır. Lakin askeri operasyonlar devam eder ve Dağlık Karabağ'ın ikinci büyük Ermeni kenti olan Martakert, 26-27 Haziran tarihlerinde gerçekleştirilen bir saldırı sonucunda Karabağ güçleri tarafından kurtarılır.

### Martakert'in kurtuluşu

Violeta Grigoryan, savaşta kocasını ve oğlunu kaybetmiş, diğer oğluyla Martakert'te yaşamaktadır. 1993 yazında, kurtarılan şehre ilk dönenlerdendi Violeta. "Martakert yıkıntılar içindeydi. Birçoğu artık dönmeyip, Rusya'da kaldı. Birçok şey hâlâ zor burada, fakat çok şey değişti. Martakert'i 1993 yazında görmek lazımdı".<sup>12</sup>

Savaş esnasında Ermeni tarafının verdiği kurbanların dörtte biri Martakert bölgesindedi, yerleşim yerinin % 80'i tahrip edilmişti. Birkaç Ermeni yerleşimi Karabağ-Azerbaycan temas hattının karşı tarafında kaldı, birkaçı da temas hattının yakınında, tahrip edilmiş ve boş durmaktadır.

Kurtarılmasının üzerinden 17 yıldan fazla geçmiş olmasına rağmen, Martakert şehrindeki yapıların bir kısmı yarı yıkık ve boş durmaktadır. Evlerin içinde çalılar, meyve ağaçları boy verip meyve vermekte, harabe haldeki evleri kaplamaktadır. Martakert, sadece ismen şehirdir. İşgalden önce 13 bin nüfusu vardı, bugün ise sadece 3 bin.

Birkaç bin Martakertli kalıcı olarak Rusya'da ve başka ülkelerde çalışıp, yaşıyor. Bu insanların büyük bir bölümü, 1992 yazında Dağlık Karabağ'ın kuzeyinin birkaç gün içinde Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin kontrolü altına alınıp, ancak bir yıl kadar sonra kurtarıldığı zaman dilimi içinde göç etmeye mecbur kalmıştı. Yerlerinden edilenlerin bir kısmı geçen yıllar içinde yavaş-yavaş yıkılmış anayurtlarına geri dönmeye başladı, fakat büyük bir kısmı Rusya'nın farklı bölgelerinde, Ermenistan'da ve değişik yerlerde kalmayı tercih edip, kurtarılmış olan doğdukları yere geri dönmedi.

Azerbaycan'ın 7 gün gazetesinin kurucusu Emin Eminbeyli, 1992 yazında orduyla birlikte Martakert'e girmişti. "Savaşın ilk dehşetlerine, Azerbaycan ordusu Ağdere'yi [Martakert] kurtarıırken tanık oldum. Ermeniler karşı koyuyordu ve şehri çarpışarak terk ettiler. Ermenilerin büyük bir kısmı askerlerle birlikte şehirden uzaklaştı. Bazı tek edilmiş evlerde çekimler yaptım. Tüm bunlara bakmak insani açıdan ağır geliyordu. Tasavvur edin, evin bir köşesinde kışlık erzak depolanmış, diğerinde kundaktaki çocuğun çamaşırları ipe serilmiş, ocaktaki çaydanlık dahi daha sıcaktı. Bu insanlar beş dakika içinde, yıllarca yarattıkları sıcak ocaklarından mahrum oldular".<sup>13</sup>

Bu hikâye, savaş yıllarında evini-barkını, eşyasını kaybetmiş, çocuklarının çamaşırlarını ipe serili bırakmış olan Azerbaycanlılar için de anlaşılırdır.

Lakin 1992 yılının Haziran-Temmuz ayları Ermeniler açısından savaşın en ağır ve dramatik dönemiydi. Martakert ve bölgesine ateş ve ölüm yağmaktaydı.

İnsanlar panik içindeydi ve bu durum doğrudan ordunun savaş gücüne etki yapmaktaydı. Panikle birlikte asker kaçakları olayları artmaktaydı.

O ağır günlerde Samvel Babayan Martakert'e yollandı. Birkaç haftalık başarısız saldırılar ve onlarca kaybın ardından, kısa süre sonra Ter-Tadevosyan'ın yerine Karabağ güçleri genel komutanı tayin edilecek olan 27 yaşındaki Babayan, Martakert yönünde yanlış strateji uyguladıklarının bilincine vardı. "Martakert'i geri almak için önce Kelbecer'i kurtarmalıydık. Kelbecer'i kurtarmadan, Martakert'i geri almaya çalışmıştık. Bu açıdan büyük bir hata işledik. Askeri komutan olarak, doğru karar alamadığımdan dolayı kendimi suçlu hissettim".<sup>14</sup>

Kuvvetlerin bir kısmını Laçin'e yönlendiren Babayan, Martakert cephesini ve sorumluluğunu Samvel Karapetyan'a teslim eder. Karapetyan komutasındaki Karabağ güçleri, cephe çizgisini tespit edip tutmayı başardılar, Laçin'e gönderilen güçler de belirli başarılar elde edebildi.

Diasporalı en tanınmış gönüllülerden Jirayr Sefilyan, Babayan'ın savaşta göstermiş olduğu en önemli katkısının, 1992'nin ağır günlerinde, Dağlık Karabağ ordusunun komutasını devralma sorumluluğu göstermesi olarak kabul etmektedir. "Babayan, o günlerde sorumluluk göstermeseydi, savaşın seyri farklı olabilirdi. Şahumyan ve Martakert'i kaybettiğimiz 1992'nin yazıydı, Çıldırın'a ulaşmıştık (geri çekilmiş). Ermeniler o günlerde, farklı sebeplerden dolayı panik içindeydi. O günlerin komutanlığı kendini ispat edememişti, ne de olsa sonuçta hep komutalık suçludur. O günlerde Samvel ortaya çıktı ve -yapamıyorsanız bitmiştir, sorumluluğu ben üzerime alıyorum,- dedi".<sup>15</sup>

Azerbaycan, 1993 Haziranında iç siyasi kaosa gömüldü. Azerbaycan güçleri Martakert'ten sonra birbiri ardına yenilgi alıp Ağdam, Fizuli, Cebrail, Gubatlu ve Zangelan bölgelerini kaybedeceklerdi.

### Azerbaycan'da kaos

Paşayev ailesi 1993 yazında, akraba ziyaretine, Bakû'ye gitmişti. Eve döndüklerinde, Karabağ güçleri Ağdam bölgesinde bulunan köylerine çoktan yerleşmişti. Altı kişilik aile ateş altında kalıp esir düşer. Ailenin annesi, daha sonra *Human Rights Watcha* babasının vurulup oracıkta öldüğünü, kocasının esir düştüğünü, kendisinin ve iki çocuklarının yaralandığını anlatır. "Karabağ askerleri yaralarımızı sardı, fakat dokuz yaşındaki oğlum kurtulamadı. Biz daha köydeyken öldü. Karabağ askerleri bizi Stepanakert'teki hastaneye taşıdı. Oğlumun eline amputasyon yapmak istediler. Ben haykırdım ve yapmamaları için yalvardım. Cerrah Stepanyan gözlerime baktı ve "Elini kurtarmak için ne gerekliyse yaparım. Bu benim oğlum da olabilirdi",- dedi". Çocuğun eli tedavi edilir ve bir hafta sonra annesiyle birlikte Ermeni rehinelere takas edilir.<sup>16</sup>

1993 yazında Azerbaycan kaos içindeydi. Bakû'de iktidar mücadelesi vardı ve taşra yönetimsiz kalmıştı. Karabağ güçleri, Azerbaycan'da hâsıl olan iç siyasi gerginliği kullandı. Amerikan *Boston Globe* gazetesi, Azerbaycan ordusu binbaşısı

<sup>12</sup> Grigoryan'la yapılan görüşmeden, 9 Haziran 2007, Martakert.

<sup>13</sup> "Журналисты на войне в Карабахе", "Права человека", Москва, 2002г., с. 147.

<sup>14</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>15</sup> "Bana kahramanı verin" filminden, senaryo yazarı ve rejisör Varduhi Simonyan.

<sup>16</sup> *Human Rights Watch*, Azerbaijan, "Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh", pp. 22- 23.

Mamedov'un sözlerine yer verir. "Ermeniler isterse tüm Azerbaycanı ele geçirebilir". İngiliz *Independent* gazetesi, Bakû'de görev yapan bir batılı diplomatın sözlerini aktararak "Ermeni operasyonlarını saldırı olarak adlandırmazdım, bu daha çok askeri gezintiye benziyor",- diye yazıyordu.<sup>17</sup>

Kazimirov şöyle yazmaktadır. "Azerbaycan'ın iç siyasi buhranından faydalanmaya çalışmamaları yönünde kendilerine, Moskova tarafından da olmak üzere birçok kez ikaz edilmiş olmalarına rağmen Dağlık Karabağ Ermenileri bu baştan çıkarmaya dayanamayıp, 12 Haziranda cephenin orta kısmından saldırıya başladı. 4 Haziran'da Gence'de meydana gelen kanlı olaylardan sonra Elçibey'le aralarında hâsıl olan çelişkiler sebebiyle Huseynov, "kendi" güçlerini Karabağ cephesinden geri çekmişti. Azerbaycan güçleri o zamanlar Ermeni yerleşimlerini havadan ve karadan sıkı bir şekilde bombardıman etmekteydi. Böylece, Stepanakert 17 Haziranda tekrar güçlü bir şekilde bombalandı".<sup>18</sup>

Rusya ve Minsk Grubu, arabuluculuk misyonlarına, savaşın en şiddetli dönemlerinde dahi ara vermiyordu. Rus heyeti Haziran sonlarında, Mario Rafaelli ve gözlemci misyonu ise Temmuz ortalarında Bakû, Yerevan ve Stepanakert'i ziyaret etti. Kazimirov, Aliyev'le ön anlaşma yaptıktan sonra, ateşi bir ay süreyle kesme konusunda kesin bir öneri sunar. Rusların önerileri edimsel olup, savaş alanında hâsıl olan durumun mantığına uygundu. Minsk Grubu, zamanaşımılı projeler sunmaktaydı. Rafaelli, taraflara Roma'da kabul edilen takvimi önerdi. Karabağ güçlerinin Kelbecer'den uzaklaşması, ardından ateşkes, ondan sonra da Cenevre'de görüşmeler.

Karabağ güçleri için Kelbecer artık geçmişte kalmıştı, onlar şimdi Ağdam operasyonuna hazırlanıyorlardı. "Ağdam şehrini kurtarıırken 11 şehit verdik, üstelik 4'ünü mayın patlaması sebebiyle. Her bir kayıp bizim için çok değerli olmasına rağmen, bunca alan üzerinde yapılan bir operasyonda 11 kayıp vermeyi ben parlak bir başarı olarak kabul ediyorum",- diyor Babayan.<sup>19</sup>

Huseynov'un yardımıyla Bakû'de iktidara gelen Aliyev, Ağdam olaylarından birkaç gün sonra Rus arabulucu Kazimirov'u kabul eder. "Görüşme genel olarak hayli karmaşık ve tartışmalı, daha sonra da düpedüz basmakalıp ve gergin geçti. Bir noktadan sonra Aliyev'in hiddeti mantık sınırlarını geçti, sandalyeden kalkarak yürüyor ve histerik bir şekilde bağırıyordu. Hiddetlenerek ve tehdit ederek "Ezeceğiz Ermenileri, ezeceğiz",- diye bağırırdı. Bize yönelik saldırmaktan da geri durmadı. "Karabağ'ın arkasında Ermenistan var, Ermenistan'ın arkasında da Rusya". Bu sahne bugüne kadar gözlerimin önündedir".<sup>20</sup>

Aliyev, Rus düşmanı Elçibey değildi. Moskova'nın desteğine sahip olmak istiyordu (bunda birkaç kere başarıya ulaştı), fakat iktidara gelmesinin ilk dönemlerinde, Halk Cephesi gibi, Ermenilerle olan sorunları askeri yöntemlerle çözmeye çalışıyordu, bundan faydalanan Karabağ güçleri ise ardı ardına yeni bölgeler ele geçirmekteydi.

<sup>17</sup> Hugu Pope, *The Independent*, 28 July 1993, p. 10.

<sup>18</sup> Владимир Казимиров, "Мир Карабаху", с. 73.

<sup>19</sup> "Tvek indz herosin", ["Bana kahramanı verir"] filminden, senaryo yazarı ve rejisör Varduhi Simonyan.

<sup>20</sup> Владимир Казимиров, "Мир Карабаху", с. 85.

Ateşkesin (Bakû'de yeni-yeni uygulanıyordu) Aliyev için hayati önem taşıdığı Haziran ortalarında Azerbaycan, Rusların arabuluculuğuyla, Ağdam ve Stepanakert'e, devamında ise Ağdam ve Martakert bölgelerine yönelik saldırılara ve roket ateşine bir hafta ara verme konusunda Dağlık Karabağ yönetimiyle anlaşta. Ruslar, Temmuz başında, süreyi bir ay daha uzatmayı ve Hadrut ve Fizuli bölgelerini de kapsam alanına dâhil etmeyi önerdiler.

Stepanakert "tarafardı", hâlbuki Azerbaycan savunma bakanı vekili Abiyev Rusların önerisine bir türlü cevap vermedi. Sonuç olarak, askeri operasyonlar tekrar başladı ve Azerbaycan 23 Temmuzda Ağdam'ı da kaybetti. Göçmenlerin anlatımlarına istinaden, Bakû yönetimi askeri operasyon alanlarındaki durumu hemen-hemen hiç kontrol edemiyorlardı. Suret Huseynov, 30 Haziranda yaptığı açıklamada kendi güçleriyle çatışmalara katılacağını bildirmiş olmasına rağmen, iddialara göre Ağdam'ın elde tutulmasına yönelik hemen hiçbir şey yapmadı. Karabağ güçleri 5 Temmuz kadar Ağdam'ı üç taraftan ablukaya almış, bir tek yol bırakmışlardı ve Azerbaycanlılar, götürebildikleri her şeyi sırtlanarak bu yoldan şehri terk etmekteydi.<sup>21</sup>

Eylül 1993'ten Şubat 1995'e kadar Azerbaycan savunma bakanı olan Mamedrafi Mamedov, "Azerbaycan silahlı kuvvetlerinde başıbozukluk ve kaos hakimdi, her bölgenin kendi bölüğü vardı ve askerlerin % 30'u yerlerinde değildi. Azerbaycan ordusu, içinde bulunduğu durumdan dolayı galip gelemezdi. Savaşlarda hep güçlüler galip gelir",- demektedir.<sup>22</sup>

Ağdam'ın ele geçirilmesini İran ve Türkiye gibi, ABD ve Rusya da telin etti. Washington'a göre "Ağdam'ın işgali, hukuki öz savunma iddialarıyla haklı görülemezdi". Moskova, "Bundan sonraki bölgesel işgaller, uluslar arası hukuk normlarının kaba ihlali olarak değerlendirilip, uluslar arası toplumun en sert tepkisine nail olacaktır",- diye açıklamada bulundu.

BM Güvenlik Kurulu, 29 Temmuzda 853 sayılı ikinci bir tasarı kabul ederek Ağdam'ın işgalini, düşmanca hareketleri, özellikle de sivil halka yönelik saldırıları ve yerleşim yerlerinin bombalanmasını telin etmiş, Ağdam'dan ve Azerbaycan topraklarından işgal güçlerinin hemen ve şartsız olarak geri çekilmelerini talep etmiştir.

Rusya'nın arabuluculuğuyla 18 Ağustos 1993'te, beş günlüğüne ateş kesilir, fakat ateşkes ihlal edilir ve Bakû, Fizuli ile Cebrayil'i kaybeder. Kazimirov'un sözlerine göre, "Ateşkesin Azerbaycan kuvvetleri tarafından birden fazla kereler ihlal edilmiş olduğunu, Fizuli'nin ise bölge yöneticisi tarafından teslim edilmiş olduğunu Aliyev alenen kabul etti. Ancak 31 Ağustosta ateşkesi 10 günlüğüne tesis etmek mümkün oldu. Bu arada Ermeni güçleri Gubatlu'yu ele geçirmişlerdi. Moskova ve Yerevan'ın baskısı altında Koçaryan, bu şehri boşaltmaya alenen söz vermesine rağmen, daha sonra "kulak arkası" yaptı".<sup>23</sup>

Ağustosun son on gününde Azerbaycan üç bölge kaybetti. Ayın 23'ünde Karabağ güçleri Fizuli şehri ile çevredeki onlarca yerleşim yerini ele geçirdi,

<sup>21</sup> Human Rights Watch, *Azerbaijan, "Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh"*, pp. 22- 23.

<sup>22</sup> Интервью Мамедрафи Мамедова газету *Зеркало*, 28 августа 2004 г., Баку.

<sup>23</sup> Владимир Казимиров, "Территории за безопасность", 24 июля 2004 г., [www.regnum.ru/allnews/297801.html](http://www.regnum.ru/allnews/297801.html).

29'unda ise Ğubatlu-Zangelan karayoluna çıkarak, Khanlık [İşkhanadzor] köprüsünü ve Laçin-Mamedbeyli yolunun kavşak noktalarını tuttular. 31 Ağustosta Azerbaycan, Ğubatlu'yu ve bağı olduğu bölgenin bir kısmını kaybetti.

Karabağ güçleri Cebrayil'de yaklaşık on, Ğubatlu'da yaklaşık elli kayıp verdi. Bu sayılar her ne kadar dramatik de olsa, Azerbaycan ordusunun o günlerde düpedüz kaçıp kendini kurtardığını göstermektedir.

Babayan'ın belirttiğine göre, yeni alanların ele geçirilmesine Ermenistan sevinmemektedir. "Ağdam, Fizuli ve diğler bölgelerin kurtarılmasının siyasi kararlarını Dağlık Karabağ vermiş, Ermenistan, bazen ancak bu bölgeler üzerinde hâkimiyet kurulduktan sonra haber almıştır. Lakin bu durum, Ermenistan yönetiminin Dağlık Karabağ tarafından hiçe sayıldığı anlamına gelmemektedir. Ermenistan'a yönelik baskıların bilincindeydik. Rakip tarafın düzensiz durumunu fark edip bundan faydalandığımız anlar oluyordu. Doğru yaptığımızı eminim, eldeki imkânı neden kaçırırım? Bu, Ermenistan yönetimini adam yerine koymadığımız veya onların haberi olmadığı anlamına gelmez".<sup>24</sup>

31 Ağustosta, 10 günlüğüne ateşkes ilan etme konusunda antlaşmanın imzalandığı günlerde Ter-Petrosyan, iyi niyet gösterisi olarak "öncü birlikleri, ivedilikle, daha önce belirlenmiş olan çizgiye geri çekmeleri ve ateşkes antlaşmasını ihlal edenler hakkında sert önlemler almaları" konusunda Dağlık Karabağ yönetimine telkinde bulunur. Koçaryan, "Ermenistan cumhurbaşkanının başvurusuna cevap olarak" silahlı kuvvetleri eski hatta geri çekme kararı alır.

2008 kışında, Ter-Petrosyan on yıllık aradan sonra tekrar siyasete döndüğünde, Ermenistan cumhurbaşkanı Koçaryan yaptığı açıklamada, "Şanlı zaferlerimiz sayesinde Karabağ çevresinde bir güvenlik çemberi oluşturuldu. Karabağ'da benzer bir strateji uygulanmış olmasaydık, hiçbir zaman ateşkes olmazdı ve şayet Ermenistan ile Karabağ yönetimleri birlik olup, Ermenistan'ın Karabağ'a yönelik baskıları olmasaydı bu güvenlik çemberi çok daha güvenli olurdu. Ter-Petrosyan'da bu cesaret yoktu ve her gün arayıp, Ermenistan'ı mahvettiğimizi söylüyordu. Ben de, biz savaşa dayanıyoruz, siz de hiç değilse diplomatik baskılara dayanın, diyordum", - öne sürmekteydi.<sup>25</sup>

Büyük devletlerin Yerevan'a yönelik diplomatik baskıları devam ederken Türkiye, Ermenistan'a kısmi saldırı gerçekleştirilmeyi düşünmekteydi. Yaklaşık bin kişilik bir İran askeri birliği İran-Azerbaycan sınırını geçerek, halen Azerbaycan'ın kontrolünde bulunan, [Araxes] Aras Nehri kıyısındaki alana girip, tekrar İran bölgesine geri döndü. Rusya, İran'ın bu adımını dengeyi bozacak bir etken olarak niteleyerek, İran ve Türkiye'yi, ihtilafa doğrudan müdahalede bulunmaktan sakınmaları konusunda uyardı.<sup>26</sup>

Rafsanjani ise Ter-Petrosyan'la yaptığı telefon görüşmesinde, Karabağ güçlerinin operasyonlarını kabul edilemez olarak tanımladı. Warren Christopher, Yerevan'a, "saldırganlığa son vermeleri" için Karabağ güçlerine baskı yapmalarını telkin etti. "Karabağ Ermenileri, Azerbaycanlıları Fizuli'yi terk etmeye mecbur

<sup>24</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>25</sup> Koçaryan'ın, dört Ermeni televizyon kanalıyla yaptığı mülakattan, 16 Şubat 2008.

<sup>26</sup> BBC Monitoring Service, 6 September 1993.

ederek ileri hareketlerine devam etmektedir. Bu saldırılar hukuki savunma yaklaşımıyla bağdaştırılamaz".

## Stepanakert-Bakü arasında doğrudan görüşmeler

Ermenistan, savaş yıllarında, uluslar arası topluma, çatışmanın Dağlık Karabağ ve Azerbaycan arasında olduğunu belirtmeye çalışıyordu. Bunun ne denli başarılı olduğu konusunu bir tarafa bırakırsak, Karabağ'ın 1997 yılına kadar ve özellikle savaş alanında elde ettiğı yenilgilerden sonra Bakü tarafından dahi kabul edilen bir askeri-siyasi faktör olduğu bir gerçektir. Azerbaycan, Karabağ'la doğrudan temasa girmeye mecbur olduğu zamanlar, bu durumun uluslar arası toplum ve Ermenistan tarafından dolaylı bir tanıma olarak dahi kabul edilmemesi için bunu gizli tutmaya çalışıyordu.

Stepanakert ve Bakü arasındaki ilk doğrudan ve kapalı görüşmeler, Eylül 1992'de Moskova'da gerçekleşir. 1993'ün Nisan ayı ortalarında, tekrar Moskova'da, Azerbaycan'ın Rusya elçisi Hikmet Hacizade, Ermenistan'dan Davit Şahnazaryan ve Dağlık Karabağ dışişleri bakanı Arkadi Ğukasyan'ın katılımıyla kapalı kapılar arkasında ateşkes görüşmeleri yapılır.

Rus tarafının, Dağlık Karabağ'la doğrudan görüşmelerde bulunması telkinlerine Bakü isteksiz yaklaşıyordu. Lakin askeri operasyonlar esnasındaki bir başarısızlık, Azerbaycan'ın, Rusya'ya dahi haber vermeden Dağlık Karabağ Cumhuriyeti yönetimiyle ilişkiye girmesine yetmekteydi. Bu açıdan "en yapıcı" olan Aliyev'di. Özellikle de 1993 yazında, barışın (iktidarını pekiştirmek için) kendisine su ve hava kadar gerekli olduğu zaman.

Kazimirov'un yazısında belirttiğı üzere, 27 Haziran 1993'te ilk telefon görüşmesi gerçekleşir. Safar Abiyev, Stepanakert'i arayıp Serj Sargısyan'la görüşür. Ağdam'ın düştüğünün ertesi günü Abiyev-Baburyan ve Abiyev-Babayan arasında telefon görüşmeleri yapılarak, üç günlük ateşkes üzerine anlaşma sağlanır. Taraflar, anlaşmayı yazıya dökerek, faks vasıtasıyla birbirlerine gönderir.

Azerbaycanlı üst düzey görevliler, Dağlık Karabağlı meslektaşlarına farklı şekillerde hitap etmekteydi. Böylelikle Abiyev, Baburyan'a gönderdiği ilk faksını "Ermenistan Yüksek Sovyeti, Bay Baburyan" olarak imzalamıştı. Stepanakert'ten yollanan cevabi faksta, ilerideki üç gün zarfında "Azerbaycan ve Dağlık Karabağ yöneticilerinin görüşmesi esnasında" mutabakat sağlanabileceğı belirtilmekteydi. 25 Temmuzda Babayan'a yollanan faksta Abiyev farklı kelimeler kullanmaktadır, "Dağlık Karabağ savunma bakanı, ordu komutanı Babayan'a".

28 Temmuzda, Martakert bölgesinde Abiyev ve Sargısyan arasında gerçekleştirilen görüşme esnasında, ateşkesi uzatma konusunda mutabakat sağlanır. Stepanakert ve Bakü'ye döndükten sonra, tekrar faks vasıtasıyla, taraflar ateşkesin uzatılmasına yönelik belgeyi imzalarlar. Ateşkesten sonra en savaş yanlısı Azerbaycanlı görevliye döntüşen Abiyev, 4 Ağustos 1993'te "Dağlık Karabağ savunma bakanı Sargısyan'a" yeni bir faks göndererek, ateşkesi on günlüğüne uzatmak konusunda mutabakat sağlamayı ve "Azerbaycan ile Dağlık Karabağ yöneticilerinin görüşmesi için" ön hazırlıklar yapmayı önermekteydi.<sup>27</sup>

<sup>27</sup> Владимир Казимиров, "Мир Карабаху", с. 95.

Aynı yılın Eylül ayında, Bakû altı bölge kaybetmişken, Aliyev, parlamento başkan yardımcısı Afiyaddin Calilov'u "Azerbaycan ve DKC (Dağlık Karabağ Cumhuriyeti) yöneticileri arasında müzakerelerin ön hazırlıklarını gerçekleştirmek niyetiyle görüşmeler yapmakla" yetkilendirir. Kazimirov, "DKC" formülasyonunu okuyunca hemen Aliyev'i arayarak fazlalık "C" harfi konusunda kendisini uyarır. Rus arabulucu az sonra üzerinde "DK" yazılı yeni bir yazı alır. "Yanlış" "DKC" yazılı faks Stepanakert'e de çoktan gönderilmişti, fakat Karabağ yöneticileri bunu koz olarak kullanmazlar.

12-13 Eylülünde, Rusya dışişleri bakanlığı binasında Calilov ve Ğukasyan arasında yapılan görüşmeler sonucunda ortak bir deklarasyon kabul edilir. Taraflar, 5 Ekime kadar ateşkes yapmayı kabul etmişti. Ateşkese uyulur ve bir ay daha uzatılır, fakat 21 Ekimde askeri operasyonlar tekrar başlar. Böylece, ateşkes elli gün boyunca sağlanmış olur.

25 Eylülde Moskova'da, Ter-Petrosyan ve Aliyev arasında, ardından Aliyev ve Koçaryan arasında kapalı kapılar ardında görüşmeler yapılır.

Azerbaycan, Aliyev'in iktidarı günlerinde Cebrayil, Ğubatlu, Zangelan'ı tamamen, Ağdam ve Fizuli'yi de kısmen olarak beş bölge kaybetti. Lakin Alibey'i daha çok Bakû'de mevzilerini güçlendirmek ilgilendiriyordu. 29 Ağustos 1993'te Elçibey'e güvensizlik referandumu yaptırır. Doğum yeri olan Keleki Köyü'ne yerleşmiş olan Elçibey, referandumun sahte neticelerini tanımayacağını ve "ihtilalin etkileri ve sonuçlarına karşı" demokratik metotlarla mücadele edeceğini açıklar.

3 Ekim 1993'te Azerbaycan'da gerçekleştirilen olağanüstü seçimler sonucunda Aliyev oyların kati çoğunluğunu elde eder.

## Yirmi üçüncü bölüm

### Kanlı kış

#### Ter-Petrosyan, Özal'ın cenazesine katılıyor

20 Nisan 1993'te Türkiye cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın cenazesine katılmak niyetiyle Ankara'da bulunan cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan, dışişleri bakanı Vahan Papazyan ve cumhurbaşkanı danışmanı Jirayr Libaridian'dan oluşan Ermenistan heyeti, başbakan Süleyman Demirel tarafından kabul edilir. Papazyan ve Libaridian, görüşmenin verimli ve enteresan geçtiğini belirtir. "Demirel çekmeden bir harita çıkarıp Türkçe olarak, burası Ermenistan, dedi, problemimiz yok, komşumuzdur, bu da Karabağ'dır, Ermeni toprağı değil, fakat Ermeniler yaşıyor, kaygılarımız var, Karabağ'ı aldınız, onu da anladık, burası Laçin, burası sizin toprağınız değil, burada Ermeniler de yaşamıyor, aldınız, güvenlik için dediniz, bunu da anladık. Kelbecer'le ne işiniz var? Kelbecer'i aldığınızda bu insanlar (Türkler) kardeşlerimizi dövüyorsunuz dediler, öyle değil mi?,- diye anımsamaktadır Libaridian.<sup>1</sup>

Ankara böylece, Türk-Ermeni ilişkilerinin düzenlenmesini Dağlık Karabağ sorununa bağladı. Türkiye, Kelbecer'den de önce Azerbaycan tarafını tutmaktaydı, fakat Türk-Ermeni sınırını abluka altına almıyordu. Türklerle görüşmelerde bulunmuş olan Ermeni diplomatlar, Ermeni kuvvetlerinin başarılarının Laçin'le sınırlı kalması durumunda Türkiye'nin Ermenistan'la diplomatik ilişki kurup kurmayacağı konusunda bir fikir ileri sürmekte zorlanmaktadır. İçlerinden bazıları, Türkler için öncelikli olanın, Ermenistan-Türkiye sınırlarının kesinleştirilmesi, yani 1921 Kars Antlaşması'nın tekrar onaylanması, ikinci olarak ise Ermenilerin, Soykırım iddialarından ve Soykırımın uluslar arası tanınmasından vazgeçmesi olduğunu düşünmektedir.

Türkolog Arsen Avagyan'ın sözleriyle Ankara, Soykırım sorununa şu şekilde yaklaşmaktadır "Ermeniler, Soykırımı tanıma sorununu ortaya atıyor, bunu ise tazminat ve toprak talepleri takip edecektir. Soykırım sorunu, Türkiye açısından toprak bütünlüğüne karşı doğrudan bir tehlike olarak kabul edilmektedir. Ermenistan'ın, 1991'de Türkiye tarafından tanınmasıyla ilgili deklarasyonda Kars

<sup>1</sup> Libaridian'la yapılan görüşmeden, 10 Kasım 2005, Yerevan.

Antlaşması'na özel olarak atıfta bulunulması boşuna değildir. Bu, görüntüye göre, toprak bütünlüğünü tanımaya yönelik Türkiye tarafından Ermenistan'a yapılan bir çağrıydı".

"Karabağ sorununa Türkiye açısından yaklaştığımızda, bazı Türk siyasi çevrelerde, Dağlık Karabağ sorununun doğrudan Türkiye'nin toprak bütünlüğüne bağlı olduğu düşüncesinin ağır bastığını görmekteyiz. Kelbecer olaylarından sonra Türk Meclisi, "Karabağ ve Nahcivan'a karşı Ermeni saldırganlığı" adı altında olağanüstü oturum gerçekleştirir. O dönemlerde muhalefet partisi başkanı olan Ecevit,- Ermeniler bugün Karabağ'ı alırsa, yarın Nahcivan, daha sonra da Kars, Ardahan sorunlarını ortaya koyarlar, benzer gelişmelerden kaçınabilmek için, daha ilk etapta Ermenilerin önünü kesmemiz lazım- diye olayları yorumlamaktaydı",- diyor Avagyan.<sup>2</sup>

1993 Şubatının ilk günlerinde, Harvard Üniversitesi'nde, Amerikalı Ermenilerin yöneticilerinden biri Özal'a, "Komşuları tarafında Ermenistan'a uygulanan ambargo" ile ilgili bir soru sordu. Türkiye cumhurbaşkanı, asıl sorunun "Ermenistan ve Azerbaycan arasında var olan anlaşmazlık" olduğunu belirtti. "Türkiye, Ermenistan'la kuracağı iyi ilişkilerin, diasporadaki Ermenilerin Türkiye'ye karşı çalışmalarının önünü alacağına bilincindedir, bizim niyetimiz budur. Lakin Ermenistan ve Azerbaycan'ın sorunları, bazı sorunların çözümünü zorlaştırmaktadır. Neden? Ülkemizde yaklaşık 4 milyon Azerbaycanlı var, onlar Türkiye'de önemli bir güç teşkil etmektedir. İkincisi, Ermeni-Azerbaycan sorunlarına rağmen biz Ermenistan'a 50 bin ton buğday verdik. Bu durum Azerbaycanlılar tarafından hoş karşılanmadı, düşmanlarımıza neden yardım ediyorsunuz diye soruyorlardı bize. Komşularımız olduklarından, benim önerimle Ermenistan'a elektrik enerjisi vermeye karar verdik. Neden böyle şeyler yapıyorsunuz, bu bize zarar verir diye Türkiye'de tekrar şikâyetler başladı. Lakin ilk çözülmesi gerekenin, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun olduğuna eminim ve buna inanmaktayım".<sup>3</sup>

Ermenistan-Türkiye protokollerinin taslağı ile Yerevan-Ankara ilişkileri hakkındaki görüşmeler 1993 baharına kadar devam etti. Başbakan Demirel, başbakan yardımcısı Erdal İnönü ve dışişleri bakanı Hikmet Çetin'le birlikte 31 Ocakta Libaridian ve Davit Şahnazaryan'ı kabul eder. Ermeni temsilcilerin ziyareti Ter-Petrosyan ve Demirel arasında gerçekleşen telefon görüşmesinden sonra, bu görüşmede Ermenistan cumhurbaşkanı insani yardım yapılması ricasıyla başvurmuştu.<sup>4</sup>

Ermenistan heyetiyle yapılan görüşme esnasında Demirel, hava muhalefeti dolayısıyla yaklaşık bir aydır kesintiye uğramış olan buğday teslimine tekrar başlayacağına ve Azerbaycan'ın sert tepkilerine rağmen, ülkesinin, Ermenistan'a 100 bin ton buğday nakledeceğine dair söz verir.<sup>5</sup>

"Bu esnada, Dağlık Karabağ'da savaş devam etmekteydi, askeri açıdan Türkiye'nin katılımında bulunacağına, yani Azerbaycan'a askeri yardım vermesinin

<sup>2</sup> Avagyan'la yapılan görüşmeden, *Azg gazetesi*, Yerevan, sayı 1, 9 Ocak, 2001.

<sup>3</sup> *Azg gazetesi*, Yerevan, sayı 20, 5 Şubat, 1993.

<sup>4</sup> *Hayastani Hanrapetutyun gazetesi*, Yerevan, sayı 22, 4 Şubat 1993.

<sup>5</sup> *Azg gazetesi*, Yerevan, sayı 19, 4 Şubat, 1993.

haricinde, askeri operasyonların içine de çekilebileceğine dair ciddi tehlike vardı",- diyor Şahnazaryan.<sup>6</sup>

Libaridian'ın sözlerine istinaden, Türkiye, ikili ilişkiler konusunu Dağlık Karabağ'daki ateşkese bağlıyordu. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin istikrarlı olması Türkler için önemliydi. İstikrar olmazsa, askeri operasyonlar her zaman diplomatik ilişki tesis etmeyi engelleyebilir. "Başbakan Demirel, ilişkilerimize bu şekilde devam etmemizi, herhangi bir sorun olduğunda, diplomatik ilişkilerin tesis edilmesini hesaba katmadan bağlantı kurmamızı rica etti. Son görüşmemizde, diplomatik ilişki tesis etme konusundaki protokol metninin kabul edilmeye yakın olduğunu, çok az fark kalmış olduğunu belirtti. Onların görüşüyle, diplomatik ilişki kurulduktan sonra, askeri operasyonlar neticesiyle bağları kesmek çok daha kötü olacaktı. Ateşkes olduğu takdirde, ertesi günü ilişki kuracaklarını söylediler".<sup>7</sup>

Çetin, 8 Martta Ter-Petrosyan'la bir telefon görüşmesi yapar. Bu telefon görüşmesinden önce Çetin, 6 Martta Elçibey'le görüşmüştü. Daha öncesinde ise, 1 Martta, Rusya dışişleri bakanı Andrey Kozirev Türk meslektaşını Moskova'da kabul etmişti. Görüşme esnasında Çetin, Bosna ve Dağlık Karabağ ihtilaflarının düzenlenmesi konusunda Ankara ve Moskova arasında bir işbirliği şekli bulmayı önerir. Kozirev, Çetin'in Bakû ve Yerevan'a birlikte ziyaret gerçekleştirme önerisine olumlu yanıt verir.

Kozirev'in, Çetin'le birlikte çatışma bölgesini ziyaret etme konusunda mutabık kalması Vladimir Kazimirov'u şaşırtır. Türkiye, Karabağ konusunda yapıcı bir rol oynayamayacağını çoktan ispat etmişti. Çetin, Kozirev'le yapacakları ziyaret hazırlıkları için Moskova'dan Bakû'ye gider. Türkiye dışişleri bakanı Elçibey'le görüşür ve Moskova, Washington, Paris ve Londra'ya, Azerbaycan başkanının Rus-Türk girişimini genel olarak onayladığını bildirir.<sup>8</sup>

ABD devlet sekreteri Warren Christopher, Çetin'le yaptığı telefon görüşmesinde, Rus-Türk girişiminin uygunluğu konusunda şüphelerini bildirir. Amerikalılar, Minsk Grubu'nun çalışmalarına önem verip Rusya'yı geri tutmaya çalışıyorlardı. Çetin ise, Rus-Türk girişimine ABD'nin olası katılımı konusunda memnuniyetlerini bildirir. Lakin ne Kozirev-Çetin ortak ziyareti gerçekleşir, ne de ateş kesilir, çünkü Türkiye, Ermenilerin Şuşi ve Laçın'den çekilmelerini ön şart olarak ileri sürmekteydi.

Türklerin açıkça Azerbaycan yanlısı bir duruş sergilemiş olmalarına rağmen Ter-Petrosyan, Ankara'nın katılımına karşı değildi. Ermenistan cumhurbaşkanı, Ankara'nın katılımıyla, Türkiye'nin tarafsızlığının daha kolay dizginlenebileceğini umut etmekteydi. Karabağ güçlerinin Kelbecer'e girmesinden sonra Azerbaycan, "5+1" (Ermenistan, Azerbaycan, Rusya, ABD, Türkiye temsilcileri ile AGİT Minsk Kurulu başkanı) formülünden feragat etti.

Şahnazaryan'ın anlattığına göre Kelbecer olaylarından sonra Ermeni-Türk sürecinin imza aşaması durduruldu. "O arada Minsk Grubu'nun "5+1" gölge formülü de ortaya çıkmıştı. Bu, Minsk Grubu için belgeler toplayacak olan bir

<sup>6</sup> Şahnazaryan'la yapılan görüşmeden, 14 Aralık 2010, Yerevan.

<sup>7</sup> *Azg gazetesi*, Yerevan, sayı 20, 5 Şubat, 1993.

<sup>8</sup> Владимир Казимиров, "Мир Карабаху", *Международные отношения*, Москва, 2009, стр. 66.

çalışma grubuydu. Bu formül dâhilinde birkaç etap görüşmeler yapıldı. Beşlinin, Cenevre'de gerçekleştirdiği yeni görüşmesi, Kelbecer olaylarına denk düştü. Türkiye, Ermenistan'ı ablukaya aldı. Kelbecer olmasaydı protokoller imzalanırmıydı, bunu cevaplamak zor. Bir şey kesin, Türkiye o dönemde gerçekten Ermenistan'la ilişki kurma arzusunda idi. Laçın ve Şuşi olaylarından sonra dahi bu arzu vardı".<sup>9</sup>

### Türkiye, aralık duran Ermenistan kapısını kapatıyor

1993 yılının Mart sonlarında Ermeni güçleri, cephenin Kelbecer bölümünde yeni askeri başarılar elde eder. İlk ve en sert tepki Ankara'dan gelir. Türkiye, 2 Nisandan itibaren, batılı devletlerin kendi bölgesi üzerinden Ermenistan'a yaptıkları insani yardımı durdurur, 4 Nisanda, Türkiye üzerinden Ermenistan'a yük taşıyan tüm uçakların kontrol edileceğini duyurur. BM Güvenlik Konseyi kalıcı üye devletlerinin elçileri Türkiye dışişleri bakanlığına çağrılarak, kendilerine, Ermenistan'ın saldırılarını durdurmaları amacıyla önlemler almaları çağrısı yapılır.<sup>10</sup>

Türkiye, 4 Nisanda hükümet kararıyla Ermenistan sınırını kapar. Türkiye dışişleri bakanlığı Ermenistan'a protesto notası yollayarak "tüm Ermeni güçlerinin hemen Azerbaycan topraklarından çekilmesini" talep eder. Türk uçaklarının Ermenistan sınırı boyunca uyarı uçuşları, silahlı kuvvetler yönetimi tarafından doğrulanır. *Cumhuriyet* gazetesi, Özal'ın "Ermenistan'ın saldırganlığını frenlemek için bir şeyler yapmak gerekir" sözlerine yer verir. *Hürriyet* gazetesine istinaden Özal, Ermenistan'a destek vermesinden dolayı Rusya'yı suçlayarak, "Ermenilerin Azerbaycan'a saldırmasını durdurmak amacıyla silah kullanmanın gerekliliğinden" bahsetmekteydi.<sup>11</sup>

Meclisteki *Refah* ve *Demokratik Sol* Partisi sözcüleri ile *Anavatan* Partisi milletvekili Kâmrân İnan, 1993 yılının Nisan başlarında askeri müdahale talep etmekteydi.<sup>12</sup> Aynı zamanda, milletvekillerinin büyük bir kısmı, Azerbaycan'a gerekli askeri yardımın yapılmadığıyla ilgili Türkiye hükümetini tenkit etmekteydi. *Cumhuriyet* Halk Partisi genel başkan yardımcısı İstemihan Talay, Türkiye'nin, Azerbaycan silahlı kuvvetlerine silah yollaması ve gerekli yardımı yapması durumunda benzer sonuçların ortaya çıkmış olmayacağını iddia eder.<sup>13</sup>

*Büyük Birlik* partisi genel başkanı Muhsin Yazıcıoğlu, daha kesin konuşarak "Ermeniler, Azerbaycan topraklarını işgal ederek Türkiye ile Türkçe konuşan cumhuriyetler arasında bir perde çekmek istiyorlar ve bu saldırıların gerçek hedefi Türkiye'dir", diye açıklamada bulunur.<sup>14</sup> Yazıcıoğlu, Azerbaycan ve Nahçıvan'la imzalayacağı savunma antlaşmasının, Türkiye için hayati önem taşıdığını açıklar. Aynı

<sup>9</sup> Şahnazaryan'la yapılan görüşmeden, 14 Aralık 2010, Yerevan.

<sup>10</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesi, Yerevan, sayı 67, 8 Nisan 1993.

<sup>11</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesi, Yerevan, sayı 66, 7 Nisan 1993.

<sup>12</sup> *Turkish Daily News*, 6 April, 1993, Arsen Avagyan, "1990-1994 yıllarında Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetleri", *Haykakan banak* dergisi [Ermenistan Ordusu], sayı 3, 2006, s. 48-56.

<sup>13</sup> Aynı.

<sup>14</sup> Aynı.

günlerde, Türk basınında, Türkiye'nin olası askeri müdahalesi konusunda tartışmalar başlar. *Hürriyet* gazetesinde, "Üçüncü ordu hazırlanıyor" başlıklı bir makale yayınlanır. Bu makalede "Ermenistan-Azerbaycan savaşının genişlemesi ihtimali, Türkiye'yi, Üçüncü Ordu birliklerini savaş durumuna getirmeye mecbur etti. Sarıkamış, Aşkale, Kars, Doğubayazıt, Ardahan ve Dumluda bulunan sınır birlikleri takviye edildi",- denilmektedir.<sup>15</sup>

Bir ziyaret dâhilinde Kırgızistan'da bulunan cumhurbaşkanı Özal, tehdit dolu konuşmasında "Ermenistan sınırında manevralar yapsak ve mermilerimizden üçü Ermenistan topraklarına düşse ne olur? Nahçıvan'a bir iki askeri birlik soksak ne olur? Nahçıvan'la antlaşmayla bağlıyız. Ne olur, kim bize bir şey diyecek, kim bizi engelleyebilir? Bosna olaylarına kim müdahale edebildi? Uluslar arası siyasette riske başvurmadan hiçbir şeye ulaşamaz",- dedi.<sup>16</sup>

Özal, 1915'i hatırlatarak tehditler savurdu "Ermeniler tarihten hiçbir şey öğrenmiyor. Anadolu'da da benzer denemeler yaptılar, fakat korkunç bir tokat yediler. Bu acıyı bugüne kadar unutmadılar. Şu veya bu devletin desteğine dayanarak aynısını burada da (Azerbaycan) denedikleri durumda cevaplarını alacaklardır". Türkiye cumhurbaşkanının sözleriyle "Artık Karabağ sorunu yok, Ermenistan'ın Büyük Ermenistan hayalleri var. Ermenistan'a girer miyiz, girmez miyiz diye sormayın bana. Türkiye adımlarını iyi hesaplamak zorundadır".<sup>17</sup>

Büyük Britanya, Fransa ve Rusya elçileri 7 Nisan 1993'te Türkiye dışişleri bakanlığına çağrılarak Türkiye'nin olası müdahalesi konusunda uyarıldı. Türkiye, "Kıbrıs'ta da saldırılar tepkisiz kaldı ve sonunda müdahale oldu",- diye hatırlar.<sup>18</sup>

*Milliyet* gazetesinin, 8 Nisan 1993 nüshasında yer bulan "Demirel, Kızıl Ordu'dan korkuyor" makalesinde "Türkiye'de, sınırı geçmemizi talep eden güçler var. Demirel ise,- gitmek kolay, fakat orda kiminle karşılaşacağım, Amerikalılarla mı? Orada karşıma Rusya, Kızıl Ordu çıkacak- diye cevaplamaktadır",- denmekteydi.<sup>19</sup>

Demirel, Türkiye'nin "hiçbir zaman Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edilmesini kabul etmeyeceğini" ilan etti ve "saldırganlığı dizginlemek için" gerçek adımlar atmaya düşündüğünü, fakat askeri müdahalenin mevzu bahis olmadığını belirtir. Demirel ile genelkurmay başkanı Güreş, o günlerde Azerbaycan başbakanı Panah Huseynov'u kabul eder. Bakü, Türkiye'den askeri ve siyasi destek rica eder.<sup>20</sup>

*Hürriyet*, ilk parti silah ve cephanenin Türkiye'den Azerbaycan'a yollandığını yazmaktaydı. Başbakan yardımcısı Erdal İnönü "Azerbaycan'a her türlü yardımı

<sup>15</sup> Aynı.

<sup>16</sup> Ermenistan Cumhuriyeti, dışişleri bakanlığının Yakın ve Ortadoğu masası, Türkiye bölümü, Ermenistan-Türkiye kronolojisi, s. 5, Grigor Arşakyan, "Türkiyeyi kahaqakanutyuny Haravayın Kovkasını 1991-2001", ["Türkiye'nin Güney Kafkasya politikası 1991-2001"], "Gitutyun" (bilim), Yerevan, 2009, s. 66.

<sup>17</sup> *Türkiye*, 16 Nisan, 1993, "Görüntülü tarih, Ermenistan-Türkiye, büyük tartışma, 2009 Ağustos", s. 20, European Stability Initiative, Berlin-Brussels-Istanbul, *Milliyet*, 8 Nisan, 1993, Arsen Avagyan, "1990-1994 yıllarında Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetleri", *Haykakan banak* (Ermenistan Ordusu), sayı 3, 2006, s. 48-56.

<sup>18</sup> *Milliyet*, 8 Nisan, 1993, Arsen Avagyan, "1990-1994 yıllarında Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetleri", *Haykakan banak* (Ermenistan Ordusu), sayı 3, 2006, s. 48-56.

<sup>19</sup> Aynı.

<sup>20</sup> "Hayastani Hanrapetutyun" (Ermenistan Cumhuriyeti) gazetesi, Yerevan, sayı 70, 13 Nisan 1993.



yapabiliriz, Azerbaycan'a yardım edip, onu yalnız bırakmamaya mecburuz", demektedir. Silah sevkiyatı, Türkiye genelkurmay başkanlığı temsilcisi Erdoğan Özal'ın Bakû ziyaretine denk gelir.<sup>21</sup>

1993 Nisanındaki ani ölümü öncesinde Özal, Türkçe konuşulan eski Sovyet cumhuriyetlerine iki haftalık bir ziyarette bulunmuştu. Taşkent'te "Ermenilerin saldırganlığını" telin ederek, Karabağ ihtilafının, o bölge çerçevesi dışına çıkmış ve "Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik açık saldırganlığına dönüşmüş olduğunu" belirtir. Özal, Orta Asya ülkelerini dolaştıktan sonra Azerbaycan'a gelir. 14 Nisanda Bakû'de, Ermenistan'ın, ordularını gönüllü olarak Azerbaycan'dan geri çekmesi gerektiğini, aksi takdirde onların "oradan çıkartılacakları" yönde tehdit savurur ve Ermenilerin "Anadolu'da vuku bulanlardan ders almamış olduklarını" belirtir. Azerbaycan meclisinde yaptığı konuşmada Özal, Türkiye'nin, Ermenistan'ın saldırganlığından dolayı rahatsızlık duyduğunu ve hiçbir zaman Azerbaycan'ın parçalanması denemelerini kabul etmeyeceklerini, Ermenistan yönetiminin "sonu gelmeyen savaşların ve yabancı bir ülkenin topraklarından parçalar koparmanın Ermenistan'a barış getirmeyeceğini" anlaması gerektiğini belirtir. "O ülkenin yöneticileri, Türkiye'nin sabrının sonsuz olmadığını hatırlamalarıdır".<sup>22</sup>

Özal, 14 Nisanda Elçibey'le yapmış olduğu basın konferansında Ermenistan siyasetini "terörist ve işgalci" olarak betimleyerek, "Türkiye, Azerbaycan'a her türlü desteği verecektir. Askeri müdahalenin olağanüstü bir etkinlik olması ve bunun bölgesel mukavemet meydana getirebileceğine rağmen, olağanüstü durumlarda bu adıma da başvurabiliriz",-demişti.<sup>23</sup> Özal, Ankara havaalanında Türkiye'nin Bakû'ye maddi ve manevi destek vereceğini, fakat Azerbaycan cephesinde dövüşmeyeceğini açıklar.<sup>24</sup>

1993 Nisanındaki Kelbecer olaylarından sonra Türkiye'de yeni bir Ermeni karşıtı propaganda dalgası başlar ve bazı askeri ve yönetim çevreleri, 1921 Moskova ve Kars antlaşmalarının "sınırların değişmezliği konusunda garantör olma hakkına" istinaden askeri müdahale olasılığını irdelemekteydi. Rusya'nın Türkiye elçisi Albert Çernişev'in 15 Nisan 1993'te *Milliyet*'e verdiği açıklamalardan sonra "garantörlük yapmak" konusu Türk siyasi gündeminden düşer. Çernişev, "Ne Moskova, ne de Kars antlaşmaları garantörlük hakları vermemektedir. Bu antlaşmayla eski Sovyetler Birliği, üç Kafkas cumhuriyetleri ve Türkiye arasındaki sınırlar tespit edilmiştir. Sınırların değişmezliğiyle ilgili bir madde yoktur. Bizim garantör olmamızla ilgili de bir madde yok. Söz konusu olan bizim aramızda çizilmiş olan sınırlardır" diyerek söz konusu antlaşmalarda garantörlük kurumunun var olduğunu kesinlikle reddetmiştir.<sup>25</sup>

Rusya, Türkiye'nin Karabağ savaşına olası müdahalesi konusunda hassastır. Rus askeri çevreleri, pek diplomatik olmayan şekillerle de olmak üzere, Türkiye'ye, Karabağ savaşına askeri müdahaleden uzak durmalarını telkin

<sup>21</sup> "Hayastani Hanrapetutyun" (Ermenistan Cumhuriyeti) gazetesi, Yerevan, sayı 73, 16 Nisan 1993.

<sup>22</sup> Snark ajans ı-Azg gazetesi, Yerevan, sayı 69, 15 Nisan 1993.

<sup>23</sup> Azg gazetesi, Yerevan, sayı 70, 16 Nisan 1993.

<sup>24</sup> "Hayastani Hanrapetutyun" (Ermenistan Cumhuriyeti) gazetesi, Yerevan, sayı 74, 17 Nisan 1993.

<sup>25</sup> Arsen Avagyan, "1990-1994 yıllarında Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetleri", Haykakan banak (Ermenistan Ordusu), sayı 3, 2006, s. 48-56.

ediyorlardı. Demirel, Türkiye'deki kamuoyunu yumuşatmak niyetiyle, Ankara'nın müdahalesi durumunda tüm dünyanın Ermenistan'ın arkasında olacağını açıklıyordu. Rusya savunma bakanı Pavel Graçov, 10-14 Mayıs 1993'te Ankara'yı ziyaret ederek, Türk meslektaşısı Güreş'e, Rus birliklerinin Ermenistan-Azerbaycan ihtilafına karışmadıklarını açıklamıştı.<sup>26</sup>

Siyaset bilimcisi Armen Ayvazyan'ın düşüncesiyle Türkiye, Ermenistan'ın ortadan kaldırılması gibi basit ve net bir niyetten dolayı Ermenistan'a karşı alenen düşmanca siyaset izlemektedir. Ermenistan'ın bağımsızlığından sonra Türkiye, Ermenistan'a askeri güçle saldırmamıştır, fakat bu adımdan kendisini alıkoyan nedenler bambaşkadır "Kürt isyanları da dâhil olmak üzere, şahsi problemlerin varlığı, Ermenistan'ın bağımsız bir devlet oluşu ve ordusunun bulunması, Ermenistan-Rusya askeri-siyasi ittifakı, Rus ordusunun varlığı, Avrupa Birliği'ne girme arzusu, Ermeni diasporasının varlığı. Lakin bu, Türk tehlikesinin tamamen ortadan kalkmış olduğu anlamına gelmemektedir".<sup>27</sup>

Ankara'nın aksine, hiçbir Ermenistan yönetimi, Türkiye'yle ilişkilerinde ön şartlar öne sürmemiştir. Lakin Ayvazyan, Soykırımın tanınması, telin edilmesi ve sonuçlarının üstesinden gelinmesi konusunda görüşmelere başlanması, Karabağ ihtilafında en azından tarafsız duruş takınılması, medyatik-psikolojik savaşa son verilmesi ve ablukanın kaldırılması gibi düşmanca siyasetin reddinin Yerevan tarafından ön şart olarak öne sürülmesi gerektiğini düşünmektedir.<sup>28</sup>

Ermenistan'ın eski başbakanlarından Khosrov Harutyunyan, Türkiye'yle ilişkilerde daha özenle yaklaşılması gerektiğini düşünmektedir, "Öyle bir yapmamız gerekiyordu ki Türkler kapıyı kapatmasın. Şuşi, Laçın ve Kelbecer durumunda dahi Türkiye'yle ilişkilerin korunması için çaba sarf edebiliriz, çünkü uluslar arası toplum buna önem vermekteydi. Türklerin işini kolaylaştırdık, Türklerin kolay karar vermelerine izin vermeyecektik. Sınırı kapatma kararı almak için çok çaba sarf etmeleri gerekliydi".<sup>29</sup>

Vahan Papazyan daha yeni dışişleri bakanı tayin edilmişken, protokolle ilgili Ermenistan-Türkiye görüşmeleri kesintiye uğrar. Türk tarafı görüşmeler esnasında, askeri operasyonun sürmesinin, Türkiye'ye adım atma imkânı vermediğini belirtmekteydi. "Kelbecer olmasaydı, büyük bir ihtimalle diplomatik ilişki kurulurdu. Lakin Kelbecer neden olmayacaktı ki?" sorar Papazyan ve devam eder "Atılacak maksimal adımları attık biz. Türk tarafı diplomatik ilişkilerin tesisıyla, sınırın açılmasını geciktiriyordu. Bu onların sorunuydu, biz yapacağımızı yapıyorduk. Biz hayli esnek ve incelikliydik, karşımızdakinden de benzer yaklaşım bekliyorduk. Dışişleri bakanları düzeyinde bu yaklaşımın olmadığını söyleyemem. Vardı. O yılların Türkiye'sinde sorunlara dışişleri bakanlığı veya cumhurbaşkanlığı tarafından değil, genelkurmay tarafından karar veriliyordu. Genelkurmayın yaklaşımlarının ne olduğunu söyleyemem, onlarla herhangi bir ilişkimiz olmadı. Diplomatik düzeyde birbirini anlama, karşılıklı tavizlere gitme yaklaşımı gözlemledim, fakat bu, Türkiye

<sup>26</sup> "Hayastani Hanrapetutyun" gazetesi, Yerevan, sayı 90, 8 Mayıs 1993.

<sup>27</sup> 19-20 Aralık 2007'de, Ermenistan Milli Meclisi'nde yapılan "Ermenistan-Türkiye ilişkileri, temel sorunlar ve perspektifler" konulu parlamento görüşmelerindeki sunumdan.

<sup>28</sup> Aynı.

<sup>29</sup> Harutyunyan'la yapılan görüşmeden, 11 Ocak 2006, Yerevan.

dışişleri bakanlığının kendi yaklaşımlarını genelkurmayına dikte edebileceği anlamına gelmemektedir. Özal, Demirel veya dışişleri bakanları bir şey söylediklerinde, bunun muhakkak kati duruş olduğuna emin değilim. Ermenistan'ın duruşu kesindi, dışişleri bakanı olarak benim veya cumhurbaşkanı olarak Ter-Petrosyan'ın söyledikleri Ermenistan'ın duruşuydu. Ermenistan oyun oynamıyordu".<sup>30</sup>

Papazyan'ın açıkladığına göre Türkiye'de, özellikle milliyetçi çevrelerin Ermeni karşıtı yaklaşımlarını yumuşatmak ve böylece kamuoyunu etkilemek amacıyla, Ermenistan yönetimi Türkiye'le dahi görüşmüştü. 1993 yılında, ziyaret amaçlı Fransa'da bulunan Ermenistan cumhurbaşkanı, Fransa'da yaşayan işadama Samsun Özararar'ın önerisiyle Paris'te kaldığı Crillion otelinde Türkiye'le görüşür. Cumhurbaşkanının haricinde Papazyan ve Libaridyan da bu görüşmeye katılır. Özararar, Türkiye'nin kamuoyu üzerinde büyük etkisi olduğunu ve Türkiye'nin yaklaşımının yumuşatılabilirdiği takdirde, bunun olumlu olacağını söylemişti.

Papazyan şöyle anlatmaktadır. "Türkes'ti, oğlu ve biri daha. Türkes'in sözlerinde bir içerik yoktu, devanlı, çok Ermeni arkadaşları olduğunu, Ermenilerin ve Türklerin kardeş olacaklarını, ilişkilerimizin kötü olmasından Rusların, batıların sorumlu olduklarını ve benzer boş laflar ediyordu. Bu görüşmede ciddi bir şey aramak anlamsızdır. Türkiye'ye döndükten sonra, Ermenistan'a yönelik yaklaşımın yumuşatılması ve Ermenistan'la olan ilişkilerin düzenlenmesi gerektiği konusunda alenen açıklamalar yapacağını düşünerek bu görüşmeyi yaptık".<sup>31</sup>

### **Türkiye, Ermenistan'a saldırmak için uygun bir an bekliyor**

Özal'ın ölümünden sonra Demirel cumhurbaşkanı olur. 16 Mayıs 1993'te parlamentoda yapılan seçimlerin üçüncü etabında, Türkiye'nin en uzun süreli siyasetçi-devlet adamı Demirel, dokuzuncu cumhurbaşkanı olarak seçilir. Haziran ortalarında *Doğru Yol* Partisi genel başkanı Çiller'e yeni hükümeti kurma görevi verir. Türkiye, tarihinde ilk olarak kadın başbakana sahip olur.

Ermenistan-Türkiye ikili ilişkileri, genelde uluslar arası konferanslar çerçevesinde sürdürülmüştür.<sup>32</sup>

Karabağ'daki savaş yeni boyutlar almaktaydı. Haziran ortalarında Elçibey yönetimden uzaklaştırılır. Haydar Aliyev onun yerini alır. Türkiye, hukuki yoldan seçilmiş olan Azerbaycan yönetimine karşı başlatılan ayaklanmayı telin eder. "Ankara, cumhurbaşkanı Elçibey'i devirme denemelerinden dolayı ciddi bir şekilde rahatsızlık duymaktadır",- diye açıklar Çetin.<sup>33</sup>

Artsakh güçleri 1993 yazında Ağdam'a girdiklerinde, cumhurbaşkanı Demirel başkanlığında toplanan Güvenlik Konseyi oturumu sonrasında gazetecilerle

<sup>30</sup> Papazyan'la yapılan görüşmeden, 9 Aralık 2010, Yerevan.

<sup>31</sup> Papazyan'la yapılan görüşmeden, 20 Mart 2006, Yerevan.

<sup>32</sup> 1993 yılında uluslar arası konferanslar çerçevesinde, Ermenistan-Türkiye arasında yüksek düzeyli bir dizi görüşmeler yapıldı. Ermenistan parlamentosu başkanı Babken Ararktsyan, Haziran ortalarında cumhurbaşkanı Demirel ve dışişleri bakanı Çetin'le görüşür. Dışişleri bakanları Papazyan ve Çetin 11 Haziranda Atina'da, 17 Haziranda İstanbul'da, 19 Ağustos Moskova'da ve 3 Aralıkta Brüksel'de görüşür. Ter-Petrosyan Ekim ayında, Türkiye'nin Rusya elçisi Ayhan Kemal'le Moskova'da görüşür. Kars belediye başkanı başkanlığındaki Türk heyeti 29 Haziranda Ermenistan'ı, Akhuryan bölgesi yöneticisi başkanlığındaki Ermenistan heyeti ise 7 Temmuzda Kars'ı ziyaret eder.

<sup>33</sup> *Hürriyet*, 26 Temmuz 1993, Grigor Arşakyan, "Türkiye'nin Güney Kafkasya politikası 1991-2001", s. 67.

konuşan dışişleri bakanı Çetin, Azerbaycan'ın iç istikrarsızlığından faydalanan Ermenilerin yeni bölgeler işgal ettiğini belirtir. Ermenilerin bu toprakları ellerinde tutamayacaklarını ve karşılığında çok ağır bedel ödeyeceklerini açıklar.

20 Temmuz 1993'te Türk gönüllülerden oluşan yeni büyük bir grup Bakü'ye gelir. Bunların bir kısmı hemen Ağdam cephesine gönderilir. Gönüllüler grubu yöneticilerinden biri, MHP üyesi Kemal Çakır, *Hürriyet*'e verdiği demeçte, "Ata topraklarımızın Ermenilerin eline geçmesi düşüncesini kabul edemedik. Azeri kardeşlerimiz cephede hayatlarını kaybederken evde oturamazdık",- demektedir.<sup>34</sup>

Eski başbakan Ecevit, Azerbaycan ile Nakhicevan arasında koridor açılması niyetiyle Türk birliklerinin hava operasyonu gerçekleştirmelerini talep etmekteydi. Elçibey "Türkiye'nin, kayıp vermeden, hava operasyonları sayesinde benzer bir koridor açma imkânı var. Ancak bu şekilde Dağlık Karabağ'daki kayıpları dengeleyebiliriz. Ancak bu yolla Ermenistan'ı, Azerbaycan'la adil bir anlaşmaya ikna edebiliriz",- demektedir.<sup>35</sup>

Türkiye cumhurbaşkanı Demirel "Türkiye, Azerbaycan'ı kurtarmak için savaş batağına girmez. Azerbaycan halkının kendisi Ermenistan'a darbe vurmali. Türkiye bu adımı attığında Rusya Ermenistan tarafını tutar, bu ise Türkiye'nin çıkarlarına uygun değildir",- demektedir.<sup>36</sup>

*Anavatan* Partisi milletvekilleri 1993 Ağustosunda hükümetten askeri müdahale talep eder. *Hürriyet*, Ermenistan sınırı yakınında 50 bin kişilik Türk ordusunun konuşlandırıldığını belirtir. *Reuters* ve *Xinhua*, Türk silahlı kuvvetlerinin hazır duruma geçirilmiş olduğunu ve savaşa atılmayı beklediğini, Türk uçaklarının ise Ermenistan sınırları boyunca keşif uçuşları yapmakta olduğunu bildiriyorlardı.<sup>37</sup>

Eylülün 5'ini 6'ya bağlayan gece, Türkiye tarafından sınıra doğru ateş açılır. Ermenistan'da konuşlanmış olan Rus sınır birliklerinin komutanı, tümgeneral Aleksandır Babenko, Rusya Federasyonu'na, sınır birlikleri yönetiminin, Ermenistan-Türkiye sınırında Türk ordu birliklerinin ağır donanım ve topçu birlikleriyle takviye edilmesi ve bu birlikler tarafından bölgenin teknik rekonstrüksiyonunun gerçekleştirilmesinden endişe duyduğunu belirtir. Sınır birliklerinin basın hizmetleri tarafından, yönetimin sınırda hüküm süren durumu takip ettiği ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması uyarınca, çatışma durumuna izin vermemek için gerekli tasarrufların ele alınmış olduğu belirtilmekteydi.<sup>38</sup>

Başbakan Çiller, Ermenilerin Nakhicevan'a dokunduklarında, kendisinin de savaş izni alabilmek için meclise başvuracağı konusunda tehdit savurur.<sup>39</sup>

Ermenistan güvenlik konseyi toplanır. 6 Eylülde gerçekleştirilen Ter-Petrosyan-Demirel telefon görüşmesi esnasında, Türkiye silahlı kuvvetlerinin Ermeni-Türk sınırında görülen birikimi konusu görüşülür.

<sup>34</sup> *Hürriyet*, 26 Temmuz, 1993, Arsen Avagyan, "1990-1994 yıllarında Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetleri", Haykakan banak (Ermenistan Ordusu), sayı 3, 2006, s. 48-56.

<sup>35</sup> *Hayastani Hanrapetutyun gazetesi*, Yerevan, sayı 157, 10 Ağustos 1993.

<sup>36</sup> *Hayastani Hanrapetutyun gazetesi*, Yerevan, sayı 173, 1 Eylül 1993.

<sup>37</sup> *Az gazetesi*, sayı 170, 4 Eylül 1993.

<sup>38</sup> *Az gazetesi*, sayı 171, 5 Eylül 1993.

<sup>39</sup> *Droşak*, sayı 12-14, 23 Eylül-3 Kasım 1993, s. 172.

Bir Türk savaş uçağı 13 Eylülde Ermenistan-Türkiye sınırı boyunca, Armavir bölgesinde keşif uçuşu yapar. İki kere Ermenistan'a doğru top ateşi açılır.<sup>40</sup>

Ermenistan ve Rusya arasında 30 Eylül 1992'de imzalanan antlaşmaya istinaden Türkiye ve İran'la olan sınırların dokunulmazlığı ve güvenliği Rusya tarafından sağlanacaktı. Kısa bir çalışma ziyareti için 15 Eylülde Moskova'da bulunan Ter-Petrosyan, Yeltsin'le görüşür. Ermenistan cumhurbaşkanı ile devlet bakanı Vazgen Sargısyan, aynı gün Graçov'la görüşürler.

Papazyan, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı ele alacağı projeler ve niyetleri hakkında bir şey söylemekte zorlanmaktadır. "Bizimkiler, Türk silahlı kuvvetlerinin hareketlerini ve Ermenistan sınırına yaklaşmasını gözlemliyordu. Gerçek bir tehlike olduğu konusunda ciddi kabul ediyorduk. Ter-Petrosyan, Yeltsin'le yaptığı görüşme esnasında, Ermenistan'ın ciddi bir tehlike algıladığını ve Rus tarafının kendi duruşunu net bir şekilde göstermesini istediğini söylemişti. Bunun haricinde, Özal tarafından yapılan ve Yerevan'a bir-iki bomba atma konusundaki ölçsüz sözleri de vardı. Şapoşnikov'un meşhur açıklaması olmasaydı, Türklerin adımları ne olurdu bilemem. Lakin Türk tehlikesi bizim tarafımızdan son derece ciddi algılanmaktaydı".<sup>41</sup>

Fransa'nın Yerevan'daki elçisi France d'Harting 7 Ekimde Ermenistan'ın sınır bölgelerini ziyaret eder. France d'Harting'i daha çok Ermenistan-Türkiye sınırı, Ermenistan'ı Türkiye'ye bağlayan irtibat yolları ve Türk ordusunun Ermenistan sınırları yönünde gerçekleştirdiği hareketler ilgilendirmekteydi.

Yunanistan'ın eski Ermenistan elçisi Leonidas Khirizantopulos'un hatıralarında, Türkiye'nin 1993 yılında Ermenistan'a saldırmaya hazırlandığı yazılıdır. Cumhurbaşkanı Yeltsin, 1993 Eylülünde parlamentoyu fesheder. Buna karşılık parlamento cumhurbaşkanını görevinden alır. Hâsil olan restleşme ortamı, 3 Ekimde kanlı bir çatışmaya dönüşür. Parlamento başkanı Ruslan Khasbulatov, başbakan Çiller'le önceden gizli bir anlaşma sağlamıştı. Khasbulatov, Yeltsin'e karşı koyabildiği durumda, Rus sınır güçlerini Kafkasya'dan çıkararak Türkiye'ye, Kürt sorununu bahane edip, Ermenistan'a sınırlı saldırılar gerçekleştirme imkânı verecekti.<sup>42</sup>

Resmî Ankara, Yerevan üzerinde baskı kurmak amacıyla Ermenistan'ın PKK militanlarıyla işbirliği içinde olduğu söylentilerini yaymaktaydı. Çiller Irak, İran, Suriye ve Ermenistan'ı Kürtlere destek vermekle suçlamıştı.

Ermenistan dışişleri bakanlığı, Ermenistan yönetiminin PKK ile hiçbir bağının olmadığını ve Yerevan'da bu örgütün yazıhanesinin bulunmadığını açıklar. Türk basını ve içlerinde içişleri bakanı Mehmet Gazioğlu'nun da bulunduğu bazı hükümet temsilcileri, sık-sık Ermenistan yöneticileri ile PKK arasında olan sözde bağlardan bahsetmişlerdir. Ermenistan dışişleri bakanlığı, bazı Türk yöneticilerinin benzer iftiralarla, Türk kamuoyunda Ermeni karşıtı eğilimler yaratıp, uluslar arası arenada Ermenistan'ın imajını zedelemek ve Ermenistan'la Türkiye arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasını engellemek olduğunu açıklamıştır.<sup>43</sup>

<sup>40</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesi, Yerevan, sayı 184, 16 Eylül 1993.

<sup>41</sup> Papazyan'la yapılan görüşmeden, 9 Aralık 2010, Yerevan.

<sup>42</sup> Leonidas T. Chrysanthopoulos, *Caucasus Chronicles. Nation-Building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994*, Princeton and London, Gomidas Institute Books, 2002.

<sup>43</sup> *Azg* gazetesi, sayı 141, 27 Temmuz 1993.

Khirizantopulos, Türk ordusunun sınır bölgesindeki hareketlerine ve 1993 Ekiminde Irak'a yönelik saldırıya yer vermektedir. Khirizantopulos, Türkiye'nin Ermenistan'a saldırı hazırlığı içinde olduğu haberini Fransa ve ABD'nin Yerevan'daki elçileri d'Harting ve Harry Gilmore'dan aldığını belirtmektedir. Şaşılacak olan ise, 1992-1994 Ermenistan'ını ayrıntılı bir şekilde ele almış olan Rusya elçisi Stupişin'in hatıralarında Türk tehlikesine değinmemesidir.

Khirizantopulos, Türk tehdidi konusunda Ermenistan yöneticilerinin uyarıldığı ve birliklerin güvenlik kurulu tarafından yüksek düzeyde hazır duruma geçirildiğini yazmaktadır. Ermenistan Milli Güvenlik Müsteşarlığı başkanı (1993-1994) tümgeneral Eduard Simonyans, Khirizantopulos'un iddialarını doğrulamaktadır. "Yunanistan'ın eski elçisinin anlattığı olay da dâhil, Türk ordularının farklı yönlerden Ermenistan topraklarına saldırı tehdidi birkaç kere var olmuştur. Türk ordusunun Ermenistan'a saldırı olasılığı hakkında bilgileri diplomatik kaynaklar dışında da elde ediyorduk. Asıl saldırı sonuçta gerçekleşmedi. Ciddi tehditler oldu, Türk ordusu Ermenistan sınırı boyunca yerleştirildi, sahra komuta merkezleri oluşturuldu, hem asker, hem donanım, hem de silah açısından birlikler takviye edildi".<sup>44</sup>

Türk tarafı 1993 yılının ikinci yarısında Ermenistan'a saldırmak için uygun bir an beklerken, Ermeni güçleri Karabağ savaşında eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi sınırlarını aşarak doğu, güney ve kuzey istikametlerinde ilerlemekteydi.

Ter-Petrosyan, 24 Aralıkta yaptığı açıklamada "Azerbaycan yönetimi, ihtilafı barışçıl bir şekilde çözmek için yapılan tüm girişimleri reddetti. Afgan mücahitler ve Türk askerlerinin çatışmalara Azerbaycan ordusu safında katılımı, Azerbaycan'ın, ümidini sadece askeri çözüme bağlamış olduğunu, yöneticilerin siyasetinin ise ihtilafın genişlemesi ve daha başka ülkelerin de dâhil olmasına yönelik olduğunu göstermektedir",- demiştir.<sup>45</sup>

### 1994 yılının kanlı kışı

Savaş yıllarında, özellikle de 1993 sonbaharında, sadece Azerbaycan değil, uluslar arası toplum da Dağlık Karabağ'ı hesaba katmaktaydı. Rusya dışişleri bakanı Kozirev'in (Rus arabulucu Kazimirov'un nezdinde) Aliyev, Koçaryan ve Ter-Petrosyan'la yaptığı telefon görüşmeleri bunun kanıtıdır. Kozirev, 9 Kasımda Ter-Petrosyan'la yaptığı sohbet esnasında, Ermenistan'ın yardımı olmadan "Karabağ birliklerinin operasyonları mümkün olamazdı",- diye vurgulamaktaydı. Rusya dışişleri bakanı, Ermenistan'ın bu ihtilafın doğrudan katılımcısı olduğunu hatırlatması üzerine Ter-Petrosyan "Bu bizim aramızda",- diye cevaplamıştı.

Aynı gün Koçaryan'la yaptığı görüşme esnasında Kozirev, birlikleri ya 20 Ekim mevzilerine çekmelerini veya sembolik olarak bir bölgeden çekilmelerini telkin eder. "Ben bir süre çalışırım harita üzerinde. Bölgeler buna imkân sağlamaktadır",- olur Stepanakert'in cevabı. Aliyev, Kozirev'le yaptığı telefon

<sup>44</sup> Susanna Petrosyan, *Noyyan Tapan* ajans, 23 Eylül 2002, alıntılar *Azg* gazetesinden. Türkiye, son on yıllarda komşu ülkelerin topraklarına çeşitli saldırılar gerçekleştirmiştir. 1974 yılında Kıbrıs'ın bir kısmını işgal etmesi haricinde, Türkiye silahlı kuvvetleri 1990'lı yıllar süresince Kuzey Irak'a onlarca saldırı düzenlemiştir. Türkler, 2008 yılında, ülke Amerikan işgali altındayken Irak'a saldırdı.

<sup>45</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesi, Yerevan, sayı 256, 25 Aralık 1993.

görüşmesi esnasında, Azerbaycan'ı Rusya'ya doğru yöneltmiş olmasına rağmen, zor anlarda Rusya'dan yardım alamadığından şikâyet eder. Dağlık Karabağ yöneticileriyle ilişki kurmuş olmasına rağmen, Koçaryan'ın kendi şartlarını dikte etmeye çalıştığını vurgular.<sup>46</sup>

BM'in Güvenlik Konseyi, 14 Kasım'da Karabağ'la ilgili 874 sayılı üçüncü protokolü kabul ederek tarafları, Rusya'nın arabuluculuğu ve doğrudan görüşmeler sayesinde elde edilmiş olan ateşkese etkili ve sürekli kılmaya davet eder. Askeri birliklerin, işgal edilmiş bölgelerden çıkarılması, irtibat yollarının yeniden tesisi ve düşmanca hareketlere son verilmesi konusunda çağrı yapar.

Protokolün yerine getirilmesiyle, Karabağ güçlerinin işgal edilen bölgelerden çıkartılmasının öngörülmesine rağmen, diğer taraftan Azerbaycan'ın da Ermenistan ve Dağlık Karabağ'a yönelik ablukayı kaldırmasını getireceğinden dolayı protokol, Azerbaycan tarafından reddedilir. Bakû, kendileriyle "yenilen taraf" gibi davrandıklarından şikâyet eder.<sup>47</sup>

Bakû, tekrar olarak, kendisinin önyak olduğu, fakat hayata geçirilmesine yanaşmadığı bir protokol elde eder. Protokol, taraflara askeri ve düşmanca hareketlerden kaçınmalarını telkin etmekteydi, hâlbuki Aliyev, tüm cephe boyunca yayılacak yeni bir saldırı hazırlamaktaydı. Karabağ güçlerine karşı, Cebrayil yönünde 21 Ekimde başlayan, sürpriz saldırı Afgan mücahitleri birliğinin komutanı tarafından yönetilmekteydi.<sup>48</sup>

Ateşkes tekrar bozuldu ve Karabağ güçleri fırsattan istifade ederek Aras kıyısındaki Azerbaycan birlikleri ve yerleşim yerlerine karşı yeni saldırılar başlattı. Rusya'nın çabalarıyla tesis edilmiş olan ateşkes tam 50 gün sürer, fakat Aliyev'in, Kozirev'le yaptığı telefon görüşmesinde kendisinin de kabul ettiği gibi Azerbaycan tarafının suçuyla ihlal edilir.

AGİT'in 1993 Aralık'ta Viyana'da yaptığı haftalık görüşmesi esnasında, ilk defa olarak, savaşa Afgan mücahitlerinin de katıldığı resmen açıklanır. "ABD'nin AGİT elçisi John Cornblum, Afgan mücahitlerin katılımını telin edip, bunu tehlikeli bir gelişme olarak nitelendirdi. Daha sonra, Amerikan gizli servisiyle ilişkili Amerikalıların, Afganların Azerbaycan'a getirilmesine yardım etmiş oldukları ortaya çıktı",- diyor 1993-94 yıllarında Ermenistan'ın AGİT temsilcisi Armen Ayvazyan.<sup>49</sup>

Karabağ güçleri, Ekim ayında Aras kıyısında karşı saldırıya geçmeden önce radyodan Azerbaycanlılara seslenerek, bölgeden uzaklaşmalarını talep eder. İmkânı olup, uyarıya kulak verenler, Horadiz köprüsünü kullanarak İran'a kaçabildi. Bir süre sonra köprü havaya uçuruldu ve Azerbaycanlılar, kurtulabilmek için yüzerek Aras'ın karşı kıyısına geçmeye mecbur oldu. Bu insanların bir kısmı nehirde boğuldu.<sup>50</sup>

<sup>46</sup> Владимир Казимиров, "Мир Карабаху", сс. 114-118.

<sup>47</sup> Sokhbet Mamedov, Azerbaijan does not consider itself the defeated side, *Izvestiya*, Moscow, October 20, 1993, p. 2, in FBISOV-93-203, October 22, 1993, p. 77.

<sup>48</sup> Daniel Schneider, Afghan Fighters Join Azeri-Armenian War, *The Christian Science Monitor*, Boston, November 16, 1993, p. 7.

<sup>49</sup> Ayvazyan'la yapılan görüşmeden, 16 Haziran 2007, Yerevan.

<sup>50</sup> Human Rights Watch, Azerbaijan, "Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh", p. 40.

Ekimin son haftasında Karabağ güçleri Horadiz'i, Mincevan'ı ve tüm Zangelan bölgesini ele geçirir. Ermenilerin ölü ve yaralı sayısı onlarcaydı, bu da ciddi bir mukavemetin olmadığını göstermektedir. Azerbaycan savunma bakanı Mamedrafi Mamedov "Eylül sonlarında Zangelan'a gittim. Durumu yerinde müşahade ettim ve donanım ile asker eksikliği olduğunu anladım. O zaman, Zangelan çevresindeki tüm bölgeler işgal altındaydı. Ermeniler, Zangelan'ı işgal etmek için fırsat bekliyorlardı. Ellerine fırsat geçince de işgal ettiler. Ordularımızın o zamanlarda saldırı gerçekleştirmeye hazır olmadığını da belirtmek isterim. Zangelan ve diğer bölgelerdeki insanların yurtlarını terk edip kaçmak yerine, kalıp partizan mücadelesi vermeleri gerekiyordu",- demektedir.<sup>51</sup>

Aliyev, 11 Aralıkta, Karabağ güçleri tarafından ele geçirilmiş olan bölgelerin askeri komutanlarıyla yaptığı ve televizyondan yayınlanan görüşme esnasında, komutanların halktan önce neden kaçmış oldukları konusunda tek-tek hesap sorar. Fizuli ve Cebrayil'in yitirilmesinden bahsederek komutanları, cepheyi korumak yerine Bakû'de villalar inşa etmekle suçlar. Aliyev, Zangelan bölgesinin savunması esnasında sadece 27 askerin hayatını kaybetmiş olduğunu acıyla belirtmekteydi.<sup>52</sup>

Davit Şahnazaryan'a göre, ateşkese ulaşmak için bir tek şey gerekmekteydi, Azerbaycan'ın arzusu! "Aliyev yönetime geldikten hemen sonra askeri çözüme karar verdi ve Aralık saldırısına hazırlanmaya başladı. Azerbaycan, 100 milyon dolar harcadı. O zamanlar için inanılmaz bir rakamdı bu. Azerbaycanlılar bugün Rusya'nın Ermenistan'a yaptığı yardımdan bahsediyorlar, gerçekte ise hem Ermenistan, hem de Azerbaycan Rusya'dan silah tedarik etmekteydi. Rusya devamlı olarak dengeyi sağlamaya çalışıyordu. Ateşkes tesis edilmesi konusundaki tek engel, Azerbaycan'ın isteksiz oluşu ve sorunu askeri yollardan çözme siyasetiydi".<sup>53</sup>

BM Güvenlik Konseyi, 12 Kasım 1993'te Karabağ ihtilafıyla ilgili ve askeri hareketlerin genişlemesi ile ihlallere tepki olarak, özellikle Zangelan bölgesi ve Horadiz şehrinin işgali gibi ölçüsüz güç kullanımından duyduğu endişesini belirttiği 884 sayılı, dördüncü ve son protokolünü kabul etti. Protokolde, bundan önceki üç protokollerde öngörülenlerin Dağlık Karabağ tarafından yerine getirilmesi için Ermenistan'ın nüfuzunu kullanması telkin edilmekteydi.

Vafa Guluzade'nin daha sonra yazmış olduğu gibi, Güvenlik Konseyi'nin protokolünde Azerbaycan tarafı için tek teselli, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tanınmasıydı. "Bugün bu protokolleri okuyup, bunları hazırlayanlar adına utanıyorum. Bizim diplomatlarımızdan bahsetmiyorum, çünkü Ermenistan'ın saldırganlığını önleme konusundaki yaptıkları ricalar ve yalvarmalar, sağirlara laf anlatmak gibiydi. BM Güvenlik Konseyi'nde, darbeyi Ermenistan'dan uzak tutmak ve saldırganlığın sorumluluğundan kurtarmak için her şey yapıyordu".<sup>54</sup>

En acımasız aylar, savaşın son aylarıydı. Aralık ayından Mayıs'ta sağlanan ateşkese kadar Ermeniler iki bin şehit verdi, Azerbaycanlılar ise beş bin. 17-18

<sup>51</sup> Интервью Мамедрафи Мамедова газету *Зеркало*, Баку, 28 августа, 2004 г.

<sup>52</sup> Алиев критикует азербайджанскую армию, газета *Известия*, 11 ноября 1993, Москва, Thomas de Waal, op. cit., p. 225.

<sup>53</sup> Şahnazaryan'la yapılan görüşmeden, 15 Mart 2006, Yerevan.

<sup>54</sup> Вafa Гулузаде, Среди врагов и друзей, [http://www.azeribook.com/politika/vafa\\_guluzade/sredi\\_vragov\\_i\\_druzey.htm](http://www.azeribook.com/politika/vafa_guluzade/sredi_vragov_i_druzey.htm).

Kasım 1993 tarihinde tüm Rusya patriğinin arabuluculuğuyla tüm Ermenilerin Katolikosu I. Vazgen ve Kafkas Müslümanları önderi Allahşükür Paşazade arasında gerçekleştirilen görüşme de kan dökülmesini engelleyemedi.

Vladimir Kazimirov, ateşkes sağlanması amacıyla Bakû yönetimiyle görüşmeler yapmaktaydı. Karayoluyla Azerbaycan-Ermenistan sınırını geçmesi öncesinde nahoş bir olay oldu. 20 Kasım'da, Aşağı Aksipara Köyü yakınlarında, tahminen Ermeni mevzilerinden Kazimirov'a eşlik eden araçlardan birine ateş edildi ve iki asker yaralandı. Moskova'nın yanıtı sertti, Rusya, alenen özür dilenmesini talep etti. "Şartlar bir yana, vukuatla ilgili üzüntülerimi belirtiyorum, yine de, olayın tüm ayrıntıları açığa kavuşturulmadan yaptığınız açıklamadaki kesin tonlamanın benim için anlaşılır olmadığını kabul etmem gerekir",- yazar Papazyan, Kozirev'e.<sup>55</sup>

Ermeni tarafının iddiasına göre, sınırdaki olaydan sonra Rusya, Azerbaycan ordusuna yardım olarak 200 askeri danışman yollar. Vahan Şirkhanyan, 1993-94 kışında Karabağ tarafının başarısızlıklarının sebeplerinden biri olarak Rusların müdahalesini göstermektedir. Diğer taraftan da Türkiye askeri malzeme ve eğitim açısından destek vermekteydi. 1992 sonunda 100 Türk askeri danışman Azerbaycan'a yollanır.

Savaşın son, fakat en kanlı aşaması Mamedrafi Mamedov tarafından şöyle yorumlanmaktadır "İşgal edilen bölgeleri kurtarma görevi vardı. İlk etapta, 50 km.lik bir ileri hareketle Ağdam ve Fizuli bölgelerini kurtarmayı planlamıştık. Neden yapamadık? Sebep basit, gücümüz yetmedi. Bunun haricinde, Horadiz ve Beylagan yönünde 25 km. ileri hareket gerçekleştirdikten sonra askerler ve subaylar mevzileri terk etmeye başladılar ve durmaya mecbur olduk".<sup>56</sup>

Afgan paralı askerlerin katılımı da Azerbaycan ordusunu yenilgiden kurtaramadı, yine de "Horadiz" tren istasyonunu geri alma konusundaki rolleri belirgindi. Amerikan CNN televizyon kanalı 8 Kasım 1993 tarihinde 1000 kadar Afgan mücahidin, Azerbaycan'da savaştığını yayınlamıştı. *Boston Globe* gazetesi aynı gün, 1500 Afgan mücahidin Ağustos zarflarında, başbakan Gülbuddin Hikmatyar'ın talimatıyla Karabağ cephesine yollanmış olduğunu yazmaktaydı. Azerbaycan içişleri bakan yardımcısı Rovşan Cavadov, Hikmatyar'la paralı asker yollanması konusunda görüşmeler yapmak için Ağustos ortalarında Aliyev tarafından Afganistan'a yollanır. Mücahitler, birkaç hafta sonra Mingçeaur'a yerleşmişlerdi.<sup>57</sup>

Afgan mücahitlerin sayısı 1500-2500 arasındaydı ve merkezleri, Ağdam'ın kuzeyinde bulunan Baş Karvend Köyü yakınlarındaydı. *Human Rights Watch* temsilcileri 1994'ün Mart-Mayıs aylarında mücahitleri Bakû'deki "Azerbaycan" otelinde, savunma bakanlığı çevresinde ve Barda şehrinde görmüşlerdi.

"1993, Karabağ savaşının en şiddetli dönemi oldu. Artık yerel çatışmalar yerine genel cephe çizgisi, modern silahların kullanımı ve geniş bölgelerin ele geçirilmesiyle süregelen topyekûn çatışmalar vardı. İnisiyatif Ermenilere geçer, Karabağlılar ve farklı ülkelerden gelen gönüllüler haricinde Ermenistan düzenli

<sup>55</sup> Yazarın arşivinden.

<sup>56</sup> Интервью Мамедрафи Мамедова газету *Зеркало*, Баку, 28 августа, 2004 г.

<sup>57</sup> John Auerbach, Azerbaijan hires Afghan Mujahideen to fight Armenia, *The Boston Globe*, November 8, 1993.

orduları da savaşmaktaydı. Azerbaycan, çeşitli paralı askerler kiralamıştı, bunların içinde Rusya'nın değişik bölgelerindeki askerlik şubeleri üzerinden toplamış olduğu çok sayıda subay ve yaklaşık iki bin Afgan mücahit vardı",- diye yazıyor Kazimirov.<sup>58</sup>

22 Aralık 1993'te Ermenistan cumhurbaşkanı, Afganistan cumhurbaşkanı Burhaneddin Rabbani'ye ve başbakan Golbeddin Hikmatyar'a yazdığı mektupta, Karabağ ihtilafında Azerbaycan birliklerinin safında Afgan mücahitlerinin katılımıyla ilgili endişelerini bildirir. Ter-Petrosyan bunun, Afganistan yönetiminin bilgisi haricinde meydana geldiğini ve bu olguların dikkatlerine şayan olacağını ümit ettiğini belirtir. Cevabi mektubunda Rabbani "Karabağ savaşına katılan bazı sorumsuz Afganlılarla ilgili mektubunuzu aldım ve inceledim. Afganistan tarafı, Ermenistan yönetiminin kaygılarını anlayışla karşılamaktadır. Dağlık Karabağ'daki askeri faaliyetlere Afganistan vatandaşlarının katılımını tasvip etmemekteyiz",- demekteydi.<sup>59</sup>

Beylagan bölgesinde Aralık ayından itibaren durum gerginleşir. Rus arabulucu Kazimirov, ateşkes için 17 Aralıkta Aliyev ve Koçaryan'la anlaşmıştı. Belge, Stepanakert'ten zamanında gelir, Bakû ise ancak üç gün sonra şüpheli imzalarla bezeli, işe yaramaz bir laf salatası yollar Moskova'ya.

BDT zirvesi dâhilinde, 23 Aralıkta Aşkabad'da, Türkmenistan cumhurbaşkanının arabuluculuğuyla Ter-Petrosyan ve Aliyev arasında bir görüşme gerçekleşir. Rusya, yılsonunda yaptığı bir öneriyle, taraflara yılbaşını ateş edilmeden karşılamalarını teklif eder. Stepanakert tekrar onay verir, Bakû ise cevap dahi vermez.

1994 yılı Ocak'ının ilk günlerinde Azerbaycan ordusu, Martakert-Kelbecer, Ağdam-Martuni olmak üzere iki yönden saldırıya geçer. Rakip taraf, "Horadiz" tren istasyonunu geri alır. Ocak'ın ilk haftasında Azerbaycan güçleri cepheyi yarıp 15 km. derinliğinde ve 5 km. genişliğinde güneydoğuya, Hadrut istikametinde ilerlemeyi başarır. Azerbaycan sabotaj grubunun İran bölgesinden Karabağ güçlerinin arkasına geçmesinin bu olayda etkisi büyüktü. Fizuli bölgesi çatışmalarında Ermeniler, 350'si Horadiz'de olmak üzere, 700 kadar ölü verir.

Azerbaycan ordusu Ocak'ın sonlarında Omar dağ geçidini aşarak Ermeni güçlerini gafil avlar. Ermeni güçleri Kelbecer'de 100 kadar ölü verir. "Savunmamız çok düzensiz ve başıboştu. Vanadzor birliği vardı burada. Omar'dan inerek kaçmışlar ve Seyidlar'da sözde savunma çizgisi tutmuşlardı. Askerlerimiz panik içinde ricat etmişti, onları güçlülükle durdurabilmiştik. Panik, Azerbaycanlıların başarısından daha büyüktü. Eski muharipleri tekrar toplayarak kaybettiklerimizi geri aldık. Azerbaycanlılar panik içinde kaçıyorlardı, dönüş yollarını ateşle kestim. 15 kadar tank ve farklı çaplarda top bıraktılar geriye. Omar'ın zirvesinde bir *Grad* bataryası duruyordu, vurmadık, gidip aldık sadece",- diyor Dağlık Karabağ savunma ordusu topçu komutanı Georgi Gasparyan.<sup>60</sup>

"Başarılı bir operasyondur, maalesef yirmi kadar şehit verdik, fakat operasyonun çaplarını ve zorluklarını hesaba kattığımızda, kayıplarımız daha fazla

<sup>58</sup> Владимир Казимиров, "Мир Карабаху", с. 139.

<sup>59</sup> *Hayastani Hanrapetutyun*, sayı 254, 23 Aralık 1993 ve *Hayastani Hanrapetutyun*, sayı 101, 28 Mayıs 1994.

<sup>60</sup> Gasparyan'la yapılan görüşmeden, 11 Haziran 2006, Stepanakert.

da olabilirdi. Rakip için iki yol kalmıştı, ya teslim olacak, ya da karlar altında kalacaktı. Bir kısmını esir aldık, kalanı ise ya kar altında kaldı, ya da kaçtı. Kelbecer'de mevzilenen Azerbaycan tugayında 2500'ün üzerinde asker vardı. Kaçının kurtulduğunu ancak Bakü yönetimi bilir",- diye eklemektedir Babayan.<sup>61</sup>

Karabağ güçleri 18 Şubatta Omar dağ geçidine ulaşarak Kelbecer bölgesini tekrar kontrol altına alır. Televizyon muhabiri Tigran Khızmalıyan, Kelbecer operasyonundan bir süre sonra Yerevan'a döner. Bugüne kadar ürpererek hatırlamaktadır "Yerevan'a getirmem için bir torba teslim ettiler bana. Bu torba, hayatını kaybetmiş olan Azerbaycanlı askerlerin, askeri kimlik kartlarıyla doluydu. Teslim etmeden önce açıp baktım. Askeri kimlik kartları birkaç yüz taneydi. Bazıları kanlıydı, bazılarının üzerinden mermi izi vardı. 18-19 yaşındaki Azerbaycanlı gençlerin belgeleri idi. Çocuk yüzleri. Bir kereden onlarca ceset görmek zordur, fakat kısa zaman sonra alışılırsun. Onlarca ceset görmüştüm, fakat askeri kimlikler beni çok etkiledi, her biri birbirinden farklı bir hikâyeydi, cesetler birbirinden farklı değildir".<sup>62</sup>

Azerbaycan saldırısı, geçici başarısı, birkaç hafta sonra ise başarısızlığı ve yenilgisini, Azerbaycan savunma bakanı Mamedov şöyle açıklamaktaydı "Ocak 1994'te Mrav'daydım [Omar], zirvede. Dört tarafta kar ve geçilmesi imkânsız yollar vardı. Böyle bir yerde askeri operasyon nasıl yapılır? Ben karşıydım, fakat bazı komutanlar Kelbecer'e saldırının başarısı konusunda ikna edebildi. Saldırının başarısızlığa mahkûm olduğunu birçoklarının önünde açıkladım. Kayıplar ne kadardı? Bir şey söylemekte zorlanıyorum, fakat yüreğim yanıyor ve hayatımın sonuna kadar yanacak hayatını kaybeden askerler ve subaylar için".<sup>63</sup>

<sup>61</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>62</sup> Khızmalıyan'la yapılan görüşmeden, 3 Temmuz 2006, Yerevan.

<sup>63</sup> Интервью Мамедрафи Мамедова газету *Зеркало*, Баку, 28 августа, 2004 г.

## Yirmi dördüncü bölüm

# Bişkek ve Moskova, kan dökülmesinin sonu

Rusya savunma bakanı Pavel Graçov, Ermeni ve Azerbaycanlı meslektaşları Serj Sargısyan ve Mamedrafi Mamedov'u 18 Şubat 1994'te Moskova'ya davet etmişti. 1 Mart itibarıyla ateşkes yapma konusunda bir belge imzalandı. Mayıs ateşkesinin temelini teşkil edecek olan bu antlaşma hakkında Mamedov "Görüşme konusu, Laçin haricindeki altı bölgenin boşaltılmasıydı. Ermeniler bir ay içinde Ağdam'ı ve Fizuli'yi boşaltacaklar, daha sonra da üç ay içinde dört bölgeden daha çıkacaklardı. Şuşa [Şuşi], Laçin ve Dağlık Karabağ'ın statüsü ise taraflar arasında görüşme konusuydu. Bilmediğim sebeplerden dolayı bu gerçekleşmedi",- demektedir.<sup>1</sup>

Savaş alanında güçsüz düşmüş olan Azerbaycan, bir şeyler geri alabilmek için son çabalarını sarf etmekteydi. Bu yüzden de Bakü, Ocak sonlarında Rusların, ateşkesle ilgili yeni önerisini tekrar reddetti. Andrey Kozirev, 1 Mart'ta Levon Ter-Petrosyan ve Robert Koçaryan'a yolladığı mektupta, 1993 sonbaharında ele geçirilen bölgeleri Azerbaycan'a iade etmeyi önerir.

Çatışmalar, bazı kesintilerle birlikte Nisan sonuna kadar devam eder. Karabağ güçleri Mir Başir yönünden karşı saldırıya geçerek, daha önceden işgal edilmiş olan birkaç Ermeni köyünü geri alır. Mir Başir bölgesindeki ve çevre bölgelerin yaklaşık 50 bin sakini yerleşim yerlerini terk eder. Rakip, yeni bir geniş saldırı beklemekteydi, fakat saldırıya son verme emri verilir. Ermeni komutanlardan Nelson Soğomonyan, savaşın son günlerinde Babayan'ın her gün cepheye geldiğini, emirleri yerinde verdiğini, güçleri yeniden tasnif ederek acele etmeleri gerektiğini söylemektedir. "Sanırım, Samvel Babayan savaşın durdurulacağını biliyordu. Askeri operasyonlar durdurulmasaydı, birkaç günden Mir Başir'e girmiş olacaktık".

Mayıs ateşkesinden söz açıldığında Vladimir Kazimirov bugün de Babayan'dan gülerек ve serzenişle bahsetmektedir "Onun kibirli sözlerini

<sup>1</sup> Интервью Мамедрафи Мамедова газету *Зеркало*, Баку, 28 августа, 2004 г.



hatırlıyorum. Biz aracıları, Rusya'nın aracısını dahi askeri operasyonları durdurup kendisinin Bakû'ye kadar gitmesini engellediğimiz konusunda suçlamaktaydı".<sup>2</sup>

Kırgızistan meclis başkanı Meditkhan Şerimkulov, 1993 Aralığında Aland Adaları'nda gerçekleştirilen ve Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili barış grubunun şekillendirildiği, Karabağ sorununun çözümü konusundaki görüşmelere katılır. Şerimkulov, taraflar arasında görüşmelerin Bişkek'te devam edilmesini önerir. Parlamento başkanları, Rasul Guliyev haricinde, 4-5 Mayıs'ta Bişkek'te toplanacaklardı. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Brüksel'e gitmiş, Guliyev ise Bakû'de kalarak, Aliyev'in dönüşüne kadar Azerbaycan'ın işlerini idare etmekteydi. "Bu yüzden Afiyeddin Celilov gelmişti Bişkek'e. Moskova'dan Bişkek'e geçmeden önce metni hazırlamıştım. Metin, ateşkesle ilgiliydi. 9 Mayıs gecesi özel olarak seçilmişti, çünkü tüm Sovyetler Birliği halklarının hafızalarında bu gün, İkinci Dünya Savaşı galibiyetinin günü olarak yer etmişti. Bununla, Karabağ ihtilafı sorununda temkinin galip geldiğini gösterebilmeyi ümit etmiştik",- diyor Kazimirov.<sup>3</sup>

Belgeyi Ermenistan, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti, Rusya, Kırgızistan ve BDT ile Rusya dışişleri bakanlığı temsilcileri imzalar. Azerbaycan meclis başkanı yardımcısı reddeder. Kazimirov şöyle devam etmektedir "Calilov, Nizami Bahmanov'a (Dağlık Karabağ Azerbaycan toplumu başkanı) imza hakkı tanımadığımızı ileri sürerek imzalayamayacağını belirtti. Gerçekte ise Aliyev, kendi onayı olmadan hiçbir belgeyi imzalamama talimatı vermişti. Guliyev'i aradım, Calilov'u imzalamaya yetkili kılması için ikna etmeye çalıştım, fakat başaramadım. Azerbaycan'ın, arzu ettiği takdirde daha sonra imzalayabileceği konusunda anlaştık. Bu yüzden, acil olarak Bakû'ye gidip Aliyev ve Guliyev'le belgeyi münazara etmeliydim. 7 Mayıs'ta Bakû'deydim".

Kazimirov'un Azerbaycan cumhurbaşkanıyla yaptığı görüşme 8 Mayıs'ta başlar. Aliyev'in yanında Guliyev, Calilov, dışişleri bakanı Hasan Hasanov, savunma bakanı Mamedov, Azerbaycan'ın Rusya elçisi Rıza Rızayev oturmaktaydı. "Aliyev hemen,- siz (Ruslar) tekrar Azerbaycan'ın çıkarlarını ayaklar altına alan bir belge hazırladınız,- diyerek saldırıya geçti. Ben yalnızım, diğerleri ise şefi savunuyor. Nihayet ilk sağduyulu ses duyuldu. Rızayev, kan dökülmesine bir son vermek lazım dedi. Guliyev, arkadaşı Rızayev'i destekledi ve dönüşüm başladı. Kendilerine, bu belgenin hukuki olmayıp, siyasi olduğunu açıklamaya çalışıyordum. Belgedeki gözlemci kelimesinin önüne "uluslar arası" kelimesini eklediler. Şayet Rusları ima ediyorlardıysa, Ruslar da uluslar arasıydı. İkincisi, "elde tutulan" bölgeler yerine "işgal altında" yazdılar. Ve nihayet sonuncusu, en komiği, belgenin altında Bahmanov'un imzasının olması konusunda tekrar inat etmeye başladılar. Uzunca tartıştık, fakat iki düzeltme ekleyip imzanın altına Bahmanov diye eklediler",- diye gülererek anlatmaktadır Kazimirov.

Lakin imza atması için Bahmanov'u Bakû'de bulamazlar. Önemli olan ise Calilov'un ve Guliyev'in imzalarıydı, böylece Azerbaycan belgeye katılmış oluyordu. "Aliyev, 'Afiyeddin, imzala' der, fakat Calilov aniden Aliyev'e

imzalayamayacağını, görüşünü alenen bildirmiş olduğunu söyler. Ben ise, 'Allah kahretsin, Calilov'un imzasının ne önemi var, Guliyev burada' diye düşünüyordum. Aliyev, Guliyev'e, 'imzala' diyor. Ben belgeyi aldım ve Yerevan ile Stepanakert'i aradım",- diye anlatmaktadır Rus arabulucu.

Kazimirov 9 Mayıs'ta Bakû'deki otel odasında yeni bir ateşkes antlaşması hazırlayarak, ayrıntıları Yerevan ve Stepanakert'e tasdik ettirir. Mamedov, aynı gün Aliyev'in yazıhanesinde belgenin altına imzasını koyar. Rus arabulucu, belgeyi Yerevan ve Bakû'nun imzalamış olup, Dağlık Karabağ'ın imzasının Kazimirov tarafından gizlice oraya eklendiği konusundaki Guluzade'nin iddialarını reddetmektedir.

"Birinci örnek hâlâ arşivimde saklıdır ve aksine, orada Yerevan'ın adı yok, sadece Mamedov ve Babayan'ın imzaları için yer var. Daha sonra Aliyev, Yerevan'ın imzasının da olmasının iyi olacağını söyledi, bizim fikrimize de uygundu bu. Ter-Petrosyan'a ve diğer Ermenilere aylar boyunca 'Dağlık Karabağ'ın arkasında saklanmaya gerek yok. Siz, ihtilafın tam anlamıyla tarafınız ve bu işlere doğrudan katılmanız gerekir' diyordum",- diye anlatmaktadır Kazimirov.

Ter-Petrosyan ve Aliyev onay verir, fakat Bakû belgeyi Dağlık Karabağ'la imzalamak istememekteydi. Bunca emek vermiş olan Moskova, yeni bir toplantıyla değerli zamanı kaybetmemeye karar verir. Ruslar olağandışı bir yola başvurur. Taraflardan her biri kendi belgesini ayrı imzalar. Daha 1993 yılındaki kısa süreli ateşkes anlaşmaları zamanında Ruslar bu "faks diplomasinden" faydalanmışlardı. Durumun acil olduğu ve ihtilafın tüm tarafların temsilcilerini bir masa etrafında toplamanın imkânsız olduğu durumlarda, telefonla anlaşılıp, anlaşmaları faks suretiyle hızlı bir şekilde yazıya döküyorlardı.

"Ateşkesle ilgili ilk belgede sadece Mamedov'un imzası vardı, diğer tarafların imzası yoktu, fakat sıfatları yazılıydı. Ben o imzayı alıp Moskova'ya gittim. Sargısyan'dan, imzasını faksla Moskova'ya göndermesini rica ettim. Daha sonra da Babayan imzasını gönderdi. Ve böylece üç belge de elimdeydi, işte sana antlaşma. Üç farklı kâğıt, her birinde birer imza. Birlikte imzalamak istemiyorlardı. Tabii ki olağan bir şekil değil",- diyor emekli Rus diplomat.

9 Mayıs'ta Azerbaycan savunma bakanı, ertesi günü Ermenistan savunma bakanı, 11 Mayıs'ta ise Dağlık Karabağ savunma ordusu komutanı tarafından Rusya savunma bakanı, dışişleri bakanı ve Kazimirov'a gönderilen yazılarda, 1994 yılının 10 Mayıs'ını 11 Mayıs'a bağlayan gece, ihtilaf taraflarının ateşkes yapmaya hazır oldukları bildirilir.

Mamedov, Mayıs ateşkesiyle ilgili "Askeri harekâtler yürütüyorduk, durduk, savunmaya geçtik, karşı taraf, saldırmaya gücümüz kalmadığına karar vererek karşı saldırıya geçebileceğini düşündü. Bunun olmaması için ateşkes antlaşması yapmak gerekiyordu".

23 Şubat 2001'de Milli Meclis'te yaptığı konuşmasında Aliyev, yedi yıl sürmüş olan olaylara değinerek, "tekrar söylüyorum, Mayıs ateşkesi çok önemli bir adımdı ve biz bilinçli olarak bu yola girdik. Sorun hâlâ çözüme kavuşmamış

<sup>2</sup> "Bana kahramanı verin" filminden, senarist ve rejisör Varduhi Simonyan.

<sup>3</sup> Kazimirov'la yapılan görüşmeden, 26 Kasım 2005, Yerevan.

olmasına rağmen, ateşkes yine de gerekliydi. Maalesef çok kişi savaşı unutmuş, rahat ve huzurlu yaşıyorlar”<sup>4</sup>.

Belki ihtilaf taraflarının bıkkınlığından, belki de daha başka bölgeleri de kaybetme tehdidini hissettiğinden dolayı Bakû antlaşmayı imzalar. “Biri olmadan diğeri olmazdı. Aliyev’in durumunda bir çıkış yolu olsaydı çabalarımız netice vermezdi. Aliyev, sadece yeni bölgeler kaybetmek değil, aynı zamanda iktidarı da kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bakû, Ermenilerin Gence’yi ele geçirebilecekleriyle ilgili Kazimirov’un tehdit ettiğini iddia etmektedir. Neden tehdit ediyordum? Mir Başir bölgesinde şiddetli çatışmalar yapılıyordu. Yani Barda, Yevlakh ve Migeçaur’u ele geçirebilirlerdi. Aliyev tarafından yapılan bir iyi niyet jesti değildi bu, var olma konusuydu. Tabii ki güç dengesi ve bıkkınlık da vardı”,- diyor Kazimirov.

Babayan aynı fikirde değil “Biz savaşa devam etmeye hazırдық, bıkkınlık yoktu. Mir Başir ve Barda yönünde ilerleyerek, Azerbaycan’ı barış antlaşması imzalamaya, Dağlık Karabağ’ın alanını onaylayacağı bir duruma sokmak gerekiyordu. Mir Başir’e 5-6 km. kalmıştı, devam etseydik bugün kabul edilmiş bir Dağlık Karabağ alanı olurdu elimizde. Bakû’nün, ancak çıkış yolu kalmadığı durumda Dağlık Karabağ’ı tanyabileceğini ben o zaman biliyordum”<sup>5</sup>.

12 Mayıs 1994’te ateşkes yürürlüğe girdi.

Nihayet ateşkes yapılmış olduğuna ve kan dökülmesine son verildiğine inanmak güç. Kazimirov, yıllar sonra bir vesileyle, ateşkesin barışa dönüştüğü durumda dans edeceğini belirtir.

### Budapeşte zirvesi

Rusya’nın çabalarıyla oluşan ateşkes, batılı devletler tarafından hemen kabul edilmedi. Ter-Petrosyan, Temmuz 1994’teki sonbahar asker alımıyla ilgili görüşmede Ermenistan, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan’ın barışa hazır olduğunu, fakat batı ile Rusya arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden sorunun çözümünün zorlaştığını açıklamıştır. “Batı, çözüm işinde başrolü Rusya’ya bırakmayı

<sup>4</sup> “Aliyev Adress to Parliament on Karabakh”, 23 February, 2001.

<sup>5</sup> Karabağ güçlerinin elinde bulunan eski Sovyet Azerbaycan bölgeleri şunlardır: Kelbecer 1936 km<sup>2</sup>, Laçin 1835 km<sup>2</sup>, Cebayıl 1050 km<sup>2</sup>, Çubatlu 802 km<sup>2</sup>, Zangelan 707 km<sup>2</sup>. Ağdam ve Fizuli bölgeleri kısmen Karabağ güçlerinin elindedir. Ağdam’ın yaklaşık üç çeyreği, Fizuli’nin ise üçte biri. Bakû yönetimi, Ermeni kuvvetlerinin, Azerbaycan topraklarının % 20’sinden fazlasına hâkim olduklarını iddia etmektedir. Uluslar arası medya da bu yanlış bilgiyi tekrarlamaktadır. Sovyet Azerbaycan’ın alanı, Nakhicevan da dâhil olmak üzere 86600 km<sup>2</sup> tutmaktaydı. Eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi sınırları haricinde, yaklaşık 7500 km<sup>2</sup> Karabağ güçlerinin kontrolü altında tutulmaktadır, bu ise Azerbaycan’ın yüzölçümünün yaklaşık olarak % 9’udur. Bakû, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’ni de işgal edilmiş olarak kabul etmektedir, bu ise saçmalaktır. Böyle olması Karabağ’ın Azerbaycan. Sovyet zamanındaki yüzölçümünün % 20’den fazlasını kaybetmiş olmaz. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin yüzölçümü 4388 km<sup>2</sup> veya başka bir deyişle Sovyet Azerbaycan’ın yüzölçümünün yaklaşık % 5’iydi. Böylece, Bakû yönetiminin kontrolü dışında olan bölge, Sovyet Azerbaycan’ın yüzölçümünün yaklaşık % 14’i veya yaklaşık 12 bin km<sup>2</sup>’dir. Eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin Martuni ve Martakert bölgelerinin bir bölümü, toplam 300 km<sup>2</sup>’nin üzerinde alan Azerbaycan birliklerinin kontrolü altındadır. Stepanakert yönetimi, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti’nin, % 15’ini oluşturan, yaklaşık 700 km<sup>2</sup>’lik Şahumyan bölgesi ve Getaşen alt bölgelerinin (1991 yılında ilan edilen bağımsızlık bildirisi bu bölgeleri de kapsamaktaydı) Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin kontrolü altında bulunduğunu belirtmektedir. Ermenistan topraklarındaki Artsvaşen Köyü Azerbaycan kontrolü altındadır, Ermenistan ise Gazakh bölgesinin ve Nakhicevan’ın birkaç köyünü kontrolü altında tutmaktadır.

kesinlikle arzu etmemektedir. Bugün tüm çabalarımız, batıyı ve Rusya’yı birbirleriyle “barıştırmaya” yöneliktir.<sup>6</sup>

Doğrudur, ABD elçisi Richard Kauzlarich Bakû’de yaptığı bir açıklamasında, düzenlemeyle ilgili Washington’un, Rusya’ya karşı çıkmamış olduğunu belirtmiştir, fakat bazı açıklamalar ve hareketler, Kremlin’in Kafkasya’da güçlenmesinin Batıyı rahatsız ettiğini göstermektedir. “Sürecin AGİT çerçevesinde ilerlemesini biz arzu etmekteyiz. Bu amaç doğrultusunda Rusya’yla görüşmeler yapmaktayız. Rusya’nın, bölgede barış istediğine inanıyoruz”,- diyor Kauzlarich.<sup>7</sup>

Kazimirov’a göre, batılı ortaklar için Rusya’yı dizginlemek, ihtilafı düzenleme işinden daha az önemli değildi. Rus arabulucunun, ihtilaf bölgesine tek başına yaptığı her ziyaret İsveçliler, Finlandiyalılar ve Amerikalılarda sinir krizi yaratıyordu. Rus arabulucu, İsveçlilerle Bakû’ye geldikten sonra, günün yarısını antlaşmanın nerede imzalanacağı konusunda tartışarak geçirdiğini hatırlamaktadır. “Taslakta Moskova’nın adı çoktan belirtilmişti. Lakin İsveçli arabulucu Anders Bürner, her ne pahasına olursa olsun, imza mahalli konusunun açık kalmasına ulaşmaya çalışıyordu. Bir keresinde de, Rusya’nın arabuluculuğuyla ateşkes elde ettikten haftalar sonra, İsveçli Matias Mosberg, çatışan taraflara, ateşkesi 30 günlüğüne uzatmayı önerdi. Bu bariz bir saçmalıktı, çünkü bizim elde ettiğimiz ateşkes süresizdi”<sup>8</sup>.

Kazimirov, Mosberg’in teklifini Yerevan’da, Ter-Petrosyan’dan duyar. Rus arabulucu, süresiz ateşkesin 30 günlüğüne uzatılmasının manasızlığını hemen fark ederek, alternatif önerir, ihtilafın tarafları ateşkesi koruma konusundaki arzularını zaman-zaman tasdik edeceklerdi.

26-27 Temmuz 1994 tarihinde taraflar, bu sefer aynı kâğıt üzerinde, tekrar faks vasıtasıyla, ateşkes yapma konusundaki sorumluluklarını tasdik eder. Bu belge, tarafların ateşkesi koruyacaklarını taahhüt ettiği, günümüze kadar imzalanmış ilk, son ve tek belgedir.

Jirayr Libaridyan, üç taraf için de kabul edilir olan bir belgenin Ruslar tarafından 1993’te takdim edilmiş olduğunu belirtir. “Amerikalılar engelledi. Arabuluculuğun var olduğu herhangi bir çözüm, aracıya da pay çıkartmaktadır. Batı basını sık-sık, Rusların çözüme karşı olduğunu yazmaktadır. Bu yanlış bir yaklaşımdır. Doğru soru, kimin barışı olacağıdır. ABD’nin barışı Rusya’nın rolünü azaltır, Amerika’nın rolünü artırır ve İran’ı tecrit eder. Rus barışı olursa Amerika’nın etkisini azaltıp Rusya’nınkini artırır. Kavga bunun içindi, Rusların barışı sevmemesi değildi. Ruslar barışı seviyor, Amerikalılar da seviyor, fakat öyle bir barış istiyorlar ki, bundan kendi çıkarları zedelenmesin”<sup>9</sup>.

Vahan Papazyan da, Rusya ateşkesi sağlayabilecekken, bu denemenin çöktüğünü tasdik etmektedir. “Sonuç olarak, 1994 ateşkesi de Rusya’nın çabalarıyla elde edildi. Taraflardan üçünün de bu ateşkesi istemiş oldukları ise bir başka konu, üçü de yorgun düşmüştü. Rusların rolü tabii ki çok daha büyüktü.

<sup>6</sup> Azg gazetesi, Yerevan, sayı 130, Temmuz 1994.

<sup>7</sup> Tigran Balayan, “Karabağ sorunu ve uluslar arası diplomasi 1991-1994”, s.132, The Christian Science Monitor, June 3, 1994.

<sup>8</sup> Kazimirov’la yapılan görüşmeden, 26 Kasım 2005, Yerevan.

<sup>9</sup> Libaridyan’la yapılan görüşmeden, 10 Kasım 2005, Yerevan.

Ruslar, ateşkes sağlayabilecek durumda olduklarını, fakat Amerikalıların engellediğini öne sürüyorlar, bunda gerçek payı var. Lakin ben başka bir şey daha hatırlatmak istiyorum, Azerbaycan'ı BDT'ye katacağı hesapları yapan Ruslar getirdi Aliyev'i, o da bunu yaptı. Karşılığında, 1993-94 kış operasyonu esnasında Ruslar Aliyev'e yardım etti".<sup>10</sup>

Davit Şahnazaryan, Rusya ve batı arasındaki çelişiklere birçok kez şahit olur. "ABD, süreci Minsk Grubu çerçevesinde tutmak istiyordu, Amerikalılar ve Avrupalılar Rusya'nın tek taraflı girişimlerinden hoşnut değildi. Lakin diğer taraftan, Ruslar o zamanlarda batıdan daha ciddi adımlar atmaya hazırdı. Ateşkes, Rusya'nın arabuluculuğuyla meydana geldi ve ateşkes sorununu öncelikli olarak kabul etmek Rusya'nın ve özellikle de Kazimirov'un siyasetiydi. Görüş ayrılıkları ciddiye, örneğin barış gücünün kimlerden meydana geleceği gibi. Graçov'un girişimiyle, ateşkestten hemen sonra dörtlü zirve yapıldı ve Ruslar, Rus barış gücü yerleştirmeye hazırdı, biz, Azerbaycan'ın karşı olacağını bilerek kabul ettik tabii ki".<sup>11</sup>

Ermenistan Dışişleri Bakanı Alexander Arzumanyan, Rusya ve batı arasındaki görüş ayrılıklarından bahsederken, Rus ve uluslar arası heyetlerin bölgeye yaptıkları ziyaretlerin takvimine dikkat çekmektedir. "Rusya'nın, Minsk Grubu çerçevesindeki katı siyaseti nedeniyle Rafaelli, bazı adımları atamadığından dolayı, Minsk Grubu'nda kabul edilmeyen tasarıları BM'ye gönderiyordu. Minsk Grubu'nun tüm faaliyetlerinin BM tarafından tamamen onaylandığı, Güvenlik Konseyi'nin tüm söylemlerinde gözükmemektedir. İki arabuluculuk misyonu arasında görüş ayrılıkları çok derinleştiğinden dolayı başka bir çözüm bulmak gerekti. Rusya için, AGİT eş başkanlığı yaratıldı. Uluslar arası toplum karşı durmadı, tersine, Rusya'yı bu sürecin içine çekti".<sup>12</sup>

Masis Mayilyan, Karabağ heyeti bünyesinde 1993-97 görüşmelerine katılmıştı. Daha Eylül 1993'te Moskova'da hazırlanmış olan belgeden, büyük siyasi anlaşmadan bahsedilmekteydi. Rusya eş başkan olduktan sonra bu belge temel niteliğe dönüşerek, Minsk Grubu'na takdim edildi. "Budapeşte zirvesine kadar iki ayrı süreç vardı, Rusya'nın girişimi ve AGİT. Arabuluculuk misyonlarının birleştirilip, tek bir girişim olmasını biz destekliyorduk. AGİT'in önerisi taraflardan birinin hoşuna gitmediğinde Rusya'yla çalışmaya başlıyordu veya Rusya önerdiğinde, taraflardan biri AGİT'le çalışmaya başlıyordu. Bu durum taraflara manevra yapma imkânı yarattığından, çözüm daha da uzaklaşmaktaydı".<sup>13</sup>

Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'daki temsilcisi Manvel Sargısyan, Budapeşte zirvesine kadar, Moskova'da büyük siyasi anlaşmanın hazırlanmasına katılmıştı. "Azerbaycan yıkılmıştı ve üçlü belgeler imzalamayı kabul etti. Büyük siyasi anlaşmaya istinaden, Karabağ bölgesine Rus barış gücü yerleştirilecekti. Azerbaycanlılar, Rus birliklerinin Laçin'e geleceğini, Ermeniler ise Ağdam'a geleceğini zannediyordu, halbuki Ruslar İran sınırına gidecekti".<sup>14</sup>

<sup>10</sup> Papazyan'la yapılan görüşmeden, 20 Mart 2006, Yerevan.

<sup>11</sup> Şahnazaryan'la yapılan görüşmeden, 15 Mart 2006, Yerevan.

<sup>12</sup> Arzumanyan'la yapılan görüşmeden, 28 Şubat 2006, Yerevan.

<sup>13</sup> Mayilyan'la yapılan görüşmeden, 20 Haziran 2006, Stepanakert.

<sup>14</sup> Sargısyan'la yapılan görüşmeden, 17 Ekim 2006, Yerevan.

8-9 Eylül 1994'te Moskova'da, Rusya'nın arabuluculuğuyla Ter-Petrosyan ve Aliyev arasında 6 saatlik ikili, ardından da Koçaryan'ın katılımıyla üçlü görüşme yapılır. 27 Eylülde Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları New York'ta, BM merkezinde görüşür. Ter-Petrosyan, zirvede yaptığı konuşmasında, halkların kendi kaderini tayininin farklı çeşitlerinin, temel insan haklarından sayıldığını belirtir.

Ekim sonlarında, Kasımın ilk günlerinde, BM Genel Sekreteri Butros Gali Güney Kafkasya'ya gelip Aliyev, Ter-Petrosyan ve Koçaryan'la Karabağ sorununun düzenlenmesiyle ilgili görüşmelerde bulunur.

5-6 Aralık 1994'te Macaristan'ın başkentinde gerçekleşen AGİK zirvesinde, kurul teşkilata dönüşerek AGİT adını alır. Budapeşte'de, ABD devlet sekreteri Madelein Albright'ın inisiyatifıyla Ter-Petrosyan ve Aliyev arasında bir görüşme düzenlenir.

Zirvenin kapanış bildirisinde, Karabağ ihtilafına da yer verilmiş olup, maddelerden birinde, ihtilafı bölgeye AGİT çok uluslu gücü yerleştirilmesi öngörülmekteydi. AGİT toplu uluslar arası güçlerinin oluşturulup, BM Güvenlik Konseyi tarafından ilgili protokolün kabul edilmesi ve tarafların onaylamasından sonra bölgeye yerleştirilmesi öngörülmüyordu. Rusya'nın, bölgeye BDT barış gücü yerleştirme önerisi gündemden çıkartıldı.

Kazimirov'un iddiasına göre, gerçekte sadece iki ülke Kafkasya'ya barış gücü göndermeye hazırdı, Rusya ve Türkiye. Türklerin varlığı Ermenistan ve Dağlık Karabağ için kabul edilemezdi, Rusların varlığı ise Azerbaycan için. Ateşkesin tesisinden 18 yıl sonra da, uluslar arası barış gücü olmadan, temas çizgisinde "ne barış, ne savaş" durumu devam etmektedir.

## Azerbaycan, darbe denemesi ve Türkiye

Cumhurbaşkanı Abulfaz Elçibey'in devrilmesi ve Aliyev'in iktidara gelmesi sonrasında Azerbaycan Moskova'ya yanaşıp, Bağımsız Devletler Topluluğu'na ve Toplu Güvenlik Antlaşması'na katıldı, bu organizasyonların belkemiğini Rusya oluşturmaktaydı.

Karabağ savaşı esnasında Azerbaycan silahlı gruplarına destek vermiş olan Türk milliyetçiler, özellikle Elçibey'in devrilmesi sonrasında Azerbaycan'da Türk yanlısı güçlerin şekillenmesi işine dâhil oldu. Türk yanlısı görüşlere sahip Azerbaycanlı aktivistler Türkiye'ye davet ediliyor, MHP lideri Türkeş kendileriyle özel olarak görüşüyor, gerekli olduğu durumlarda başbakan Çiller'le de görüşmeler ayarlanıyordu. Daha sonra Aliyev'e karşı ayaklanma başlatacak olan Rovşan Cavadov da bu aktivistlerden biri olup Tansu Çiller ile devlet bakanı Ayvaz Gökdemir'le görüşerek, Aliyev'e karşı planladığı ayaklanmadan bahsetmişti.<sup>15</sup>

12 Mart 1995'te Kopenhag'da, BM genel kurulu sonrasında, Azerbaycan cumhurbaşkanı Pakistan'a gidecekti, fakat Aliyev acilen, kendisine karşı darbe planlanan Bakû'ye döner. Bu darbenin arkasında tahminen Gökdemir ve MİT'e yakın olan çevreler vardı. Dışişleri bakanı Murat Karayalçın, olaylardan daha iki ay önce, Türkiye'nin Azerbaycan'daki elçisi Altan Karamanoğlu'nun, Türkiye'nin

<sup>15</sup> Necdet Pekmezci, Nurşen Büyükyıldız. Ülkücüler. Öteki Devletin şehitleri. İstanbul, 1999, s. 189, Arsen Avagyan, "Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetleri 1990-1994", *Haykakan Banak*, sayı 3, 2006, s.48-56.

duruşunun ne olacağı hakkında bilgi almak istediğini itiraf etmiştir. Karayalçın, Türkiye'nin Aliyev'i desteklediğini belirtir.<sup>16</sup>

Aliyev'in, planlanan darbeye Karamanoğlu'nun karışmış olduğuna dair şüpheleri vardı. Bir süre sonra, Türkiye vatandaşı Ferman Demirkol'un darbe teşebbüsüne karışmış olduğu kesinleşir. Elçi Karamanoğlu, darbe teşebbüsüne Türkiye'nin hiçbir şekilde destek vermediğini Demirkol'a belirtir ve aynısını Demirkol vasıtasıyla Cavadov'a da iletir. Türk elçiliği, ajanları vasıtasıyla, Aliyev'in bir suikasta maruz kalabileceğini tespit eder. Demirel, Kopenhag'da Aliyev'e, Cavadov'un planının kesinlikle bir suikast olduğunu ve bunun da Bakû havaalanında gerçekleştirilebileceği bilgisini verir.<sup>17</sup>

Aliyev, darbeciler için beklenmedik bir şekilde Bakû'ye dönerek, hükümet kuvvetlerine, Cavadov'un güçlerine saldırı emri verir. Çatışmalarda, iki taraftan da birkaç yüz kişi yaralanır veya hayatını kaybeder, ayaklanma bastırılır. Cavadov yaralanarak, hastanede yaşamını yitirir, kardeşi Mahir ise yurt dışına kaçar.

Aliyev, darbe teşebbüsüne Karamanoğlu'nun karıştığından şüphelenmekteydi, bu durum, Karamanoğlu'nun Çiller'e yakın olan kişilerden biri olması açısından enteresandır. Türkiye'de ise Çiller, Cavadov'un ayaklanmasına destek vermiş olduğundan dolayı bazı çevreler tarafından tenkit edilir. Elçi Karamanoğlu, ayaklanmadan sonra Bakû'den geri çağrılır. Azerbaycan başsavcısı eski birinci yardımcısı İsa Nacafov, aralarında Çiller'in de bulunduğu bazı Türk yüksek düzey görevlilerinin, Elçibey'i yönetime getirmek niyetiyle darbe teşebbüsüne karışmış olduklarını iddia etmiştir.<sup>18</sup>

Aliyev ve çevresi, Cavadov'un ayaklanmasının arkasında devlet bakanı Gökdemir'in bulunduğu kanaatindedir. Cavadov'la ilişki kurup kurmamış olduğu konusundaki *Hürriyet*'in sorularını cevaplayan Gökdemir, Cavadov'la görüşenin, yardımcılarından biri olduğunu belirtmiştir. "Rovşan Türkiye'ye bağlıydı ve Rusya'nın kuklası değildi. Onun defterini düreceklere hissediyordum. Aliyev, onu sağ bırakmazdı. Darbeye hazırlanan çok daha akıllı davranır. Rovşan, bunu beceremedi. Bence Aliyev'i uyarmak lazım. Ona buna dayanaksız iftira atmamalı. İnsanları sanık sandalyesine oturtuyor, ispatı varsa açıkça konuşsun".<sup>19</sup>

Türkiye'nin bu olaya katılımı gerçekten de çelişkiydi. Azerbaycan yönetimi, darbe denemesinin arkasında MİT ve Gökdemir'in bulunduğu şüphelenmekteydi. Diğer taraftan, son anda Pakistan'a gitmekten vazgeçen Aliyev'e, darbe hazırlığıyla ilgili haber veren de MİT olmuştu. Dahası, darbe denemesi esnasında Demirel ve Çiller, yaptıkları açıklamalarla Aliyev'i desteklemişlerdir. Başarısız darbe girişimi sonrasında meslektaşlarıyla birlikte Azerbaycan'ı terk eden, Türkiye'nin Bakû elçisi Karamanoğlu, istihbarat birimleri tarafından elde edilen verileri Aliyev'e teslim etmişti. Demirel'in, Demirkol'u kaçırmak niyetiyle kendi özel uçağını gece yarısı Bakû'ye göndermiş olduğuna dair

<sup>16</sup> Interview with Karayalçın, 16 February 1999, The Nagorno-Karabakh Conflict, Svante E. Cornell, Uppsala University, 1999.

<sup>17</sup> Interview with Demirel in *Aksam*, 26 February 1998, The Nagorno-Karabakh Conflict, Svante E. Cornell, Uppsala University, 1999.

<sup>18</sup> Former Azerbaijani Official Accuses National Security Minister, RFE/RL, Wednesday, 10 July 2002 Volume 6 Number 127.

<sup>19</sup> Ertuğrul Özkök'ün *Hürriyet*'teki makalesi, *Azğ* gazetesindeki tercümesi, sayı 74, 21 Nisan 1995.

rivayet vardı. Bakû ve Washington'daki bazı çevreler tarafından bu haber doğrulanmaktadır".<sup>20</sup>

Mutalibov'un yönetimi döneminden itibaren dört yıl Bakû'de yaşayan Demirkol, darbe "beyni" olarak tanınmaktaydı. *Sabah* gazetesiyile yapmış olduğu röportaj esnasında Aliyev, "Türkiye vatandaşı Demirkol, Rovşan'ın danışmanı ve darbenin "ideologu" olup şu anda aranmaktadır. İşbirlikçisi olan Kenan Gürel tutuklanmıştır. Demirkol öğretmendi ve bizim mecliste danışman olarak çalışmaktaydı. Adı onunla birlikte anılan, Azerbaycan'ın eski dışişleri bakanı Tofik Ğasimov, Halk Cephesi'nin temsilcisiydi. Araştırmalar sonucunda, Demirkol ve Avusturya vatandaşı Gürel'in sürekli Cavadov'un evine gittikleri ortaya çıkmıştır".

Cavadov'un başarısız darbe girişimi sonrasında, Türk milliyetçileri ve Azerbaycan'ın farklı siyasetçileri arasındaki ilişkiyle ilgili ayrıntılar ortaya çıkar. *Sabah* gazetesi Mayıs 1997'de, Cavadov'un Türk siyasetçilerine, hazırlanmakta olan darbe girişiminden bahsedip, onların onayını almış olduğunu haber yapmaktaydı.<sup>21</sup>

Bu verilere göre Cavadov'un ayaklanmasının hazırlıklarını yapmak niyetiyle, Azerbaycan'ın eski cumhurbaşkanı Elçibey'in iki güvenilir adamı 1994 sonbaharında Ankara'ya gelmişti. İkili, Türk milliyetçileri sayesinde, MİT'le bağlantı kurar. Çiller'in danışmanlarından birinin talimatıyla bir özel şirketin misafirleri olarak gösterilir.<sup>22</sup>

Azerbaycanlı muhalifler Türk görevlilerle yaptıkları görüşmelerde, Aliyev'e karşı darbe planladıklarını ve silah ile maddi destek ricasıyla Türkiye'ye başvurduklarını belirtir. Dahası, darbe planı ve atılacak adımların ayrıntılı bir şekilde belirtilmiş olduğu bir raporun Çiller'e teslim edildiği ve Azerbaycanlı muhaliflerin, Çiller ile Gökdemir'in hazır bulunduğu bir yemeğe davet edildiği söylenmekteydi. Aliyev'e karşı yapılan ayaklanmanın faal katılımcılarından Demirkol'un yargılanması, Türkiye ve Azerbaycan arasında diplomatik krize döndürür. Demirkol hatıralarında, MHP'nin ayaklanmadan haberi olmasından ziyade, darbenin ön hazırlık çalışmalarına da katılmış olduğunu belirtmekteydi. MHP milletvekili Mustafa.

Dağcı ise, Cavadov'un yazıhanesinden Türkes'i arayarak, hazırlanan çalışmalar hakkında bilgi vermişti.<sup>23</sup>

Dağcı, Demirkol'u uyurarak, kaderinin ayaklanmanın başarısına bağlı olduğunu, başarılı olması durumunda Demirkol'a "sahip çıkacaklarını", aksi taktirde kendisini tanımıyormuş gibi yapacaklarını belirtir. "Girişimin başarısız olmasından sonra Türkiye'ye döndüğümde, bazı çevreler kendilerini tamamen temiz göstererek benden kaçınmaya başladılar", - diye yazmaktadır Demirkol.<sup>24</sup>

<sup>20</sup> Aynı.

<sup>21</sup> *Sabah*, 26 Mayıs, 1997, Arsen Avagyan, "Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetleri 1990-1994", *Haykakan Banak*, sayı 3, 2006, s.48-56.

<sup>22</sup> Necdet Pekmezci, Nurşen Büyükyıldız. *Ülkütçüler. Öteki Devletin şehitleri*. İstanbul, 1999, s. 189, Arsen Avagyan, "Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetleri 1990-1994", *Haykakan Banak*, sayı 3, 2006, s.48-56.

<sup>23</sup> Ferman Demirkol, *Diktatörleri Uyku Tutmaz*. İstanbul, 2002, ss. 155-156, Arsen Avagyan, "Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetleri 1990-1994", *Haykakan Banak*, sayı 3, 2006, s.48-56.

<sup>24</sup> Aynı.

Aliyev, ayaklanmadan iki yıl sonra, 1997 yılının Nisan ayında, o günlerde Türkes'in vefat etmiş olduğundan ve onun cenazesine katılmak istemediğinden dolayı, beklenmedik bir şekilde Türkiye'ye yapacağı ziyareti erteler. Darbe girişiminin arkasında Türk milliyetçilerinin ve istihbarat teşkilatının bulunduğu dair Aliyev'in ciddi şüpheleri vardı.<sup>25</sup>

### **Yevgeni Primakov, hümanist arabulucu**

1995 Ocağında Minsk Grubu eş başkanlığı oluşturulur, bu sayede Rusya ile batı arasındaki zıtlıklar yumuşar. 30-31 Martta Prag'da yapılan dışişleri bakanları görüşmesi esnasında, Dağlık Karabağ'ın, çatışmanın taraflarından biri olup, Minsk Kurulu da dâhil olmak üzere, tüm görüşme sürecinin katılımcısı olduğu yeniden tasdik edilir. Arkadi Çukasyan, Dağlık Karabağ'ın, 1992 yılından, Budapeşte'deki zirveye kadar görüşmeler sürecine tam anlamıyla katılmış olduğunu, fakat bu şeklin Bakû tarafından kabul edilmediğini vurgulamaktadır. "O zamanlar bu toplantılar görüşme olarak değil, danışma olarak anılmaktaydı. Bakû, danışmalara başlayana kadar, Dağlık Karabağ'ın, ihtilafın taraflarından biri olduğunu kabul etmediğini ilan ediyordu. Budapeşte zirvesi, dolaylı fakat net bir şekilde ihtilafın üç tarafı olduğunu kesinleştirmiştir".<sup>26</sup>

Azerbaycan, düzenleme görüşmelerinde ya iki tarafın, Ermenistan ve Azerbaycan'ın, ya da dört tarafın, Ermenistan, Azerbaycan, Dağlık Karabağ Ermeni toplumu ve Dağlık Karabağ Azerbaycan toplumunun temsil edilmesi gerektiğini iddia etmekteydi.

1995 Nisanında, Minsk Grubu eş başkanlığı İsviç'ten Finlandiya'ya geçer. "Finlandiya'nın başkanlık ettiği dönemde Ruslarla anlaştık, Kazimirov, Güney Kafkasya'ya geldiğinde Finlandiya eş başkanıyla görüş alışverişinde bulunacaktı. Lakin Kazimirov'un, Rusya cumhurbaşkanı olarak ikinci bir görevi daha vardı ve bu görevi dâhilinde faaliyet yürütmesinin Rusya'nın işi olduğu konusunda anlaştık", - diyor Finlandiyalı Heykki Talvitie.<sup>27</sup>

Ekim 24'te New York'ta, BM genel kurulu esnasında Ter-Petrosyan ve Aliyev arasında bir görüşme yapılır.

9-12 Ocak 1996'da Moskova'da üçlü görüşmelerin yeni etabı gerçekleştirilir. Heyetler, Rusya'nın yeni dışişleri bakanı Yevgeni Primakov tarafından kabul edilir. Primakov, 16 Ocakta Moskova'da Koçaryan'ı, ertesi gün ise Aliyev'i kabul eder. Ayın 18'inde de Ter-Petrosyan ve Aliyev Kremlin'de Yeltsin tarafından kabul edilir. Yeltsin, 19 Ocaktaki BDT Moskova zirvesinde Primakov'a, Dağlık Karabağ sorunuyla yakından ilgilenmesi talimatını verir.

AGİT başkanı, İsviçre dışişleri bakanı Flavio Kotti Bakû'de, daha sonra ise Yerevan'da, Aliyev ve Ter-Petrosyan'la Karabağ düzenleme perspektifini görüşür. Finlandiyalı ve Rus eş başkanları Heykki Talvitie ve Valentin Lozinski, 16 Nisanda BM Güvenlik Konseyi'ne sundukları raporda Ermenistan, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ'ın kompromise gitmeye niyetleri olmadığını belirtirler. Talvitie, tarafların

<sup>25</sup> Azerbaijani President Postpones Visit to Turkey, RFE/RL Newline, Vol. 1 No. 5, 07-04-1997.

<sup>26</sup> Çukasyan'ın basın toplantısından, 5 Haziran 2007.

<sup>27</sup> Talvitie'la yapılan görüşmeden, 21 Şubat 2006, Yerevan.

1995-96 yıllarında düzenlemeye hiçbir zaman yanaşmadıklarını iddia etmektedir. "Biz ve Rus eş başkanı, Minsk Grubu'nda onaylanan bir düzenleme prensipleri belgesi hazırlamıştık, fakat iki zorluk vardı, birincisi, taraflar anlaşamadı, ikincisi ise, taraflarda, dışarıdan çözüm dikte edildiği intibası oluşmuştu. Görünüşe göre, Finlandiya'nın eş başkanlığı döneminde çabalarımız başarısızlığa uğradı".

8-11 Mayıs 1996 günleri, ihtilaf sonrası sürecin en hümanist günleriydi. Ermeni ve Azerbaycanlı onlarca anne için gerçek zafer bayramıydı. Primakov, Bakû'de Aliyev'le yaptığı görüşmeden sonra, yanında 39 Ermeni savaş esiri ve rehineyle Yerevan'a gelir. Primakov'un heyeti Yerevan'dan Stepanakert'e geçip Koçaryan'la görüşmelerde bulunur. Rusya dışişleri bakanı 9 Mayıs'ta Ter-Petrosyan'la görüşüp, ertesi gün yanında 71 Azerbaycanlı savaş esiri ve rehineyle Bakû'ye geçer.

Bu hümanist etkinlik az daha başarısızlığa uğrayacaktı. 17 Mayıs'ta, Moskova'da BDT zirvesi gerçekleşecekti ve Ruslar, hem esirlerin değişimini başarmak, hem de zirve esnasında düzenlemeyle ilgili tarafların cumhurbaşkanları düzeyinde ortak bir açıklamada bulunmalarını sağlamak istiyordu.

Koçaryan'ın katılımı ve BDT zirvesinde eşit şartlarda varlığı Aliyev için kabul edilemez olduğundan dolayı Moskova, açıklamayı iki kısma ayırmayı düşünmüştü. 17 Mayıs'taki deklarasyon Aliyev, Ter-Petrosyan ve Yeltsin tarafından imzalanacak, kısa süre sonra ise Yeltsin'le yapacağı kısa bir görüşmeden sonra Koçaryan bir açıklamada bulunup, bu deklarasyona katıldığını bildirecekti.

Bakû, Dağlık Karabağ'ın deklarasyona katılımına karşı olduğunu Primakov'a belli etmişti. Rusya dışişleri bakanının Stepanakert'te deklarasyondan hiç bahsetmemesi Koçaryan'ı sınırlendirir. Primakov, Stepanakert'ten Yerevan'a döndüğünde Dağlık Karabağ cumhurbaşkanı kendisiyle temas kurmaya çalışır, fakat Primakov kaçınarak Kazimirov'a, Koçaryan'la konuşmasını önerir. "Koçaryan, hayli sinirli bir ses tonuyla kendilerini kandırdığımızı ve Dağlık Karabağ'ın katılımı olmadan deklarasyon gerçekleştirmek istediğimizi söyledi. Uçağımızla Bakû'ye götürmemiz için daha önceden otobüslerle gönderdikleri tüm 60 Azerbaycanlı savaş esirini Yerevan'dan geri getirilmesi konusunda talimat verdiğini açıkladı", - diye yazmaktadır Kazimirov.<sup>28</sup>

Rus arabulucu, hâsıl olan karmaşık durumu Primakov'a bildirir. Koçaryan'ın "kendi" esirlerini Dağlık Karabağ'a geri götürmesi durumunda bu ziyaret en arzulanmayacak bir neticeyle sonuçlanabilirdi. Primakov, 39 esirini Bakû'den Yerevan'a getirmişti. Koçaryan'ın tehditlerinin gerçekleşmesi durumunda Primakov sadece 11 savaş esiri götürecekti Bakû'ye ve Aliyev kendisini doğrudan kandırılmış olarak hissedecekti. 17 Mayıs'taki BDT zirvesinde Karabağ konusuyla ilgili bir açıklama yapmaktan vazgeçip, sadece hümaniter işlemle yetinmeye karar verilir.

Tüm yıl boyunca Moskova, Helsinki ve Viyana'da birkaç etap üçlü görüşmeler yapılır, fakat düzenleme süreci yerinde saymaya devam eder. Ter-Petrosyan, 25 Ekimde Moskova'da yapılan Karadeniz Ekonomik İşbirliği

<sup>28</sup> Владимир Казимиров, "Мир Кавказа", с. 205.



Teşkilatı'na üye devletleri zirvesi çerçevesinde Demirel ve Aliyev'le ayrı-ayrı görüşür.

24 Kasım 1996'da Dağlık Karabağ'da ilk cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılır. Koçaryan, oyların yaklaşık %89'unu kazanır. Koçaryan, Dağlık Karabağ'ı fiili olarak Ağustos 1992'den beri yönetmekteydi, başlangıçta Devlet Savunma Komitesi başkanı olarak, 1994 Aralığından itibaren ise uluslar arası tanınması olmayan cumhuriyetin başkanı olarak.

Dağlık Karabağ parlamentosu, daha 1994 Aralığında başkanlık yönetimi tesis edilmesi kararı vermiş ve parlamento kapalı, gizli oylamayla Koçaryan'ı başkan seçmişti. 1 Eylül 1997 tarihinde Dağlık Karabağ'ın olağanüstü cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Arkadi Çukasyan oyların %90 kadarını alarak cumhurbaşkanı seçilir. Koçaryan, 1997 baharında Ermenistan'a taşınarak başbakan tayin edilmişti.

### Lizbon

2-3 Aralık 1996'da Portekiz'in başkentinde AGİT zirvesi gerçekleşir. Bu zirvede kabul edilen belgelerden biri olan "Lizbon zirvesi deklarasyonu", AGİT bölgesindeki durumla ilgili genel bir değerlendirme sunmaktadır. Bu belgenin 20. maddesinde ise Dağlık Karabağ'ın statüsüne değinilmesi öngörülmekteydi.

Lizbon, Ermenistan siyasi çevrelerinde diplomatik yenilgi ve Ermenistan'ın uluslar arası tecridi olarak algılandı. Lakin Arzumanyan'a göre Lizbon, öncelikle, Azerbaycan'ın gerçekleşmeyen rüyası olarak Karabağ görüşmeleri tarihine geçecektir. "Ermenistan ve Azerbaycan şekil konusunda anlaşmaya varmadılar, üzerinde anlaşmaya varılmayan herhangi bir şeklin oylamaya konması durumunda, her biri veto hakkını kullanmakla tehdit ediyordu. Dağlık Karabağ'la ilgili madde, deklarasyondan çıkarıldı. AGİT başkanı, deklarasyonun kabulünden sonra, Ermenistan ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı ve Dağlık Karabağ'a Azerbaycan bünyesinde en üst derecede otonomi güvencesi prensipleri üzerinde kurulu bir açıklama eklemek istedi".

Vafa Guluzade "30 Kasım'da Park Atlantik otelinde, Aliyev'in odasında toplandık, zirvenin çalışma gruplarında yer alan dışişleri bakan yardımcısı Araz Azimov ve AGİT temsilcimiz Vagif Sadıkhov'un kasvetli raporlarını dinledik. Deklarasyon metnine olumlu herhangi bir şey ekleme konusundaki çabalarımız başarısızlıkla sonuçlandı. Sonu gelmeyen görüşmeler başladı, tüm kapıları çalıyoruz. Deklarasyon metninin taslağını okuduğumuzda moralimiz bütün bütüne bozuldu. Bu metinde Gürcistan ve Moldova'nın toprak bütünlüğüyle ilgili paragraflar vardı ve hiç kimse bunlara itiraz etmedi. Saldırgan Ermenistan'ın kaptırımları yüzünden uluslar arası toplum AGİT zirvesi belgelerinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü dahi tanımadı, Karabağ'ın, Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası olarak tanınmasından ise hiç bahsetmiyorum".<sup>29</sup>

Bakü, Dağlık Karabağ'la ilgili sonuç belgesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tasdik edilmemesi durumunda belgelerin kabul edilmesini engellemekle tehdit ediyordu. Dağlık Karabağ'la ilgili AGİT deklarasyon metninin düzenlenmesi görüşmeleri, bir neticeye varmadan sonuçlanır. 2 Aralıkta

Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları arasında yapılan görüşme de bir sonuç vermez. Aliyev, Ermenistan'ı suçlar. "Karabağ'ın gayrihukuki bağımsızlık taleplerini, uluslar arası normlarla karşılaştırmak mümkün değildir. Azerbaycan bölgesinde ikinci bir Ermeni devletinin oluşturulmasına hiçbir zaman izin vermeyiz".<sup>30</sup>

Ermenistan cumhurbaşkanı, zirvede yaptığı konuşmasında, ihtilafın Azerbaycan'ın önerdiği prensipler temelinde çözülmesi durumunda "soykırımın ve zoraki sürgünün devamlı tehdidinin" Karabağ halkı üzerinde asılı duracağını vurgular. "1988 Şubatında Sumgait'te, Kasımında Kirovabat'ta ve 1990 Ocağında Bakü'de vuku bulan Ermeni katliamları ile 1991 Mayıs-Haziran aylarında Karabağ'ın 24 köyünün zorla boşaltılması, tüm güvencelere rağmen Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ halkının güvenliğini sağlayamayacağını açıkça göstermektedir. Bu yüzden de, yeni felaketleri önlemenin tek imkânının, Dağlık Karabağ halkının kendi kaderini tayin etmesi hakkına saygı duymak olduğunu düşünmekteyiz".<sup>31</sup>

Ter-Petrosyan, deklarasyona veto koyarak, Ermenistan'ın ateşkesi korumakla ilgili sorumluluğu konusunda kararlı olduğunu altını çizmekte, görüşme sürecinde, hem Minsk Grubu, hem de doğrudan ikili görüşmeler sayesinde yapıcı katılımına devam edeceği konusunda kararlı olduğunu bildirmektedir. "Bizim argümanlarımız şuydu, deklarasyon Budapeşte zirvesinde tasdik edilen ve görüşmeler vasıtasıyla siyasi anlaşmaya varma konusundaki Minsk Grubu'nun görev ruhu ve yaklaşımına uymayıp, Dağlık Karabağ'ın statüsüne önceden karar vermektedir",- diyor Arzumanyan.

Libaridian'a göre, cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan'ın veto hakkını kullanması sonucunda Ermenistan şeklen tecrit edilir. "Azerbaycan'ın ve batının, Ermenistan'ın baskılara boyun eğmeyeceği konusunda kanaat getirdiği bir evreydi Lizbon. Bakü, düzenlemeye görüşmeler sayesinde ulaşmaya devam edeceğimiz ve "büyük ağabeylerin" baskılarına boyun eğmeyeceğimize kanaat getirdi".<sup>32</sup>

Arzumanyan, Ermenistan'ın tecrit edildiği görüşüne katılmamakta, "Bize, Dağlık Karabağ ve Ermenistan için kabul edilemez bir belge dayatılmaktaydı. Biz, milli çıkarlarımız doğrultusunda adım attık, şayet bu uluslar arası tecrit olarak kabul ediliyorsa, o halde evet, biz bilinçli olarak bu tecride girdik",- demektedir.

Koçaryan, 18 Aralık 1996'da Paris'te, Fransalı Ermenilerle yapılan bir toplantı esnasında, Lizbon'un Dağlık Karabağ Cumhuriyeti için ne galibiyet, ne de mağlubiyet olduğunu söylemiş, önemli olanın, Ermenistan'ın veto hakkını kullanarak Azerbaycan yanlısı söylemlerin sonuç bildirisine girmesini önlemiş olduğunu belirtmiştir.<sup>33</sup>

<sup>29</sup> Yazarın arşivinden.

<sup>30</sup> Yazarın arşivinden.

<sup>31</sup> Libaridian'la e-posta vasıtasıyla yapılan röportajdan, 2 Mayıs 2006.

<sup>32</sup> Azg gazetesi, Yerevan, sayı 242, 21 Aralık 1996, Kamq gazetesi, Paris, 20 Aralık 1996.

<sup>29</sup> Вафа Гулузаде, Среди врагов и друзей, [http://www.azerbook.com/politika/vafa\\_guluzade/sredi\\_vragov\\_i\\_druzey.htm](http://www.azerbook.com/politika/vafa_guluzade/sredi_vragov_i_druzey.htm)





Serj Sargisyan, Ilham Aliyev, 6 Haziran, 2008, Sankt Peterburg

## Yirmi beşinci bölüm

# Levon Ter-Petrosyan çekiliyor

Ocak 1997'de Minsk Grubu eş başkanlığı Finlandiya'dan Fransa'ya geçer. ABD'nin Şubat'ta katılımıyla üçlü başkanlık meydana gelir. Böylece, Karabağ düzenleme sürecine Rusya, ABD ve Fransa katılmış olur.

Nisanın ilk günlerinde Moskova'da görüşmeler gerçekleşir. Lizbon zirvesi sonrasında, Minsk Grubu formatıyla gerçekleştirilen ilk ve son görüşmeydi bu. "Çok kısa sürdü. Görüşme esnasında Azerbaycan, görüşmelerin "Lizbon prensipleri" temelinde sürdürülmesinde inat etti. Ermenistan ve Dağlık Karabağ salonu terk etti. Minsk Grubu süreci ortada kalınca Dağlık Karabağ'ın resmen katılımı da son buldu",- diye vurgulamaktadır Vartan Oskanian.<sup>1</sup>

28 Nisanda, KEİ İstanbul toplantısı esnasında Demirel'in inisiyatifiyle Ter-Petrosyan ve Aliyev arasında bir görüşme gerçekleşir, bundan önce, 28 Martta Moskova'da, BDT zirvesi çerçevesinde Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları, Yeltsin'in arabuluculuğuyla görüşmüşlerdi.

Minsk Grubu üçlü başkanlığı, 1997'in Mayıs başı-Haziran başı arasında taraflara, daha sonraları "ilk paket" olarak anılacak olan, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü üzerine kurulu ve Dağlık Karabağ'a üst düzey otonomi öneren bir düzenleme planı sunar.

Üç eş başkan ülkenin liderleri Boris Yeltsin, Bill Clinton ve Jacques Chirac, 20 Hazirandaki Denver zirvesinde ortak bir bildiri yayınlarak, taraflara, Minsk Grubu'nun önerilerine olumlu yaklaşım göstermelerini önerir.

Üçlü başkanlar grubu, ilkin Haziran ortalarında, daha sonra ise Temmuz ortalarında bölgeyi ziyaret ederek, taraflara, iki kısımdan meydana gelen yenilenmiş bir paket seçenek takdim eder. Seçeneğin birinci bölümü, silahlı çatışmaya son verme konusundaydı. Antlaşmaya göre, "Ermenistan kuvvetleri, Ermenistan bölgesine çekilecek", "Karabağ kuvvetleri Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin 1988 yılı sınırları içine çekilecek", AGİT çok uluslu barış gücü bölgeye yerleştirilecek, yerlerinden edilmiş insanların, sürekli ikamet ettikleri yerlere dönüşü sağlanacak, "Ermenistan ve Azerbaycan, özellikle Bakû-

<sup>1</sup> Oskanian'la yapılan görüşmeden, 24 Temmuz 2006, Yerevan.

Nakhicevan-Yerevan hattıyla aralarında serbest ve güvenli demiryolu bağlantısını garanti edecekler”.

Laçin, Azerbaycan tarafından “AGİT’e kiralanacak ve AGİT bu koridorun sadece Dağlık Karabağ tarafından kullanılacağı konusunda antlaşma imzalayacak”, “AGİT, Laçin şehrinin çevresinden dolanan bir karayolu inşası sürecini kontrol altında tutacak, bu yolun tamamlanmasından sonra ise Laçin şehri, Laçin koridoru dışına çıkartılarak Azerbaycan’ın idaresine girecek, şehrin eski sakinleri tekrar evlerine dönebilecekler”.

Antlaşmanın ikinci, “Statü” kısmında, Azerbaycan ve Ermenistan’ın toprak bütünlüğü kabul edilmekte, Dağlık Karabağ ise, “Azerbaycan bünyesinde bulunan bir resmi ve bölgesel kurum” olarak kalmakta, bu bölgenin “idari sınırları, eski Dağlık Karabağ Otonom Bölgesi sınırları içinde” bulunacaktır, “Dağlık Karabağ ve Nakhicevan, Azerbaycan ve Ermenistan’la serbest iribat ve bağlantı hakkına sahip olacaklardır”.

Dağlık Karabağ’a, referandum sonucunda kabul edilen bir anayasa, bayrak, arma ve milli marşa sahip olma hakkı veriliyordu. Dağlık Karabağ bölgesinde kendi anayasası ve kanunları geçerli olacaktır. “Azerbaycan kanunları, Dağlık Karabağ bölgesinde ancak yerel anayasa ve kanunlarla çelişmediği sürece bu bölgede geçerlidir”. Dağlık Karabağ, Azerbaycan meclisine temsilci seçip, başkanlık seçimlerine katılacak. Dağlık Karabağ vatandaşları, “Dağlık Karabağ” eklentisiyle, Azerbaycan kimliğine sahip olacaklar. Azerbaycan ordusu, güvenlik güçleri ve polisinin, Stepanakert yönetiminin izni olmadan Dağlık Karabağ bölgesine girme hakları olmayacak. Dağlık Karabağ, kendi “milli milis kuvvetlerine ve polis gücüne” sahip olacak, vatandaşlarının, askerlik hizmetlerini Dağlık Karabağ bölgesinde ifa etme hakları bulunacaktır.

Öneri, Stepanakert tarafından reddedilir. Yerevan, bu belgeyi görüşmelere temel olarak kabul ederek birçok konuyla ilgili itiraz belirtir. Örneğin, “Azerbaycan-Dağlık Karabağ ilişkileri netleşmediği müddetçe, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü prensibi, Ermenistan tarafından bu soruna temel olarak kabul edilemez”, Dağlık Karabağ’ın “bağımlı varlığı mevzubahis olamaz”, “Azerbaycan ordusu ve polisi, hiçbir surette Dağlık Karabağ bölgesine girememeli”, “Dağlık Karabağ’ın çok uluslu fikrinin kesinlikle kaldırılması ve Dağlık Karabağ’ın dilinin Ermenice olmasının net bir şekilde tespit edilmesi”.

Libaridian’ın sözlerine göre eş başkanlar bu paket seçeneği, Stepanakert’in, kısmen de Bakû’nün taleplerini hesaba katarak takdim etmişlerdi. “Mayısta, bir paket belgesi getirdiler. Kötüydü, kader belirleyici demeyeyim, fakat kötüydü. Dağlık Karabağ reddetti, Azerbaycan’ın cevabı net değildi, biz prensip olarak, görüşmelere bir temel olarak kabul ettik ve kendi argümanlarımızı ayrıntılı bir şekilde takdim ettik. Arbulucular, Temmuzda yeni bir belgeyle geldiler, bu da paket formundaydı, fakat Mayıstakinden daha da kötüydü. Dağlık Karabağ bunu da reddetti, biz çok daha ciddi argümanlar sunduk”.<sup>2</sup>

<sup>2</sup> Libaridian’la yapılan görüşmeden, 10 Kasım 2005, Yerevan.

## “Savaş mı, barış mı? Ciddileşme zamanı”

1 Kasım 1997’de, Yerevan gazetelerinde Ter-Petrosyan’ın “Savaş mı, barış mı? Ciddileşme zamanı” makalesi yayınlanır.<sup>3</sup>

Bu yazı, Ermenistan’ın bağımsızlığından sonra, Karabağ ihtilafının düzenlenmesiyle ilgili günümüze kadar yazılmış en ağırlıklı, fakat aynı zamanda çelişkili değerlendirmelere ve sert tenkitlere uğramış bir incelemedir.

Ter-Petrosyan, Ermeni halkı için en hassas sorun olan Karabağ ihtilafının düzenlenmesi konusundaki yollarla ilgili, basında açık ve ciddi tartışma yaratmayı denemekteydi. Ermenistan’ın cumhurbaşkanı ortaya bir soru atmaktaydı. İhtilafın çözümü savaşla mı, görüşmeler yoluyla mı olmalı, statükoyu ebediyen veya en azından uzun süreyle korumak mümkün mü, Dağlık Karabağ ve Ermenistan için sorunun düzenlenmiş hali mi elvermektedir, düzenlenmemişi mi, sorun karşılıklı tavizle mi, yoksa taraflardan birinin yenilgisiyle mi çözümlenmelidir, bu durumda yenilen taraf hangisi olacaktır? “Sorun, sadece ve sadece barışçıl görüşmeler sonucunda çözüme ulaşmalıdır, statükoyu uzun süre korumak mümkün değildir, çünkü bu durum Ermenistan’ın ve dolaylı olarak da Dağlık Karabağ’ın ekonomik gelişmesini engellemektedir”.

Ermenistan cumhurbaşkanı, karşılıklı taviz alternatifinin olmadığını, bu alternatifin savaş olduğunu belirtmekteydi. “Karşılıklı tavizin reddedilmesi ve maksimalizm, Dağlık Karabağ’ın yıkımı ve Ermenistan’ın durumunun kötüleşmesinin en kısa yoludur. Konu, Dağlık Karabağ’ın verilip verilmemesiyle ilgili değildir. Konu, Dağlık Karabağ’ı Ermeniliğiyle korumaktır. Bölgede, üç bin yıldır Ermeniler yaşamaktaydı ve üç bin yıl sonra da Ermeniler yaşmalıdır. Benim seçmiş olduğum yol, bu perspektifi sunacaktır. Ermenistan ve Dağlık Karabağ bugün, her zaman olduğundan daha güçlüdür, fakat ihtilafın düzenlenmemesi durumunda, bir-iki yıl içinde çok zayıflayacaktır. Tarihimizde çok kereler olduğu gibi, bugün reddettiklerimiz için gelecekte yalvaracak, fakat elde edemeyeceğiz”.

Ter-Petrosyan’a göre karşılıklı taviz, iyi ile kötü arasında değil, kötü ile daha kötü arasında bir seçimdir. “Karşılıklı taviz, tüm tarafları belli bir oranda tatmin edecek, fakat aynı zamanda hiçbirini tamamen memnun etmeyecektir. Cumhurbaşkanı Aliyev, bunu, Azerbaycan’ın zaferi olarak takdim edecek, ben ise Ermenistan’ın zaferi olarak takdim edeceğim. Azerbaycan muhalefeti, Aliyev’in ihanet edip Karabağ’ı sattığını iddia edecek, Ermenistan muhalefeti ise benim ihanet edip sattığımı”.

Ter-Petrosyan, Ermenistan cumhurbaşkanının iktidarı elinde tutmak niyetiyle Karabağ’ı sattığı konusundaki muhalefetin iddialarını saçmalık olarak nitelendirmektedir. “Herhangi birinin Karabağ’ı satarak Ermenistan’da iktidarı elinde tutabileceğine inanmak zordur. Ben, ölümden duran zorluklar ve bunların üstesinden gelmek için taşıyacağım sorumluluğun bilinciyle seçildim ve bundan dolayı hiç pişman değilim”.

<sup>3</sup> Levon Ter-Petrosyan, “Paterizm, te khaghaghutyun. Irjanahı paky”, [“Savaş mı, barış mı? Ciddileşme zamanı”], “Şem”, Yerevan, 2001.

Ermenistan cumhurbaşkanı, Karabağ'ın bağımsızlığı konusunda Ermenistan'ın müttefiklerinin bulunmadığını yazmaktadır, "bizim tek müttefikimiz, maceraperestliğin reddidir".

1997 yılı Eylülünün son günlerinde Minsk Grubu yeni önerilerle bölgeyi ziyaret eder, bu öneriler Aralıkta belge olarak son halini alır. 15 Eylülde istifa etmiş olan Libaridian, daha sonra 1997 Eylülündeki önerileri reddetmiş olanlar da dâhil olmak üzere, Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın tüm yöneticilerinin, Temmuzda gerçekleşen önemli bir görüşme esnasında aşamalı yaklaşıma onay vermiş olduklarını iddia etmektedir. "Ayrıntılar sunamam, fakat önerinin, o an orda bulunan herkes tarafından kabul görmüş olan prensipler üzerinde kurulmuş olduğunu söyleyebilirim. Arabulucular, Eylül ayında, paket çözüm olmayıp, kısmen bizim çalışmalarımız üzerinde meydana getirilmiş yeni bir belge getirdiler. Bu konuda konuşmak doğru olmaz, fakat Karabağ tarafının bunu kabul edeceğini düşünmesi için cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan'ın yeterli sebebi vardı, yeterli sebebi vardı".<sup>4</sup>

Libaridian'a göre, Karabağ'ın, Laçin'in, hatta Kelbecer'in statüsünün dahi çözümlenmediğinden dolayı, bu düzenleme şıkkı sayesinde statüko korunmuş olmaktadır. "İşgal edilen diğer bölgeler geri verilecekti. Bununla birlikte, ablukalar kaldırılacaktı, imzalanacak antlaşma barış ve ekonomik temelli olup sağlam gelişim potansiyeli getirecekti".

Ermenistan yönetimi, zaman açısından olumlu şartların yaratılmış olduğuna inanmaktaydı. Arzumanyan'ın sözleriyle, Azerbaycan savaştan yeni çıkmıştı, karmaşık iç siyasi durumdaydı, toprak kaybetmişti, savaşa tekrar başlama imkânı yoktu, ordu moral çöküntüsü içindeydi. "Aşamalı önerinin, bizim lehimize olan bazı noktaları vardı, problemler noktalara da görüşme sürecinde değinebilirdik, bu belge, görüşmelere temel olarak kabul edilmekteydi. Kanımızca, zaman Ermenistan lehine işlememekteydi, görüşmelere başlamanın zamanının gelmiş olduğunu düşünmekteydik, bu görüşmelerin bize ne vereceğini, maksimumu elde edip edemeyeceğimizi de zaman gösterecekti".<sup>5</sup>

Stepanakert, paket halinde çözüm planı ile bir yıl sonra takdim edilen ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tasdik edildiği "genel devlet" planındakinin aksine, Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunda hiçbir noktanın bulunmadığı aşamalı planı reddeder.

Ermenistan cumhurbaşkanı, 9 Ekim 1997'de Strasborgh'a, Avrupa Parlamentosu zirvesine katılmaya gider. Ter-Petrosyan, ertesi günü Aliyev'le görüşür. 23 Ekimde BDT Kişinev zirvesi çerçevesinde Ter-Petrosyan ve Aliyev arasında yeni bir görüşme yapılır. Aralık başında Minsk Grubu bölgeye yeni bir ziyaret gerçekleştirerek Stepanakert, Yerevan ve Bakû'de yazılı, yeni bir aşamalı öneri sunar.

Bu aşamalı öneri, günümüze kadar ihtilafli taraflara yazılı, resmi olarak takdim edilmiş ve basında basılmış, Dağlık Karabağ'ın statüsünden bahsedilmeyen, gelecek için açık bırakılmış tek şıktır. Diğer taraftan aşamalı plan, Azerbaycan'ın

<sup>4</sup> Libaridian'la e-posta vasıtasıyla yapılan röportajdan, 2 Mayıs 2006.

<sup>5</sup> Arzumanyan'la yapılan görüşmeden, 28 Şubat 2006, Yerevan.

toprak bütünlüğü hakkında söz edilmeyen tek plandır. Barış ve güvenlik garantileri ile ablukanın kaldırılması karşılığında Yerevan, Dağlık Karabağ'ın statüsü netleşmeden, Karabağ kuvvetlerinin kontrolü altında bulunan Ğubatlu, Zangelan, Cebrayil, Fizuli, Ağdam, hatta belki Kelbecer'in bazı bölgelerini Azerbaycan'a iade etmeyi kabul etmekteydi. Yerevan, öneriyi prensipte kabul etmekle birlikte, Minsk eş başkanlığına yazılı olarak bir dizi itiraz ibraz eder.<sup>6</sup>

Kopenhag'da, 18-19 Aralık 1997'de AGİT dışişleri bakanları toplantısı düzenlenir. Minsk Grubu, görüşmelerin çıkmaza girmiş olduğunu açıklar. Ermenistan dışişleri bakanı yaptığı konuşmasında, Lizbon'da AGİT başkanının, "Dağlık Karabağ'ın statüsünü önceden belirleyen" açıklamalarının, barış sürecine ciddi bir darbe vurmuş olduğunun altını çizerek, "bu açıklamanın, daha sonraki diyalogun önemini anlamsızlaştırmış" olduğunu belirtir.

Arzumanyan, nihai, adil ve sürekli bir çözümün, Dağlık Karabağ'a, kendi bölgesinde tam denetim imkânı sağlayıp, kendi kaderini tayin hakkı taniyan, silahlı operasyon imkânını ortadan kaldırıp, güvenlik etkinlikleri ve garantileri ile barış sürecini geri dönülemez duruma getiren unsurlar üzerinde kurulacak, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan ilişkilerini düzenleyen bir antlaşmayla meydana gelmiş olması ve Dağlık Karabağ'a, tecrit ve bağımlılık halinden kurtaran coğrafi sınırlar verilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Ermenistan ve Dağlık Karabağ, düzenlemenin "Çeçen seçeneği"ni prensip olarak mümkün görmektedir. 1990'lı yıllardaki ilk Çeçenistan savaşı sonrasında Moskova ve Grozni arasında yapılan antlaşma uyarınca, Çeçenistan'ın statüsüyle ilgili karar beş yıllığına ertelenmekte, bu süre sonunda referanduma gidilip, savaşın sonuçlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgili diğer konular çözüme kavuşturulacaktı. Görünüşe göre, Çeçen seçeneği 1995 Dayton düzenlenmesine benzemektedir. Bu antlaşmada Bosna ve Hersogovina'daki Sırp ahaliye ve Sırbistan Cumhuriyetine, ertelenen referandumla kendi kaderini tayin etme hakkı verilmekteydi.

Dağlık Karabağ Cumhuriyeti cumhurbaşkanı Koçaryan 1997 Şubatında, Dağlık Karabağ sorununun, Çeçen sorunu benzeri çözümünü kabul edilebilir olarak görmekteydi. Koçaryan, Stepanakert'in daha iki yıl önce, çözüm imkânı olarak toprak bütünlüğü ve kendi kaderini tayini hakkı prensiplerinden uzaklaşıp, Dağlık Karabağ ve Azerbaycan ilişkilerini görüşme önerisi yapmış olduğunu, fakat Bakû'nün bunu reddettiğini açıkladı.<sup>7</sup>

1997 sonbaharında Ter-Petrosyan, bir röportaj esnasında, Ermenistan'ın devamlı olarak aşamalı çözümü önermiş olduğunu ve bugün de önerdiğini "Gerginlik yaratan her şeyi kaldıralım",- dediğini ileri sürmüştür. "Daha sonra da oturup Karabağ-Azerbaycan veya Karabağ-Ermenistan-Azerbaycan kadrosuyla ve hiçbir ön şart ileri sürmeden statü konusunu konuşalım. Karabağ olmadan herhangi bir görüşmeden söz edilemez, fakat şekil benim için ikincildir. Önemli olan özüdür, öz ise Çeçen seçeneğidir, sorunun sivri uçlarını kaldırdılar, savaşmayacakları ve

<sup>6</sup> Ali Abasov, Haroutiun Khachatryan, Karabakh Conflict, Variants of Settlement: Concept and Reality, Baku-Yerevan, 2006, pp. 58-59.

<sup>7</sup> A-g gazetesi, Yerevan, sayı 39, 1 Mart, 1997.

sorunu sadece barışçıl yollardan çözecekleri konusunda yemin ettiler ve rahat-rahat işleriyle ilgilendiler”.<sup>8</sup>

1990’lı yılların sonunda, acımasızlığı ve insani kayıpları açısından birincisinden aşağı kalmayan ikinci Rus-Çeçen savaşı patlak verdi. Aradaki fark, Çeçenlerin bağımsızlık arzularının bu sefer Rusya tarafından kanla boğularak kendi şartlarının dikte ettirilmesinden ibaretti. Çeçenistan’ın özerkliğinden sadece ismi kaldı.

### **Başkanlık görevinde son ziyareti, son konuşması**

4 Ocak 1998’de Ter-Petrosyan, Élysées sarayında Chirac tarafından kabul edilir. Karabağ’ın düzenlenmesi perspektiflerini götüşen cumhurbaşkanları, daha sonra dünyaca ünlü şarkıcı Charles Aznavour’un konserini dinler. Toplanan para, Ermenistan’da ihtiyaç içinde olan okullar, yetimler ve yaşlılar evine gider.

Paris ziyareti, Ter-Petrosyan’ın cumhurbaşkanı olarak yapacağı son ziyareti, bir ay sonra istifa edecekti. Ter-Petrosyan, savunma bakanı Vazgen Sargısyan başını çektiği, iktidarın güç organları kanadı temsilcileri tarafından Karabağ konusunda “mağlûbiyet siyaseti” götüşmekle suçlandı. Basında daha sonra belirtildiği üzere, bu bir saray devrimiydi, Karabağ ise, Ter-Petrosyan’ın istifasını talep etmek için bir fırsat.

7-8 Ocakta Güvenlik Konseyi’nin genişletilmiş oturumu yapılmış ve görünüşe göre Ter-Petrosyan’ın istifasına karar verilmişti. Ter-Petrosyan haricinde, katılımcıların hiçbiri bu oturumla ilgili ayrıntılar konusunda bir açıklama yapmamıştır.<sup>9</sup>

Ter-Petrosyan, Koçaryan, Arzumanyan, Vazgen ve Serj Sargısyanlar, Arkadi Ğukasyan, Samvel Babayan, Vartan Oskanyan vb. yüksek düzeydeki Ermenistan ve Dağlık Karabağ görevlileri bu oturuma katılmaktaydı.

Başbakan Koçaryan ve Vazgen Sargısyan, “Ablukalar, Ermenistan’ın ekonomik gelişmesine etki etmemektedir, her şey hükümetin çalışmasının doğru bir şekilde düzenlenmesine bağlıdır”, “diaspora-Ermenistan ilişkilerinin gelişmesi durumunda, diasporadan yılda 400-500 milyon dolar gelebilir” iddiasındaydı. Koçaryan’a göre “Karabağ ihtilafı, yabancı yatırım için bir engel değildir”, “Ermenistan, artık yurt dışına göç tehdidi altında değildir, tersine, Ermenistan’a göç eğilimi görülmektedir”. Vazgen Sargısyan, Ermenistan’ın tam tecridini mümkün görmemektedir, çünkü “Rusya ve İran bize yardım eder”, Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili ise “şu anda taviz verme ihtiyacımız yok, mecbur olduğumuzda taviz veririz”.

Ter-Petrosyan, Dağlık Karabağ sorununun düzenlenmesi konusunda paket, aşamalı ve statükonun korunmasına dayalı üç olası şıkka değinir. Teorik olarak statükonun korunmasının en iyi çözüm olduğunu inkâr etmemekteydi, çünkü taviz fikrinin bulunduğu ilk ikisine karşın, bu çözüm, kesin yengi çözümü öngörmekteydi. “Lakin bu sadece teorikti. Fiiliyatta ise, bu yolu seçmeden önce,

Dağlık Karabağ’ın varlığının tek garantisi olan Ermenistan’ın, kendi tabii fonksiyonları, ekonomik gelişimi ve askeri gücünü sağlayıp, ablukanın yarattığı zorlukların üstesinden gelerek uluslar arası baskılara göğüs germekle birlikte, statükoyu uzun zaman korumaya muktedir olabileceği sorusunu cevaplamamız gerekmektedir. Ben benzer mucizelere inanmıyorum”.

Ter-Petrosyan, Ermenistan halkının kendi sosyal durumunun iyileştirilmesi uğruna Dağlık Karabağ’ın varlığını tehlikeye atmayacağına itiraz etmemekte, fakat sosyal memnuniyetsizliğini başka şekilde, dışarıya göç ederek göstereceğini belirtmektedir. Ermenistan cumhurbaşkanı, ihtilafın mümkün olduğu kadar çabuk düzenlenmesi gerektiğini şu şekilde açıklamaya çalışmaktadır. “Düzenlenmemiş durum, Ermenistan’ın ekonomik gelişimine menfi etki yapmaktadır. Abluka, Ermenistan’ın dış nakliye fiyatlarını %30 artırmaktadır”.

Ter-Petrosyan’a göre en acı ve tehlikeli olanı, Ermenistan’ın, ihtilaf nedeniyle bölge organizasyonlarının dışında kalıp, günden güne daha fazla tecrit edilmesidir. “Ermenistan, ihtilaf nedeniyle Azerbaycan, Türkiye ve kısmen de İran gibi en tabii ve yararlı ekonomik iş partnerlerinden yoksun kalmaktadır. Öncelikle, en yakın komşularımız olmalarından dolayı tabii ve yararlıdır. Dünyadaki tüm normal devletlerin dış ekonomik bağlantısının en az %50’si en yakın komşularıyla. Ermenistan durumunda ise bu fiilen sıfırdır”.

Karabağ sorununun düzenlenmesi ve Ermenistan’ın ekonomik gelişmesi konusunda Rusya ve İran’a bel bağlamaya devam etmenin mümkün olduğuna Ter-Petrosyan şüpheyle bakmaktadır. “Evet, Rusya bugüne kadar Ermenistan’a yaşamsal destek vermiştir, Ermenistan-Rusya ilişkileri günümüzde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Ermenistan bu ilişkiden azami yarar sağlamaktadır ve bu belki de bağımsızlık döneminin en önemli kazanımlarındandır, fakat bu durum ebediyen devam edemez. Rusya, Dağlık Karabağ’ın bağımsızlığını hiçbir zaman kabul etmeyecektir”.

En şaşırtıcı olanı ise, Ermenistan’ın, Dağlık Karabağ konusunda sadece mecbur olduğu zaman tavize gitmesi gerektiği iddiasıdır. “Mecburi tavizin ne demek olduğunu anlamıyorlar mı? Kapitülasyon anında hiçbir taviz verilmez, daha doğrusu taviz verildiğinde, karşılığında hiçbir şey elde edilmez, sadece sırtına yüklenen her şey sessizce kabul edilir. Güçlü durumda tavize gitmek gerekir. Ermenistan yarın, bugünden daha güçlü olmayacaktır. Böylelikle, yarının çözümü nasıl olursa olsun, bugünkünden kötü olacaktır”. “Paket çözüm, aşamalı çözüm veya başka seçeneklerle ilgili göreceli tartışmaların, süreci sürüncemede bırakmak, bugünkü durumu, yani statükoyu mümkün olduğu kadar uzun süre koruyabilmek için kullanılan bir örtü olduğuna eminim. Bunun, hem Ermenistan, hem de Karabağ’ın varlığı için ne büyük bir tehlike olduğunu acıyla hissediyorum. Biz bugün Dağlık Karabağ sorununun uygun çözümü ve Ermenistan’ın gelişmesinin son fırsatını kaybetmekteyiz. Bunun için de hepimiz halkın önünde cevap vereceğiz”,- diyordu Ter-Petrosyan.

Vazgen Sargısyan ve Koçaryan’la birlikte “sert” çizgi taraftarları arasında kabul edilmekte olan Babayan ve tüm grup Ter-Petrosyan’ın seçeneğine karşı çıkıp, Ermenistan cumhurbaşkanının istifa etmesini kararlaştırdı. Babayan şöyle anlatmaktadır “Oturumdan önce Ter-Petrosyan’la malikânesinde görüştüm.

<sup>8</sup> *Hayastani Hanrapetutyun* gazetesi, Yerevan, 7 Ekim 1997, *Новое Время, Москва*, sayı 38, 1997.

<sup>9</sup> Ter-Petrosyan’ın, Güvenlik Konseyi’nde yaptığı konuşma, *Haykakan Jamanak* gazetesi, sayı 130, 15 Temmuz 2006.

Karabağ tarafının ne arzuladığını anlamak istediğini söyledi, Karabağ tarafının taleplerini kâğıda geçirip geçiremeyeceğimizi sordu. Taleplerimizi noktası noktasına gösterdik. Hangi statüylü ve hangi bölgeleri istediğimizi. Haritayı kendim çizdim. Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunu geleceğe, örneğin 20 yıl sonraya bırakma konusunda Ter-Petrosyan'la mutabıktım, fakat Dağlık Karabağ'a bağlı olacak bölgelerin haritada belirlenmesi gerekiyordu".<sup>10</sup>

Ermenistan parlamentosu başkan yardımcısı Ara Sahakyan "17 Ocakta, parlamento başkanı Ararktsyan'ın adına bir zarf gelir. Bir harita ve ekte belgeler, Azerbaycan ve Dağlık Karabağ arasında imzalanacak olan antlaşma taslağı. Bu taslakla Dağlık Karabağ, uluslar arası hukuk açısından, bağımsızlıktan da yüksek bir statü elde etmekteydi, Ermenistan, Azerbaycan, Avrupa Birliği ve ABD tarafından güvence alınan bir bağımsızlık. Harita da az etkileyici değildi, Dağlık Karabağ 8000 km<sup>2</sup> alana sahip olacaktı". Sahakyan, iktidar değişikliğinden sonra bu "yeni projesi"nin artık hiçbir zaman arabulucuların masasına konmadığına dikkat çekmektedir.<sup>11</sup>

1998 yılının Ocak sonlarında, Ter-Petrosyan'ın istifaya hazırlandığı artık belliydi.

Muhalafet önderlerinden Vazgen Manukyan, Ter-Petrosyan'ın istifasının bir saray darbesi sonucu olmayıp, halkın talebiyle gerçekleşmesi gerektiğini açıkladı. 23 Aralık 1998'de Manukyan "Koçaryan, Ermenistan cumhurbaşkanı olmamalıydı, adil bir şekilde cumhurbaşkanı olmadı ve adaylığını koymaya da hakkı yoktu. Kanun kanundur. Daha ilk günden kanunu çiğnersen ne halkın güvenine nail olursun, ne de bir şey yapabilirsin",- demekteydi.<sup>12</sup>

Ter-Petrosyan, 3 Şubat 1998 akşamı, televizyondan Ermeni halkına yönelik istifa metnini okur. "İktidarın malum kurumları tarafından bana istifa talebi iletildi. Cumhurbaşkanının anayasal yetkilerini kullanmanın, ülkenin istikrarı için ciddi bir tehlike olacağını göz önünde bulundurarak, bu talebi kabul ederek istifamı açıklamaktayım. Durumu daha da zora sokmamak için herhangi bir yorum veya değerlendirme yapmıyorum. Sadece, iktidar krizinde Dağlık Karabağ sorununu ortaya atmanın bir bahane olduğunu belirtmek istiyorum. Sorun çok daha derindir ve devletin temel unsurları ile barış ve savaş seçenekleriyle ilişkilidir. Ve hayat, Dağlık Karabağ için kimin ne yapmış olduğunu, kimin Karabağ'ı gerçekten sattığını gösterecektir bize".

Ter-Petrosyan'ın sözleriyle, barış ve onurlu barışma partisi Ermenistan'da yenilmişti. Barış partisi, çok daha gelişmiş toplumlarda da yenilmişti, örneğin İsrail'de. Lakin cumhurbaşkanına göre hem İsrail'de, hem de Ermenistan'da bu geçici bir durum, kısa süreli bir çekilme olup, barış er veya geç yolunu açacaktır. "İstifamı veriyorsam, inanın ki, diğer seçeneği devletimiz için daha tehlikeli olarak kabul ettiğimdendir. Şayet iyi bir şey yapmışsam herhangi bir şükran beklemiyorum, yapmadığım ve yanıldıklarım içinse affınıza sığınıyorum".<sup>13</sup>

<sup>10</sup> Babayan'la yapılan görüşmeden, 4 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>11</sup> Sahakyan'la yapılan görüşmeden, 21 Nisan 2006, Yerevan.

<sup>12</sup> Vazgen Manukyan, "Ermeni rüyası varoluş çıkarmazında", s.482.

<sup>13</sup> Yazarın arşivinden.

İstifasının ertesi günü Ter-Petrosyan, Ermenistan'da bulunan yabancı diplomatlarla veda görüşmesi yaptı. Farklı devlet yöneticileri, birinci cumhurbaşkanının aradı. Şirak üzüntülerini bildirdi. Yeltsin'in tepkisi hayli sertti. "Ter-Petrosyan'la çalışmak benim hoşuma gidiyor, sakın çalışıyor, sorunları sükûnetle çözüyordu ve BDT'da onunla iyi işbirliği içindeydik. Yeni yöneticiler, başka kişiler gelir, fakat onlar da Rusya'yla dostluk yapmaları, Rusya'yla işbirliği yapmaları gerektiğini anlıyorlar. Ermenistan Ortodoks ülkedir ve Rusya çıkarlarının stratejik alanına girmektedir. Ermenistan'ı kaybedemeyiz, kaybetmeyeceğiz de".<sup>14</sup>

Ter-Petrosyan, Vazgen Sargısyan ve Koçaryan tarafından Karabağ sorununda mağlûbiyet siyaseti yürütmekle suçlandı. Cumhurbaşkanının yetkilerini devralan Koçaryan, olağanüstü seçimlerde adaylığını koyması ihtimalinin az olduğunu belirtti, ancak seçimlerin serbest ve adil sürecini garanti etti.

<sup>14</sup> Azg gazetesi, Yerevan, 5 Şubat, 1998.



Ilham Aliyev, Recep Tayyip Erdoğan

## Yirmi altıncı bölüm

# Robert Koçaryan: Ermenistan cumhurbaşkanı

Koçaryan, 1997 yılında Ermenistan başbakanı olarak atandığında, tanınmamış, fakat bağımsızlığını ilan etmiş olan Dağlık Karabağ Cumhuriyeti vatandaşının, Ermenistan hükümeti yöneticisi olup olamayacağına dair hukuki sorunlar ortaya çıkmamıştı. Anayasada, başbakanın vatandaşlığıyla ilgili bir zorunluluk yoktu. Hâlbuki cumhurbaşkanı adayının son 10 yılda Ermenistan vatandaşı olma mecburiyeti vardı.

On yıldır politikayla ilgilenmemiş olan Karen Demirciyan, Şubat 1998'de Ermenistan Sosyalist Partisi kurultayında cumhurbaşkanı adayı olarak kabul edildi. Koçaryan'a aday olma izni verildiği takdirde, Dağlık Karabağ'ın diğer vatandaşlarına da katılım izni verilmesi gerektiğinden dolayı, sosyalistlerin önderi Movses Şahverdyan, Koçaryan'ın adaylığına karşı çıktı.

Ermenistan adaleti farklı bir karar aldı ve kendi adaylığını fazla olası görmeyen Koçaryan, cumhurbaşkanı adayı oldu. Koçaryan ve Demirciyan haricinde, 1996 olaylı seçimler esnasında birinci cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan'ın rakibi olan Vazgen Manukyan da dâhil olmak üzere 10 kişi daha aday oldu.

16 Mart 1998'de Ermenistan'da olağanüstü cumhurbaşkanlığı seçimleri yapıldı. Koçaryan ve Demirciyan ikinci aşamaya kaldılar. İkinci aşamanın yapıldığı 30 Martta Koçaryan, %60 oy alarak Demirciyan'ı mağlup etti. Ter-Petrosyan'ın da hazır bulunduğu, Koçaryan'ın yemin töreni 9 Nisanda gerçekleşti.

Koçaryan, BDT Moskova zirvesi çerçevesinde, Ermenistan cumhurbaşkanı olarak Aliyev'le ilk görüşmesini 28 Nisanda gerçekleştirdi. 11 Ekim 1998'de Azerbaycan cumhurbaşkanlığı seçimleri gerçekleşti. Aliyev tekrar seçildi. Aliyev, birkaç gün sonra yaptığı açıklamada, Ermenistan cumhurbaşkanı ve başbakanının kendisiyle yaptıkları görüşmeler esnasında, Karabağ'ın bağımsızlığından veya Ermenistan'la birleşmesi fikrinden, fakat aynı zamanda Lizbon prensiplerinden de feragat ettiklerini bildirmiş olduklarını belirtti. Aliyev, uluslar arası kongreye katılmak niyetiyle Bakû'de bulunan başbakan Armen Darbinyan'la 8 Eylülde görüşmüştü.



## “Ortak devlet”, karadan daha kara

10-11 Kasım 1998 tarihlerinde bölgeye yaptıkları ziyaret esnasında Minsk Grubu tarafından Bakû, Yerevan ve Stepanakert’e, Rusya dışişleri bakanı Primakov’un hazırlamış olduğu “Ortak devlet” isimli yeni bir öneri sunuldu.

Belgenin ilk kısmındaki statü bölümünde, Dağlık Karabağ’ın, cumhuriyet niteliğinde bir resmi ve bölgesel oluşum olup “Azerbaycan”ın uluslar arası tanınmış sınırlarıyla, bu ülkeyle ‘Ortak Devlet’ oluşturmaktadır”,- denmekteydi. Dağlık Karabağ vatandaşları, özel “Dağlık Karabağ” kayıtlı Azerbaycan kimliğine sahip olacaklardı. Dağlık Karabağ sınırları, eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi sınırlarına uygun olup, düzenlemeler veya değişimler Bakû ile Stapanakert arasında yapılan anlaşmalar durumunda yapılacaktı. Dağlık Karabağ’ın, Azerbaycan parlamentosuna temsilci seçme ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılma hakkı olacaktı.

Belgede ayrı başlıklar halinde Laçin koridoru, Şuşi ve Şahumyan şehri belirtilmekteydi. “Laçin bölgesiyle ilgili özel rejim konusunda Azerbaycan ve Dağlık Karabağ arasında farklı bir anlaşma sağlanmaması durumunda, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında engelsiz irtibatın sağlanması amacıyla Dağlık Karabağ tarafından Laçin koridorunun kullanımı sorunu ayrı bir anlaşma konusudur”,- denmekteydi. Azerbaycanlı kaçaklar Şuşi’ye geri dönebilecek, Ermeni kaçaklar da Şahumyan’a dönmeleri durumunda benzer haklara sahip olacaklardı.

Belgenin ikinci bölümü, silahlı çatışmaların sonuçlarının ortadan kaldırılmasıyla ilgiliydi. Karabağ kuvvetleri, Laçin haricinde, kontrolleri altında tuttıkları bölgelerden çıkacaklardı.

Arabulucuların önerisi, görüşmelere bir temel olarak Yerevan tarafından kısmi, Stepanakert tarafından ise ciddi çekincelerle kabul edildi, Bakû reddetti. Aliyev’in sözleriyle “Ortak devlet” Dağlık Karabağ’a fiili bağımsızlık vermek anlamına gelmekteydi. “Azerbaycan’da bir söz vardır,- bu, karadan daha kara-, diye. Eski önerilerle karşılaştırıldığında “Ortak devlet” daha zararlı. Biraz okuyunca, tartışmak dahi istemiyoruz, dedim. Bizi öyle bir duruma koyuyorsunuz ki, Azerbaycan bölgesinde iki devlet ortaya çıkıyor ve Azerbaycan’ın, Karabağ’a yönelik hakları olmuyor. Biz reddettik, fakat Ermenistan kabul etti ve şimdiye kadar her yerde, Azerbaycan kabul etmiş olsaydı, barış tesis edilmiş ve ihtilaf düzenlenmiş olurdu demektedir. Tabii ki kendileri lehine. Bu öneri, Azerbaycan’a karşı büyük bir komploydu”,- demektedir.<sup>1</sup>

“Ortak devlet” önerisiyle ilgili Ermenistan’da ciddi bir tartışma olmadı, çünkü bu belge ancak 2001 yılında, Yerevan ve Bakû başka bir belgeyi tartışırken açıklandı. İktidar, “Ortak devlet”in, 1997’deki paket ve aşamalı çözümlerden bir adım ileri olduğunu açıklamaya çalışıyordu, muhalefet ise önerilenin, eski seçeneklerin bir tekrarı olduğunu, dahası “Ortak devlet”in, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü tanımak anlamına geldiğini iddia etmekteydi.

Cumhurbaşkanı Koçaryan, tenkitleri kabul etmeyerek, benzer bir kabul edilebilir düzenleme belgesinin hiçbir zaman önerilmemiş olduğunu iddia

etmekteydi. “Her seferinde, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü ve özerk statüsüyle Azerbaycan bünyesinde Dağlık Karabağ, diye kesin bir form ortaya konmaktaydı. “Ortak devlet” Dağlık Karabağ’ın, Azerbaycan’ın bir bölümü olacağı anlamına gelmemektedir. Azerbaycan ve Dağlık Karabağ belli sınırlar içinde, fakat kendi kanunlarıyla yaşama konusunda anlaşılıyor. Konu bağımsız, ayrı yaşama imkânıyla ilgilidir”. Koçaryan’a göre “Ortak devlet”, Bosna’da olduğu gibi, toprak bütünlüğü ve milletlerin kendi kaderini tayin etme prensiplerinin bütünlüğü konusunda yaratıcı bir denemedir.<sup>2</sup>

Koçaryan, 1997’de Yerevan’a taşındı, bir yıl sonra da Ermenistan cumhurbaşkanı oldu, Karabağ tarafı hem görüşmelerin dışında kaldı, hem de “Karabağ faktörü” uluslar arası toplumun bilincinde ikincil sraya düştü.

Ter-Petrosyan, “Altında Stepanakert’in imzasının olmadığı bir belge, Yerevan tarafından hiçbir zaman imzalanmayacaktır” yaklaşımını benimsemişti. Koçaryan’ın sözlerine göre, bu yaklaşım belli bir süre için etkiliydi, fakat bir yerden sonra ters etki yapmaktaydı, “sanki Ermenistan, her türlü düzenlemeye hazır olup, Karabağ’ın, daha doğrusu Dağlık Karabağ yönetiminin problem olduğu intibai uyanmıştı”. “Ben bu yaklaşımı değiştirmeyi önerdim,- Dağlık Karabağ’ın kabul ettiği her düzenleme şeklini kabul ederiz- yerine, bizim ortak bir yaklaşımımız var ve bu konuda direktmeye hazırız. Son düzenleme önerilerinin, eski önerilerden hayli farklı olması, bu yaklaşımın kendisini kanıtladığının ispatıdır”.<sup>3</sup>

Karabağ düzenleme formatının kendi yönetimi zamanında çarpıtıldığı, Stepanakert’in görüşmelerin dışında kaldığı, bu durumdan faydalanan Azerbaycan’ın ise, bu ihtilafı uluslar arası topluma Bakû ve Yerevan arasında bir toprak ihtilafı olarak tanıttığı konusunda Koçaryan sık-sık tenkide uğramıştır.

Aliyev, 1999 yılında Ermeni basın mensuplarıyla yaptığı bir görüşmede, Azerbaycan’ın, Dağlık Karabağ’la doğrudan ilişkiden neden kaçındığı sorusunu şöyle cevaplamıştı. Öncelikle, Dağlık Karabağ’ın fiili olarak Ermenistan’ın bünyesinde bulunduğunu kabul eder. “Ermenistan’ın bugünkü cumhurbaşkanı, Dağlık Karabağ’ın eski yöneticisidir. Dağlık Karabağ bağımsız bir birim değildir. Ermenistan bu sürece katılmasaydı ve Dağlık Karabağ’ı fiili olarak birleştirmeseydi, tabii ki Dağlık Karabağ’la doğrudan görüşme yapmaktan başka yolumuz kalmazdı. İhtilaf ilk günden itibaren Dağlık Karabağ ve Azerbaycan arasında değil, Ermenistan ve Azerbaycan arasında olmuştur. Ermenistan bir yana çekilip müdahale etmezse, sorunu Dağlık Karabağ’la görüşmekten başka bir seçeneğimiz kalmaz”.<sup>4</sup>

Koçaryan’a istinaden, Yerevan-Bakû arasındaki doğrudan görüşmelerin üç temel avantajı vardır. Birincisi, Ermeni tarafının çıkarlarını Ermenistan çok daha etkili bir şekilde savunabilir. “İkincisi, ben, görüşmelerin aktif tarafı olarak, Dağlık Karabağ konusunu görüşmeler esnasında takdim etme konusunda daha büyük imkânlarla sahip oluyorum. Üçüncüsü ise, Ermenistan cumhurbaşkanının katılımı, Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’a yönelik sorumluluğunu çok daha

<sup>2</sup> Koçaryan’ın H1, Ar ve A1+ televizyon kanallarına verdiği mülâkattan, 30 Kasım 1998.

<sup>3</sup> Koçaryan’ın, *Golos Armenii* (Ermenistan’ın sesi, Ermenistan’da, Rusça olarak yayınlanan günlük gazete) okurlarına verdiği cevaplardan, 3 Nisan 2001.

<sup>4</sup> Haydar Aliyev’in Ermeni gazetecilerle yaptığı söyleşiden, *Yerkir*, Yerevan, 6 Temmuz 1999.

<sup>1</sup> “Aliyev Adress to Parliament on Karabakh”, 23 February, 2001.

yüksek bir seviyeye çıkarmaktadır". Yerevan-Bakû arasında doğrudan görüşmelerin olumsuz tarafı ise Koçaryan'a göre "Bu format Azerbaycan tarafından, Ermenistan'ı saldırganlık ve toprak ihlali konusunda suçlamak için kullanılmaktadır. Herkes ihtilafın özünü anlamakta ve Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ'la görüşmeyi reddetmesinin sebebinin daha çok bir kompleksten kaynaklandığının farkındalar. Bu durum, savaşın sonuçlarıyla ilgilidir".<sup>5</sup>

### 1999, terör yılı

1999 baharında Yerevan Devlet Üniversitesi öğrencilerinden birinin, savunma bakanının güvenliğinin ne derecede olduğu sorusuna Vazgen Sargısyan "Savunma bakanı da güvenliğini düşünecekse, o bakan kime gerek. Hiçbir şeyden de korkmuyorum, tehdit altında değilim. Benim iç düşmanlarım yok, benim için sadece dış düşmanlar var",- diye cevaplamıştı.<sup>6</sup>

Birkaç ay sonra, 27 Ekim 1999'da, Nairi Hunanyan ve diğer teröristler parlamentoya saldırarak başbakan Vazgen Sargısyan ve ilk sırada oturan diğerleri üzerine *Kalaşnikof* otomatik silahlardan ateş açar. Bu görülmemiş katliam sonrasında teröristler, canlı ve yaralı bakanlarla milletvekillerini yere yatırır. Hunanyan ardından parlamento kürsüsüne çıkarak öldürülenler hakkında en adi küfürleri yağdırarak havaya ateş eder. Ermenistan'ın iç siyaset kulvarı saniyeler içinde boşalır. Nairi ve Karen Hunanyan kardeşler, hükümetin ve milli meclisin yönetimini başsız bırakır. Milli Meclis başkanı Karen Demirciyan, başbakan Vazgen Sargısyan, Milli Meclis'in iki başkan yardımcısı ile üç milletvekili ve bir bakan öldürülür.

Dört yıl süren mahkemeden sonra, 24 Ekim 2003 tarihinde Nairi ve Karen Hunanyan kardeşler ömür boyu hapse mahkûm olurlar.

30 Mart 1999 seçimlerinde yapılan meclis seçimleri sonucunda Ermenistan'da, Demirciyan ve Sargısyan'ın başını çektiği *Miasmutyün* (Birlik) ittifakı galip gelir. Bir yıl önce Ter-Petrosyan'ın görevden el çektilmesi konusunda belirleyici rol oynamış, cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ise Demirciyan'a karşı Koçaryan'ı desteklemiş olan savunma bakanı, daha sonra Demirciyan'la güçlü bir koalisyon ortaklığı kurmuştu.

Terör hadisesinden bir hafta sonra Vazgen Sargısyan'ın kardeşi Aram Sargısyan başbakan tayin edilir.

Bu caniliğin gerçekleşmesine kimler destek olmuştu? Hem dış, hem de iç güçlerin bu işe karışmış olduklarından bahsedilmekte, çok sayıda versiyonlar dolaşmaktaydı. Teröristlerin arkasında kimlerin bulunduğunu dava esnasında açığa çıkarmak mümkün olmadı. Rivayetlerden biri Karabağ'ın düzenlenmesiyle, özellikle de bölge takası "Meğri seçeneği"yle ilgiliydi. Terör kurbanı Sargısyan ve Demirciyan'ın bu seçeneğe karşı oldukları basın ve diplomatik çevrelerde yaygındı.

<sup>5</sup> Koçaryan'ın, H1, H2 ve Artsakh resmi televizyon kanalıyla yaptığı röportajdan, 2 Mart 2006.

<sup>6</sup> "Sparapet", antoloji, "Amaras", Yerevan, 2002, s.52.

### İstanbul'da AGİT zirvesi

1998 sonbaharında Koçaryan, Ankara'nın davetini reddederek., Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 75. yıldönümü kutlamalarına katılmadı. "diplomatik ilişkimizin olmadığı bir ülkenin kutlama etkinliklerine şimdi katılabileceğimi zannetmiyorum, fakat iş görüşmesinde bulunmakta hiçbir beis görmemekteyim. İki ülke arasında diplomatik ilişkinin bulunmaması bizim suçumuz değil, Ermeni-Türk sınırını kapalı tutan biz değiliz, ikili ilişkilerimizi üçüncü bir ülkeyle olan ilişkilere bağlayan biz değiliz",- diyordu Ermenistan'ın cumhurbaşkanı.<sup>7</sup>

Ermenistan, Karabağ ve Ermenistan-Türkiye sorunlarını birbirinden ayırmaya çalışmış, Türkiye ve Azerbaycan ise tersine, uluslar arası arenada, Karabağ sorununun düzenlenmemiş olmasından dolayı, Yerevan-Ankara ilişkisinin çıkmazda olduğu görüntüsü yaratmaya çalışmışlardır. Uluslar arası toplum, Karabağ ve Ermenistan-Türkiye sorunlarının birlikte çözülmesini desteklemiştir. Benzer bir deneme 1999 yılında, bölge değişimi seçeneğiyle Karabağ ihtilafının düzenlenmesi perspektifi dolaşıma girdiğinde yapıldı.

Ermenistan yönetimi bu seçeneği görüşmeye yatkınmış gibi bir intiba vardı. Koçaryan şöyle açıklamaktaydı. "Bir çıkmazdayız ve çıkmazdan çıkabilmenin tek yolu, mümkün olan tüm seçenekleri irdelemektir. Bu bağlamda evet, bölge değişimi fikri vardı. Bu fikir, basında yer bulduğu şekildedir oldukça farklıydı, fakat her halükârda, bu seçeneği kabul etmedim. Söylemem gerekir ki, bu seçeneğin kendi mantığı vardı. Bunun, bölgeye uzun süreli barış getireceği öngörülmekteydi".<sup>8</sup>

Daha sonra, iktidarının son haftalarında, Ter-Petrosyan'ın eleştirilerine cevaben Koçaryan "Meğri'yi verme seçeneği Paul Goble'nin önerisi olup, fasılalarla dolaşıma sokulmaktadır. Hem Ermenistan, hem de Azerbaycan bu seçeneği reddetti. Bizim iktidarımız esnasında toprak değişimi prensibini, İran'la olan sınırı gözden çıkaramayacağımız sebebiyle reddettik".<sup>9</sup>

Ter-Petrosyan, 2008 Şubatında *Hürriyet* meydanında toplanmış on binlerce vatandaşa "on yıl gizlenmiş" belgeden alıntılar yaparak "Ermenistan'a yönelik en büyük ihanet" olarak adlandırmaktaydı. Ter-Petrosyan, Meğri ve Karabağ'ın değişimi belgesinden iki paragraf okuyup "Ermenistan'da bu ihanet iki kişi sayesinde önledi. Karen Demirciyan ve Vazgen Sargısyan bu planı önledi ve hayatlarıyla ödedi".<sup>10</sup>

Ter-Petrosyan, verdiği mülakatlardan birinde, kendisinin hiçbir zaman "Ermenistan için stratejik açıdan Karabağ'dan daha önemli" olan ve Ermenistan'ı, güney komşusu İran'a bağlayan ortak sınırdan mahrum edecek bir düzenlemeyi kabul etmeyeceğini belirtmiştir.<sup>11</sup>

Toprak değişimi fikri 1992 yılında ABD devlet sekreterliği eski görevlisi Goble tarafından ortaya atılmıştı. Görüntüğe göre, 2001 Nisanında, Florida'nın Key

<sup>7</sup> Koçaryan'ın *Milliyet* gazetesine vermiş olduğu röportajdan, *Hayastani Hanrapetutyun*, sayı 118, 19 Haziran 1999.

<sup>8</sup> Koçaryan'ın, ulusal televizyon kanalına verdiği röportajdan, 11 Şubat 2000.

<sup>9</sup> Koçaryan'ın, dört Ermeni televizyon kanalıyla yaptığı söyleşiden, 16 Şubat 2008.

<sup>10</sup> Ter-Petrosyan'ın *Hürriyet* meydanında yaptığı konuşmasından, 9 Şubat 2008.

<sup>11</sup> Ter-Petrosyan'ın *Movskovskiye Novosti* gazetesine verdiği röportajdan, Haziran 2011.

West şehrinde ABD'nin desteğiyle yapılan görüşmeler esnasında, düzenleme temelinde Goble'nin planı da bulunmaktaydı.<sup>12</sup>

Oskanian 2008 Şubatında, Minsk Grubu tarafından kendilerine o zamana kadar toprak değişimi önerisi yapılmamış olduğunu açıklamıştır. Dahası, Oskanian'ın iddia ettiğine göre, Ermenistan hükümeti daha 1994 yılında, dar çevrede Goble'nin planını görüşüp, Ter-Petrosyan'ın, Nakhicevan'ın kuzeyindeki, Ermenistan'a bitişik olan bölümünün, İran sınırına kadar olan kısmı Ermenistan'a verildiği takdirde, bunun kabul edilecek bir seçenek olduğunu belirtmiştir.

Daha önce, Nobel ödülü sahibi Andrey Sakharov, 1988'de Karabağ sorununun çözümü için toprak değişimini önermişti. Aliyev, 2002 yılında şöyle anlatmaktaydı "Sakharov buraya geldiğinde, Meğri'yi Azerbaycan'a verip, karşılığında Laçin'de Ermenistan için bir koridor açılması konuşuldu. Azerbaycan kabul etmedi. Bunu bana Türkiye'de Özal, daha sonra da Demirel anlatmıştı. Ermeniler sonunda kabul ederler miydi bilemem, fakat Azerbaycan tarafı tamamen karşıydı".<sup>13</sup>

Cumhurbaşkanı Özal'ın danışmanı Cengiz Çandar "Özal 1991 yılında, Karabağ konusunda Mutalibov'un esnekliğini ölçmek için beni bir öneriyle ilgili Bakû'ye gönderdi. Bu öneri toprak değişimiyle ilgiliydi. Savaş yeni başlamıştı. Bu öneriye istinaden Azerbaycan, Laçin'i ve Karabağ'ın bir bölümünü Ermenistan'a bırakacaktı, Karabağ'ın kalanı, Şuşi dahil, Meğri'yle birlikte Azerbaycan'a verilecekti. Mutalibov, bu öneriyi kabul edemeyeceğini söyledi. İran faktörünü hesaba kattığımı sandım, fakat Mutalibov'un açıklaması başkaydı. Zangezur'un Azerbaycan toprağı olduğunu ve Stalin tarafından Ermenilere verildiğini söyledi. Azerbaycan Laçin'ini neden Azerbaycan Zangezur'uyla değişelim, dedi",- diye anlatmaktadır.<sup>14</sup>

1999 yılı, Karabağ düzenleme sürecinde Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları arasında ikili formatta yapılan yoğun görüşmeler yılıydı. Moskova, Washington, Cenevre (iki kez) ve Yalta görüşmelerinden sonra, Koçaryan ve Aliyev 11 Ekimde Sadarak'ta, Ermenistan-Nakhicevan sınırında buluştu. Sadarak buluşmasının ertesi günü ABD başkan yardımcısı Albert Gore, Koçaryan ve Aliyev'e gönderdiği mektubunda tarafları cesaretlendiriyor ve başkanların, çalışmaların şimdiki aşamasını Kasım'da yapılacak olan AGİT zirvesine kadar sona erdirebildikleri durumunda "AGİT'in, elde edilen gelişmelere İstanbul'da vereceği destek" konusunda ümitli olduğunu belirtmekteydi. İstanbul zirvesi öncesi ve sonrasında aylarda Ermeni, Azerbaycan ve uluslar arası basında, Meğri'nin Laçin'le değişimi imkânının irdelendiği çok sayıda yazı neşredildi.

Demirel 19 Ekimde, "Ermenistan-Azerbaycan barışının yakın günlerde gerçekleşeceği" açıklamasını yaptı, fakat "Rusya'nın olumlu rolü olmadan bunun mümkün olmayacağını" belirtti.<sup>15</sup>

Devlet sekreteri yardımcısı Stephen Sestanovich, 20 Ekimde başbakan Vazgen Sargısyan'la Yerevan'da yaptığı görüşme esnasında, Türkiye ve Ermenistan'ın, diplomatik ilişkilerin tesis edilmesi yolunda ilk adım olarak birbirlerinin

<sup>12</sup> *Московские новости*, # 39, октябрь 1992 г.

<sup>13</sup> *Зеркало*, 24 июля 2002 г., Баку.

<sup>14</sup> Çandar'la yapılan görüşmeden, 21 Ağustos 2003, Ankara.

<sup>15</sup> *Novyyan Taran* ajansı, 20 Ekim 1999.

başkentlerinde enformasyon merkezleri açmaları önerisi yaptı. Sestanovich'e göre Ankara, Amerikan önerisine olumlu cevap vermişti.<sup>16</sup>

Sestanovich ve Minsk Grubu'nun Amerikalı arabulucusu Cary Cavanaugh aynı gün Yerevan'da Koçaryan, Vazgen Sargısyan, Oskanian ve Serj Sargısyan'la görüşür. Sestanovich ve Cavanaugh Karabağ görüşmelerini ertesi günü Aliyev, dışişleri bakanı Tofik Zulfugarov ve savunma bakanı Safar Abiyev'le Bakû'de sürdürür.

Bu görüşmeden üç gün sonra Zulfugarov ve Aliyev'in ekibinin önemli kişilerinden Eldar Namazov istifa eder. Öncesinde ise cumhurbaşkanı danışmanı Guluzade istifa etmişti. Zulfugarov ve Namazov daha sonra, İstanbul zirvesi öncesinde tarafların ciddi bir şekilde toprak değişimi seçeneğini irdelediklerini tasdik etmiştir. İkisi de, toprak değişimi önerisine mutabık olmadıklarından dolayı istifa etmiş olduklarını iddia etmişlerdir.

"İstanbul zirvesi öncesinde mutabakat sağlanmıştı ve bu durum, kanımca Azerbaycan'ın çıkarlarıyla uyumsuzdu. Bu yüzden de, birkaç meslektaşımın birlikte istifa etmeye karar verdim. Bu öneri, Karabağ'a bağımsızlık vermek anlamına gelmekteydi, tabii ki hukuken değil, fiilen",- diyordu Namazov.<sup>17</sup>

Aliyev, verdiği demeçlerde 1999 süresince, Azerbaycan'ın çıkarlarına uymayan seçeneklerin tartışılmış olduğunu kabul etmiş, fakat elde edilen anlaşmalardan sonra geri adım atanın Ermenistan olduğunu belirtmiştir "Biz birkaç kere görüştük (Koçaryan'la), iki kere Cenevre'ye gittim, sınırda (Ermenistan-Nakhicevan) buluştuk. 1999 Kasımında duruşlarda hayli yakınlaşma elde edebildiğimizi söyleyebilirim, fakat Ermenistan parlamentosunda vuku bulan terör olayından sonra Ermenistan, ulaştığımız küçük ilerlemeden geri adım attı".<sup>18</sup>

Taraflardan hangisinin zirve öncesinde ön anlaşmadan vazgeçtiğini kesin olarak tespit etmek zor. Anlaşmaya ne kadar yaklaşmış oldukları belli değil. Ermenistan parlamentosunda vuku bulan cinayetin, Karabağ düzenleme konusuyla nasıl bir bağ içinde olduğu verileri de çelişkilidir.

18-21 Ekim tarihlerinde, Demirciyan başkanlığındaki Ermenistan Milli Meclisi heyetinin Moskova ziyareti gerçekleşir. Aliyev 26 Ekimde devlet sekreteri yardımcısı Strobe Talbott, Sestanovich ve Cavanaugh'yu kabul eder. 27 Ekimde Koçaryan, Yeltsin'le bir telefon görüşmesi yapar. Ermenistan cumhurbaşkanı aynı gün, Bakû'den gelen Amerikan heyetini kabul eder. Başbakan Vazgen Sargısyan ve dışişleri bakanı Oskanian'ın da katıldığı görüşmeler beş saat sürer. Başbakan, bu görüşmeden hemen sonra parlamentoya gider, Oskanian ise Amerikan heyetine havaalanına kadar eşlik eder. Az sonra, Yerevan'dan yola çıkan Amerikan heyeti, Türk yöneticilerle Karabağ'la ilgili görüşmelerde bulunmak üzere Moskova üzerinden Ankara'ya giderken, Ermenistan Milli Meclisi'nde silah sesleri duyulur.

Bu rastlantı da, terör olayının Karabağ düzenlemesiyle ilintili olduğunu iddia etmek için sebep olmuştur. Dahası, toprak değişimi konusundaki düzenleme seçeneğine karşı olanların başında Demirciyan ve Vazgen Sargısyan olduğu

<sup>16</sup> <http://www.rferl.org/content/article/1142018.html>.

<sup>17</sup> Experts Ponder Leaks On Possible Territorial Swap Over Karabakh, by Jean-Christophe Peuch, 2 July, 2002, Radio Liberty.

<sup>18</sup> "Aliyev Adress to Parliament on Karabakh", 23 February, 2001.

konusunda görüşler dolaşmaktaydı. Kurşunlanarak öldürülen parlamento başkanının eşi Rima Demirciyan "Karen, olaydan birkaç gün önce bu konuda oğlum ve benle konuştum. Meğri üzerinden yol verileceğine karar verilmiş olduğunu söyledi bana ve Stepan'a. Herkesin onayladığını, hatta sevindiklerini söyledi, çünkü büyük paralar vaat edilmişti ve bu paralarla Ermenistan'ı kalkındıracağını düşünüyorlardı. Kısa zaman sonra Vazgen, Karen'in tarafına geçti, Meğri'yi vermenin mümkün olmadığına emindi. Kendisini ikna etmenin mümkün olamayacağını, çünkü Meğri'yi vermenin Ermenistan'ın sonu anlamına geldiğini söyledi",- diye anlatmaktadır.<sup>19</sup>

Savunma bakanı Vağarşak Harutyunyan da, toprak değişimi seçeneğinin hayli ciddi olarak irdelenmiş olduğunu tasdik etmektedir. "O belgeyle ilgili görüşmelere katıldım. Meğri seçeneği konusunu ilk olarak Vazgen Sargısyan anlattı bana. Daha sonra da Koçaryan bu seçeneği bana takdim etti ve çok iyi bir çözüm olduğunu belirtti".<sup>20</sup>

1999 yılında birkaç kez bölgeyi ziyaret etmiş olan emekli Amerikan diplomatı Peter Rosenblatt, "27 Ekimdeki korkunç katliam öncesinde başbakan Sargısyan, cumhurbaşkanıyla tamamen mutabık olmuş. Ben öyle bilgi aldım. Öldürülmesinden birkaç gün önce Sargısyan'la görüştüm ve görüşmelerle ilgili tam olarak konuşmadığı izlenimini edindim, fakat hayatının son günlerinde Sargısyan'la birlikte olanlar, Koçaryan'la tamamen mutabık olduğunu söylediler bana".<sup>21</sup>

Meğri seçeneğini Amerikalılar önermişti. Minsk Grubu eş başkanı diğer ülkeler, Rusya ve Fransa ayrıntılı bilgi sahibi değillerdi. Amerikalılar, Aliyev'in ön onayını almışlardı. Bu fikrin içeriği şöyleydi. Karabağ, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin eski sınırlarıyla birlikte, yaklaşık 4,4 bin km<sup>2</sup> alanla ve Laçın koridoruyla Ermenistan'a, karşılığında ise Nakhicevan, Meğri üzerinden Azerbaycan'a bağlanacaktı. Ermenistan tarafı, toprak değişiminin bir parçası olarak Ani harabeleri ve Ararat [Ağrı] Dağı'nın Ermenistan'a iadesi olasılığı konusunda Amerikalılara, Türkiye'nin görüşünü yoklama önerisi yapar. Türk tarafının tepkisi hayli sert olur, devlet bakanı yardımcısı Talbot Ankara'da, Türkiye dışişleri bakanlığından kovulur. Ani ve Ararat'ı geri alma konusundaki Karen Demirciyan'ın fikri, Vazgen Sargısyan'ı da heyecanlandırmıştı. Genel olarak, Ermenistan yönetimi, cumhurbaşkanı Koçaryan ve başbakan Sargısyan, Ani ve Ararat'ın iadesi konusunun da düzenleme pakêtinde yer bulması durumunda, toprak değişimi seçeneğini ciddi bir şekilde tartışmaya taraftar olmuşlardır. Toprak değişimi fikrine Demirciyan başlangıçta karşı çıkmış, fakat Ani ve Ararat'ın geri verilmesi perspektifi, onu da heyecanlandırmış, fakat sonuna kadar da onay vermemiştir.<sup>22</sup>

27 Ekim sabahı saat 10'da, Bağramyan 26 adresinde, Ermenistan cumhurbaşkanının makamında, kader belirleyici olacak Ermenistan-Amerika

<sup>19</sup> Demirciyan'la yapılan görüşmeden, 16 Ekim 2006, Yerevan.

<sup>20</sup> Harutyunyan'ın *Haykakan Jamanak* gazetesiyle yaptığı söyleşi, sayı 28, 15 Şubat 2008.

<sup>21</sup> Manuçaryan'ın, Peter Rosenblum'la yaptığı röportajdan, *Azğ* gazetesi, Yerevan, 23 Mayıs 2000.

<sup>22</sup> Yazar, Meğri seçeneğiyle ilgili bazı ayrıntıları aydınlığa kavuşturmak niyetiyle Amerikalı, Rus ve Ermeni diplomatlarla, 1999 yılından başlayarak farklı zamanlarda gerçekleştirdiği özel sohbetler sonucunda bu bölümü yazmıştır.

görüşmeleri başlar. Görüşmelere Ermenistan tarafından cumhurbaşkanı Koçaryan, başbakan Sargısyan, Amerikan tarafından Talbot, Sestanovich ve ABD'nin Ermenistan elçisi Michael Lemon katılır. Müzakereler yaklaşık beş saat sürer ve sonunda Sargısyan ve Oskanian parlamentoya gider. Lakin Oskanian, konuşmaya yolda devam etmek için, Talbot'un ricasıyla Amerikan heyetine havaalanına kadar eşlik eder.<sup>23</sup>

2001 baharında Ermenistan ve Azerbaycan, içinde tekrar toprak değişiminin öngörüldüğü Key West seçeneğini değerlendirmekteydi, fakat 1999 önerilerine karşın Azerbaycan, Nakhicevan'la kara yolu tesis edebilmek için bağımsız bir koridor elde etmekteydi. Key West belgesinde, bağımsız koridor *sovereign passage* anlatımı yer almaktaydı.

27 Ekim 1999 terör olayının Talbot'un ziyaretiyle denk düşmesi, Britanyalı araştırmacı Thomas de Waal tarafından "çok şaşırtıcı" olarak nitelendirilmiş ve Amerikalı yüksek düzeydeki diplomatın, anlaşmaya "çok-çok yakın", vuku bulanın ise "insani, siyasi ve uluslar arası siyaset açısından felaket" olduğu konusundaki sözleri belirtilmiştir.

Barışçıl anlaşmayı savunmaya hazırlanan Sargısyan'dan kurtularak, Karabağ konusundaki yaklaşan bölünmenin önünü alma konusunda teröristlere talimat verilmiş olduğuna dair söylentiler dolaşmaktaydı. Buna rağmen, bazı etmenler, saldırının zamanlamasının görüşmelerle denk düşmesinin bir tesadüf olduğu, terörün asıl sebebinin iç siyaset olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Hunanyan kardeşler (terör olayını gerçekleştirenler), cinayet gecesi, parlamentoda Karabağ'dan hiç bahsetmemişlerdi. Barış sürecini baltalama niyeti olsaydı, Sargısyan'ın bir numaralı kesin hedef olmaması gerekiyordu, çünkü o an Sargısyan'ın barış antlaşmasını onayladığı henüz bilinmemekteydi.<sup>24</sup>

27 Ekim terörü ve bunun sonucunda Ermenistan'da hâsıl olan kriz durumu ile Azerbaycan'daki istifalar zinciri, İstanbul zirvesinde beklenen ilerlemeyi engellemiştir. AGİT'in bu yüksek düzeydeki toplantısı çerçevesinde 17-19 Kasım'da yapılan Koçaryan-Clinton, Koçaryan-Aliyev, Koçaryan-Demirel arasında görüşmeler yapılır. Demirel'le yapılan görüşme esnasında Türkiye cumhurbaşkanı "Ermenistan ve Türkiye ilişkileri, Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin başarı dinamiğine bağlıdır. Ermenistan'la olan sınırın açılması konusu da bu soruna bağlıdır. İhtilafın yakın zamanda barışçıl bir çözüme ulaşacağı konusunda ümitliyim",- demekteydi.<sup>25</sup>

Koçaryan'ın sözleriyle "fazla beklentilere sahip olmak gereksizdir, ilişkilerin düzenlenmesi, bize olduğu kadar Türkiye'ye de gereklidir" ve şimdilik Türkiye'nin, Ermenistan'la ilişkilerinin düzenlenmesini Dağlık Karabağ sorununun çözümüne bağladığı ön şartından caymış olduğundan bahsedemeyiz.<sup>26</sup>

<sup>23</sup> Meğri seçeneğinde olduğu gibi, Key West önerisi de doğrudan İran'ın çıkarlarıyla ilgiliydi. Birinci şıkta İran, Ermenistan'la olan sınırını elden çıkartırken, ikincisinde, Ermenistan ve İran bir veya birkaç yol bağlantısı ellerinde tutmaktadır. Ermenistan tarafı, tüm görüşmelerde İran'la olan sınırını kaybetme endişesini bildirmiştir.

<sup>24</sup> Thomas de Waal, "Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War", p. 266.

<sup>25</sup> *Mediamax-Hayastani Hanrapetutyun*, sayı 226, 19 Kasım 1999.

<sup>26</sup> *Mediamax-Hayastani Hanrapetutyun*, sayı 227, 20 Kasım 1999.

AGİT İstanbul zirvesi günlerinde, Ermenistan ve Türkiye dışişleri bakanları arasında da görüşmeler yapılır. Oskanian, Ani harabeleri ve Ararat Dağı konusunu açar, fakat İsmail Cem sert tepki verir. Bir karış toprağın dahi Ermenistan'a feragat edilmesini Türkiye kabul edilemez olarak telakki etmekteydi.

Karabağ düzenlemesi konusunda toprak değişimi veya benzer öneriler hem Ermenistan, hem de Azerbaycan tarafı için kabul edilemez olmakla birlikte, farklı görüşme aşamalarında bu konular ele alınmıştır. Azerbaycan, Nakhicevan'la doğrudan kara bağlantısı elde etmeyi arzulamakta, fakat buna karşılık Laçın konusunda taviz vermeye açıkça yanaşmamaktaydı. Diğer taraftan Yerevan, Dağlık Karabağ ve Laçın koridorunu Ermenistan bünyesinde görmek istemekle birlikte, güvenlik ve daha başka sorunlar nedeniyle İran'la olan ortak sınırını kaybetmeye hazır değildi.

### Paris'e ve Key West'e doğru

Amerikalı yazar Ernest Hemingway, benzersiz "Silaha veda" eserini, Florida'nın Key West adasında kaleme almıştı. On yıllar sonra aynı yerde Karabağ ihtilafını düzenleme anahtarı aranmaktaydı. Key West, Amerikalı arabulucu Cavanaugh'nın doğduğu şehirdi ve Koçaryan'la Aliyev'i bu adada bir araya getirmek kendi fikriydi.

Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları, Karabağ düzenleme perspektifini *approximity talks* ("yakınlarda görüşmeler") formatında (cumhurbaşkanları birbirleriyle doğrudan görüşmeler yapmayıp, aracılarla, bitişik odalarda görüşürler, tarafların talepleri ve endişeleri aracılar tarafından kaydedilip, buna nazaran düzenleme önerileri hazırlanır) aramaktaydı.

Koçaryan ve Aliyev'e destek olmak amacıyla devlet sekreteri Colin Powell Key West'e gelmişti.

Florida görüşmeleri boşuna tertiplenmemişti, bu görüşmeye kadar, eşbaşkanları ihtilaf bölgesini ziyaret edip, Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanlarıyla görüşmelerde bulunmuşlardı. Koçaryan ve Aliyev arasında 2000 yılı Haziranında Moskova'da, Ağustosta Yalta'da, Eylüde New York'ta, Kasımda ise Minsk'te görüşmeler yapılmıştı.

2000 Aralık ayında arabulucular bölgeye gelir. Amerikalı Cavanaugh ve Fransalı Jan-Jack Gaillard Ankara'da Türkiye dışişleri bakanı Cem'le görüşmüş, ardından Nakhicevan üzerinden (Ermenistan-Nakhicevan sınırında Rus arabulucu Nikolay Gribkov onlara katılır) Yerevan'a varıp, cumhurbaşkanı Koçaryan'la, ardından da Bakû'de Aliyev'le görüşürler.

"Nakhicevan ziyareti, bölgede ekonomik gelişimin önemini vurgulamak içindi. Azerbaycan-Türkiye sınırını geçtik ve bu yolun, tüm bölge için bir nakliye bağlantısı olduğunu tasdik edebiliriz. Durduğumuz yerden az uzakta Ermenistan'ı Azerbaycan'a bağlayan demiryolu geçmekteydi. Bu, aynı zamanda Ermenistan'ın İran'dan mal ithal ettiği yoldur. Bu mallar günümüzde Meğri üzerinden Ermenistan'a girmektedir, fakat bu, Nakhicevan üzerinden gelmesinden daha pahalıdır",- diyor Cavanaugh.<sup>27</sup>

<sup>27</sup> Cavanaugh'la yapılan görüşmeden, 25 Ocak 2001, Strasbourg.

İran, coşku duymamaktaydı. Tahran, eşbaşkanların seçmiş olduğu yol haricinde, Florida'daki görüşmeden de rahatsızdı. Cavanaugh, Key West'te yaptığı açıklamada, görüşmelerin ayrıntılarını İran'a da bildirmek gerektiğinden bahsetti. İran'ın çıkarlarını kollayan yenilenmiş toprak değişimi seçeneğinin masada olduğu konusunda tahminler yapılmaktaydı.

Eşbaşkanların diğer ziyareti 2001 Mayıs'ında, Key West görüşmelerinden sonra gerçekleşti. Bu seferinde de enteresan bir yol seçmişlerdi Bakû'den Barda, Azerbaycan-Karabağ sınırını geçerek Dağlık Karabağ üzerinden Şuşi'den helikopterle Spitak, oradan da Ermenistan-Türkiye sınırı. "Bu yolu biz ilk defa olarak seçtik. Her seferinde Azerbaycan'dan Ermenistan'a, oradan da Dağlık Karabağ'a gidiyorduk. Bu sefer Azerbaycan'dan Dağlık Karabağ'a gitmeye karar verdik",- diyordu diğer eşbaşkanlarla birlikte temas çizgisinin Barda-Ağdam kısmını yeni geçmiş olan Cavanaugh.<sup>28</sup>

Cavanaugh'ya göre, 2001'de taraflar düzenlemeye inanılmayacak derecede yakınlardı, fakat arabulucular ve görüşmelere yakın olan diplomatların belirttiğine göre Aliyev son anda acı tavizleri kabul etmedi.

Başkan Chirac, 24 Ocak 2001'de Paris'te Aliyev'i ağırlar. 26 Ocakta Chirac'ın arabuluculuğuyla Paris'te Koçaryan ve Aliyev arasında bir görüşme gerçekleşir. Fransa cumhurbaşkanının girişimiyle 4 Martta Koçaryan-Aliyev arasında Paris'te yeni bir görüşme gerçekleşir. Ertesi günü Chirac-Aliyev, Chirac-Koçaryan, daha sonra ise Fransa başkanının katılımıyla Ermenistan ve Azerbaycan liderlerinin görüşmeleri gerçekleşir.

Aliyev, Mart ortalarında resmi bir ziyaret için Türkiye'ye giderek, ihtilafın yakında düzenleneceği konusunda umutlarını belirtir. Aliyev 1 Nisanda Key West'e doğru yola çıkarken "Bina" havaalanında, ihtilafın çözümü için nereye gerekirse, Antarktika'ya dahi görüşmelere gidebileceğini belirtir. Devlet sekreteri Powell, 3 Nisanda Truman'ın küçük Beyaz Saray'ında, eşbaşkanların katılımıyla Koçaryan ve Aliyev'le ayrı-ayrı görüşür.

Ermenistan ve Azerbaycan liderleri, Florida'dan eve dönüş yolunda Beyaz Saray'da başkan Bush tarafından ayrı-ayrı kabul edilerek kısa görüşmelerde bulunur. Chirac, 10 Nisanda Koçaryan'la Paris'te bir görüşme yapar. Koçaryan, 12 Nisanda telefonla Vladimir Putin'le bağlanır, Chirac ve Bush da telefon görüşmesinde bulunurlar.

Oskanian'ın belirttiğine göre, Dağlık Karabağ, Key West önerisiyle, Laçın koridoruyla birlikte bir kereden Ermenistan'a ait olacaktı. "Laçın, aynı statüye sahip olacaktı, buna karşılık ise Ermenistan'ın Azerbaycan'a serbestçe kendi bölgesinden geçen yollar sayesinde Nakhicevan'la bağlantı kurma izni vermesi konusunda görüşmeler yapılmaktaydı. Karabağ'ı Laçın koridoruyla Ermenistan'a bağlama fikrini tazmin eden yeni unsur buydu. Lakin bu, toprak vermeye eşdeğer değildi. Azerbaycan, bu yolu serbestçe kullanarak Nakhicevan'la olan bağımlı sağlayacaktı, Azerbaycan'a bağımsız bölge verilmemekteydi".<sup>29</sup>

<sup>28</sup> Cavanaugh'la yapılan görüşmeden, 19 Mayıs 2001, Ağdam.

<sup>29</sup> Oskanian'la yapılan görüşmeden, 24 Temmuz 2006, Yerevan.



Daha sonraları, Key West belgesi olarak anılan İngilizce yazılmış gayri resmi belgeyi okudum. Bu belgede siyahla beyaz üzerinde kelimesi kelimesine, Ermenistan'ın Azerbaycan'a, Nakhicevanla bağlantı kurabilmesi için "bağımsız geçiş" (*sovereign passage*) vereceği yazılıydı.

Cavanaugh 2 Mayıs'ta, anlaşmaya nazaran bir sonraki görüşmenin 15 Haziranda Cenevre'de yapılacağı ve Key West'te olduğu gibi, "yakınlarda görüşmeler" formülünün uygulanacağını belirtir. Amerikalı arabulucu, Aliyev'in yaklaşımını ölçmek için Bakû'ye gider.

Minsk Grubu arabulucuları 18-21 Mayıs tarihlerinde bölgeye bir ziyaret gerçekleştirir. Azerbaycan'ın Key West'te elde edilmiş olan anlaşmaları hayata geçirmeye hazır olmadığı, bu yüzden de Cenevre'de yapılması düşünülen yeni aşamanın düzenlenmesinin manasız olacağı, Bakû'de belli olur. Eşbaşkanlar, temas çizgisini geçerek Dağlık Karabağ'a gelir. Sınırın mayınlardan temizlenmesi esnasında, Azerbaycanlı bir subay dikkatsizliğinden dolayı bir ayağını kaybetmişti, bu durum, Aliyev'le zaten umut vaat etmeyen görüşmeler yapmış olan arabulucuların umudunu daha da kırar.

Thomas de Waal, bu görüşmelerin ilk aşamasını şöyle anlatmaktadır:

"Cumhurbaşkanı Aliyev hoşnutsuzdu. Uzun bir masanın merkezinde, yakın adamlarıyla çevrelenmiş olarak oturmuş, çok sayıda ekrana bakmaktaydı. Politbüro ve KGB eski başkanı, şimdi yaşlanmış ve hüsrana uğramış kral rolünü oynamaktaydı... Aliyev yıpranmış gözüktüyordu ve yüzünde hayırsever tebessümüyle, arada bir ekranlara göz atarak üç yabancı arabulucuyla kelime düellosuna başlar.

Görüşmeler bariz bir şekilde arzu edilen neticeye ulaşmamıştı. Daha sonra anlaşıldığı üzere Aliyev görüşme masasında, bazı tavizler karşılığında Karabağ'ı Ermenistan'a vermeye hazırdı, fakat bu durum, Key West sonrasında desteklerine ihtiyaç duyduğu kişiler için bir lanet gibiydi.

Rus elçisi Gribkov, cumhurbaşkanının 78. doğum gününü gecikmeyle tebrik eder. "Tebrikler için teşekkür ederim, fakat...",- Aliyev bir ara verdi. "ancak barış antlaşması yaptığımızda, topraklarımız kurtarıldığı zaman gerçek doğum günü kutlayabilirim. Bu yüzden de, bu sorunla ilgilendiğim tüm yıllar boyunca herhangi bir kutlama günü olmamıştır benim için, en az da doğum günü. Doğum günümü unutmuştum, çünkü aklım hep bu sorunla meşguldür",- diye devam etti.

Ağır ve törensiz duruşu, bizi kendisine inanmaya zorluyordu".<sup>30</sup>

Karabağ tarafı, temas çizgisinin Ermeni tarafında masa kurmuştu. Herkes barış için kadeh kaldırdı, fakat yüzlerinde, barışın yakın olduğuna inandıklarına dair bir alamet yoktu. Kahvaltıdan sonra grup Ağdam camisini ziyaret etti. Cavanaugh bir yıl önce camiden bir taş alıp, zafer bayramı ve doğum günü münasebetiyle Aliyev'e hediye etmişti. "İşgal edilen toprakların kurtarılmasından sonra ilk restore edilen bu caminin olacağını umarım",- demişti Cavanaugh. Aliyev, aldığı hediyeden heyecanlanıp yaşlı gözlerle, kurtarıldıktan sonra bu camiyi birlikte ziyaret edebilme umudunu belirtmişti.

Aracılar Ağdam'dan Martakert'e geçip, bölge yöneticileriyle buluştuktan sonra Gandzasar'a doğru yollarına devam ederler. Gandzasar'dan Vank Köyü'ne indiklerinde, iş adamı Levon Hayrapetyan, arabulucuların şerefine bir akşam yemeği vermişti. Şerefe kadeh kaldırıldığında Hayrapetyan şakayla "Üç ülkeden hangisinin adını ilk olarak anayım?,- diye sordu. Cavanaugh, mizahla cevap verdi "Ermeni alfabesine göre bizim devletimizin adı alfabenin ilk harfiyle başlıyor". Rus arabulucu Gribkov da dâhil olmak üzere, herkes güldü.

Arabulucular, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti yöneticileriyle Stepanakert'te yapılan görüşmelerden sonra ertesi sabah Şuşi'ye doğru yola çıktı. İnsanlar burada eşbaşkanların üstüne-üstüne gidip Azerbaycanlıların şehre dönüşlerine izin vermeyeceklerini belirtiyorlardı. Birilerinin protesto gösterisi hazırlamış olduğu belliydi. Yakılmış ve harabeye dönmüş olan bu şehirde hiç bu kadar insan görmemişim.

Helikoptere binerken, yılsonuna kadar barış tesis edebilme konusundaki iyimserliğini hatırlattım kendisine. "Düşünceliyim, Ermenistan ve Azerbaycan halkı karşılıklı tavize hazır mı acaba? Taviz vermek çok zor olacak, çünkü savaşın yaraları taze ve anılar çok ağır. Bununla ilgili bugün Şuşi'de ve öncesinde de Azerbaycan'daki kaçakların kamplarında çok şey dinledik".

Yaklaşık bir saat sonra helikopter Vanadzor-Spitak bölgesinde bulunan bir düzlüğe indi ve eşbaşkanlar buradan sınırdaki Akhuryan tren istasyonuna gitti. Şirak bölgesi yöneticisi, demiryolunun yeniden işletilmesinin ne yararlar getireceğini anlatıyordu. Gribkov suskundu, Surmain tarafsız, Cavanaugh ise heyecanla konuşuyordu. "Türkiye, buradan sadece iki kilometre uzaklıkta. Demiryolu kısa süreliğine açıldı, fakat Karabağ ihtilafı nedeniyle tekrar kapandı. Demiryolunun açılması tüm bölge için büyük öneme haizdir, fakat öncesinde mutlaka bir barış antlaşması gerekir".<sup>31</sup>

Eşbaşkanlar Gümrü'den otomobile Yerevan'a gider. Ertesi günü cumhurbaşkanı Koçaryan'la yapılan bir görüşmeden sonra Amerikalı arabulucu "Barışın yolu her zaman düz değildir ve bir dizi engelin bulunduğu Laçın yoluna benzemektedir",- der.<sup>32</sup>

Surmain, Cenevre'de yapılması öngörülen görüşmenin Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanlarının ricası üzerine ertelenmiş olduğunu 28 Mayıs'ta ilan eder. Azerbaycan'ın hazır olmadığından dolayı görüşmenin meydana gelmediği barizdi. Aliyev de bu durumu dolaylı olarak tasdik eder. Aliyev, "Üçlü eşbaşkanların Karabağ için bağımsız statü talep ettiklerini", fakat "Azerbaycan'ın bitişğinde ikinci bir Ermeni devletinin olamayacağını" açıklar 29 Mayıs'ta.

31 Mayıs 2001 tarihinde Minsk'te, Putin'in arabuluculuğunda Koçaryan-Aliyev görüşmesi gerçekleşir. 10-13 Temmuzda üçlü eşbaşkanlar ve Rusya dışişleri bakanı yardımcısı Vyacheslav Trubnikov Yerevan, Stepanakert ve Bakû'de, Koçaryan, Çukasyan ve Aliyev'le görüşmelerde bulunur.

<sup>30</sup> Thomas de Waal, "Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War", pp. 4-5.

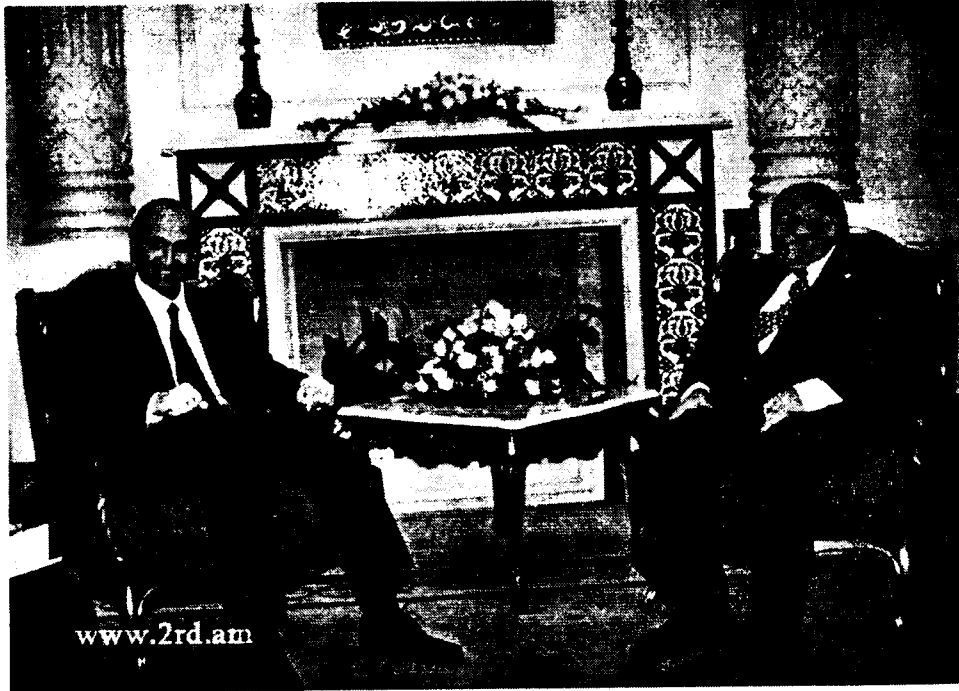
<sup>31</sup> Yazarın notlarından, 19-21 Mayıs 2001, Ağdam-Gandzasar-Stepanakert-Şuşi-Gümrü.

<sup>32</sup> Yazarın notlarından, 20 Mayıs 2001.



Aliyev, Key West çıkmazından ölümüne kadar altı kere daha görüşür Koçaryan'la, fakat Aliyev'in yönetimi süresinde görüşmelerde bir hamle yapılmasının manasız olduğu artık belliydi.

2001 sonunda Tahran'da bulunan Ermenistan cumhurbaşkanı, İran Ermenileriyle yaptığı bir buluşmada "Karabağ hiçbir zaman bağımsız Azerbaycan'a dâhil olmamıştır ve olmayacaktır",- der.<sup>33</sup>



Robert Koçaryan, Süleyman Demirel

<sup>33</sup> Yazarın notlarından, 26 Aralık, 2001, Tahran.

## Yirmi yedinci bölüm

### Eski hikâye

Alman seyyah, Moğol ordusunda hizmet etmiş olan Johann Schildberger (*Yohan Şildberger*), 1420 kışını Karabağ ovasında geçirmiş, burada Ermenilere ve Müslümanlara rastlamıştı. "İmansızlar, kendi imansız dinleriyle bu ovayı Ğarabağ (Karabağ, Karawag) olarak anıyorlar. Her şey imansızlara aittir, fakat bölge Ermenistan (Ermenia) bünyesindedir. Köylerde Ermeniler yaşıyor, fakat onlar imansızlara vergi vermek mecburiyetindedir".<sup>1</sup>

"Karabağ" yer ismi, yazılı olarak ilk defa XIV. yüzyılda, *Kartlis Tsiikhovreba* olarak anılan Gürcü tarihinde karşımıza çıkmaktadır. Bu belgede, Ulo adlı hanın, kışlamak amacıyla Karabağ'a gönderildiğinden bahsedilmektedir. Bu döneme kadar bölge Ermeniler tarafından Artsakh olarak anılmaktaydı. Hamdollah Mostauvi Ğazvini, *Nehzat al-ğolub* kitabında Karabağ'ı "Arani Ğarabağ" olarak anılmaktaydı. Farslı yazar, Aran (Ağvank) hakkında şöyle yazmaktadır, "Aran bölgesi, Araks ve Kur adlı iki nehrin arasında bulunmaktadır".<sup>2</sup>

"Karabağ" ismi Türkçe-Farsça orijindir. Bu isim, Farsça "Bağ-i Siah"ın tam tercümesidir. Rus İmparatorluğu'nun egemenliği döneminde Karabağ ismine *Нагорный* (dağlık) sıfatı eklenir. Rus-Türk-Fars ismine rağmen Karabağ, özellikle de Karabağ'ın dağlık kısmı, antik dönemden günümüze kadar büyük oranda Ermenilerle meskûn olup Ermenice konuşulmuştur. Bu olgu Ermeni tarihçiler olduğu kadar Yunan, Farslı, Arap ve Gürcü tarihçiler tarafından belgelenmiştir.

Artsakh bölgesi, *Urtekhe-Urtekhini* şekliyle ilk defa olarak M.Ö. VIII. yüzyılda Urartu kralı II. Sardur'un (763-734) yazıtlarında belgelenmektedir. Yunan tarihçiler ise bu ismi *Orkhistene* şeklinde kullanmışlardır. Karabağ, Çeçenler tarafından, Ermenice *Artsakh* şekline çok benzeyen *Arts* adıyla anılmaktadır. II. Sartur'dan sonraki birkaç yüzyıldan kalan, Artsakh'la ilgili herhangi bir yazıt elimize ulaşmamıştır.

I. yüzyıl Yunan tarihçisi Strabo, Kur (Kir) Nehri'nin sağ kıyısında bulunan tek dil olarak Ermeniceyi konuşan Artsakh'ı, Ermenistan eyaletlerinden biri olan

<sup>1</sup> The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, 86, Tomas de Waal, op. cit., p. 148.

<sup>2</sup> Enayatolla Reza, "Arany hnaguyin çamanaknerits minchev mongholnery", ["Antik dönemlerden Moğolların zamanına kadar Aran"], s. 25, Yerevan, 2003.

Orkhistena olarak anmakta ve Ermenistan ordusuna en çok sayıda süvarileri sunmuş olduğunu belirtmektedir. Kur Nehri'nin sağ kıyısında bulunan Artsakh ve komşu Utik Eyaleti, tüm Yunan-Romalı ve Ermeni tarihçiler tarafından Büyük Hayk'ın sınırları dâhilinde gösterilmektedir.

Artsakh, M.Ö. VI. yüzyılda Ermenistan krallığının Yervanduni hanedanlığı bünyesinde, Mar Devleti'ne, 550-331 yılları arasında ise İran Akemenik krallığına bağlı olmuştur. Ermeni krallığının Artashesyan hanedanlığı döneminde, ülkenin kuzeydoğu sınırları Kur Nehri'nden geçmekteydi. Ermeni kralı Büyük Tigran tarafından inşa edilip, kendi adıyla Tigranakert olarak anılan dört şehirden biri Artsakh'ta kurulmuştur. Bu şehrin yıkıntıları, günümüz Ağdam şehrinin yakınında bulunmuş olup, birkaç yıldır kazılarla ortaya çıkartılmaktadır.

Artsakh, 66-428 yılları arasında, Arşakuni hanedanlığı döneminde, Ermeni krallığına ait olmuş, bu hanedanlığın yıkılışından sonra İran krallığı tarafından Büyük Hayk'ın Artsakh ve Utik bölgeleri ile Ağvan Krallığı'ndan bir marzpetlik (eyalet) oluşturulmuştur. Marzpanın (vali) makamı Soğk'da (Tsavd-Tsod) bulunmaktaydı. Anania Şirakatsi'nin *Aşkharatsuytsunda* (coğrafya kitabı) Artsakh, Büyük Hayk'ın 12 eyaletinden 10.sudur.

IV. yüzyıl başında Artsakh'ta Hıristiyanlık yayılır. İlk Ermeni okulu, Mesrop Maştots tarafından Amaras manastırında kurulur. Ermenistan'ın doğu kısmı, Artsakh da dâhil olmak üzere V. yüzyılda İran egemenliği altındaydı. Artsakh ve komşu Utik bölgesi yüzyılın sonunda III. Vaçagan Barepaşt (imanlı, 487-510) önderliğinde Aransahikler yönetimi altında birleşir.

Tarihçi Agatangeğos ve Movses Khorenatsi, yazılarında Artsakh için *Tsavdek* ve *Pokr Syunik* [Küçük Sünik] isimlerini kullanmaktadır. Agatangeğos Tsavdek'i, Sünik ve Utik arasında göstermektedir.

VII. yüzyılda Ermeni Arşakunilerin yerine, Fars kökenli Mihranyan sülalesi geçer. Bu hanedanlık Aransahiklerle akrabalık ilişkisi kurup, Hıristiyanlığı kabul ederek Ermenileşirler.

X.-XIII. yüzyılda *Artsakh* yerine *Khaçen* ismi kullanılmaktaydı. Khaçen kalesi, Aransahik sülalesinden Ermeni beylerin makamı olmuştur. Aransahikler, Ağvan Krallığının sahipleri olmuştur. *Aransahik* ismi Farsçadan türemiş olup *Aran* (Ağvan, Alban) ve şah (kral) isimlerinden üretilmiştir.

Khaçen (Artsakh), XI.-XII. yüzyıllarda göçebe Türk-Selçuk boylarının saldırılarına maruz kalmasına rağmen özerkliğini korumaya muvaffak olur. XII. yüzyıl sonu ve XIII. yüzyılın ilk yarısında bölge gelişir, Ortaçağ Ermeni mimarisinin başyapıtlarından sayılan Hovhannes Mikırtiç kilisesi ve narteks bölümü, Gandzasar'da (1216-1260), Dadi manastırının kilisesi (1214), Gıtcavank'ın ana kilisesi (1241-1248) inşa edilir.

Transkafkasya, XIII. yüzyılın 30-40'lı yıllarında Tatar-Moğollar tarafından işgal edilir, fakat Khaçen-Artsakh yöneticisi Hasan Calal Dola, bölgenin yarı özerk durumunu korumaya muvaffak olur. Khaçen-Artsakh, XV. yüzyılda göçebe Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen boylarının, XVI. yüzyılda ise İran'ın egemenliğine girer.<sup>3</sup>

<sup>3</sup> <http://www.nkr.am/arm/history>.

## Yarı özerk Artsakh, Khamsa Meliklikleri

Cilicia [Kilikya] Ermeni Krallığı'nın 1375 yılında yıkılışından sonra Ermenistan ancak 1918 yılında, Ararat'ın eteklerinde, Aras'ın sağ kıyısında, küçük bir toprak parçası üzerinde Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'ni ilan ederek bağımsızlığını geri kazanabildi. 500 yıldan uzun bir süre bağımsızlığını kaybetmiş ve tarihi ağır şartlardan geçmiş olan Ermeni halkı, hürriyet mücadelesinde vermiş olduğu unutulmaz kahramanlık sayfaları, Ermenilerin, yarı bağımsız statülerini korumaya muvaffak oldukları Sünik ve Artsakh dağlarında yazılmıştır.

Ermenistan'ın 1555 yılında Osmanlı ile İran arasında bölünmesi ve 1639 yılında tekrar bölünmesinden sonra Batı Ermenistan'da, Zeytun [Osmaniye], Sasun [Sason], Shatakh [Şatak], Moks ile Diyarbakir [Diyarbakır] Paşalığı dâhilindeki dağlık isyan adacığında yarı özerk, küçük Ermeni beyliklerinin kalıntıları kalmıştı. Ermenistan'ın İran'a geçen kısmında, Doğu Ermenistan'daki Sünik ve Artsakh'ta da benzer beylikler korunmuştu.<sup>4</sup>

Rus egemenliği (1813) dönemine kadar varlığını korumuş olanların başında Sünik bölgesini (Karabağ) saymak gerekir. Ülkenin tabii konumu, dağları ve ormanları, halkın ezelden gelme cesur ruhunun kaybolmamasını sağlamaktaydı. Dağlık tabiat, halka, yiğitlik ilhamı ve hürriyete erişme gayreti vermekteydi.<sup>5</sup>

XVI. yüzyıl sonlarında Khamsa Meliklikleri (Arapça *khamsa*-beş ve *melik*-kral) şekillenir. Meliklikler, kuzeyden güneye şu şekilde sıralanmaktaydı. Gülistan (Taliş) Melikliği, Melik-Beglaryan; Craberd Melikliği, Melik-İsrayelyan; Khaçen Melikliği, Hasan-Calalyan; Varanda Melikliği, Melik-Şahnazaryan ve Dizak Melikliği, Melik-Avanyan sülalesi tarafından yönetilmekteydi.

Gülistan (Taliş) Melikliği, günümüz Şahumyan bölgesi ve Martakert'in bir kısmını içine alan bölgeyi, Craberd Melikliği, Karvaçar'ı (Kelbecer) ve Martakert'in büyük bir kısmını (Tartar ve Khaçen Nehirleri arasında kalan bölge), Khaçen Melikliği, Martakert'in güneyi ve Askeran'ın güney kısmını (Karkar Nehri'nden Kirs ve Dizapayt Dağlarına kadar olan kısım), Dizak Melikliği, Hadrut, Cebrayil ve Fizuli bölgelerini (Aras'a kadar) kapsamaktaydı.

Gülistan Melikleri, aynı adla anılan kale ve Horekavank'ta, Crabert Melikleri, Eski Mokhratağ konağı ve Mayrakağak kale-yerleşiminde, Khaçen Melikliği, Khokhanabert ve Kaçağakaberd'de, Varanda Melikleri, Avetaranots kale-yerleşiminde, Dizak Melikleri, Toğ'da ve Gıtcavank manastırı yakınında yerleşti.

Yüzölçümü açısından en büyüğü Dizak olmuştur, onu Craberd, Varanda, Gülistan ve Khaçen takip etmekteydi.

Khamsa Meliklikleri, batıda Karvaçar'dan Hakari Nehri üzerinden Aras'a kadar uzanmakta, kuzeyde Şahumyan bölgesine, doğuda bugün Karabağ-Azerbaycan temas hattının geçtiği yere, güneyde Aras'a kadar uzanmakta olup, Aras üzerinde kurulu olan Khudaparin köprüsüyle Artsakh ile İran arasındaki bağ sağlanmaktaydı. Kaşatağ (Laçin) bölgesinin batı kısmını oluşturan, Hakari Nehri'nin sağ kıyısı meliklik topraklarına dâhil edildi.

<sup>4</sup> Artak Mağalyan, "Artsakhi melikutyunnery ev melikakan inery 17-19-rd darrerum", "XVII.-XIX. yüzyıllarda Artsakh Meliklikleri ve Melik sülalesi", "Gitutyun", Yerevan, 2007, s. 31.

<sup>5</sup> Raffi, "Davit bek", s. 7.

Syunik ve Artsakh'ta melikler, işgalcilerin üstünlüğünü kabul etmekle birlikte, iç yönetim açısından tam bağımsız olup, askeri güç bulundurma hakkına da sahip olmuşlardır. Diğer taraftan, Artsakh melikleri, İran'ın görevlileri olarak, egemenlikleri İran şahlarının fermanlarıyla tasdik edilmekteydi. Nadir şah, 1736 yılında Artsakh meliklerinin bağımsızlığını tanıyarak, Khamsa Meliklikleri olarak bölgesel bağımsızlıklarını tasdik etmiştir. Dizak bölgesi yöneticisi Melik-Yegan, Khamsa Meliklikleri'nin genel idarecisi olarak tayin edilir. Melik-Yegan doğrudan, makamı Tebriz'de bulunan, şahın kardeşi İbrahim Han'a bağlıydı. Artsakh'ın beş melikliklerinin vergileri Melik-Yegan tarafından toplanıp, şahın hazinesine devrediliyordu.<sup>6</sup>

Yazar Raffi, meliklerin kendi aralarında ilişki içinde olmadığını ve çıkar çatışmalarının birçok kere düşmanca ilişkilere sebebiyet verdiğini yazmaktadır. "Bazı melikler bağımsız pozisyonlarını korumaktaydı, bazıları da İranlı hanların hâkimiyeti altında ezilmekteydi. Bu ikinciler, mevzilerini kaybetmemek için, Ermeni halkının zararına da olsa, hanların tüm taleplerine boyu eğmeye mecbur oluyorlardı. Daha vicdanlı ve etkili melikler, Ermeni halkı ve hanlar arasında bir duvar gibi durup, hanların doğrudan etkisini halktan uzak tutarak, hanın baskılarından korumaktaydı".<sup>7</sup>

XVIII. yüzyılın 50'li yıllarında, melikler arasında hasıl olan iç çatışmalardan istifade ederek ve Varanda meliki II. Şahnazar'ın yardımıyla, Türkçe konuşan göçebe Sarıçaylı boyunun önderi Panah, Şuşi kalesine yerleşmeye muvaffak olur. Panah, Karabağ'ı hanlık, kendisini de han olarak ilan eder. Varanda meliki II. Şahnazar'ın damadı olan Panah'ın oğlu ve halefi İbrahim Han, 1785 yılında Cıraberd, Gülistan ve Dizak meliklerini yanına davet eder ve onları öldürür, Gandzasar manastırını işgal eder, katolikosu hapse attırır ve ardından da zehirler.

Osmanlı orduları 1725 Şubatında Artsakh'a saldırır. Şahin, Salah ve Ali paşalar idaresindeki 4700 kişilik ordu Mart ayında Varanda'ya girerek bölgedeki 33 köye yerleşir. Ermeniler, evlerine yerleşmiş olan Osmanlı askerlerinin büyük bir kısmını ve iki paşaları bir gecede yok edip, salah paşayı esir alırlar. Artsakh meliklerinin silahlı güçleri, Osmanlı kuvvetlerine karşı Nadir şaha önemli destek vermişlerdir. Osmanlıya karşı sürdürülen mücadelede Ermenilerin yararlılıklarını takdir eden şah, Khamsa Meliklikleri'nin özerkliğini tanır.<sup>8</sup>

1605 yılından beri Ararat bölgesine ayak basmamış olan Osmanlı ordusu, 1724 Haziranında beliriverdi. Üç ay süren bir kuşatmadan sonra Yerevan şehri Osmanlı tarafından işgal edilir. Kısa süre önce Konstantinopol'de imzalanmış olan Rus-Osmanlı Antlaşmasına istinaden, 1722-23 yıllarında Ruslar tarafından işgal edilmiş olan ve Derbent'ten Mazandaran'a kadar uzanan Hazar kıyı bölgesi haricinde, İran'a ait tüm Güney Kafkasya bölgesi, Osmanlı İmparatorluğu'na ait olarak kabul edilmekteydi.<sup>9</sup>

<sup>6</sup> Artak Mağalyan, "XVII.-XIX. yüzyıllarda Artsakh Meliklikleri ve Melik sülaleleri", s. 20 ve 35.

<sup>7</sup> Raffi, "Davit bek", s. 7.

<sup>8</sup> Artak Mağalyan, "XVII.-XIX. yüzyıllarda Artsakh Meliklikleri ve Melik sülaleleri", s. 43 ve 47.

<sup>9</sup> Armen Ayvazyan, "Hayots ekeghetsin 18-rd dari hay azatagrakan sharzhman qarughinerum", ["XVIII. yüzyıl Ermenistan'ın kurtuluş hareketi içinde Ermeni Kilisesi'nin rolü"], Yerevan, 2003, s. 28.

Doğu Ermenileri, 1720'li yıllarda Osmanlı saldırganlığının kurbanı olmuş, muazzam can ve mal kaybına uğramıştı. Tüm Güney Kafkasya ve Kuzey İran 1724-34 yılları arasında Osmanlı ordularının saldırganlığına maruz kalmış ve ele geçirilemeyen tek kale olarak Ermenilerin Artsakh'ı ve Sünik'i olmuştur. Bu bölgeler o yıllarda fiili bağımsızlık elde ederek, Ermeni halkının devlet konumundaki sığınakları haline gelip, yeni isimlerle Ermeni orduları teşekkül etmişti. Ermeni sığınakları, gayrimüslimlerin Müslümanlara karşı boyun eğme konusundaki şeriatın şartını inatla hiçe sayıyorlardı. Direniş gösteren doğu Ermenileri (İran'lı Şiiler de dâhil) toplu olarak yok edilmekteydi.<sup>10</sup>

Ermeni orduları üç ordugâhta (sığınaklarda) toplanmıştı. Birincisi, Büyük Sığınak olarak anılan, Mıray Dağları'nda Tartar Nehri yakınlarındaydı. İkincisi, Küçük Sığınak, Varanda bölgesinin Kirs Dağları'ndaydı, üçüncüsü ise, Kapan bölgesinde. Gandzasar katolikosunun önemli konumu ve etkisinin olduğu, başlarında komutanlar konseyinin bulunduğu, halktan oluşan askeri güçlerden kurulu ülke yönetimi Sığınak'larda toplanmıştı.<sup>11</sup>

1724-35 tarihlerindeki ağır yıllar sonrasında Ararat ülkesi yeniden İran egemenliğine geçer. İran orduları Eylül 1735'te Yerevan'ı tekrar ele geçirir.

## İran, Ermeni Karabağ'ı Rusya'ya bırakır

Çacar hanedanlığından şah Ağa Muhammed, 1795 yazında 85 bin kişilik bir orduyla Şuşi kalesini kuşatarak, İran şahının egemenliğini kabul etmeyen İbrahim Han'ı kendisine boyun eğdirmeye çalışır. Şah Ağa Muhammed'in orduları 33 günlük sonuçsuz kuşatmadan sonra Gürcistan'a doğru hareket eder. 1795 yılında şah tekrar Karabağ Hanlığı'na saldırır. İbrahim Han, Dağıstan'a kaçar. Şuşi'yi işgal ettikten kısa bir süre sonra Ağa Muhammed hizmetkârları tarafından öldürülür ve İran ordusu Karabağ'dan uzaklaşır.

İbrahim Han, Rusya'dan destek bulmaya çalışır. 1805 yılında Rus orduları Gence'yi [Gandzak, Yelizavetpol] ele geçirdiklerinde İbrahim Han, Prens Tsitsianov'la Kürekçay Antlaşması'nı imzalar. İbrahim Han'ın İranlıların tarafında geçmesinden şüphelenen Şuşi Rus taburu komutanı Lisaneviç, Şuşi yakınlarında saldırıp hanı ve sülalesinden birçok kişiyi öldürür. Lisaneviç'in hareketini onaylamayan çarlık yönetimi İbrahim'in oğlu Mehdi Ğuli'yi yerine tayin eder.

Amerikalı Ermeni tarihçi Riçard Hovannisian, "Karabağ, XVII. yüzyılda, Rusya ve diğer Avrupa devletlerinin krallarını geniş, dağlık bölgeyi kurtarmak niyetiyle bir haçlı seferi düzenlemek için ikna etmeye çalışan Ermeni kurtuluş mücadelesi önderleri çıkartmıştır. İlk Rus ordu birlikleri XVIII. yüzyılda beliridiler ve nihayet XIX. yüzyıl başında, bölgeyi ıssızlaştıran Müslüman saldırılarından sonra Karabağ, Romanovların imparatorluğuna bağlandı".<sup>12</sup>

1804-13 yıllarındaki Rus-İran savaşı sonucunda İran, 12 Ekim 1813 tarihinde Gülistan Antlaşması'yla Karabağ ve Gence hanlıkları da dâhil olmak üzere, hemen

<sup>10</sup> Aynı yerde, s. 69.

<sup>11</sup> <http://www.nkr.am/arm/history>.

<sup>12</sup> Riçard Hovannisian, "Hayastani Hanrapetutyun" ["Ermenistan Cumhuriyeti"], I. cilt, ilk yıl, 1918-1919, "Tigran Meds", Yerevan, 2005, s. 85.

tüm Kafkasya'yı Rusya'ya bırakmaktaydı. Karabağ, fiili olarak 1805'te Rusya hâkimiyetine geçmişti.

Panah'ın yaratmış olduğu Şuşi veya Karabağ Hanlığı 1823 yılında ortadan kalkar ve bölge, Hazar bölgesine bağlanır. 1827-28 yıllarındaki yeni Rus-İran savaşı 10 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması'yla son bulur. Bu antlaşmaya istinaden Yerevan ve Nakhicevan hanlıkları ile Ordubad bölgesi Rusya'ya geçmekte, böylece Doğu Ermenistan'ın Rusya'ya bağlanması tamamlanmaktaydı.

Rus yönetiminin tesisi, Karabağ'ın özerkliğini geri vereceğine, daha büyük bir idari birime lokma edip sonunda da Yelizavetpol Eyaleti'ne birleştirildiğinden dolayı Ermenilerin beklentilerini tatmin etmemiştir.

1840 yılında Transkafkasya'da idari düzenleme yapılır ve Tiflis ve Hazar bölgesinde, merkezi Şamakh olan Gürcü-İmeret eyaleti oluşturulur. Doğu Ermenistan'ın büyük bir kısmı Gürcü-İmeret Eyaleti'ne, Karabağ'ın da dâhil olduğu diğer kısım Hazar bölgesine bağlanır. XIX. yüzyılın 40'lı yıllarının ikinci yarısında gerçekleştirilen yeni idari bölünmeler sonucunda Tiflis, Kutayis, Şamakh ve Derbend eyaletleri oluşturulur. Doğu Ermenistan bölgeleri, ayrı bölgeler statüsüyle yukarıda belirtilen ilk üç eyaletlere bağlanır.

Rusya, 1867 yılında Transkafkasya'yı Kutayis, Tiflis, Yerevan, Yelizavetpol ve Bakû olmak üzere beş eyalete ayırır. Doğu Ermenistan'ın bir kısmı Yerevan Eyaleti'ne, kalanı ise Yelizavetpol ve Tiflis'e dâhil olur. Nakhicevan bölgesi Yerevan'a, Karabağ'ın büyük bir kısmı ise Yelizavetpol'a bağlanır. Bu idari bölünme, önemsiz değişikliklerle 1918 yılında Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarını ilan etmelerine kadar sürer.

Azerbaycan, Karabağ'ın stratejik olarak Ermenistan için olduğu kadar kendisi için de hayati olduğu kanaatindeydi. Azerbaycan'ın Yelizavetpol Eyaleti'ne olan bağlılığı, hemen tüm yolların batıya Yerevan'a çıkacağına, doğuya, Bakû'ye çıktığı gerçeğini göstermekteydi. Karabağ Ermenileri, ticaret açısından büyük oranda Bakû'ye bağımlıydı, binlerce Ermeni, Hazar Denizi kıyısındaki, hızla gelişen başkentte, petrol kuyularında ve yazıhanelerde sezonluk işçi veya sürekli çalışanlar olarak istihdam edilmekteydi.<sup>13</sup>

### Ermeni-Tatar çatışmaları

1905 Eylülünde Britanyalı yazar Luigi Villari, Gürcistan'da yayınlanan gazetelerden Bakû katliamlarından haberdar olur. Her gün, petrol şehrinde gelen, bir kısmı gerçek, diğer kısmı abartılmış, kısmen de uydurulmuş yeni dehşet haberleri verilmekteydi. Villari, bilgileri şahsen toplayabilmek amacıyla, Şubat ayından itibaren Ermeni-Tatar çatışmaları ve kırımlarının başlamış olduğu Bakû'ye gider. "Trenim [Tiflis-Bakû] hemen-hemen boştu, fakat karşı taraftan gelen tüm trenler, şehirden kaçanlarla doluydu".<sup>14</sup>

Ermeni-Tatar çatışmaları 1905-06 yılları zarfında Yerevan, Yelizavetpol ve Bakû eyaletleri ile Tiflis'te yayılmıştı. 1991-94 yıllarındaki Karabağ-Azerbaycan ihtilafı, Ermeni-Azerbaycanlı ilişkilerinde yenilik değildi. Şüphesiz ki, 1905-06

<sup>13</sup> Aynı yerde, s. 87.

<sup>14</sup> Luigi Villari, "Fire and Sword in the Caucasus", March, 1906, p. 177.

çatışmalarını çapları açısından ne son, ne de özellikle 1918-20'deki kan dökülmeleriyle karşılaştırmak mümkün değildir.

Diğer taraftan, son iki Ermeni-Azerbaycanlı çatışmalarının Rus İmparatorluğu ve Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının ertesinde gerçekleşmiş olup, birinci ve ikinci Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin doğuşuyla neticelenerek, bariz bir şekilde toprak çatışması olmakla birlikte, ilk Ermeni-Tatar çatışmalarının özü farklıydı.

Villari, 1905 yazı ve sonbaharında birkaç ay Kafkasya'da kalır, Ermeni-Tatar ihtilafının esas bölgelerini gezer. Villari'nin yazdığına göre saldırılar ve kan dökülmesiyle ilgili, olsun Tatarlar, olsun Ruslar ve İngilizler sadece Ermenileri suçlamaktaydı. Amerikalı Türkolog-Azerbaycanolog Tadeuş Svyatokhovski farklı bir sonuca ulaşmıştı. XX. yüzyıl başında uluslar arası basın Ermenilere sempatiyle yaklaşmakta ve Ermenilerin katledilmelerine, Tatarların katledilmelerinden daha fazla yer ayırmaktaydı.<sup>15</sup>

Şüphesiz, halklar arasında düşmanlık ekmek için din faktörü, Ermenilerin Hıristiyan, Tatarların ise Müslüman olması uygundu, fakat Ermeni-Tatar çatışmalarına dini içerik yüklemek temelden yoksundur. Villari ilk sırada, imparatorluk dâhilindeki halkları daha kolay yönetebilmek niyetiyle "ayır ki yönetesin" prensibini kullanan çarlık yönetimini suçlamaktadır. Tatarlar, imparatorluğun Ermeni karşıtı siyaseti sayesinde şevke gelip, cezasız kalma imkânının büyük olduğunu hissederek bundan yararlanıyorlardı. Villari, Ermeni-Tatar çatışmalarına daha geniş, "modern fikirler ve Asya barbarlığı arasında düşmanlık" perspektifinden bakar.

Zamanın Avrupa basını da en başta çarlık yönetiminin kışkırtıcı rolünü ve 1905 devrimine yönelik Ermeni ve Tatarların farklı duruşlarını, devrim ruhuyla dolu Ermenilerin, çarlık rejimi için bir tehlike oluşturduklarını vurgulamaktaydı.

Ermeni-Tatar çatışmalarının iç ve dış sebepleri vardı, fakat Valleri'nin yazdığına göre bir sebep daha vardı ve Ermeniler daha çok bunu vurgulamaktaydı. Ermeniler, katliamların İslami hareketin bir parçası olup, Tatarların arkasında Konstantinopol ve Tahran'ın bulunduğu emindi. Ermeni karşıtı propaganda ve Ermeni kırımlarını düzenleme merkezinin, Ahmet Ağayev ile Ali Mardan bek Topçibaşiyev tarafından yönetilen, Pantürkist eğilimli Tatar aydınlarından oluşan, Bakû'deki "Panislamist Komitesi"nin olduğu kabul edilmekteydi.

Ermeni çevreleri, çatışmaların, XIX. yüzyıl sonunda Sultan Abdülhamit zamanında gerçekleştirilen katliamlar ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarında sürdürülen Ermeni karşıtı siyasetinden motive olduğu inancına sahipti.

Daşnaksutyun üyesi Mikayel Varandyan, Rus egemenliği döneminde Ermeniler ve Tatarların "barış içinde" yaşadıklarını, taşrada ise "saf ve samimi dostluk ilişkisi" içinde olduklarını tasdik etmektedir. "ani yangının yayılması"ni "ekonomik, siyasi, kültürel ve dini" sebeplerle açıklamaktadır. "Bakû, Rus ve uluslar arası petrol üretiminin en büyük merkezlerinden biriydi. Tatar elit Bakû'de toplanmıştı, Türk burjuvaların haricinde, devasa zenginlikleriyle petrol yatakları sahipleri sınıfı, fanatik

<sup>15</sup> Tadeusz Swietochowski, "Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition", New York, Columbia University Press, 1995, p. 39.

ve Ermenilerden nefret eden, sloganlarını İstanbul'dan alan, etkili Tatar din adamları, Panislamist ruhla beslenmiş Türk aydınları buradaydı. Ermenilerin, batılı şekillerde petrol rafine edilmesine yeni-yeni başlanılan Bakû'ye akını XIX. yüzyılın 80'li yıllarında başlar. Ruslar, Yahudiler ve batılılar gibi, Ermeni tüccarlar da Tatarlardan petrol yatakları satın almaya başladılar ve Ermeniler sadece otuz yıl içinde önemli bir zenginlik yaratmakla kalmayıp aydınları, mühendisleri ve her türlü uzmanlarıyla petrol dünyasını doldurarak, birinci sınıf görevlere geldiler. İşte bu durum, yerli halkı kışkırtmaktaydı".<sup>16</sup>

Varandyan, bir diğer "ağır durum" daha belirtmektedir. Ermeniler, Avrupa'nın yardımıyla "hür ve bağımsız Ermenistan" yaratmak niyetiyle on yıllar boyu Tatarların ırkdaşı Osmanlıya karşı mücadele etmiş olmalarından dolayı, Transkafkasyalı bilinçli Tatarların gözünde ezeli rakipti".

Tatarlar ise, çatışmaları körükleme ve kan dökülmesi konusundaki sorumluluğu Daşnaksutyun'a yüklemekteydi. Tatar Mamed Said Ordubadi, katliamlar için birkaç sebep ileri sürmektedir. Ermenilerin hareketlerinden dehşete düşen hükümet görevlilerinin, tam bir ilgisizlik sergilemeleri, geri kalmışlıklarından dolayı Tatarların, Ermeni kışkırtmalarına gereken cevabı verememesi ve nihayet, Ermeni'lerin bağımsızlık hayalleri.<sup>17</sup>

8 ay boyunca Nakhicevan'da kalmış olan Daşnaksutyun üyesi Vahan Papazyan, öz savunma tertip etmek açısından şunları yazmaktadır "HHD (Ermeni Devrimci Federasyonu-EDF/Daşnaksutyun) kurulu, öz savunma planı hazırladı, olanaklar temin etti ve kuvvetleri düzenledi", Tatarlar ve Rus hükümeti, "HHD kuvvetlerinin ağır darbelerini" çabuk hissettiler".<sup>18</sup>

Villari, Ermenilerin Tiflis'te olduğu gibi, Bakû petrol üretiminde de ekonomik ve siyasi açıdan üstün konumda olduklarını yazmaktadır. Eyalet valisi Nağaşidze, Ermeni düşmanlığıyla tanınmıştı ve olaylar öncesinde Ermeni-Tatar kırımının kaçınılmazlığından bahsedip, açıkça Tatarlara destek vererek, Ermenilere karşı belirgin soğuklukla davranmaktaydı.

Bakû katliamları, Rusya'da devrim hareketinin gelişme döneminde başlar. *Sankt Paterburgskie Vedemosti* gazetesi Mart 1905'te, polis, Tatarları Ermenilere karşı ayaklandırarak katliamlara kışkırtmış olduğunu yazmaktaydı. Polisler, Ermenilerin katliam hazırladıklarını söyleyip, Tatarlara, Ermenilerden önce davranmalarını telkin ederler. Varandyan da aynısını yazmaktadır.

1905 Şubatında Tatarlar, Ermenileri rastgele öldürmeye başlar. Nağaşidze'nin komutası altında 2000 asker bulunmasına rağmen, kanlı Ermeni-Tatar çatışmalarını durdurmak için herhangi bir müdahalede bulunmaz. Üç gün süren çatışmalar esnasında 218 Ermeni ve 126 Tatar öldürülür.<sup>19</sup>

Ermenilerin Bakû'deki savunmasını HHD. tertiplemekteydi. Varandyan'ın sözleriyle "Taşnaksutyun'un karşı darbesi etkili ve afallaştırıcıydı. Hem Türkler,

<sup>16</sup> Mikayel Varandyan, "H. H. Daşnaksutyun tarihi", Yerevan Üniversitesi Yayınları, Yerevan, 1992, s. 297.

<sup>17</sup> <http://mtswikipedia.ru/index.php?area=viewPage&fromCategory=3163>.

<sup>18</sup> Vahan Papazyan, "Im Husheri" (Anılarım), I. cilt, "Hayrenik", 1950, Boston, s. 428-429.

<sup>19</sup> Nağaşidze, H.H.D. tarafından ölüme mahkûm edilir. Operasyon Mayıs'ta gerçekleştirilir. Varandyan "General- vali arabasıyla şehrin merkezi caddesinden geçerken, üzerine bomba atıldı ve müthiş patlama sonucunda Nağaşidze'nin parçalanmış cesedi yere yığıldı. Terörü gerçekleştiren, bizim korkusuz Dro, anında ortadan kayboldu", - diye yazmaktadır.

hem de Rus yönetimi için sürprizdi. HHD henüz sahneye çıkmıştı ve sokaklar yüz kadar düşman cesedi ve yüzlerce yaralıyla doluydu".<sup>20</sup>

Tatar ve Ermeni din adamları, etnik çatışmalara son verme niyetiyle karşılıklı olarak kilisede ve camide barış için dua etmekteydi.<sup>21</sup>

Lakin etnik düşmanlık o derece ilerlemişti ki, kalıcı bir barış mümkün değildi. Ermeniler özellikle Nakhicevan bölgesinde mağdur olurlar. Çatışmalar burada da Bakû'deki senaryoya göre kışkırtılır. 1905 yılının Mayıs ayının başında bir Tatarın cesedi bulunur. Daha sonra bu kişinin iki başka Tatar tarafından öldürüldüğü tespit edilir, fakat bu cinayet çoktandır beklenen fırsatı verir. Katliamın ilk kurbanı Babayan'ların ailesi olur. Nakhicevan'a gelen Yerevan eyalet vali yardımcısı Taranovski, Ermenileri rahatlatır ve tekrar çarşıya çıkıp dükkânlarını açmalarını tavsiye eder.<sup>22</sup>

Kısa bir süre sonra silahlı Tatar gruplar aniden çarşıya saldırır, Ermenilerin dükkânlarını kundaklayıp, yağmalarlar. Üç saat süren baskında elli kadar Ermeni hayatını kaybeder ve birçokları yaralanır. Saldırı iyi planlanmıştı, Villari'ye göre "Saldırganlar dört gruba ayrılmıştı. Bu gruplardan her birinin kesin görevi vardı. Bir grup Ermenilere saldırıp öldürecek, ikinci grup dükkânları yağmalayıp ateşe verecek, üçüncü grup yağma edilen malları önceden hazırlanmış arabalarla taşıyacaktı, dördüncüsü ise öldürülen ve yaralanan Tatarlarla ilgilenecekti. 195 Ermeni dükkânından 180'i yağmalanır".<sup>23</sup>

Varandyan'ın verilerine göre Nakhicevan şehri ve bölgesinde "Hanlar hüküm sürmekteydi ve halkın büyük bir çoğunluğu Türk'tü", Ermeniler "400 kadar ölü ve yaralı verir, yöneticilerin gözü önünde üç gün süreyle gürhunun kırım, kundaklama, soygun, kadınların tecavüzü, kiliselerin terzil edilmesi sarhoşluğu sürmekteydi". Villari'ye göre, "saldırıya uğrayan 47 köyden 19'u tahrip edilir ve boşaltılır, 10'u kısmen tahrip edilir, fakat halk köyü terk etmez, 18'inin ise hayvanları çalınır. Katledilenlerin sayısı, şehirde ve köylerde 239'a ulaşır".<sup>24</sup>

Nakhicevan'daki katliamlardan sonra Ermeniler ve Tatarlar arasındaki ilişkiler Yerevan'da da gerilir, Artaşat [Ğamarlu] ve Aştarak bölgelerinde müthiş çatışmalar olur. HHD Bürosuna gönderilen bir mektupta "Yerevan Eyaleti'nde 300 kadar Ermeni öldürüldü, Türkler ise daha büyük sayıda kayıp verdiler", - denmektedir.

Ermeni-Tatar çatışmaları esnasında Ermeniler daha çok Bakû ve Nakhicevan'da, Tatarlar ise Şuşi, Yerevan ve Tiflis'te zarar görür.

Varandyan'ın iddia ettiğine göre Yerevan'da da Tatarlar ilk saldıranlardır ve Ermeniler çatışmaların ilk gününde yirmiye yakın kayıp verir. "Ertesi günü Ermeniler toplu olarak ateş açtılar, Türkler, Ermeni mahallelerine doğru ortak saldırı gerçekleştirmek istediler, fakat bizim düzenli müdafaamız onların planlarını suya düşürdü. Ertesi gün Türklerin yüze yakın ölüsü ve çok sayıda yaralıları vardı. Aynı gün içinde bir Türk'ün evine bomba atıldı ve yirmiye yakın kişi öldürüldü".<sup>25</sup>

<sup>20</sup> Mikayel Varandyan, "H. H. Daşnaksutyun tarihi", s. 303.

<sup>21</sup> Aynı yerde, s. 304.

<sup>22</sup> Санкт-Петербургские ведомости, 14 июня 1905 г., <http://mtswikipedia.ru/index.php?area=viewPage&fromCategory=3163>.

<sup>23</sup> Luigi Villari, "Fire and Sword in the Caucasus", p. 272.

<sup>24</sup> Op. cit, p. 275.

<sup>25</sup> Mikayel Varandyan, "H. H. Daşnaksutyun tarihi", s. 319.

1905 Ağustosunda Yevlakh-Şuşi yolu boyunca, özellikle de Ağdam'da çatışmalar olur. Şuşi'de, 20 Ağustos'ta bir Tatar, 29'unda ise Şuşi yakınlarında üç Ermeni öldürülür. Çatışmalar üç gün sürer, Ermeniler Şuşi'de, Ermeni mahallesindeki Tatarlara ait evleri ateşe verir. Aynısını Tatarlar, Tatar mahallesinde bulunan Ermeni evlerine yaparlar. 400 kadar ev ve işyeri kundaklanır. Ermenilerin Agulisliler kilisesi işgal edilerek terzil edilir ve Tatarların askeri üssüne dönüştürülür. "Tatarlar, Ermeni mahallesini tahrip etmek istediler, fakat Ermeniler şiddetli ateşle karşılık verdi. 2 Eylülde Müslüman yöneticiler, Ermenilere elçi gönderir ve nihayet Rus kilisesinde bir barış konferansı yapılır. Tatarlar ve Ermeniler alenen birbirleriyle kucaklaşarak, ebedi dostluk yemini ederler. Hapistekilerin değişimi yapılır, ölü ve yaralıların sayısı 300 kadardı. Ermenilerin daha iyi ateş ettiği ve iyi mevzilere sahip olduklarından dolayı ölümlerin üçte ikisi Tatar'dı",- diye yazmaktadır Villari.<sup>26</sup>

Varandyan'ın verilerine göre "Ermeni-Türk çatışmaları, Transkafkasya'nın hiçbir bölgesinde, Karabağ'da ve başkenti Şuşi'de olduğu kadar azılı ve kanlı olmamıştır". "Çatışmalar beş gün sürdü, sonuçta bizim tarafımızdan 40 ölü ve 68 yaralı vardı. Türklerin ölümleri 500 kadardı".<sup>27</sup>

Şuşi'deki çatışmalarından sonra 8000 Tatar ile 1200'i Zangezurlu, 500'ü ise İran sınırından gelen Kürt, Ermeni yerleşimlerine saldırır. Kazaklar, Eylül ayında onlara karşı harekât gerçekleştirir. Kazakların bir kısmı, Ermenileri korumak amacıyla Minkend'e gitmişti. Tatarlar, herhangi bir tehlike olmadığı konusunda güvence verir. Kazaklar uzaklaşır uzaklaşmaz Tatarlar, Minkend'deki Ermenilere saldırarak 140 kişiyi katleder.<sup>28</sup>

Minkend'de gerçekleştirilen, Varandyan'ın sözleriyle, tüm Kafkasya'da dehşet ve infial dalgası yaratır. Bu vahşet Ermeniler tarafından cevapsız bırakılmaz "Gülaplu, Avdal, Divanlar, Hazraflu, Ğaradağlı gibi bir dizi Türk köyü yakılır, yıkılır". Ağustos ayında Bakû'de Ermenilerle Tatarlar arasında silahlı çatışmalar gerçekleşir. Bu çatışmalarda "270'i Türk, 130'u ise Ermeni ve yabancı olmak üzere 400 kişi öldürüldü, Balakhani'nin madenleri ve Ermenilerin petrol kuyuları ateşe verildi".

Ekimin ikinci yarısında şiddetlenen yeni Ermeni-Tatar gerginliği çarlık ordusunun müdahalesi sonucunda önlenir ve Ermeniler yeni kan dökülmesinden kurtulur. Tatar güruh, 200 kişilik bir Ermeni binasını kuşatır. Askerler, son anda Ermenileri kesin katliamdan kurtararak Salyan alayının kışlasına yerleştirir.<sup>29</sup>

Yelizavetpol'daki, Ermeni-Tatar çatışmaları Kasımın ortalarında başlar. Önce iki Ermeni öldürülür. Çatışmalar beş gün sürer, Daşnaktsutyun'un mangaları, Ermeni mahallesine doğru yürüyen Tatar silahlı gruplarına başarıyla karşı koyar. Ateşkes sağlanır, taraflar ölü ve esir değişimi yapar, şehir, nehir sayesinde Tatar ve Ermeni bölümü olmak üzere iki kısma ayrılır.

<sup>26</sup> Luigi Villari, "Fire and Sword in the Caucasus", p. 200.

<sup>27</sup> XIX. yüzyıl süresince Şuşi, Transkafkasya'nın beşinci büyük şehrine dönüştü. 1850 yılında şehrin nüfusu 12 bin kadardı, 1880'lerin başında 25 bin, 1890'larda 34 bin, 1916'da 43 bin, 1920'de ise 47 bini Ermeni olmak üzere 60 bine ulaşmıştı.

<sup>28</sup> Eski ismi Hak olan Minkend, Zangezurlu'nun Ermeni köylerinden olmakla birlikte, 1920 yılına kadar burada Ermeni kalmamıştı.

<sup>29</sup> <http://mtswikipedia.ru/index.php?area=viewPage&fromCategory=3163>.

Eyaletin, Getabek yakınlarında bulunan Ermeni köylerinde, Tatarların saldırıları sonucunda, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu onlarca Ermeni öldürülüp yaralanır. Karşılığında, Ermeni grupları 1906 Ocağında Tatar köyü Söğütlü'yü ateşe verir ve bu olay esnasında yüz kişi kadar hayatını kaybeder. Yaklaşık on köy Ermeniler tarafından tahrip edilir. Ermenilerin Tatarlara karşı sayıca üstün olduğu Tiflis'te, çatışmalar Kasımın sonlarında vuku bulur. Yirmi civarında ölü ve yaralıdan sonra bu ihtilaf ocağı çabuk "söndürülür". Lakin Varandyan, Ermeniler tarafından 8 ölü ve 60 yaralı, Azerbaycanlılar tarafından ise 500 ölü ve yaralıdan bahsetmektedir.

1905-1907 yıllarındaki Ermeni-Tatar katliamları esnasında öldürülenlerin sayısı konusunda kesin veriler bulunmamaktadır. Tadeuş Svyatokhovski, 3-10 bin sayısından bahsetmektedir. Filip Makharadze'nin verilerine göre Ermeni-Tatar çatışmalarında 10 bin kişi hayatını kaybetmiştir. Davit Ananun'un hesaplarına göre en az 1500 Ermeni ve 1600 Tatar öldürülmüştür. Aknuni, 128 Ermeni ve 158 Tatar köyünün yağmalanarak tahrip edildiğinden bahsetmektedir.<sup>30</sup>

<sup>30</sup> Richard G. Hovannisian, "Armenia on the Road to Independence 1918," University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, p. 264.





Robert Koçaryan, Haydar Aliyev

## Yirmi sekizinci bölüm

# 1918-1920 yıllarında Karabağ

Karabağ, 1917 Devrimi'ne kadar Yelizavetpol (Gence, Gandzak) Eyaleti'ne dâhil olan, Rusya'nın uç bölgelerinden biri olmuştur. Ara sıra vuku bulan soygun mahiyetli saldırıları hesaba katmadığımızda, Ermenilerle Tatarlar arasındaki ilişkiler normal olmuştur.

Gürcistan Milli Konseyi, 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Tiflis'teki Müslüman Milli Meclisi 27 Mayısta, "Güney ve Doğu Transkafkasya'yı" içine alan Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eder. Bu karar resmi olarak ertesi gün açıklanır ve Bakû'nün hâlâ Stepan Şahumyan önderliğindeki Ermeni ve Bolşevik kuvvetlerinin kontrolü altında bulunmakta olduğundan dolayı, Yelizavetpol şehri, Tatarların yönetim organı tarafından cumhuriyetin geçici başkenti seçilir. 28 Mayısta Ermeni Milli Meclisi, Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan eder.

Türk ordusunun yardımıyla Karabağ ve Zangezür'u kontrol altına almayı planlayan Azerbaycan, Bakû ve Yelizavetpol eyaletlerini, yeni kurulan Azerbaycan'ın bünyesinde olarak ilan eder. Ermeni-Tatar barışı, Türk ordularının Nuri Paşa komutanlığında 1918 yazında Kafkasya'ya girmesine kadar birkaç ay sürer.

Karabağ Ermenilerinin, 22-24 Temmuzunda gerçekleşen ilk kurultayı esnasında, Karabağ'ı, yeni kurulan Ermenistan'ın parçası olarak ilan etme kararı alınır. Kurultay, Ermenistan'la birleşmesine kadar ülkeyi yönetme görevini Yeğişe İşkhanyan'a verir.<sup>1</sup>

İsmail Hakkı Bey, Eylül başlarında hükümete yazılı olarak verdiği ultimatomda, silahların bırakılması, Türk ordusuna mukavemette bulunulmaması, Şuşi'ye girişin engellenmemesi ve Azerbaycan'ın egemenliğinin tanınmasını talep etmektedir.

Eylül ortalarında toplanan Karabağ Ermenilerinin ikinci kongresi kararıyla hükümet, Karabağ Milli Meclisi olarak adlandırılır. İsmail Hakkı Bey'in ultimatomu reddedilir, fakat birkaç gün sonra, Eylül ortalarında, Milli Meclis,

<sup>1</sup> Yeğişe İşkhanyan, "Lermayin Ğarabağ. 1917-1920", ["Dağlık Karabağ", 1917-1920"], s. 174.

yaptığı özel oturumda “Karabağ sorununun Konstantinopol konferansında çözüleceğinden dolayı Azerbaycan’ın egemenliğini tanıma, halkın eski ve bozuk silahlarını teslim etmek suretiyle silahları bırakmış gözükerek, bir Türk bölüğünün Şuşi’ye girmesine izin verme ve yerel Türk temsilcileri hükümet bünyesine katma”,- kararı alır.<sup>2</sup>

25 Haziranda Konstantinopol’de başlayacak olan konferansta Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan’ın haricinde, Transkafkasya cumhuriyetleri de davet edilmişlerdi. Ermeni tarafının, Almanya’nın Batum Antlaşmasını gözden geçirmek isteyeceği kanısı vardı. Konstantinopol’e giden heyete, Ermenistan sınırlarının genişletilmesi konusunda ellerinden geleni yapma talimatı verilmişti. Heyet, dört aydan uzun bir süre, 1 Kasım’a kadar Konstantinopol’de kalarak, Gürcistan ve Azerbaycan’ın da talepkâr olduğu Ahalkalak, Lori, Zangezur, Karabağ ve Nakhicevan üzerinde Ermenistan’ın tartışmasız hakları bulunduğunu göstermeye çalışır.

Karabağ Ermenilerinin 1918 Ekimdeki üçüncü kurultayı, Bakû Ermeni kıyımları ertesinde toplanır. Azerbaycan başbakanı Fathali Han Khoyski’nin hükümet birlikleri, “İslam Ordusu”nun yardımıyla 15 Eylülde Bakû’yü ele geçirir. Musavat hükümeti iki gün sonra Gence’den Bakû’ye taşınır. Şehirde bulunan 70 bin Ermeni’nin bir kısmı gemilerle Enzeli, Astrakhan ve Krasnovodsk limanlarına sığınır, diğerleri çaresiz kalır. Farklı verilere göre 10-17 bin Ermeni katledilir.

Bakû Ermenilerinin başına gelen felaketin haberi, Karabağlı yöneticilerden birçoğunun ümidini kırar. Şuşi belediye başkanı Gerasim Melik-Şahnazaryan ve ticaret sınıfının etkili temsilcileri, katliamın önünü almak niyetiyle taviz vermeye karar verir. 5000 kişilik Türk ordusu Askeran vadisinden çıkarken, kurultay, ultiyatomu kabul ederek yolu açar. Cemil Cevat Bey ve İsmail Han Ziatkhanov önderliğindeki Türk birlikleri Şuşi’ye girer. Osmanlı askeri yöneticileri, Ermeni sakinlere barış vaat etmelerine rağmen, kısa zaman sonra Şuşi’de 60 yönetici ve aydın tutuklanır.

Cemil Cevat Bey, Karabağ Ermenilerinden silahlarını teslim edip Azerbaycan’a tabi olduklarını açıklamalarını talep eder. O günlerde Ağdam’a gelen Nuri Paşa, Gence’den iki etkili kişi getirmişti yanında. Gence Ermeni yöneticilerinin temsilcisi Sergey Ter-İsraelyan ve rahip Levon. Bu kişiler, “Gandzak [Gence] şehri ve dağlık bölgelerdeki Ermenilerin can ve mal güvenliğinin tehlikeye girmemesi için”, Türk-Tatar kuvvetlerine karşı silah kullanmama ve sorunları karşılıklı anlaşma temelinde çözmeleri konusunda Ermenileri ikna etmeye gelmişlerdi.<sup>3</sup>

Türkler çatışma olmadan Şuşi’ye girerek Ermenileri silahsızlandırır, fakat el konulan silahları şehirden çıkartırken Ermeniler saldırıp silahlara el koyar, bunun sonucunda Türkler üç kişiyi asar. Silahsızlandırılmayı tutuklamalar izler ve çok sayıda Ermeni hapse atılır. Şehirlilerin erdemsizliği ve ihanetine hiddetlenen Karabağ’lı köylüler, Türklerle tabi olmayı reddederek mukavemet göstermeye hazırlanmaktaydı.

<sup>2</sup> Aynı yerde, s. 209.

<sup>3</sup> Bagrat Ulubabyan, “Artsakhyan goyapaykari”, [“Artsakh’in varoluş mücadelesi”], “Gir Grot”, Yerevan, 1994, s. 31.

Şuşi boyun eğmişti, fakat taşra, Osmanlı’nın da, Tatarların da egemenliğini reddederek karşı koymaya devam ediyordu. Khaçen, Cıraberd, Varanda ve Dizak Ermenileri Türklere boyun eğmeyerek, köylerine yapılan saldırılara tuzaklarla cevaplamaktaydı. Bir Türk birliği, yerel Müslümanlar ve birkaç hain Ermeni önderliğinde Ekim ayında Varanda bölgesinde bulunan Mısmına Köyü’ne girer. 300 kişilik Türk birliği Ermeniler tarafından imha edilir.

1918 yılı sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı’nda yenilgiye uğradığında Türkler, Britanya’nın baskısıyla Karabağ’dan çekilir. Kısa süre sonra, General William Thomson komutasındaki Britanya birlikleri İran’dan Bakû’ye varır. Türk ordusunun kalıntıları Azerbaycan ordusuna karışarak Karabağ’da kalmaya devam eder.

Britanyalılar, Zangezur ve Karabağ’ı Azerbaycan’a birleştirmeye karar vermişlerdi. 1919 yılının Ocak ayının ortalarında Azerbaycan, Thomson’un onayıyla Khosrov bek Sultanov’u Karabağ-Zangezur’un genel valisi olarak tayin eder. Sultanov, Ermeniler nezdinde Ermeni düşmanı ve katliamcı olarak ünlüydü. Ocak sonlarında, Ermenistan dışişleri bakanı Sirakan Tigranyan, Azerbaycan hükümetine, Karabağ ve Zangezur’un Ermenistan’ın ayrılmaz parçası olduğu konusunda protesto notası verir.<sup>4</sup>

Bakû, bu bölgelerin Azerbaycan’ın tartışılmaz ve sarsılmaz parçaları olduğu şeklinde cevap verir, Ermenistan’ın notasını ise “içişlerine karışma denemesi” olarak nitelendirir.

Kâh hayvan hırsızlığı, kâh silahlı saldırı, kâh öldürmelerin yaşandığı Ermeni-Azerbaycanlı çatışmaları Karabağda devam etmekteydi. Britanyalılar, hâsıl olan durumdan bir çıkar yol bulmak niyetiyle halkların yer değişimini önerir. Ermeniler, Karabağ’dan Yerevan Eyaletine, oradan da Azerbaycanlılar Karabağ’a gelecekti. Ermenistan başbakanlarından Aleksandır Khatisyan, “halkların değişimi sorunu sık-sık masaya konulmaktaydı, fakat bu, barışçıl yollar yerine birbirini takip eden olaylar ve kanlı çatışmalar yoluyla çözülmekteydi”,- demektedir.<sup>5</sup>

Sultanov’un, Han Khoyski tarafından 1919 Ocağında genel vali olarak atanması, General Thomson tarafından da tasdik edilir. Ermeniler, Britanyalıların Azerbaycan’a yönelik himayelerinin haricinde, genel valinin seçilmesinden hayrete düşmüşlerdi. Etkili Musavat üyesi ve zengin çiftlik sahibi Sultanov’un kötü bir şöhreti vardı. 1918 yazında Nuri Paşa’nın yardımcılarında biri olup, Karabağ’ın Müslüman ahalisini, Ermeni komşularına karşı kıskırtmış ve Bakû’nün işgali esnasında fiili katılımı olmuştu. Sultanov’un Pantürkist görüşleri ve İttihatçı yöneticilerle olan yakınlığı bilinmekteydi.<sup>6</sup>

Karabağ Ermenilerinin dördüncü kurultayı, 1919 Şubatı ortalarında Şuşi’de toplanarak Azerbaycan’ın egemenliğini tanıma konusundaki Bakû’nün ultiyatomunu reddederek, Sultanov’un tayinini protesto eder. “Kurultay, tarihi Syunik’in bir bölümü olan Karabağ’ın, hemen tamamen Ermenilerden oluşan

<sup>4</sup> Simon Vratsyan, “Hayastani Hanrapetutyun”, “Hayastan”, Yerevan, 1993, s. 329-330.

<sup>5</sup> Al. Khatisyan, “Hayastani Hanrapetutyun Dsagumnu u Zargatsumy”, [“Ermenistan Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve gelişmesi”], Beyrut, 1968, s. 169.

<sup>6</sup> Richard Hovannisian, “Hayastani Hanrapetutyun”, [“Ermenistan Cumhuriyeti”], I. cilt, ilk yıl, 1918-1919, “Tigran Meds”, Yerevan, 2005, s. 175-176.

nüfusuyla, ayrılmaz bir parçası olduğu Ermenistan'a bağlanması gerektiğinden dolayı, oybirliğiyle Azerbaycan'ın egemenliğini tanımamaya karar verir. Türk azınlığın (Karabağ'ın) ise, Ermenistan vatandaşları olarak, kendi idareleri altında milli, kültürel hayatlarına sahip olma hakkı vardır".<sup>7</sup>

Karabağ Ermenilerinin Milli Meclisi, Karabağ sorununun kendilerine doğrudan takdim edildiğinde, Britanyalı subayların daha tarafsız olacağını düşünerek, bölge ruhani önderi episkopos Vahan Ter-Grigoryan ve meclis üyelerinden Hrand Bahaturyan'ı 24 Şubat'ta Tiflis'e yollar. General Forestier-Walker'e gönderilen mektupta, Britanyalıların, dört Ermeni bölgeleri üzerinde zorla Azerbaycan valiliği kurma planı tamamen kabul edilemez olarak kabul edilmekteydi. Karabağlılar, yedi Ermeni ve üç Müslüman ile Ermenistan ve Azerbaycan'ın onayıyla, iki ülkeden birer temsilciden oluşan karışık meclisin Karabağ'ı idare edeceği geçici bir yönetimin meydana getirilmesini önermekteydi. Zangezur, bu hesabın dışında tutulmalıydı, çünkü bu bölge zaten kendi özerk yönetimine sahip olup, durumu Karabağ'dakinden farklıydı.

Ermeni heyeti, belgelerin kopyalarını Bakû'deki Britanya askeri erkânına teslim edip, General Thomson'dan, Azerbaycanlı görevlilerin Karabağ'a tayinini engellemesini rica eder. Heyet, sorunun düzenlenmesi için dört seçenek sunar. Birincisi, Karabağ'ın, Ermenistan bünyesine dâhil edilmesi, ikincisi, 1918 yılında Türklerin saldırısına kadar olan idari yapının tesisi, üçüncüsü, dağlık Karabağ'da, yani Karabağ'ın Ermenilerle meskûn topraklarında Britanya genel valiliğinin tesis edilmesi, dördüncüsü ise, Ermeni ve Müslüman özerk bölgelere ayrılmış tüm Karabağ için Britanya genel valiliğinin tesisi.<sup>8</sup>

Britanyalılar, Karabağ'ın Azerbaycan'a tabi olması için ellerinden geleni yapıyorlar, Sultanov'un tayininin, bu bölgelerin gelecekteki statüsüyle bir ilgisinin olmadığı konusunda Ermenileri temin ediyorlardı, "o sadece kanunları ve düzeni sağlamak için oraya gidiyor". Ermenistan hükümeti, "Sultanov'un yönetimine tabi olacak yörelerin tartışmalı bölgeleri üzerinde Azerbaycan hükümetinin egemenlik hakkı, geçici ve dolaylı bir tanıma olarak dahi kabul edilemez",- diye cevaplamaktaydı.<sup>9</sup>

Var olan zorlukları ve elindeki imkânları hesaba katan Ermenistan hükümeti, Karabağ sorununa bir ara çözüm bulunmasını onaylamaktaydı. Dışişleri bakanlığının belgelerinden biri bunu kanıtlamaktadır. "Karabağ'ın dağlık kısmının sakinlerinin büyük bir kısmı Ermenilerden müteşekkildir ve halkın Ermenistan'a olan yakınlığı tabiidir. Diğer taraftan, Karabağ Ermenileri ekonomik açıdan Bakû'ye bağlıdır, Karabağ'ın ovalık kısımlarında yaşayan Türk ahali ise, hayvan sürüleriyle Karabağ'ın dağlarına ihtiyaç duymaktadır. Bu şartlar altında bölgenin Ermenistan'a veya Azerbaycan'a bağlanması büyük problemler yaratacağından, Karabağ sorununun çözümü konusunda başka bir şeklin bulunması gerekmektedir".<sup>10</sup>

<sup>7</sup> Yeğişe İshkanyan, "Dağlık Karabağ, 1917-1920", s. 342.

<sup>8</sup> Richard Hovannisian, "Hayastani Hanrapetutyun", ["Ermenistan Cumhuriyeti"], I. cilt, ilk yıl, 1918-1919, s. 182-183.

<sup>9</sup> A.I. Khatisyan, "Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve gelişmesi", s. 180.

<sup>10</sup> Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., сборник документов и материалов, Ереван, 1992, с. 390.

1919 Martında, General Thomson'un önerisiyle Karabağ Ermenileri, Bakû'ye gidecek bir heyet seçerler. Heyete, Milli Meclis başkanı Aslan Şahnazaryan önderlik eder. Ermeni heyeti Bakû'ye vardığında, General Thomson, Transkafkasya Britanya başkomutanlığı görevini Forestier-Walker'dan teslim almak niyetiyle acilen Tiflise gider. Thomson'u Bakû'de Albay Shuttleworth temsil etmekteydi. Albay, Ermenilerle yaptığı birkaç görüşme sonunda verdiği beyanatta, Sultanov'un, İngiliz kumandanlığı tarafından desteklendiğini vurgular.

Dışişleri bakanı Tigranyan, Nisan ayında, Sultanov'a tabi olma tebliğini kabul edilemez olarak beyan eder ve Azerbaycan egemenliğinin yaratacağı kaçınılmaz karışıklığa bir seçenek olarak Karabağ'da geçici olarak Britanya yönetimi tesis etme konusundaki çağrısını yeniler.<sup>11</sup>

### Ğaybalikend katliamı

Shuttleworth, Nisan ayının sonlarına doğru beşinci kurultayı toplamaları konusunda Milli Meclise direktif verdikten sonra, iradesini şahsen dayatmak amacıyla Şuşi'ye gider. Shuttleworth ve Sultanov, açılış oturumunda Ermeni ahalinin hakları ve güvenliğinin sağlanacağı sözünü verir. Britanyalı, Karabağ'ın, doğudaki ovalık bölgeden ve Batum-Tiflis-Bakû demiryolu üzerinde bulunan Yevlakh noktasından kesilmesi durumunda açlığa mahkûm olacağını belirterek, ekonomik faktörü özellikle vurgular.

Dağlık Karabağ Ermenilerinin hiddetinin ölçüsü, 25 Nisanda verilen cevapta kendisini ifade etmektedir. "Azerbaycan, Türkler tarafından genelde Ermenilere ve özel olarak da Karabağ Ermenilerine karşı gerçekleştirilen tüm vahşete suç ortağı ve müttefik olmuştur ve öyle de kalmaktadır". Cevapta, Azerbaycanlıların, Türk atalarına sadık bir şekilde, büyük bir çabayla Ermenileri yok etmeye çalışmakta olduğu vurgulanmaktaydı.

Bu esnada Yerevan'da görüşmeler yapmakta olan Thomson, Karabağ'dan Yerevan'a uygun yolların bulunmadığı da hesaba katıldığında, Karabağ'ın Yevlakh'tan tahıl ithal etmediği müddetçe varlığını koruyamayacağı konusunda başbakan yardımcısı Khatisyan ve dışişleri bakanı Tigranyan'ı ikna etmeye çalışmaktaydı. Thompson, Azerbaycan kuvvetlerinin Khankendi'den öteye geçmeyecekleri, yani Zangezur'un, genel vilayet alanına dâhil edilmeyeceği konusunda verdiği sözü Ermenistan'a yaptığı bir taviz olarak görmekte, Karabağ'da genel valilik kurulmasının, bölgede sürekli Azerbaycan egemenliği tesis edilmesi anlamına gelmediğini tekrar vurgulamaktaydı.

Thomson'un bilgisi ve onayı dâhilinde, durumu incelemek ve veriler iletmek niyetiyle, Ermenistan'dan Karabağ'a gayri resmi bir temsilci gönderilir. Mikayel Arzumanyan'ın Şuşi'ye varışı, beşinci kurultayın Shuttleworth'a verdiği kesin ret cevabına denk gelir. Britanyalı, Arzumanyan'dan "İnatçı vatandaşlarının akıllarını başlarına getirmesini" talep eder. Lakin Arzumanyan, beşinci kurultay kadar tavizsizdir.

Ermenistan, karşılıklı taviz taraftarı az sayıda kişiden Hovsep Arğutyanyan'ı yeni temsilci olarak tayin eder. 10 Mayıs'ta tekrar Şuşi'ye gelen General Shuttleworth,

<sup>11</sup> Richard Hovannisian, "Ermenistan Cumhuriyeti", I. cilt, ilk yıl, 1918-1919, s. 183.

Karabağ'da Azerbaycan geçici yönetimi kurulmasının Ermenistan tarafından kabul edildiğini alenen açıklaması için Arğutyanyan'a baskı yapmaktaydı. Arğutyanyan sadece, Karabağ ve Zangezur Ermenilerine, Britanya yöneticileriyle işbirliği yapmaları konusunda telkinde bulunabileceğini açıklar. Shuttleworth, Arğutyanyan'ı alıp Zangezur'a giderek, vatandaşlarına Sultanov'a itaat etmeleri konusunda telkinde bulunmasını talep eder. İngiliz General, Goris'te o denli düşmanca karşılanır ki, hiddetlenerek 19 Mayıs'ta Bakû'ye döner.<sup>12</sup>

Azerbaycan kuvvetleri Haziran başında Şuşi'deki Ermeni mahallelerine saldırır. Khosrov bek Sultanov'un kardeşi Sultan bek, 2000 kişilik Tatar-Kürt süvari birliğinin başında, Ermenilerin Ğaybalikend Köyü'ne saldırır. Britanyalı bir subayın bildirdiğine göre köyün 700 kişilik nüfusundan sadece 98 kişi hayatta kalır. Kırkijan, Pahlul ve Camilu gibi çevrede bulunan birkaç Ermeni köyü daha harabeye çevrilir.

Ğaybalikend katliamının haberi Ermenistan hükümet çevreleri, Ermeni Kilisesi ve tüm Kafkasya'da yayılmış olan Ermeni cemaatleri arasında infial yaratır. Transkafkasya'da Britanya kumandanlığı görevini Thomson'dan devralmış olan George Norton Kory'nin ofisine, Karabağ Ermenilerinin güvenliğini sağlama ve mücrim Sultanov'u cezalandırma talepleri yağar. Yerevan'da binlerce kişi protesto gösterisi yapar, Tiflis'teki Ermeni protestocularının başında şair Hovhannes Tumanyan bulunmaktadır.

### “Britanya'nın utanç siyaseti”

Sultanov, katliamdan sonra Şuşi'yi terk eder. Azerbaycan hükümeti, Sultanov'un istişarelerde bulunmak amacıyla Bakû'ye çağırılmış olduğunu açıklar, diğer taraftan Tiflis'teki Britanya kumandanlığı, valinin kendi talepleri üzerine görevinden alınmış olduğunu açıklar. Amerikan raporlarında, Sultanov'un tutuklanarak hapse atılmış olduğu belirtilmekteydi.

Karabağ'ın, Britanya yönetimi altına alınması konusundaki Ermenilerin başvurusu Britanyalılar tarafından kesinlikle reddedilir. Kory'nin belirttiğine göre, Britanyalıların, Zangezur'u genel valilik sınırları içine almayı artık talep etmediklerinden dolayı Ermeniler kendilerine teşekkür etmeliydi.

Kısa süre sonra, Sultanov'un ne görevden alınmış olduğu, ne tutuklandığı, ne de cezalandırılmış olduğu ortaya çıkar. Sultanov, Haziran sonlarında Şuşi'ye geri döner ve daha vahşi yöntemlerle Ermenileri itaate zorlama konusundaki ağır işine devam eder. Amerikalı görevliler, Britanya'nın sorumsuzluk ve utanç siyaseti olarak adlandırdıkları ve imparatorluk kumandanlığı tarafından, ilk başta Sultanov'u darağacına gönderme konusunda Amerikan desteği rica edilmesi, fakat ardından tam tersine davranıp, canininin Şuşi'ye geri dönmesini desteklemesi karşısında hayretler içinde kalmışlardı.

Tavizler hakkında tek söz duymak istemeyenler arasında dahi yayılan genel bir ümitsizlik vardı. Şuşi belediye başkanı, ticaret ve zanaat erbabı, mukavemet göstermeyi kesin felaketin başlangıcı olarak kabul ederek Azerbaycanlılarla

<sup>12</sup> Richard Hovannisian, “Ermenistan Cumhuriyeti”, I. cilt, ilk yıl, 1918-1919, s. 186-190.

anlaşmayı önerir. Karabağ Ermenileri Milli Meclisi, polis gücü yöneticileri ve köylüler teslim olmanın doğru olacağı düşüncesini hâlâ reddetmekteydi.<sup>13</sup>

Sultanov, episkopos Vahan'a ve Şuşi'nin önde gelen isimlerine, yeni bir kurultay toplamalarını önerir. Daha kısa süre önce Sultanov'u telin ederek, Şuşi'nin Azerbaycan tarafından işgal edilmesi gerçeğine rağmen, Karabağ'ın hiçbir zaman itaat etmeyeceğini belirtmiş olan Milli Meclis bu öneriyi kabul eder.

Karabağ'ın altıncı kurultayı 1919 yılının Haziran sonlarında Varanda bölgesinin Şoş Köyü'nde toplanır. Bu kurultaya Bakû'deki Karabağlıların temsilcileri ve Azerbaycan hükümetinden Şafi bek Rustambegov da katılmaktaydı. Musavat'ın temsilcisi, Bakû'nün Karabağ'a dostane davranacağı konusunda söz verir. Karabağlılar, Azerbaycan'la resmi görüşmelere başlamaya karar verir.

“Gündemdeki soru, Azerbaycan'ın egemenliğini tanıma konusuydu. Kurultay, 3 kişilik bir organ seçerek, bu heyete Karabağ tarafından Azerbaycan hükümetiyle görüşmelerde bulunma yetkisi verir. Gerasim Khaçatryan yolda Türkler tarafından öldürülür, diğer ikisi Bakû'ye vararak Azerbaycan hükümeti ve Sultanov'la görüşmelere başlayarak bazı konularda anlaşmaya varır. Karabağ temsilcileri ve Sultanov Karabağ'a döner. Sultanov, dış görünüş açısından yaklaşımını değiştirmişti, Ermenilere yönelik çok kibardı ve devamlı onların sempatisini elde etmeye çalışmaktaydı. Ermeni mahallesinde bir Ermeni'nin evine yerleşerek, Şuşi-Yevlakh yolunun artık açık olduğunu ve Ermenilerin serbestçe seyahat edebileceklerini açıkladı”,- diye yazmaktadır Birinci Ermenistan Cumhuriyeti'nin son başbakanı Simon Vratsyan.<sup>14</sup>

### Geçici antlaşmanın imzalanması

Ermeniler, Bakû'de imzalanmış olan antlaşmanın kaderinin belirleneceği yedinci kurultaya hazırlanıyorlardı. Karabağlılar, Azerbaycan'ın egemenliğini kabul etmek veya mücadeleye devam etmek arasında seçim yapacaklardı. Şehirli ve köylüler arasında sert anlaşmazlıklar vardı. Köylüler, şehirliyi tekrar ihanet edip, Azerbaycan'ın şartlarına boyun eğmekle suçluyordu.

12-22 Ağustos 1919 tarihlerinde Şoş'ta toplanan yedinci kurultay Khaçatryan'ın ve Craberd'den Şoş'a gelmekte olan üyelerin öldürülmelerini telin eder. Episkopos Vahan'ın, kurultayı Şuşi'ye taşıyıp anlaşma siyaseti gütme önerisi kurultay tarafından oybirliğiyle reddedilir. Sultanov ise ultimatoma vererek, Azerbaycan hükümeti taslağının 48 saat içinde kabul edilmediği takdirde silah zoruyla itaat ettirileceklerini belirtir.

Kurultay günlerinde, Ermenistan'ın Bakû'deki temsilcisi Tigran Bekzadyan, dışarıdan yardım alabilme imkânı olmadığı ve Karabağ'ın kendi kendisini savunması gerektiğini belirtir. Umutları kırılmış olan kurultay Ağustos ortalarında, Sultanov'la antlaşma imzalaması konusunda 15 üyesini görevlendirir.

22 Ağustosta gerçekleştirilen aleni bir törenle Sultanov, episkopos Vahan, Ermeni ve Müslüman cemaatinin önde gelenleri, halklar arasında kardeşliğin önemine değinir. Ermeniler, Bakû'yle geçici bir antlaşma imzalamaktan başka

<sup>13</sup> Richard Hovannisian, “Ermenistan Cumhuriyeti”, I. cilt, ilk yıl, 1918-1919, s. 196-199.

<sup>14</sup> Simon Vratsyan, “Hayastani Hanrapetutyun”, s. 337-338.

çıkar yol görmemekteydi. Bu antlaşmaya göre Karabağ, Paris Barış Konferansı'nda statüsünün nihai çözümüne kadar, Azerbaycan sınırları içinde bulunan bölge olarak kabul edilmekteydi.

Sultanov, Karabağ halkının hayatında yeni bir dönemin açıldığını açıklar. Görünüş itibarıyla kriz çözülmüş, yollar açılmıştı. Sultanov, yüksek fiyatlarla tüfek ve cephaneye satın alan Ermeni işbirlikçilerine görev vererek, Ermenilerin silahsızlandırılmasını engelleyen maddeyi ustaca aşar.<sup>15</sup>

22 Ağustos antlaşması Azerbaycan'da büyük sevinç yaratır. "Musavat önderi Mehmet Emin Rasulzade *Azerbaycan* gazetesinde şöyle yazmaktaydı "Karabağ, inatçı komşularımızın tacizlerinden kurtarıldı. Ermeni halkı, sorunun barışçıl yoldan çözümü yolunu tutarak Azerbaycan'ın egemenliğini kabul etti. Nahcivan, Ermeni ordusunu topraklarından attı. Zangezur'a gelince, yakın zamanda onun da zararsızlaştırılacağı ve Astara Nehri ile Samur köprüsünden başlayarak Aras ve Culfa köprüsüne kadar engelsiz bir yol açılacağından ümitliyiz".<sup>16</sup>

"Karabağ sorunu Ermenistan ve Azerbaycan ilişkilerini zehirlemekteydi. Sultanov, yerel temsilciler meclisinin iradesini hesaba katmadan 1919'da Karabağ'ı işgal etti ve bununla Karabağ Ermenilerini kısıktı. Barış sağlamak amacıyla Azerbaycan başbakanı Usupbekov'la Tiflis'te görüştüm. 23 Kasım'da, orta yol öngören bir "anlaşma" hazırladık", - diye yazmaktadır Khatisyan.<sup>17</sup>

Önde gelen müttefik devletlerin temsilcisi olan ABD ordusu albayı Ray'in ofisinde 20 Kasım'da, başbakanlar Khatisyan ve Usupbekov arasında bir görüşme gerçekleşir. Kasımın 23'ünde, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerinin, çatışmalara son verip, tüm sorunları barışçıl yollardan çözecekleri konusunda antlaşma imzalanır. "Bu antlaşmayla, az daha Ermenistan-Azerbaycan arasında bir savaşa sebebiyet verecek olan Zangezur'daki kan dökülmesi son buldu. Gerçi çatışmalar daha sonra da devam etti, fakat bu sefer başı çekenler Zangezurlulardı. Kapanlılar, Yerevan'dan daha yeni oraya varmış olan [Garegin] Nijdeh'in önderliğinde, asi Okhçi Çay [Voğçi Nehri] bölgesini Kasım sonlarında temizlediler. Aralık başında Geğva Dzor yakınlarındaki 40 kadar Türk köyü temizlendi", - diye yazmaktadır Vratsyan.<sup>18</sup>

1920 Şubatının sonlarında toplanan Karabağ Ermenilerinin sekizinci kurultayı, "yedinci kurultay sonrasında, geçici antlaşma hükümlerinin başlıca maddelerinin Azerbaycan hükümeti tarafından sürekli ihlal edildiğinden dolayı" Sultanov'un "Karabağ'ın Azerbaycan'a nihai birleşmesi sorununun çözülmesi" talebini reddeder.<sup>19</sup>

### Şuşi'de ayaklanma ve katliam

1920 Martında Şuşi'de ayaklanma baş gösterir. Khatisyan, Ermenistan hükümetinin Karabağ'da silahlı ayaklanma olasılığı görmediğini ve olayların

<sup>15</sup> Richard Hovannisian, "Ermenistan Cumhuriyeti", I. cilt, ilk yıl, 1918-1919, s. 204-205.

<sup>16</sup> Simon Vratsyan, "Hayastani Hanrapetutyun", s. 337-338.

<sup>17</sup> Al. Khatisyan, "Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması ve gelişmesi", s. 197.

<sup>18</sup> Simon Vratsyan, "Hayastani Hanrapetutyun", s. 354-355.

<sup>19</sup> Arsen Mikayelyan, "Garabaği vercin depkery", ["Karabağ'daki son olaylar"], *Hayrenik* dergisi, I. yıl, sayı 10, Ağustos 1923.

hükümet dışındaki güçler tarafından tertiplendiğini yazmaktadır. Mart sonlarında ilk kurbanlar verilir. Khatisyan, Azerbaycan dışişleri bakanlığının vermiş olduğu protesto notasına gönderdiği cevapta, hükümetinin herhangi bir payının olmadığını belirtir. Ayaklanma başarısız olur, Azerbaycan kuvvetleri Şuşi'yi ateşe verir ve şehrin Ermeni ahalisini kılıçtan geçirir.

Üç gün içinde binlerce Ermeni öldürülür. Katliamdan altı yıl sonra Şuşi'yi ziyaret eden Marianna Şahinyan "Hayat belirtisi anımsatan hiçbir şey kalmamıştı. Beni sarsan ilk şey sessizlikti. Benzer korkunç bir sessizlik ben hiçbir yerde hissetmemiştim, hiçbir zaman! 1920 Martında burada üç gün içinde 7000 ev ateşe verilip tahrip edilerek, insanlar katledilmiş. Farklı rakamlar veriyorlar, birileri üç-dört bin diyor, başkaları 12 binden fazla Ermeni'nin kırıldığını söylüyor", - demektedir.<sup>20</sup>

Vratsyan "Ayaklanma, deneyimsiz kimseler tarafından düzenlenmişti. Dro [Kanayan], ordularıyla Nisanda Karabağ'a gelmeseydi sonuçları çok daha vahim olabilirdi. Dro, Nisan ayında Varanda'da ve Dizak'da seferberlik ilan edip, cepheleri tahkim ederek 45 gün Karabağ'da kaldı. 22 Nisanda Karabağ'ın dokuzuncu kurultayı Tağavard Köyü'nde toplanarak, bire karşı 44 oyla Azerbaycan'ın egemenliğini bir kez daha reddederek Karabağ'ı Ermenistan'ın parçası olarak kabul etti", - diye anlatmaktadır.<sup>21</sup>

1919 Aralığından itibaren Zangezur ve Karabağ'ın genel komutanı olarak atanan Dro, Nisan ortalarında Karabağ'a ulaşmıştı. Dro'nun girmesi büyük coşku yaratmıştı. Dro, Karabağ'ın direnişini düzenleyerek, güçlendirecek ve Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayacaktı. Kısa süre sonra Nijdeh de Kapan birliğiyle Karabağ'a giderek Dizak bölgesine yerleşir.

28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet rejimi kurulum, Devrim Komitesi yöneticisi görevine Nariman Narimanov getirilir. 29 Nisanda Musavvatlı Sultanov, kendisini Karabağ Devrim Komitesi başkanı ilan ederek, yerel Ermeni yöneticilere, Karabağ'ın da Sovyetleşmiş olduğunu ve Sovyet Azerbaycan'ının bir parçasını teşkil ettiğini bir mektupla bildirir.

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinden iki gün sonra, 30 Nisanda, dışişleri bakanı Mirza Davud Huseynov'un, Ermenistan hükümetine yönelik ultimatomu gelir. Bu mektupta, "Karabağ ve Zangezur bölgelerinin askerlerden temizlenerek halklar arasındaki katliama son verilmesi" talep edilmekte, aksi takdirde "Azerbaycan Devrim Komitesi'nin kendisini Ermenistan'la savaş durumunda kabul edeceği" bildirilmektedir.

1919 ortalarından itibaren Nakhicevan Ermenistan'a tabi olmadığından dolayı, Nakhicevan'ın adı ultimatomda yer bulmamıştı. 1 Mayıs'ta bir diğer ultimatom daha gelir, bu sefer Kafkas cephesi silahlı devrimci meclisi başkanı Orconikidze'nin imzasıyla. Dışişleri bakanı Hamo Ohancanyan, Ermenistan silahlı güçlerinin geçmişte de, günümüzde de Azerbaycan topraklarında bulunmadığını, tersine "Musavat hükümeti silahlı kuvvetleri ve çetelerinin şimdiye kadar Ermeni

<sup>20</sup> Мариэтта Шагинян, "Нагорный Карабах", Москва, 1930, сс. 41-42.

<sup>21</sup> Simon Vratsyan, "Hayastani Hanrapetutyun", s. 342-343.

Karabağ'ı bölgesinde bulunup Ermeni köylülerini katlederek Şuşi şehrinin Ermeni mahallelerini ve çok sayıda Ermeni köyünü kundakladıklarını" belirtir.<sup>22</sup>

Orconikitze'nin temsilcileri 1920 Mayıs'ında Dro'yla görüşmeler yapmaya gider. Dro, 19 Mayıs'ta Ermenistan askeri bakanlığına telgraf yollar "Şuşi'den Bolşeviklerin temsilcileri geldi. Transkafkasya cephesi askeri meclisi yetkilileri Sahak Ter-Gabrielyan, Kardalov ve Pernani benimle Orconikidze namına konuştular. Kızıl-Rus birliklerini Karabağ'a yerleştirmeyi düşündüklerini ve Karabağ'ın, Hakari Nehri'ne kadar Sovyet Azerbaycan'a ait olması gerektiğini söylediler".<sup>23</sup>

Ermenistan'dan gelen görevliler, Dro, Nijdeh, Albay Dimitri Mirimanyan ve Arsen Mikayelyan arasında 24 Mayıs'ta Çanakçı (Avetaranots) Köyü'nde bir görüşme yapılır. Karabağ'ın yönetimini Ermeni Bolşeviklere teslim etme kararı alınır. Mayıs sonlarında yönetim Sargis Hambardzumyan'a teslim edilir ve Ermeni birlikleri Dro'nun önderliğinde Kirs üzerinden Haziranın ilk günlerinde Zangezur'a geçer.<sup>24</sup>

Ohancanyan, Karabağ'ın karşı koymadan Bolşevik-Tatarlara terk etme gerçeğini Ermenilerin "toplumsal-siyasi hayatımızın en acılı yarası olan gözü kapalı Rus sevdalılığıyla" açıklamaktadır. "Müslüman düşman unsurlarla kuşatılmış olan Ermeni halkı, bu boğucu ortamdan kendisini kurtaracak olanın Rus olduğuna dair kör bir inanca sahip olmuştur",- diyen Ohancanyan, Karabağ Ermenilerinin Rus-Tatar-Türk güçlerine karşı mücadele etmeyip, hürriyet yerine Sovyetleşmeyi tercih ettiğini ima etmektedir.<sup>25</sup>

Rusya, Karabağ'ı Sovyetleştirdikten sonra Azerbaycan'la birleştirmemiştir. Bunun kanıtı, 10 Ağustos 1920 tarihinde Sovyet Rusya ve Ermenistan arsında imzalanan antlaşmadır. Bu antlaşmada Karabağ, Zangezur ve Nakhicevan tartışmalı bölgeler olarak kabul edilmekteydi.

Ohancanyan, 31 Mayıs'ta Sovyet Rusya dışişleri bakanı Çiçerin'e göndermiş olup, kopyasını Orconikidze ile Bolşeviklerle görüşmelerde bulunmak için Moskova'ya gitmiş olan Levon Şant'a gönderdiği telgrafta, Rus kızıl ordularının Karabağ'a girmesinin düşünüldüğü ve Hakari Nehri'ne kadar olan bölgenin Sovyet Azerbaycan'a ait olacağı konusunun, Orconikidze'nin temsilcileri tarafından Karabağ halkına bildirildiği belirtilmekteydi. Ohancanyan devamında, "Karabağ'ın dokuzuncu kurultayı, geçen kurultaylarda kabul edilen ve Ermenistan'la birleşmeyi öngören kararlarını tekrar yenilemiştir. Aynı kurultay, Azerbaycan egemenliğinin kabulünü kesinlikle reddetmiştir. Heyetimin, Rusya ve Ermenistan arasında dostluk ilişkilerinin tesisi niyetiyle Moskova'ya gönderildiği bu sürede, Orconikidze tarafından, Karabağ köylülerine sunulan ve kendilerini Azerbaycan'ın bir parçası olara kabul etmeleri konusundaki önerisi tamamen anlaşılmaz geliyor",- diye belirtmekteydi.<sup>26</sup>

<sup>22</sup> Ararat Hakobyan, "Hayastani Khorhurdaranı yev Kağakakan Kusaksutyunnerı 1918-1920", ["Ermenistan Meclisi ve Siyasi Partileri 1918-1920"], Yerevan, 2005, s. 270-271.

<sup>23</sup> Bagrat Ulubabyan, "Artsakhyan goyapaykary", ["Artsakh'ın varoluş mücadelesi"], s. 92.

<sup>24</sup> Arsen Mikayelyan, "Karabağ'daki son olaylar, Hayrenik dergisi, 1. yıl, sayı 12, Ekim 1923.

<sup>25</sup> Haraç gazetesi, Yerevan, sayı 155, 24 Temmuz 1920.

<sup>26</sup> Bagrat Ulubabyan, "Artsakhyan goyapaykary", ["Artsakh'ın varoluş mücadelesi"], s. 93.

## Yirmi dokuzuncu bölüm

### Komünizm yılları

Haydar Aliyev, 23 Şubat 2001'de, mecliste yaptığı bir konuşmasında, kendisinin yönetici olduğu Sovyet yıllarında, Sovyet Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumak amacıyla her şeyi yapmış olduğunu açıklamıştı. "Dağlık Karabağ'a ayrımcılık uygulandığı sorunu her zaman ortaya atıldığından dolayı, Dağlık Karabağ'da avantajlı ekonomik şartlar yarattık. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumak için, bölgeye ciddi olarak eğiliyorduk. Bazı acemiler daha sonra beni bundan dolayı suçladılar. Öncelikle Dağlık Karabağ'ı Azerbaycanlılarla doldurmak, ikincisi de Ermenilerin bu sorunu ortaya atmalarını önlemek için yaptım bunları".<sup>1</sup>

Aliyev, öncelikle Dağlık Karabağ'ın gerçek sahibinin kim olduğunu göstermek amacıyla, yılda birkaç kez Dağlık Karabağ'ı ziyaret ediyordu. Dağlık Karabağ'ın kontrolünü nasıl elde tutabildiklerinin ayrıntılarını 2001 yılında açıklamaktaydı. "Birincisi, tabii ki Sovyet sisteminin kendisi buna izin vermemekteydi. İkincisi,- benim birinci sekreter olduğum zamandan bahsetmekteyim,- Karabağ'ın gelişmesine büyük oranda katkıda bulunmaktaydım. Aynı zamanda demografik yapıyı değiştirmeye çalışıyordum. Karabağlılar, enstitü açma sorununu ortaya attılar. Açtık. Çevre bölgelerdeki Azerbaycanlıları, eğitim için Bakû yerine Karabağ'a gönderiyorduk. Bu ve benzer şekillerle Karabağ'da Azerbaycanlıların çoğalması, Ermenilerin sayısının ise azalması için çalışıyorduk".<sup>2</sup>

Aliyev, 1982 yılında Moskova'ya taşınır, yerine Kâmran Bağirov geçer. Beş yıl sonra, 1987 yılının sonbaharında Aliyev, Politbüro'dan uzaklaştırılır. Vafa Guluzade'nin belirttiğine göre, Gorbaçov'un gelmesiyle Aliyev'in Kremlin'deki konumu sarsılmaya başlamıştı. "Ben, o zamanlar Merkez Komitesi'nde çalışıyordum. Bağirov ve ikinci sekreter Konovalov'un başını çektiği bir Aliyev karşıtı seferberlik düzenlenmişti. Konovalov, Moskova dönüşünde seremoni düzeninin ne denli değişmiş olduğunu ve eskiden genel sekreterden sonra üçüncü veya beşinci sırada duran Aliyev'in şimdi yirmi beşinci sırada durduğunu anlattı".<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Aliyev Address to Parliament on Karabakh, 23 February, 2001.

<sup>2</sup> Газета Зеркало, Баку, 24 июля 2002 г.

<sup>3</sup> Вафа Гулузаде, «Среди врагов и друзей», [http://www.azeribook.com/politika/vafa\\_guluzade/aredi\\_vragov\\_i\\_druzey.htm](http://www.azeribook.com/politika/vafa_guluzade/aredi_vragov_i_druzey.htm)



Aliyev'in sözleriyle, kendisinin Moskova'ya gitmesinden sonra Karabağ'da durum kötüleşmiş, Ermenilerin etkisi çoğalmıştı. "1987 yılında Karabağ sorunu ivedilikle masaya konduğunda, Politbüro'dan uzaklaşmam, istifam, sadece Karabağ sorununun düzenlenmesi için elzemdi. İstifamdan 20 gün sonra Karabağ krizinin başlaması tesadüf değildir. Olaya el atmak isteyince, beni kızığa aldılar. 1991 Şubatında Nahcivan'dan milletvekili seçildim ve Bakû'ye geldim. Oturumda yaptığım konuşmada Dağlık Karabağ'ın elimizden gitmiş olduğunu söyledim. Azerbaycan henüz Sovyetler Birliği bünyesindeyken Dağlık Karabağ, işgal edilmişti. Anlıyor musunuz? Bunları bilmek lazım".<sup>4</sup>

İddialarından birinde Aliyev kesinlikle haklıydı ve Dağlık Karabağ'ı Sovyetler Birliği bünyesinde tutabilmeye Sovyet sistemi elvermekteydi. Dağlık Karabağ, Sovyet yönetiminin tesis edilmesinin ilk yıllarında, özerk bölge olarak Azerbaycan'a bağlanmıştı. 1980'li yılların sonunda SSCB'nin yıkılma süreci başladığında, Bakû'nün Stepanakert üzerindeki etkisi gıreceliydi. Dağlık Karabağ artık Azerbaycan'ın kontrolünden çıkmıştı.

### Tarihi anormallik

Sovyetler Birliği yönetim sistemi, 15 Birlik cumhuriyetinin haricinde, özerk cumhuriyetler, bölgeler ve kesimler (*okrug*) öngörmekteydi. Bu özerkliklerden beşi Transkafkasya'daydı. Bunlardan üçü Gürcistan'da, (Abazya, Acarya ve Güney Osetya), ikisi de Azerbaycan'da (Nakhicevan ve Dağlık Karabağ) bulunmaktaydı.

Sovyet özerk bölge mantığına göre Karabağ'da Karabağlıların (millet anlamında) yaşaması gerekmekteydi, hâlbuki dünyada bu isimde bir halk ve dil yoktu. Karabağlılar Ermeniydi. İkinci anormallik, 15 Birlik cumhuriyetinden sadece biri, Ermenistan ve tek halk olarak Ermenilerin, Birlik cumhuriyeti statüsüne sahip olmalarına rağmen, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi adı altında ikinci bir milli birlikleri daha vardı, üstelik komşu Birlik cumhuriyeti sınırları dâhilinde.

Rusya Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi Bürosu kurultayı, 3 Haziran 1921 oturumunda "Ermenistan hükümetinin deklarasyonunda, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ait olduğunun belirtilmesini" onaylamaktaydı.<sup>5</sup>

Bu karara istinaden, birkaç gün sonra, 12 Haziranda, Dağlık Karabağ'ı Sovyet Ermenistan'ıyla tekrar birleştirme konusundaki, Ermenistan lideri Aleksandır Myansnikyan imzalı karar kabul edilir. "Sovyet Azerbaycan ve Sovyet Ermenistan hükümetleri arasında olan anlaşmaya göre, Dağlık Karabağ, Sovyet Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olarak ilan edilmektedir".<sup>6</sup>

Lakin 4 Temmuz 1921'de, Kafkas Bürosu'nun kurultayında Karabağ sorunu masaya konur. Stalin'in de hazır bulunduğu görüşmeler esnasında, her biri iki varyasyona sahip iki görüş hâsil olur.

<sup>4</sup> Газета Зеркало, Баку, 24 июля 2002 г.

<sup>5</sup> V. Tovmasyan, V. Atacanyan, Yu. Nersisyan, "Karabakhyan hartı", ["Karabağ sorunu"], "Maşots". Stepanakert, 1991, s. 45.

<sup>6</sup> Khorhurdıyın Hayastan gazetesi (Sovyet Ermenistan), II. yıl, 19 Haziran 1921, sayı 106.

Birincisi, a) Karabağ'ı Azerbaycan sınırları içinde bırakmak, b) Ermeni ve Azerbaycanlı nüfusun katılımıyla, tüm Karabağ'da referandum yapmak; ikincisi, a) Karabağ'ın dağlık bölümünü Ermenistan'a bağlamak, b) Referandumu sadece Dağlık Karabağ bölümünde, yani Ermeniler arasında gerçekleştirmek.

Kafkas Bürosu "Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlama ve sadece Dağlık Karabağ'da referandum yapma" kararı verir. Narimanov karşı çıkar "Karabağ sorununun Azerbaycan için olan önemini dikkate alarak, konuyu Merkez Komitesi'nin nihai kararı için ertelemek". Kafkas Bürosu kabul eder ve "Karabağ sorununun ciddi görüş ayrılığına yer verdiği göz önünde bulundurarak, Kafkas Bürosu, konunun Merkez Komitesi'nde nihai karara bağlanması niyetiyle ertelemeye",- karar verir.

Lakin sorun Merkez Komitesi'ne gitmez, ertesi günü, 5 Temmuzda, Stalin'in tekrar hazır bulunduğu Kafkas Bürosu oturumunda, oylama yapılmadan Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan sınırları dâhilinde bırakma kararı verilir. "Müslümanlar ve Ermeniler arasında milli barışın gerekliliğinden ve Yukarı ve Aşağı Karabağ'ın ekonomik bağlarından, bölgenin Azerbaycan'la olan sürekli bağından dolayı Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan sınırları dâhilinde bırakıp, özerk bölgeye dâhil olan Şuşi şehrinin idari merkez olmak kaydıyla bölgeye geniş özerklik verilmesi",- kararı verilir oturumda.

Azerbaycan yönetimi, Karabağ'a özerklik vermeye dahi çekiniyor ve devamlı geciktiriyordu. Azerbaycan, 7 Temmuz 1923'te "Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulması" kararını kabul eder. "Dağlık Karabağ'ın Ermeni kısmı üzerinde, merkezinin Khankendi olduğu, Azerbaycan'ın bir parçası olarak özerk bölge teşkil etme" kararı verilir.

Bakû yönetimi ancak iki yıl sonra Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni oluşturur ve üstelik idari merkez olarak Şuşi yerine Stepanakert (o tarihlerde Khankendi) seçilir. En önemlisi ise, tarihi ve coğrafi açıdan Karabağ'a ait olan ve Ermenilerle meskûn olan bazı bölgelerin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin içine alınmamasıdır.

### "Biziz, bizim dağlarımız"

İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği'nin elde ettiği zaferin akabinde, SSCB merkez organları nezdinde Karabağ sorununu uyandırmak konusunda ciddi adımlar atılmıştır. 1945 Kasımında Ermenistan Merkez Komitesi birinci sekreteri Grigor Harutyunyan, Stalin ve ikinci sekreter Malenkov'a başvurur. Harutyunyan, bölgenin 153 bin nüfusunun 137 bininin Ermenilerden oluştuğunu, Karabağ ziraatının Ermenistan'ın dağlık kısımlarına çok benzediğini ve Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanmasının bölgenin gelişmesine katkıda bulunacağını ve ekonomisinin idaresine olumlu etki yapacağını vurgular.<sup>7</sup>

Azerbaycan lideri Mir Cafar Bağirov, aynı yılın Aralık ayının 10'unda Harutyunyan'ın önerisine cevaben Malenkov'a yazdığı mektupta, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'a bağlanması önerisine, Şuşi bölgesi hariç olmak

<sup>7</sup> "Grigor Harutyunyan. kyanky yev gortsuneutyuny", ["Grigor Harutyunyan, hayatı ve faaliyetleri"], Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Milli Akademisi Tarih Enstitüsü, "Gitutyun", Yerevan, 2000.

üzere karşı olmadığını belirtir, fakat aynı zamanda Ermenistan'ın Azerbaycanlılarla meskûn olan Azizbekov, Vedi ve Karabağlar bölgelerinin Azerbaycan'a bağlanması sorununun görüşülmesi gerektiğini de belirtir. Bağırov, bunun haricinde Belokan, Zakatala ve Kakhi bölgeleriyle ilgili Gürcülerin taleplerine değinerek, bu sorunun da görüşülmesine karşı olmayacağını, fakat Gürcistan'ın Azerbaycanlılarla meskûn Borçalı bölgesinin Azerbaycan'a bağlanması sorununun da görüşülmesi gerektiğini şart koşar. Azerbaycan lideri, bu arada Dağıstan'ın Derbent ve Kasumkend bölgelerinin de Azerbaycan'a devredilmesi perspektifini ortaya atar.

Ermenistan yönetimi 1946 yılında, on binlerce diaspora Ermeni'sinin vatana dönüşlerine dayanarak Moskova'da görüşmelerde bulunur. Nakhicevan'ın da Ermenistan'a bağlanması konusu irdelenir. Harutyunyan, Malenkov'un düşüncelerini yoklar.

Muşeğ Ohancanyan, 1962-1974 yıllarında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Bölge Sovyet'i başkanı olarak, bölgenin üçüncü kişisiydi. O yıllarda hem Ohancanyan, hem de Bölge Komitesi birinci sekreteri yılda birkaç kez Yerevan'a gidip Ermenistan yöneticileriyle görüşmekteydi. Ohancanyan'ın anlattığına göre 1964 yılındaki olağan Yerevan ziyareti esnasında Karabağlı heykeltıraş Sargis Bağdasaryan'a rastladığını anlatmaktadır. Bağdasaryan'ın atölyesinde alçıdan hazırlanmış "Karabağlılar" heykeli dikkatini çeker. Bu heykeli Dağlık Karabağ'a yerleştirmek konusunda anlaşılır.

Kırmızı tüf taşından yapılmış "Biziz, bizim dağlarımız" veya daha çok tanınan ismiyle "nine-dede" heykeli, 1965 yılında, Stepanakert yakınında, yol kenarındaki bir tepciğe yerleştirilir. Bu heykel, milli benliğin, uyanışın, Artsakh Ermenilerinin gurur ve dayanıklılığının sembolü olur. "O yılların en büyük olayı, 1965 yılında, Bagrat Ulubabyan önderliğinde 13 aydının Merkez Komitesi birinci sekreteri Brejnev'e, Azerbaycan'ın ayrımcı ekonomik politikasına karşı dilekçe yazmalarıydı",- diyor Ohancanyan.<sup>8</sup>

28 Haziran 1965 tarihinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne teslim edilen mektubun altında imzası bulunan tüm 13 Artsakhlılar da komünistti. Mektup Leonid Brejnev'e yollanmıştı. "Dağlık Karabağ nüfusunun %85'i Ermeni'dir ve bu insanlar çok eski zamanlardan beri burada yaşamaktadır. Toprak ise, üzerinde yaşayana aittir. Karabağ'ı 1920 yılında, yeni kurulan Sovyet Ermenistan'a teslim edenler bu gerçeği çok iyi anlamaktaydı. Lakin daha sonra, Stalin'in bir kalem darbesiyle Karabağ'ın Ermenistan'la tekrar birleşmesi iptal edilmiştir. Size başvuruyor ve her zaman, her yerde tüm halkların çıkarlarını savunan Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Sovyet hükümetinin, Karabağ Ermenilerinin meşru sesine olumlu yaklaşarak bölgeyi tekrar Ermenistan'la birleştireceğine inanıyoruz".<sup>9</sup>

Sovyet Ermenistan'ın lideri Anton Koçinyan, 30 Eylül 1972'de, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'la tekrar birleştirilmesi ricasıyla Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bir mektup yollar.

1973 yılının Temmuzunda, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulmasının 50. yıldönümüydü. Bölgenin önde gelen iki kişisinden bölge komiserliği birinci sekreteri Gurgen Melkumyan ve Ohancanyan, bu yıldönümünü üst düzeyde düzenlemek amacıyla, onlarca Karabağ doğumlu mareşal, general ve kültür emekçisini mektupla davet eder. Lakin Bakû, Temmuzun ürün kaldırma ayı olduğunu, bu yüzden Azerbaycan yönetiminin etkinliklere katılma imkânının olmadığını bahane ederek, etkinlikleri sonbahara ertelemenin daha uygun olacağını belirtir.

1 Ekimde Melkumyan görevinden alınarak, başka bir görevle Bakû'ye gönderilir. Melkumyan'ın yerine Boris Kevorkov tayin edilir. "Kendisine (Kevorkov'a) rapor vererek, 50. yıldönümü kutlamaları için ön hazırlıkların çoktan yapılmış olduğunu belirttim. "Moskova gerekmez, Yerevan gerekmez. Sadece komşu Azerbaycan bölgelerinden, bize eşdeğer özerk cumhuriyetler ve bölgelerden, Abazya, Nakhicevan, Dağıstan, Güney Osetya'dan davet edeceğiz. Ermenistan'dan ise sadece komşu bölge olarak Goris'ten davet ederiz",- dedi Kevorkov, kendisine has kaba üslubuyla. Davetlerin çoktan yapılmış olduğunu belirttim. "Bilmem, cevabını siz verin",- dedi. Ne Moskova, ne de Yerevan'dan birisini çağırılmaya izin vermediler",- diyor Ohancanyan.

Yıldönümü 11 Kasım'da kutlanır. Aliyev ve Azerbaycan'ın diğer yöneticileri hazır bulunur. Birkaç ay sonra Ohancanyan da görevinden alınarak, bakan yardımcısı göreviyle Bakû'ye tayin edilir. Melkumyan ve Ohancanyan'ın, kutlamaları tüm Sovyet'i kapsayacak şekilde gerçekleştirip, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermeniliğini vurgulama niyeti başarıya ulaşmaz.

## Ermenistan'la birleşme konusunda yeni bir deneme

1977 yılında, SSCB'nin yeni anayasa taslağı görüşülürken, Karabağ sorunu tekrar gündeme gelir. SSCB bakanlar kurulunun başkanlık oturumunun 23 Kasım kayıtlarında, "Dağlık Karabağ on yıllar önce suni olarak Azerbaycan'a bağlanmıştır",-denmektedir. "Bölgenin tarihi geçmişi, etnik yapısı, halkın arzusu ve ekonomik çıkarları göz önüne alınmamıştır. On yıllar geçmiş ve Karabağ sorunu, yüzyılların dostluğuyla birbirine bağlanmış olan iki komşu halk arasında huzursuzluk ve hasımlık ortamı yaratarak, gündemde kalmaya devam etmektedir. Dağlık Karabağ'ı (Ermenicede "Artsakh"). Ermenistan SSC'ne birleştirmek gerekir".

O yıllarda Sovyet Ermenistan'ın yöneticisi Karen Demirciyan'dı. "Karen'in arşivinde bulunan bir yazıda, 1977 anayasasının kabul edilmesi esnasında, Karabağ'a cumhuriyet statüsü vermeye çalışılırken Suslov kabul etmemiştir, -der Rima Demirciyan ve sözlerini şöyle sürdürür,- Karabağ sorununun bir patlamaya sebebiyet vereceğini düşünüyordu. Olumlu cevap alacağından emin olmadıkça Poltübüroya gitmez veya başvurular göndermezdi. Başvurduktan sonra sorun çözülmezse, sorunu kapamış olursun derdi".<sup>10</sup>

"Karabağ patlaması" Haydar Aliyev için nahoş bir yenilikti, fakat beklenmedik değildi. "Onlar bu sorunu 1950 ve 1960'lı yıllarda da ortaya

<sup>8</sup> Ohancanyan'la yapılan görüşmeden, 10 Haziran 2007, Stepanakert.

<sup>9</sup> Bagrat Ulubabyan, "Artsakh'in varoluş mücadelesi", "Gir grots", Yerevan, 1994, s. 214.

<sup>10</sup> Demirciyan'la yapılan görüşmeden, 16 Ekim 2006, Yerevan.

atmışlardı. 1977 yılında SSCB anayasasını hazırlamak için, Brejnev başkanlığında bir heyet kuruldu.

Heyet bir yıldan uzun bir süredir anayasa taslağını hazırlarken, çok öneriler yapıldı, bunlardan biri de Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamakla ilgiliydi. O zamanlar ben bunu önledim, fakat bunu yapmak kolay değildi. Ben bunu irademle önledim, tüm varlığımla Azerbaycan halkının milli çıkarlarını savundum".<sup>11</sup>

Sovyet ekonomisi, 1980'lerin ortalarında derin bir kriz yaşar. Temel kullanım malları dükkânlardan eksilmekteydi. Sovyet yönetimi, ekonomik krizle birlikte, on yıllarca şu veya bu şekilde problem çıkarmış olan bir başka sorunla da karşılaşır. Gorbaçov'un yeniden yapılanması ve şeffaflığı, imparatorluğun küçük halklarına, milli sorunlar hakkında konuşma imkânı vermişti.

Yeniden yapılanma ve şeffaflık, Karabağ mücadelesinin yeni aşamasının başlangıcı olur. Hareketin başlıca ilham kaynaklarından ve yöneticilerinden biri, genç ekonomist İgor Muradyan olmuştu. Muradyan'ın ataları Karabağlıydı, kendisi Bakü'de büyümüş ve 80'li yılların başında Yerevan'a yerleşmişti. Ermenistan'ın devlet planlama teşkilatında çalışıyordu, Moskova'da yerleşik ve merkezi yönetim organlarında çalışan Karabağlılarla iyi ilişki içindeydi.

Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için imza kampanyası başlatılır. 1988 yılına dek, hareketin içinde bulunan kişiler, "Karabağ sorununun çözümünü Sovyetler Birliği çerçevesinde görmektedir. Hareketin Sovyet karşıtı olarak algılanmaması çok önemliydi, dahası, hareketin başındakiler tüm imkânlarıyla, Karabağlıların mücadelesini Moskova mercilerinde yeniden yapılanma ve şeffaflık ışığına oturtmaya ve harekete hukuki bir görünüm vermeye çalışıyorlardı.

Hareketin merkezinde İgor Muradyan olmasına rağmen, zaman içinde farklı şahıslar da Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirme konusundaki kutlu işe dâhil olmaya başladılar. İlk "Karabağ" komitesinin üyelerinden Manvel Sargısyan "1987'den başlayarak farklı şahıslar ve gruplar Karabağ'da İgor'un haricinde faaliyet göstermişlerdir. Karabağ'daki elemanlar, Ağustos ayında İgor ve grubuyla birleşir ve gerçek faal elemanlar grubu ortaya çıkar. Ben ve İgor Ermenistan'daydık

Karabağ'da ise Artur Mikırtçıyan, Emil Abrahamyan ve daha başkaları çok net bir şekilde çalışıyordu", - diye anlatmaktadır.<sup>12</sup>

Sovyetler Birliği dâhilinde ve yurt dışında tanınan rejim muhalifi Paruyr Hayrikyan ile arkadaşları, Muradyan ve hareketin diğer elemanlarının aksine, Karabağ sorununun Ermenilere uygun çözümünü, Ermenistan bağımsız olmadığı sürece olası görmüyorlardı. Bağımsızlık fikrini yayan *Ankakhutyun* (bağımsızlık) haftalık gazetesi, 24 Ekim 1987'den itibaren Yerevan'da yayınlanmaya başlar. 1988 yılının Şubat sonundaki mitinglere kadar, Ermenistan'ın Sovyetler Birliği'nden bağımsız olabileceği çok az kişinin aklından geçmekteydi. Yerevan'daki mitingler ilkbaharda tekrar başladığında, Movses Gorgısyan önderliğindeki Hayrikyan taraftarları, bağımsızlık fikrini öne sürer.

Lakin Hayrikyan ve taraftarları tarafından vaaz edilen bağımsızlık fikri, o günlerin Ermenistanlılarının ezici çoğunluğu için anlaşılır ve kabul edilir

<sup>11</sup> Газета *Зеркало*, Баку, 24 июля 2002 г.

<sup>12</sup> Sargısyan'la yapılan görüşmeden, 17 Ekim 2006, Yerevan.

değildi. Her halükârda, sadece 1988'de değil, 1989 baharına kadar böyleydi. "1988'in Mart ayında beni birkaç sebepten dolayı tekrar tutukladılar. İlki, Ermenistan, Sovyetler Birliği'ndeki demokratik hareketlerin merkezine dönüşmüştü. İkincisi, Komünist Rusya'nın, Karabağ sorununu kullanarak bizi birbirimize düşürmek istediği konusunda Ermenilere ve Azerbaycanlılara çağrı yaptık. Bu, 1988'in Mart ayındaydı. Moskova'nın Karabağ'ı Ermenilerden alıp Azerbaycan'a vermiş olduğunu ve Moskova'nın da geri vermesi gerektiği konusunda el ilanları dağıtıyorduk", - diyor Hayrikyan.<sup>13</sup>

Hayrikyan, Sumgait'te vuku bulan Ermeni katliamları dolayısıyla Moskova'yı suçladığı Moskova'daki basın toplantısının hemen akabinde tutuklanır. Hayrikyan, Yerevan'a getirilip dört ay tutuklu kaldıktan sonra Habeşistan'a sürülür.

İgor Muradyan, farklı görüşlere sahip Ermeni rejim muhaliflerinin 1986-87 yıllarında hürriyet içinde oldukları, fakat harekete katılmak istemediklerini yazmaktadır. "Onların farklı ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu hareketin KGB tarafından kışkırtılmış olduğundan dolayı katılmanın anlamsız olduğunu düşünüyorlardı".<sup>14</sup>

1987 Ağustosundan Ekime kadar olan zaman sürecinde Karabağlıların, Muradyan önderliğinde gerçekleştirecekleri Moskova ziyareti hazırlıkları yapılmaktaydı. Moskova'ya gidenler, düzenlenen ve fiili olarak gerçekleştirilmiş olan referandum katılımcılarının on binlerce imzasını SSCB yöneticilerine teslim eder.

Ressam Emil Abrahamyan ve Artur Mikırtçıyan, diğer Karabağlılarla birlikte imza kampanyası ve farklı mücadele etkinlikleri düzenliyorlardı. Abrahamyan, heyetlerin Moskova ziyaretlerini, mücadelenin ilk açık ve ciddi adımı olarak kabul etmektedir. "Önemi şuydu, halk, doğrudan kendisinin de içinde bulunduğu bir adımın atılmış olduğunu anlayacaktı. Karabağ hareketinin faaliyetleri konusunda, özellikle yönetim çevrelerinde endişe vardı. Emellerimizden biri de, hâlen imzalamamış olanların pişman olmaları, bu işe bulaşmış olanların ise, seslerinin yerine ulaştığını anlamalarıydı".

Abrahamyan'ın da içinde bulunduğu heyette, Karabağ'ın üç farklı bölgelerinden gelen dokuz kişi vardı. "Heyete Muradyan başkanlık etmekteydi. Bizi meclise kabul etmediler, fakat Merkez Komitesi'nin milletler sorunları alt komisyonundan Vyaçeslav Mikhaylov kabul etti. Bize çok şey söz vermedi, fakat Karabağ sorununun yeni bir ışık altında görüşüleceği ve duruma bir çözüm yolu bulma önerileri yapmaya çalışacaklarına söz verdi. Bize, bir şey yapmamamız veya tüm bunların anlamsız olduğunu söylemediler. Bizi anladıklarını ve bu konuya eğileceklerini söylediler. Lakin sözler verilmedi", - diyor Abrahamyan.<sup>15</sup>

Karabağ sorunuyla ilgili ilk miting, Azerbaycan'ın Şamkhor bölgesinin, Çardaklı Ermeni köyündeki Ermenilere karşı sürdürülen hukuksuzluklarla bağlı olarak, 18 Ekim 1987'de Yerevan'da tertiplenir. Ekolojik hareketin içinde bulunan Khaçik Stamboltsyan "Karabağ sorunuyla ilgili ilk mitingi Muradyan düzenledi, fakat polis onları dağıttı", - demektedir.<sup>16</sup>

<sup>13</sup> Hayrikyan'la yapılan görüşmeden, 18 Aralık 2006, Yerevan.

<sup>14</sup> Muradyan'ın makale dizisi, *Hayots Aşkharh* gazetesi, Yerevan, sayı 6-10, 20-24 Ocak, 1998.

<sup>15</sup> Abrahamyan'la yapılan görüşmeden, 25 Ekim 2006, Yerevan.

<sup>16</sup> Stamboltsyan'la yapılan görüşmeden, 14 Mayıs 2006, Yerevan.

20 Aralık 1987'de, Yerevan'ın Opera Meydanı'nda, yaklaşık bin kişinin katıldığı bir miting düzenlenir. Esas konu Karabağ sorunuydu. Halk hareketi yavaş, ancak dönüşü olmayan bir ivme kazanmaktaydı, durdurulamaz oluyordu. Abrahamyan'ın sözlerine göre, Gorbaçov'un danışmanı Abel Ağanbekyan tarafından Paris'te ifade edilenler, Ermenistan ve Karabağ'daki Ermenilerde büyük sevinç doğurmuştu. 16 Kasım 1987'de, Ermeni cemaatiyle yaptığı görüşmede Ağanbekyan, açık bir şekilde, Karabağ ve Nakhicevan'ın Ermenistan'la birleştirilmesi fikrini savunmuştu.

Yerevan'da, 1987 sonbaharında çevre konularıyla ilgili mitingler düzenlenmekteydi. Bu mitingler esnasında da, ilk defa olarak Karabağ'ın Ermenistan'la birleştirilmesine yönelik çağrılar ve talepler duyulur.

1987 yılında Zori Balayan'ın "Yerevan felaketin içinde" makalesi yayınlanır ve bunun üzerine, Yerevan'ın hava havzasının kirliliği sorunuyla ilgili Opera Meydanı'nda miting düzenlenir. "Zori konuşma yaptı. Konuşmasının son sözleri beni çok şaşırttı. Yanılmıyorsam "Yaşasın Büyük Hayk" veya "denizden denize Ermenistan" dedi. Ben çok korktum, fakat miting çok sakin geçti",- diyor doğasever Karine Danielyan.<sup>17</sup>

Karabağ mücadelesi başladığında, çevre hareketi de başarılar elde etti. Danielyan'ın anlattıklarına göre Khaçik Stamboltsyan, imzaların toplandığı kâğıtlar getirmişti. "Balayan tertiplemişti, 1987 yılıydı. İmzalayarak, Karabağ sorununun var olduğu ve Karabağ'ın aidiyeti sorununun gözden geçirilmesi gerektiği konusunda Gorbaçov'a başvuruyorduk".

Karabağ hareketi, ekolojistlerin problemlerini gölgede bıraktı. Onların büyük bir kısmı, çevre sorunlarını daha uygun zamanlara erteleyerek Karabağ hareketine katıldı. Khaçik Stamboltsyan'ın sözleriyle "Biz çevre savunmacıları, ekoloji hareketini durdurmaya, yavaşlatmaya karar verdik, çünkü daha önemli bir milli sorun vardı, Karabağ".

## Otuzuncu bölüm

# Haydar Aliyev'e veda

Haydar Aliyev'in 21 Nisan 2003 tarihinde, Bakû Askeri Lisesi'nin 30. yıldönümü kutlamalarında yaptığı konuşmasını Azerbaycan televizyonu canlı yayında göstermekteydi. Aliyev, konuşma esnasında elini kalbine götürdü ve korumalarının yardımıyla hemen salondan çıkartıldı. Birkaç dakika sonra dönerek konuşmasına devam etmek istedi. "Ben şanslı bir insanım. Biri bana nazar değdirmek istedi, fakat gördüğünüz gibi başaramadı",- diye zorlukla şaka yapmak isterken, yüzü kasıldı ve elini tekrar kalbine götürdü. Aliyev, kalp krizi nedeniyle hastaneye kaldırıldı.

23 Temmuzda başkanlık seçimleri için Aliyev'in adaylığı açıklandı.

Aliyev, birkaç gün sonra Ankara'daki *Gülhane* askeri hastanesine nakledilir, oradan da Cleveland'a. 4 Ağustos'ta oğlu İlham başbakan tayin edilir. Bu süreçte, Aralık ortalarına kadar Aliyev'in vefat etmiş olduğu ve cumhurbaşkanlığı seçimlerinin sona ermediğinden dolayı bunun gizli tutulduğu konusunda açıklamalar yapılmaktaydı.

Tüm zamanların en tanınmış Azerbaycanlısı olan Aliyev, 12 Aralık 2003 tarihinde Cleveland Hastanesi'nde vefat etti (resmi olarak). Aliyev'in doğum tarihiyle ilgili veriler çelişkilidir. Otobiyografisinde, 10 Mayıs 1923'te Nakhicevan'da, Aliyev ailesinin Ermenistan'dan Nakhicevan'a yeni taşınmışken doğmuş olduğu yazılıdır. Haydar, ailenin sekiz çocuğundan üçüncüsüdür. Lakin gayri resmi verilere göre Aliyev, 1921 yılında Ermenistan'ın Sisian bölgesinde bulunan Comartlu (Tanahat) Köyünde doğmuştur.

1944 yılında devlet güvenlik birimleriyle işbirliği başlayan Aliyev'i 1967'de Azerbaycan KGB yöneticisi olarak görmekteyiz. İki yıl sonra ise, Temmuz 1969'da, Azerbaycan Komünist Partisi birinci sekreteri atanır. Sovyetler Birliği yöneticisi Brejnev, Aliyev'in 13 yıllık yönetim süresi boyunca üç kez ziyaret ettiği Bakû'de krallara layık bir şekilde karşılanarak, değerli hediyeler alır.

1982 yılında Moskova'ya taşınan Aliyev, bakanlar kurulu birinci yardımcısı görevini üstlenir. Aliyev, Gorbaçov tarafından 1987 yılında Kremlin'den uzaklaştırıldığında ilk kalp krizini geçirir. Azerbaycan resmi kaynakları, Aliyev'in,

<sup>17</sup> Danielyan'la yapılan görüşmeden, 24 Nisan 2006, Yerevan.

Gorbaçov'un yeniden yapılanma politikasıyla hemfikir olmadığından dolayı, kendisinin Politbüro'dan istifa ettiğini iddia etmektedir.

Yaklaşık üç yıl Moskova'da yaşadktan sonra, 1990 Ocağındaki Bakû katliamları sonrasında Aliyev'in adı tekrar dikkatleri üzerine çeker. Bu trajik olaylarla ilgili Aliyev'in doğrudan veya dolaylı olarak ilişkisi tespit edilememiştir, fakat Aliyev'i bağımsız Azerbaycan'ın tahtına doğru götüren yeni hareket, tam da bu olaylar sonrasında başlamaktadır. Aliyev, Eylül 1991'de Nakhicevan parlamentosu başkanı seçilir. Demokratik yollardan seçilmiş olan Elçibey'i, Suret Huseynov'un yardımıyla 1993 yazında yönetimden uzaklaştıran Aliyev, on yıldan uzun bir süre Azerbaycan'ı yönettikten sonra, tahtını 42 yaşındaki oğlu İlham'a devreder.

Azerbaycan'ın başarıları genelde baba Aliyev'in adıyla ilgilidir. Doğu ve Sovyet politikaları ve entrikalarından geçerek şekillenen Aliyev'in ölümüyle bir dönem sona erdi. 70'li yıllardaki Sovyet Azerbaycan'ının başarıları gibi, 1993 yılından sonraki iç siyasi istikrar ve Karabağ ile Ermenistan'la ateşkes imzalanması da onun başarıları olarak kabul edilmektedir.

### Balta ve diplomasi

15 Ekim 2003 tarihindeki cumhurbaşkanlığı seçimleri sonucunda İlham Aliyev, bariz bir üstünlükle diğer adayları yenilgiye uğratar. 2003 yılı, Ermenistan'da seçim yılıydı. 19 Şubatta gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Koçaryan, oyların %49,5'ini alır. Stepan Demirciyan da ikinci tura kalmıştı. Koçaryan, 5 Martta yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turunda oyların %67'sini alır. Dağlık Karabağ'ın başkanlık seçimleri 11 Ağustos 2002'de yapılmış ve Gukasyan %89 oy oranıyla tekrar seçilmişti.

Minsk Grubu eş başkanları, Koçaryan ve oğul Aliyev'in ilk görüşmesinin hazırlıklarını görmek amacıyla 5-8 Aralık 2003 tarihlerinde bölgeye gelir. Ermenistan ve Azerbaycan başkanları 11 Aralıkta Cenevre'de uluslar arası zirveye katılıyordu. İlk görüşmeleri Cenevre'de gerçekleşir.

Oğul Aliyev'in yönetime gelmesiyle birlikte Ermeni düşmanlığı ve savaş çığırtkanlığı, resmi devlet politikası mertebesine ulaştırılmıştır. Oğul Aliyev, daha başbakanlığı döneminde "Karabağ Azerbaycan'a geri verilmediği sürece", ülkedeki sivil toplum kuruluşlarına, Ermenilerle ilişkilere son vermelerini öğütlemişti.

Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na bağlı subay Ramil Safarov'un, Ocak 2004 tarihinde Budapeşte'de gerçekleştirdiği tiksindirici cinayet, savaş propagandasının aktifleşmesinin haricinde, Ermenistan ve Ermenilere yönelik nefret ve düşmanlık tohumları ekme siyasetinin bir sonucudur. Azerbaycanlı subay, NATO kursları günlerinde, 26 yaşındaki subay Gurgen Margaryan'ı uykusunda baltayla öldürür.

Uluslar arası kuruluşlar ve siyasetçiler bu cinayeti telin ederken, Safarov ülkesinde kahramanlaştırılarak yılın adamı seçilir.

Azerbaycan insan hakları savunucusu Elmira Suleymanova, "Ramil Safarov, Azerbaycanlı gençler için vatansızlık örneği olmalıdır",- diye açıklamaktaydı.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Азербайджан: политика арменофобии, "Артагерс", 2004, Ереван, см. газета *Зеркало*, 28 февраля 2004 г., Баку.

Azerbaycan'ın Avrupa Parlamentosu'ndaki sürekli temsilcisi Ağşın Mehtiyev, Karabağ ihtilafı çözümediği sürece Ermenilere rahat uyumamay, Budapeşte olayının tekrarlanabileceğini öğütler.<sup>2</sup>

Milletvekili Anar Mamedkhanov üzüntülerini belirtiyordu, "Ben gençlere hep diyorum, size Karabağ'da ihtiyaç var. Ermenileri Karabağ'da öldürmek gerekir, başka ülkelerde değil".<sup>3</sup>

Bir diğer milletvekili Zahid Oruc, "biz bugün Ramil Safarov'u savunmak için ayağa kalkmazsak, yarın gerek duyulduğunda hiçbir Azerbaycanlı Ermenilere karşı eline silah almaz",- demekteydi.<sup>4</sup>

Azerbaycan Savunma Bakanlığı basın müsteşarlığı yöneticisi Ramiz Melikov "Önümüzdeki 25-30 yıl içinde Güney Kafkasya'da Ermenistan devleti olmayacaktır. Bu millet, komşularına karşı o denli adilikler yapmıştır ki, artık bölgede yaşama hakkı yoktur. Modern Ermenistan, tarihi Azerbaycan toprakları üzerinde kuruludur. Sanırım 25-30 yıl sonra bu bölgeler tekrar Azerbaycan'ın hâkimiyetine geçecektir",- diye öngörmektedir.<sup>5</sup>

Baba Aliyev döneminde Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinde belli oranda yumuşama başlamıştı. Azerbaycanlı gazeteci, sivil toplum temsilcisi ve vatandaşların Ermenistan ve Karabağ'a, karşılığında da Ermenilerin Bakû'ye ziyaretleri olağan olmuştu. Oğul Aliyev, bu siyaseti yeniden değerlendirerek, yönetime gelmesiyle Azerbaycan'da yeni bir silahlanma yarışı başlatıldı. Üstelik resmi Azerbaycan, gerekli olduğu zaman Karabağ sorununu askeri metotlarla çözüme ulaştırmak amacıyla silahlandığını saklamak ihtiyacı duymamaktadır.

### Prag süreci

Ermenistan ve Azerbaycan'daki başkanlık seçimlerinden sonra Karabağ düzenleme görüşmeleri Prag süreci dâhilinde devam eder. 19 Mart 2004 tarihinde Prag'da Vartan Oskanian-Vilayat Guliyev görüşmesi gerçekleştirilir. İki hafta sonra Guliyev'in yerine Elmar Mammadyarov'un gelmesi de sürecin devam etmesini engellemez.

28 Nisan 2004 tarihinde Varşova'da, Koçaryan ve oğul Aliyev arasında bir görüşme gerçekleşir. 15 Eylülde Kazakistan'ın başkentinde, Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları arasında sürdürülen üçüncü görüşmeye Rusya cumhurbaşkanı Vladimir Putin de katılır.

Astana görüşmeleri öncesinde Rus basınında, Karabağ düzenleme sürecinin ertelenen referandum seçeneğinin görüldüğü belirtilmekteydi. 2005 Temmuzunda eş başkanlar yeniden bölgeye geldiklerinde basına sızan haberlere göre Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı çevreleyen bölgeleri Azerbaycan'a iade etmeyi kabul etmiş, Bakû ise karşılığında Dağlık Karabağ'ın statüsü konusunda ilerde referandum yapılmasını kabul edecekti.

Cumhurbaşkanları Koçaryan ve Aliyev arasında dördüncü görüşme 15 Mayıs 2005'te Varşova'da gerçekleştirilir. Dışişleri bakanları arasındaki görüşmeler ise

<sup>2</sup> Там же, *Зеркало*, 23 марта 2004 г.

<sup>3</sup> Там же, *Зеркало*, 6 марта 2004 г.

<sup>4</sup> Там же, *Зеркало*, 28 февраля 2004 г.

<sup>5</sup> Там же, *Зеркало*, 8 августа 2004 г.

yıl boyunca sürmekteydi. Koçaryan-Aliyev arasındaki beşinci görüşme Kazan'da iki saat sürer. Kazan'da arabulucular tarafından iki-iki buçuk sayfalık, birkaç temel noktadan oluşan bir çalışma belgesi sunulur cumhurbaşkanlarına. Dağlık Karabağ statüsüne referandumla karar verilmesi, Laçin ve Kelbecer haricinde, güvenlik çemberinin beş bölgesinden Karabağ güçlerinin çıkartılması önerilmekteydi. Belgeden ayrıca, referandum yapılana dek Dağlık Karabağ'a ara statü verilmesi öngörülmekteydi.

2005 Aralığında AGİT başkanı Dimitri Rupel, Lübyana'da, teşkilatın dışişleri bakanlarının görüşmesi esnasında yaptığı konuşmasında, ihtilaf taraflarının, düzenlemeye çok yakın bulduklarını belirtir.

Oskanian'ın belirttiğine göre eş başkanlar tarafından sunulan bu paket çözüm, ideal bir belge olmamakla birlikte, görüşmelere bir temel olarak Yerevan için çekincelerle kabul edilebilirdir.

Masaya konan iki buçuk sayfalık belge Mammadyarov tarafından da "şeytan, referandumun ayrıntılarında gizlidir",- diyerek, görüşmelere temel olarak kabul edilebilir bulunmaktaydı.<sup>6</sup>

Yerevan ve Bakû referandum ayrıntılarını tartışırken, arabulucular tarafından çalışma belgesine, ara statüsü fikri olarak yeni bir unsur eklenir. Bu durum, Dağlık Karabağ'a uluslararası pazarlara çıkış, AGİT'nde gözlemci statüsü, doğrudan yabancı yatırım ve seçimler yoluyla ülkeyi yönetme imkânı vermekteydi, kısaca, statükonun resmileştirilmesiydi.<sup>7</sup>

Key West'in başarısızlığa uğramasından beş yıl sonra Jacques Chirac, tarafları birbirlerine yakınlaştırma denemesi yaparak, önce 10-11 Şubat 2006 tarihlerinde Élysées Sarayı'nda Koçaryan'la, ardından da Aliyev'le görüşmelerde bulunur. Bu görüşmelerden sonra Ermenistan ve Azerbaycan yöneticileri Rambouillet kalesine gider. Koçaryan-Aliyev görüşmelerinden beklenen ilerleme ulaşılmaz olarak kalır. Dağlık Karabağ'ın statüsü, Kelbecer'den Ermeni kuvvetlerinin geri çekilmesinin takvimi ve Laçin koridoru konularında taraflar anlaşamaz.

Ermenistan tarafı, Prag süreci çerçevesinde, Karabağ güçlerinin Laçin ve Kelbecer haricindeki beş bölgeden çekilmelerini kabul etmişti. Özellikle Kelbecer'in, Ermenistan ve Dağlık Karabağ için stratejik açıdan önemi büyüktür. Bu dağlık bölgenin iadesiyle, temas çizgisi 200 kilometre uzamaktadır. Ermeni tarafı, Dağlık Karabağ'da referandum yapıldıktan sonra Kelbecer'den çekilmeyi kabul etmekteydi. Azerbaycan tarafı, Ermeni güçlerinin Kelbecer'den çekilmesinin, referanduma bağlanmamasını ileri sürüp, bu bölgenin üç, beş veya on yıl sonra, yani kesin bir süre sonra geri verilmesine razı olmaktadır, referandumdan sonra değil.<sup>8</sup>

4 Haziran 2006 tarihinde Romanya'nın başkentinde Koçaryan-Aliyev görüşmeleri başlar ve ertesi günü devam eder, fakat cumhurbaşkanları fikir ayrılıklarını aşmaya muvaffak olamaz.

Birkaç hafta sonra, 22 Haziranda, AGİT eş başkanları, emsali olmayan bir adıma başvurarak cumhurbaşkanlarının Rambouillet ve Bükreş'te üzerinde

<sup>6</sup> Gazeta 525ci, Bakı, www.525ci.com/new/2007/07/14/read=9204

<sup>7</sup> International Crisis Group, Europe Report N 187, 14 November, 2007, p. 5.

<sup>8</sup> Ermeni diplomatla yapılan mülakattan, 4 Ağustos 2009.

anlaşamadıkları belgeyi açıklar. Ortak bildiri arabulucular, yeni öneriler ve fikirler öne sürme konusundaki hayal güçlerinin sınırına geldiklerini belirtir.<sup>9</sup>

Amerikalı arabulucu Methew Brayza, Ermenilerin, ellerinde tuttıkları bölgelerden silahlı kuvvetlerini çekmelerinin, düzenlemenin temel prensiplerinin önemli bir unsuru olduğunu açıklar. "Lakin Ermenilere "bölgede gerginliğin azalması için silahlı kuvvetleri geri çekin" demekle arzulanan sonuca ulaşamayız. Ermeniler, karşılığında bir şey elde edeceklerini bilseler, yaparlar. Asıl zorluk, Ermeni kuvvetlerinin geri çekilmesi takvimi ölçütlerinin Dağlık Karabağ'ın statüsüyle nasıl bağdaştırılacağıdır", demektedir.<sup>10</sup>

Dışişleri bakanı Oskanian ve Mammadyarov, 2006 Kasımında Brüksel'de, elde tutulan bölgelerin iadesi ve statüsü arasındaki ilişki konusunda anlaşmaya varmış gibiydi. İki buçuk sayfalık belgede, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin Dağlık Karabağ'ı çevreleyen Azerbaycan topraklarından aşamalar halinde çekilmeleri kesin olarak belirtilmekte, Kelbecer ve Laçin'e yönelik özel yaklaşım gösterilmekteydi. Ermeni tarafına göre Laçin koridorunun statüsü, Dağlık Karabağ'la aynı olmalıydı.

Laçin sorunu, Prag süreci boyunca en tartışmalı konulardan biri olmuştur. Bakû'nün iddia ettiğine göre, koridor haricindeki diğer bölgeler, yani Laçin'in "koridor dışı" kısımları, mümkün olduğu kadar erken geri verilmeliydi, Yerevan ise buna karşıydı. Laçin bölgesi 1835 km<sup>2</sup> alan kaplamaktadır, halbuki koridor için 25-50 km. genişlik öngörülmektedir.

Cumhurbaşkanı Koçaryan, Eylül 2006'de Katar'ın *El Cezire* [Türkçe: ada] televizyon kanalına verdiği röportajda "Biz, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan dar Laçin koridoru haricinde, bölgeleri Azerbaycan'a iade etme konusunu görüşmeye hazır olduğumuzu sayısız kereler açıklamıştık. Şayet Azerbaycan kaçaklar konusunu ve Azerbaycan idari sınırları dışında kalan bölgelerin durumuyla ilgileniyorsa, bunları çoktan yoluna koyabilirdi",- demektedir.<sup>11</sup>

Laçin koridorunun genişliğinin ölçüsü haricinde, koridorun statüsü de Yerevan ve Bakû arasında tartışmalıydı. Ermenistan, ara çözüm durumunda dahi koridorun, Dağlık Karabağ'ın sahip olduğu statüye sahip olması gerektiğini iddia etmektedir. Azerbaycan itiraz etmekte ve koridorun birlikte kullanımı, AGİT yetki alanı dâhiline alma veya 99 yıllığına kiralama gibi farklı seçenekler önermekteydi. Kısaca Bakû, Laçin koridorunu elden çıkarma olgusuyla barışamıyordu.

Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasındaki kara bağlantısını sağlayan Laçin koridoru, sadece Goris-Berdzor (Laçin)-Stepanakert yolu anlamına gelmemektedir. Askeri uzmanlara göre bu koridorun güvenli olması, askeri faaliyetlerin tekrardan başlaması durumunda rakibin ağır silahlarının Ermenistan-Dağlık Karabağ arasındaki güvenli dolaşımı engellememesi için 50 kilometrelik bir genişliğe sahip olması gerekmektedir.

Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları 2006 yılı içinde üçüncü ve son olarak 28 Ekimde Minsk'te tekrar karşılaştılar.

<sup>9</sup> Statement by the Minsk Group co-Chairs to the OSCE Permanent Council, Vienna, 22 June 2006, www.usa.am/news/2006/july/news070306.php.

<sup>10</sup> *Azərbaycan* radyo kanalının Azerbaycan servisine verilen röportajdan.

<sup>11</sup> http://armenians-1915.blogspot.com/2006/09/1053-al-jazeera-interview-with.html.



## Madrid'e doğru

İhtilaf tarafları 2007'ye önlerinde seçimlerle girer. Mayıs'ta Ermenistan'da parlamento seçimleri yapılır, Temmuz'da ise Dağlık Karabağ'da cumhurbaşkanlığı seçimleri. Ondan önce ise, 10 Aralık 2006'da, Dağlık Karabağ'da anayasa referandumu yapılır. Dağlık Karabağ Cumhuriyeti anayasası, bağımsızlık referandumundan 15 yıl sonra kabul edilir. Anayasanın ilk maddesinde, Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin bağımsız, demokratik bir sosyal-hukuk devleti olduğu belirtilmektedir.

12 Mayıs 2007'de Ermenistan'da gerçekleştirilen parlamento seçimlerinde, başbakan Serj Sargısyan'ın başkanlığını yaptığı Cumhuriyetçi Parti galip gelir. 19 Temmuz'daki Dağlık Karabağ Cumhuriyeti cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki adaylardan Bako Sahakyan, oyların %85'inden fazlasını alarak kazandı.

Eş başkanlar yıl içinde "üçlü" olarak veya tek başlarına birkaç kere bölgeyi ziyaret eder. Kazan'da takdim edilmiş olan belgenin yenilenmiş bir seçeneği olan "Dağlık Karabağ sorununun düzenlenmesi konusunda temel prensipler" vardı masada.

2007 yılında Oskanian ve Mammadyarov birkaç kez görüşür, bir kere de Koçaryan ve Aliyev. 9 Haziranda Sankt Peterburg'da gerçekleşen görüşme esnasında cumhurbaşkanları, arabulucuların açıklamalarına göre, görüş ayrılıklarının üstesinden gelemeyizler.

2007 yılının Ekim ayının ilk günlerinde, Tacikistan'ın başkentinde düzenlenen BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) zirvesi esnasında, cumhurbaşkanları Koçaryan ve Aliyev arasında görüşme gerçekleşmemesi düzenlemenin çıkmaza girmiş olduğunu belli eder. Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanlarının katıldığı ve görüşmenin gerçekleşmediği uluslararası bir zirve, özellikle de BDT zirvesi hatırlamak güçtür. Duşanbe zirvesinde ise gerçekleşmez.

29-30 Kasım 2007 tarihinde Madrid'de yapılan AGİT dışişleri bakanları yıllık görüşmesinde Rusya dışişleri bakanı Sergey Lavrov, ABD devlet bakanı yardımcısı Nikolas Burns ve Fransa dışişleri bakanı Bernard Kushner, Oskanian ve Mammadyarov'a, temel düzenleme prensiplerinin yer aldığı 14 maddelik yazılı bir belge takdim eder. Belge "Madrid Belgesi" olarak adlandırılır. Bu belgenin, basında açıklanan ilk altı maddelerinden en önemlileri ilk dördüdür.<sup>12</sup>

1. Dağlık Karabağ nüfusunun iradesinin hür ve adil ifadesi anlamına gelen plebisit sayesinde Dağlık Karabağ'ın nihai statüsüne karar verilecektir. Taraflar, plebisitin zamanlaması ve ayrıntılarına, yapılacak olan görüşmeler esnasında karar vereceklerdir. Dağlık Karabağ nüfusu olarak, 1988 tarihindeki DKÖB'nin milli yapısı bünyesinde yer alan tüm nüfus kastedilmektedir. Plebisit esnasında sorunun anlatımıyla ilgili sınırlandırma olmayacaktır.

2. Ara süreçte, Dağlık Karabağ'ın nihai hukuki statüsü belirlenene kadar, Dağlık Karabağ vatandaşları, aşağıda belirtilen prensipler temelinde barış antlaşmasında kesinleşecek belli haklar ve avantajlara sahip olacaktır.

<sup>12</sup> Bu belge ilk olarak, Yerevan'da yayınlanan *Haykakan Jamanak* gazetesinin 16 Haziran 2011 sayısında yer bulmuştur.

a) Dağlık Karabağ vatandaşlarının, uluslararası antlaşmalar uyarınca demokratik toplumda sosyal ve ekonomik yaşam ve güvenliklerini koruma ve kontrol etme hakları bulunmalıdır.

b) Dağlık Karabağ vatandaşları, geçiş döneminde ülkeyi yönetecek görevliler seçme hakkına sahiptir. Bu görevliler yasama ve yürütme işlerini sürdürüp, mahkemeler kuracaklardır. Bu görevliler, barış antlaşmasıyla öngörülen çerçevede dâhilinde seçimler düzenleme hakkına sahip olacaktır.

c) Dağlık Karabağ'ın geçiş dönemi yöneticileri, doğrudan Dağlık Karabağ'la ilgili sorunların görüşüldüğü AGİT oturumlarında gözlemci statüsüne sahip olup, uluslararası tanınma statüsünün mecburi olmadığı diğer uluslararası kuruluşlara üye olabilirler.

d) Dağlık Karabağ, yabancı ülkeler ve uluslararası kuruluşların maddi yardımlarını kabul edebilir.

3. Dağlık Karabağ'a komşu ve Ermeni kuvvetlerinin kontrolü altında bulunan ve Azerbaycan'a ait olan tüm bölgeler, aşamalı olarak Azerbaycan'ın kontrolüne devredilecektir.

a) Ermeni güçleri, Kelbecer bölgesinden çıkartılacaktır. Barış antlaşmasının imzalanmasına kadar, uluslararası heyetin karar verdiği bölgede sınırlı sayıda askeri birlik yerleştirilecektir.

b) Kelbecer bölgesinin kontrolü uluslararası geçiş heyeti tarafından gerçekleştirilecek, bu heyette Ermenistan ve Azerbaycan'ın temsilcileri de bulunacaktır. Heyet, Kelbecer bölgesinde uluslararası gözlem gerçekleştirecektir. Kelbecer halkının bölgeden uzaklaşması desteklenecektir.

c) Barış antlaşmasının imzalanmasından sonra, yerlerinden edilen Azerbaycanlılar Kelbecer bölgesine geri döneceklerdir.

4. Üzerinde anlaşma sağlanan genişlikteki koridorla, Ermenistan ve Dağlık Karabağ birbirleriyle bağlanacaktır. Dağlık Karabağ'ın nihai statüsüne karar verilene dek bu koridor, belgenin imzalanması anında var olan statüsünü koruyacaktır. Dağlık Karabağ'ın nihai statüsüne karar verildikten sonra, Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü hesaba katılarak koridorun statüsü düzenlenecektir.

Ermenistan ve Azerbaycan yönetimleri tarafından Madrid önerileri ne reddedilmiş, ne de onaylanmıştır. Bu önerilerin takdim edilmesinden birkaç ay sonra Ermenistan'da yönetim değişikliği meydana gelmiştir.

## Serj Sargısyan, Ermenistan'ın üçüncü cumhurbaşkanı

Eski cumhurbaşkanı ve başkanlık adayı Ter-Petrosyan, 19 Şubat 2008 tarihindeki Ermenistan cumhurbaşkanlığı seçimlerindeki yenilgisini kabul etmemekteydi. Ter-Petrosyan, seçimlerin hemen ertesi günü olan 20 Şubattan başlayarak, on binlerce taraftarıyla izinsiz ve süresiz mitingler dizisine başlamıştı. Hürriyet Meydanı, bir çadır-kente dönüşmüştü. Ter-Petrosyan, başbakan Serj Sargısyan'ın, resmi verilere göre oyların yaklaşık %53'üyle zafer kazandığı cumhurbaşkanlığı seçiminin sonuçlarını kabul etmemekteydi. Ter-Petrosyan, %21,5'la ikinci olmuştu.

Ter-Petrosyan, 25 Şubat mitinginde, resmi görevlilerin, polis, güvenlik kuvvetlerinin halkın saflarına katılacakları sözüyle taraftarlarını

cesaretlendirmekte, yönetimin güç kullanabileceği konusundaki haberlerin ise, psikolojik baskı kurma niyetiyle yayıldığını belirtmekte, “cumhurbaşkanlığı makamına oturana kadar buradan ayrılmayacağım”,- demektedir.

En etkileyici miting 26 Şubat'ta gerçekleşir. Yerevan sokakları insanlarla dopdoluydu. Ter-Petrosyan, cumhurbaşkanı Koçaryan ve başbakan Sargısyan'a, Hürriyet Meydanı'na gelerek, hemen orda, kürsüden istifa etmelerini tavsiye eder. “Burada en az yarım milyon insan var. Size dostça başvuruyorum. Robert, Serj, aklınızı başınıza toplayın, bu ülkede ne olduğunu anlayın. Cesaret sahibi olun. Halkın arasından geçmeseniz de olur. Operanın arka kapısı var, oradan gelebilirsiniz. Bu mikrofona kadar kırmızı halı da sereriz sizin için, buradan da istifanızı verin, bu ülkeyi terk edin, uzaklaşın”.

Aynı gün Cumhuriyet Meydanı'nda da Serj Sargısyan'a destek amacıyla binlerce kişilik bir miting vardı. “Eski adaylara başvuruyorum, gelin işbirliği yapalım. Koalisyon hükümeti dahi kurabiliriz. Benim niyetlerimden biri, tüm yapıcı güçleri Ermenistan'ın gelişmesi için kullanmaktır”,- diye öneriyordu Sargısyan.<sup>13</sup>

Lakin Ter-Petrosyan dinlemiyordu. Herhalde, Koçaryan ve Sargısyan'ın güç kullanmayacaklarını sanıyordu. Polis birlikleri 1 Mart'ta sabaha karşı birkaç bin kişiyi Hürriyet Meydanı'ndan sürerek çadır-kenti yıkar.

Ter-Petrosyan'ın binlerce taraftar 1 Mayıs sabahı Myasnikyan Meydanı'nda toplanır. Akşam üzeri silah sesleri duyulur. 2 Mart sabahında sekiz ölü ve yüzün üstünde yaralıdan bahsedilmekteydi. Birkaç hafta sonra yaralılardan ikisi daha hayatını kaybeder. 19 Şubat seçimlerinden sonra onlarca muhalifin tutuklanması süreci, Mart ayında yeni bir hız kazanır.

9 Nisanda opera binasında, yabancı heyetler ve diğer davetlilerin katılımıyla Ermenistan'ın üçüncü cumhurbaşkanının görevi devralma töreni yapılır. Sargısyan, resmi seçim verilerine göre yaklaşık %53 oyla seçilmiş olmasına rağmen, çok zor şartlar altında görevi devralır.

Başkent merkezinde altı hafta önce kan akmıştı. Sargısyan'ın, yüzlerce polis tarafından çevrelenmiş opera binasında elini anayasanın orijinal örneğine ve yedinci yüzyıldan kalma “*Vehamor Avetaran*” adlı İncil'e koyarak yemin ettiği, ardından da Hürriyet Meydanı'nda askeri geçit törenini kabul ettiği saatlerde, Yerevan'ın bir başka meydanında, Myasnikyan heykeli başında birkaç yüz kişi çiçek yerleştirip mum yakmaktaydı.

Bu meydana hayatını kaybetmiş olan gençlerden birinin annesi, 23 yaşındaki oğlunun resmini havada tutarak sessizce taze çiçekler ve yanan mumlara yaklaşarak başını eğdi ve tüm bedeniyle sarsılarak hıçkırıklarla ağlamaya başladı.

Görevi devralmasının, Ermeni annelerin ağlayışlarına denk gelmemesi için Sargısyan büyük bedel öderdi. Üçüncü cumhurbaşkanı, yemin töreninin sonunda “Bu tören, acılı olaylardan yaklaşık bir ay sonra gerçekleşiyor. Olayların geride bırakmış olduğu yaralar henüz tazedir. Bu yaralar hepimize acı ve burukluk verdi. Ben bugün ileriye bakma, şifa bulma ve birlik olma yolunu birlikte bulmayı öneriyorum”,- demektedir. Konuşmasında, seçimlerde diğer adayları seçmiş olan

<sup>13</sup> Yazarın notlarından, 26 Şubat 2008.

Ermenistan vatandaşlarına özel olarak seslendi. “Ayrılmamız lazım, halkımızın bir kısmıyla diğeri arasında uçurum yaratmamamız lazım. Aramızda anlaşamama duvarı varsa da, buradan herkese sesleniyorum, gelin bu duvarı birlikte yıkalım”.<sup>14</sup>

Sargısyan, aynı gün Yerablur'u<sup>15</sup> ziyaret ederek vatan için hayatlarını feda etmiş olan vatansaverlerin anısına saygı duruşunda bulundu. Myasnikyan'ın heykelini de ziyaret edip, bir mum yakarak, bir demet bahar çiçeği bırakabilirdi. Cumhurbaşkanı, bu adımla “anlaşamama duvarından” bir taş yuvarlayıp, görevi teslim alma günündeki yalnızlığını da yenmiş olurdu.

<sup>14</sup> Sargısyan'ın, yemin törenindeki konuşması.

<sup>15</sup> Şehitler mezarlığı.



Dağlarda düğün, 16 Ekim, 2008, Gandzasar

## Otuz birinci bölüm

### Dağlarda düğün

Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Yeni Nakhicevan ve Rusya bölgeleri dini önderi Yezras Nersisyan 2008 Ekimde, Gandzasar'daki Surb (Aziz) Hovhannes Mikırtıç kilisesinin avlusunda, iki yüz yeni evli çiftin sevgi dolu birlikteliklerini korunması ve yaşlılığa erişmeleri için Tanrıya dua etmekteydi. İki yüz genç kız ve delikanlı, sonbaharın alacalı ormanlarına yeni bir renk katmaktaydı. Ermeni kızlarının düğün beyazlığının yeni bir anlamı vardı. "Tanrı sizi tüm kötülüklerden uzak tutsun. Bu kutlu yerde gerçekleştirilen düğün, hepimiz için bir zafer bayramıdır, sevgi ve inancın bayramı",- diyerek, XIII. yüzyılda inşa edilmiş kilisenin avlusunda duran iki yüz çifte hitap etmekteydi episkopos Yezras hazretleri.<sup>11</sup>

Aynı gün içinde, Şuşi'deki Ğazançetsots Amenapırkıç kilisesinin avlusunda, bu sefer Artsakh bölgesi dini önderi Parkev başepiskopos Martirosyan'ın duasıyla, 500 çiftin daha evlilik töreni yapılmaktaydı. Akşamüzeri, 700 çiftin tümü, Stepanakert'in *Veratsnund* (Yeniden doğuş) Meydanı'ndan aşağıya, en büyük Ermeni düğününün yapılacağı stadyuma doğru yürümekteydi.

Etkinlik, Rusya'da yaşayan hayırsever işadamı, Martakert bölgesinin, Vank Köyü doğumlu Levon Hayrapetyan'ın fikriydi. Düğünün baş hamisi ve sağdıcı kendisiydi, Gandzasar ve Şuşi'de Ermeni kızları ve delikanlılarının başları üstünde haçı tutan da kendisiydi.

Dağlık Karabağ cumhurbaşkanı Bako Sahakyan, yeni evlilere ve stadyumda toplanan binlerce vatandaşa seslenerek, bu etkinliğin, milli bir bayrama dönüşmüş olduğunu, düzenleyenlerin niyetinin de tam da bu olduğunu belirtti. "Bu düğün töreni şekil, içerik ve mana açısından benzeri görülmemiş bir olaydır. Artsakh'ın büyük düğünü, şehit düşmüş tüm kurtuluş savaşçılarının hatırasını ebedileştirmenin en iyi şeklidir. Atalarımızdan miras aldığımız, aileye yönelik saygı ve geleneklerin de devamıdır bu".<sup>2</sup>

Episkopos Partev hazretleri, yeni evlilere mutluluk, sevgi ve çocuklar diledi. "Bugün, Tanrının kutsaması, hayırseverlerimizin doğrudan desteği ve

<sup>1</sup> Yazarın notlarından, 16 Ekim 2008, Gandzasar.

<sup>2</sup> Yazarın notlarından, 16 Ekim 2008, Stepanakert.

hükümetimizin şefkatli yaklaşımı sayesinde 700 yeni evli çifti, 700 yeni Ermeni ailesini kutlamaktayız. Ebeveynleriniz tam da bu gün için ülkeyi kurtardı”.<sup>3</sup>

### **Tsimakahoğ, hiç kimse unutulmamıştır**

Genç çocuklarını savaşta kaybetmiş olan annelerin nasıl hediye kabul ettiklerini gördünüz mü hiç? Benzer üzgün ve ümitsiz bir şekilde hediye kabul edenleri, hiçbir ödül töreni esnasında göremezsiniz. Tamamen siyah elbiseler içindeki evlat kaybetmiş anneler, tek sıra halinde okulun avlusunda oturmuş, şehit oğullarının isimlerini duyarak, sırayla ileri çıkıp hediyelerini alıyorlar, her biri bir çift ayakkabı ve on bin dram.

20 adımlık yolu bazıları sessiz geçip, hediyeleri teslim eden orta yaşlı geçkin adamdan paylarına düşeni alarak, başları eğik yerlerine, siyah elbiseli diğer kadınların yanına dönüyorlar. Bazıları sessiz bir ağlamayla yaklaşıyor, karton kutudaki ayakkabıları ve parayı teslim alıyor, annelerden bazıları ise o 20 adımlık mesafeyi gidip gelirken tüm vücuduyla hıçkırarak ağlıyordu.

Bu, ödül töreni olmaktan ziyade, annelerin, genç evlatlarını savaş alanına uğurladığı, savaşın trajik günlerine bir dönüşü. Tsimakahoğ’dan savaşa giden 36 kurtuluş savaşçısından 10’u, muharebe alanında hayatını kaybetti.

Karabağ Savaşı bir ay önce sona ermiş olsaydı, Nelson Mikirtumyan bugün hayatta olurdu. Annesi, Valya Mikirtumyan, Tsimakahoğ okulu avlusunda oğlu ve diğer dokuz şehit kurtuluş savaşçısı için anıt diken Kanadalı Ermenilere teşekkür etmekteydi. İlerlemiş yaşlı ve oğlunun acısına rağmen Bayan Valya, üç dakikalık teşekkür konuşması esnasında sadece bir an, 12 Nisan 1994’te Nelson’un mevzide öldüğü günü hatırladığında gözyaşlarını tutamadı.

Tsimakahoğ, Martakert bölgesinin köylerinden biridir. Gandzasar’a giden yolun üzerinde, ormanlar içinde saklıdır. 12 Haziran 2009’da, Toronto’lu Ermenilerin imkânlarıyla kurulan anıtın açılışında tüm köy, okulun bahçesinde toplanmıştı. Aynı gün, maliyetini Torontolu Ermeni Vigen Arabyan’ın karşıladığı, Tsimakahoğ’un yenilenen kulüp binasının açılışı vardı.

Tsimakahoğ’un on şehidinin anıtının açılışının onuru hayırsever Raffi Pekmezian ve şehit Yegor Gabrielyan’ın oğluna verilmişti.

Knarik Sarukhanyan, oğlu Niver’i 18 yaşında kaybetti. Diğer oğlunun iki kızıyla gelmişti törene. Torunlarının ellerinden tutmuş, törene katılan diğerleriyle birlikte “*Yeraz im yerkir hayreni*” (rüya gibi vatan toprağım benim) şarkısının nağmeleri altında yaklaşmış çiçekler yerleştirdi Tsimakahoğ’un, on şehit kurtuluş savaşçısının yeni açılan anıtına.

Böylece, köy sakinleri anıta yaklaşmış çiçek bırakmaktaydı. İçlerinden biri, Gurgen Sercanyan, tekerlekli sandalyeye mahkûmdu ve kederli gözleriyle siyah elbiseli annelerin ödül törenini takip etmekteydi. Gurgen, tekerlekli arabasını iten gencin yardımıyla yaklaşarak bir plaket aldı. “1996 yılının Aralık ayında, keskin nişancının ateşiyle yaralandım. 13 yaşında bir oğlum var. Savaşın ilk gününden son gününe kadar dövüştüm”,- diyor Gurgen.<sup>4</sup>

Keskin nişancının ateşi ve mayınların patlaması sonucunda, ateşkesten beri yüzlerce insan hayatını kaybetti. 1994 yılının Mayıs ayında yürürlüğe giren ateşkesten beri Ermenistan ve Azerbaycan tarafında, asker ve siviller arasından 3000 kişi hayatını kaybetmiştir.

### **Mayendorf deklarasyonu**

2 Kasım 2008 tarihinde, Moskova yakınlarındaki Mayendorf şatosunda Dimitri Medvedev’in arabuluculuğuyla Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları bir görüşmede bulunur. Serj Sargısyan ve İlham Aliyev o zamana kadar, 6 Haziranda Sankt Peterburg’da görüşmüşlerdi. Mayendorf’da, beş maddeden oluşan üçlü deklarasyon imzalanır. Bu belge, Mayıs 1994 ateşkesinden sonra imzalanan ve altında asıl ihtilaf tarafı olan Dağlık Karabağ’ın imzasının olmadığı ilk belgeydi.

Resmi Yerevan, görüşmelere temel olarak Madrid belgesini kabul etmektedir. Gazetecilerle yaptığı bir söyleşi esnasında, karşılıklı tavizler konusunda Ermenistan’ın hiçbir surette geçmeyeceği sınırı veya kırmızıçizgisinin hangisi olduğu sorusuna Sargısyan, Dağlık Karabağ halkının kendi kaderini tayin etme hakkının kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir.

“Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan bünyesinde bulunduğu Sovyet yılları, Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’la güven içinde birlikteliğinin mümkün olmadığını göstermiştir. Dağlık Karabağ’ın, herhangi bir şekilde Azerbaycan bünyesinde olup olamayacağı sorusunu şu şekilde cevaplayabilirim. Bunu referandum sayesinde, Karabağlıların fikrini sorarak öğrenebiliriz. Tüm referandumların bir tek sonucu olacaktır, Karabağlılar, Azerbaycan bünyesinde olmayı kabul etmeyeceklerdir. Cumhurbaşkanı Aliyev’e söyledim. Azerbaycanlılar, Dağlık Karabağ’da güvenli yaşam ve gelecek sorunlarıyla ciddi olarak ilgileniyorlarsa, Dağlık Karabağ’da ciddi yatırımlar yaparak, Dağlık Karabağ halkını, Azerbaycan’ın güvenlik garantileri verebileceği konusunda hazır olduğuna ikna etsinler. Belki Karabağlılar bundan sonra, referandumda Azerbaycan bünyesinde kalma arzusu gösterirler. Günün birinde bir mucize olup, Karabağ kendisini Azerbaycan bünyesinde bulursa, çok kısa bir süre sonra orada hiçbir Ermeni kalmaz”.<sup>5</sup>

Cumhurbaşkanı Sargısyan Ekim 2008’de “Düzenleme süreci ‘Madrid Prensipleri’ temelinde ilerlemektedir. Azerbaycan, Dağlık Karabağ halkının kendi kaderini tayin etme hakkını kabul ettiğinde, Dağlık Karabağ’ın Ermenistan Cumhuriyeti’yle kara bağlantısı var olduğunda ve uluslar arası kuruluşlar ve önde gelen ülkeler Dağlık Karabağ halkının güvenliğini garanti altına aldıklarında Karabağ sorununun çözümü mümkündür”,- diye tekrarlamıştır.<sup>6</sup>

Dağlık Karabağ’da seçim yapılmasını Bakü yönetimi teorik olarak mümkün görmektedir. “Nihai statünün kararı bir yıl sonra verilebilir, belki 10 yıl veya 100 yıl sonra, belki de hiç olmaz. Zaman gösterir”,- diyordu Aliyev.<sup>7</sup>

<sup>3</sup> Yazarın notlarından, 16 Ekim 2008, Stepanakert.

<sup>4</sup> Yazarın notlarından, 16 Temmuz 2009, Tsimakahoğ.

<sup>5</sup> September, <http://www.azatutyun.am/armeniareport/report/ar/2008/09/8A176FAF-7D0A-468F-A6C1-7D41D861312F.asp>.

<sup>6</sup> Sargısyan’ın, devlet televizyonuna verdiği röportajdan, <http://www.president.am/events/press/arm/?id=16>.

<sup>7</sup> Интервью Алиева Российскому телевидению, 5 июля 2009 г., [www.azertag.com](http://www.azertag.com).

Nisan 2009'da Aliyev, Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında güvenli bir kara bağlantısı verme konusunda bir sorun görmediğini açıklamış, dışişleri bakanı vekili Araz Azimov ise, "Laçın, Nahcivan'a giden karayolu koridoru olarak Azerbaycan için de aynı oranda önemlidir",- diye eklemiştir.<sup>8</sup>

Uluslar arası toplumun sessiz onayıyla Azerbaycan, Mart 2009'da anayasa değişiklikleri konusunda referandum yapar. Oylamaya katılanların %92'si, iki kereden fazla cumhurbaşkanı seçilme konusundaki anayasal engelin kaldırılması yararına oy kullanır. Bu durumda, yönetimi babasından miras almış olan Aliyev, hayatının sonuna kadar cumhurbaşkanı seçilme imkânı elde etmektedir. Aliyev, Ekim 2008'de, yaklaşık %89 oyla tekrar cumhurbaşkanı seçilir. Ermenistan'ın tersine, Azerbaycan'da muhalefet ezilerek iç siyasi mücadelenin dışına atılmıştır.

2009 yılı zarfında Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları arasında altı görüşme yapılır. 28 Ocakta Zürih'te, 7 Mayıs'ta Prag'da, 4 Haziranda Sankt Peterburg'da, 17 Temmuzda Moskova'da, 8 Ekimde Kışinev'de ve 22 Kasımda Münih'te.

Karabağ ihtilafının düzenlenmesi konusunda, 2009 yılının en önemli olayı, Akvila zirvesi esnasında Büyük Sekizlilerin liderlerinden üçünün, Rusya, ABD ve Fransa cumhurbaşkanları Dmitri Medvedev, Barak Obama ve Nikolas Sarkozy'nin 10 Temmuzda yaptıkları ortak açıklamayla Ermenistan ve Azerbaycan liderlerini, ihtilafı düzenlemeye çağırmalarıydı. Bu, Büyük Sekizlinin 1997 yılındaki Denver zirvesi ertesinde, üç uluslar arası güç merkezi tarafından, düzenlemenin gerekliliğinin önemsenmesi konusundaki ikinci olaydı. Ortak bildirin haricinde, Madrid prensiplerinden altısı da açıklanır.

Resmi Yerevan, kendi kaderini tayin etme hakkının da diğer prensiplerle birlikte Azerbaycan tarafından kabul edilmesini ilerleme olarak kabul etti. Dağlık Karabağ yöneticilerinin duruşu net değildi. Bir Madrid prensiplerinin kabul edilemez olduğunu açıklıyor, bir başka durumda ise bu önerilerin resmen ellerine geçmemiş olduğunu, fakat cumhurbaşkanı Sargısyan'a tamamen güvendiklerini belirtiyorlardı.

### **Bakû Ermeni kilisesinde dua ve ilahiler**

26 Nisan 2010'da Bakû Ermeni Surb Grigor Lusavoriç kilisesinde Ermenice dua ve ilahiler yankılandı. Dini liderlerin zirvesine katılmak amacıyla Azerbaycan'ın başkentine gelen Tüm Ermeniler Başpatriği II. Garegin, beraberindeki heyetle birlikte, kütüphane olarak kullanılan XIX. yüzyıldan kalma kiliseyi ziyaret etti. Başpatrik, 1990 yılında yangından zarar görmüş olan kilisenin durumuyla ilgili bilgiler aldıktan sonra, Tanrının inayetiyle kilisenin kapılarının tekrar müminlere açılacağı temennisinde bulunur.

Başpatrik, Bakû'ye gelmesinin akabinde, zirvenin resmi açılışının gerçekleştirileceği *Gülistan* sarayına gitmişti. Sözde Karabağ Kurtuluş Teşkilatı'nın kadınlar kolu, Tüm Ermeniler Başpatriği'ni sarayın yakınlarında protesto gösterisiyle "karşılıklı" ve hakkında hakaret dolu sözler sarf etmişti.

<sup>8</sup> Nagorno-Karabakh: Getting to a Breakthrough, International Crisis Group, Europe Briefing # 55, 7 October 2009.

Tüm Ermeniler Başpatriği, Moskova ve Tüm Rusya Patriği I. Kiril ile Kafkasya Müslümanları Yönetimi Başkanı Şeyhülislam Allahşükür Paşazade'nin üçlü görüşmesi Bakû'de gerçekleştirildi. Tüm Ermeniler Başpatriği, aynı gün Aliyev tarafından da kabul edildi.

2010 yılının Mayıs ortalarında BD Gıda Konferansı'na katılmak niyetiyle Azerbaycan tarım bakanı İsmet Abasov, Yerevan'a gelmişti. Ermeni gazeteciler, bakanın temiz Ermenicesinden hayrete düşmüşlerdi. "Alaverdyan sokağında doğdum, okulu Yerevan'da bitirdim, ardından da Bakû'deki enstitüye gittim. Ermenice biliyorum, fakat uzun zamandır konuşmamıştım. Rusça cevaplarsam daha iyi olur". Ardından Rusçayla "Yerevan benim şehrim, burada doğup büyüdüm. Tanıdık yerleri gezme imkânım oldu. Büyüdüğüm ev, yazın tatile gittiğim köyler". Abasov, Karabağ sorununa da değindi. "Sizin olduğu gibi bizim yöneticilerimiz de sorunun barışçıl yollardan çözülmesini, kan dökülmemesini istiyor. Lakin sorun barışçıl yollardan çözüme ulaşmazsa Azerbaycan alternatifler aramaya başlar ve bu durumda askeri çözümü de düşünebilir".<sup>9</sup>

Bakû, 2010 yılını savaş çılgınlıklarıyla başladı. Aliyev, yılbaşı konuşmasında halkı "topraklarımızı işgalden kurtarmak" için Azerbaycan'ın tüm imkânlarla sahip olduğu ve Dağlık Karabağ'ın hiçbir zaman bağımsız bir devlet olmayacağı konusunda güvence vermekteydi.

Resmi Yerevan, Dağlık Karabağ ve Ermenistan'a yapılacak bir askeri saldırının ciddi sonuçlar doğuracağı konusunda Bakû'yü uyarıyordu. Diğer taraftan Ermenistan, Dağlık Karabağ'ın kendi kaderini tayin hakkının Azerbaycan tarafından kabul edilmesi durumunda Dağlık Karabağ'a komşu bölgelerin geri verilebileceğini açıklamaktaydı. Suriye'nin *Al Vatan* gazetesine verdiği mülakatta Sargısyan, Azerbaycan'ın iddialarına karşın, Dağlık Karabağ'ın çevresindeki bölgelerin iskân edilmediğini söylüyordu. "Dağlık Karabağ halkı kendi kaderini tayin hakkını gerçekleştirme konusunda gerçek imkânlarla sahip olduğunda ve fiili güvenlik ile gelişme mekanizmaları yaratıldığında, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlayan koridor haricinde, Dağlık Karabağ'ın çevresindeki bölgelerin Azerbaycan'a iadesi, Ermeni tarafının karşılıklı tavizi olarak kabul edilebilir. Ben bunu birçok kereler ifade ettim".<sup>10</sup>

2010 süresince Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları, Medvedev'in arabuluculuğu ve katılımıyla, 25 Ocakta Soçi'de, 17 Haziranda Sankt Peterburg'da ve 27 Ekimde Astrahan'da olmak üzere üç kez görüştüler.

Cumhurbaşkanları Medvedev, Obama ve Sarkozy, 27 Haziranda Kanada'da, Büyük Sekizlinin zirvesi esnasında ortak bir bildiri yayınlamaya Ermenistan ile Azerbaycan liderlerini, temel prensipler konusundaki çalışmalarını sonuçlandırıp, barış antlaşması hazırlıklarına başlamaya çağırıldılar. Yenilenmiş Madrid prensiplerinde yer bulmuş olan "Dağlık Karabağ'ın çevresindeki bölgelerin iadesi, Dağlık Karabağ'a geçici statü, Dağlık Karabağ'ın nihai statüsüne, bölge halkının hukuki mükellef iradesinin ifadesi sayesinde karar verilmesi ve yerlerinden edilenler ile kaçakların dönüşü" prensiplerini yeniden tasdik etmişlerdi.

<sup>9</sup> Yazının notlarından, Mayıs 2009, Yerevan.

<sup>10</sup> Sargısyan'ın, Suriye'nin *Al Vatan* gazetesine verdiği röportajdan, <http://www.president.am/events/press/arm/?id=46>.

Kazakistan'ın başkentinde Aralık 2010'da AGİT zirvesi gerçekleşti. 1992'den itibaren AGİT zirveleri tarihinde ilk defa olarak Azerbaycan ve Ermenistan cumhurbaşkanları arasında görüşme yapılmadı.

2011 yılında, Rusya başkanının arabuluculuğunda Sargısyan ve Aliyev, 5 Martta Soçi'de ve 24 Haziranda Kazanda olmak üzere iki görüşme gerçekleştirdi. Özellikle Kazan'daki görüşme uluslar arası çevrelerde belli ölçüde iyimserlik yarattı. Sarkozy de taraflara bir mesaj yollamıştı.

Lakin görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı. Bu arada, Büyük Sekizlinin Mayıs sonlarındaki Deauville'deki zirvesi esnasında Obama, Medvedev ve Sarkozy, yeni bir ortak açıklama yaparak, Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanlarına, düzenlemenin temel prensiplerine Kazan zirvesinde son şekli vermelerini telkin etmekteydi.

Kafkasya Müslümanları Yönetimi Başkanı Şeyhülislam Allahşükür Paşazade, BDT dinler arası konseyin oturumuna katılmak niyetiyle 2011 Kasımında ilk defa olarak Ermenistan'a gelir. Yerevan'da, Sargısyan tarafından da kabul edilir. Moskova ve Tüm Rusya Patriği I. Kiril'in katılımıyla gerçekleştirilen, Ermenistan ve Azerbaycan dini önderleri arasındaki görüşme sonrasında yaptıkları açıklamada, üç dini önder, Karabağ-Azerbaycan temas hattından keskin nişancıları geri çekme çağrısı yapar.

## Bitmemiş sonsöz

# Yeşil ve siyah

Rejisör Tigran Khızmalıyan, savaş sonrasında, "Siyah, beyaz" adlı ilk filmi çevirir. Filmin konusu İkinci Dünya Savaşı olup, Artsakh [Karabağ] savaşından da esinlenmektedir. "Ben bir hikâye yarattım, buna göre asker, sadece dulların kalmış olduğu dağlık bir köye gelir. Sadece kadınlar kalmış ve cepheden bir erkek dönmüştür. Bu hikâye, Artsakh'tan bir esinlemedir. Savaş esnasında Artsakh'ta giderek iki renk artmaktaydı, gerçi siyah ve beyaz değildi, fakat siyah ve hakiydi. Erkekler haki giyiniyordu, yeşil kamuflaj, kadınlar ise gitgide daha fazla siyah giyiniyordu ve bunu her gün müşahade etmekteydim. Artsakh savaşındaki en büyük baskıyı, en sert etkiyi siyah rengin artması meydana getiriyordu".<sup>1</sup>

Savaş Ermenistan'da, Dağlık Karabağ'da ve Azerbaycan'da on binlerce hayali altüst etti. Ermeniler, askerler arasında yaklaşık altı bin şehit verdi, bunların üç binden fazlası Dağlık Karabağ vatandaşlarıydı.

Yirminci yüzyıl, Ermeni halkına büyük acılar verdi, insan ve alan kayıpları feciydi. Ermeni halkının, tarih sahnesinden tamamıyla silinmesinden kurtulmasını, gelecekteki tarihçiler mucize olarak kabul edeceklerdir. Sadece XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılın ilk yirmi yılı içinde Batı Ermenistan'da, kendi tarihi anavatanında, yaklaşık iki milyon Ermeni yok edildi. Soykırımdan kurtulabilen Ermenilerin bir kısmı Ararat'ın eteklerinde sığınma buldu, burada şekillenen ve iki buçuk yıllık ömrü olan bağımsız cumhuriyeti, Sovyet Ermenistan takip etti.

Küçük Ermenistan Cumhuriyeti, 70 yıllık göreceli barış ve istikrar dönemi sayesinde ekonomik ve kültürel gelişim kaydedebildi. Lakin Soykırımın vermiş olduğu kayıplara ek olarak Ermeniler, Sovyet Ermenistan'ında da büyük çapta insan kaybı verdiler. 1920'li yıllarda hemen-hemen tüm Ermeni subayları yok edildi, 1930'larda ise binlerce sıradan vatandaşla birlikte, Ermeni aydınlarının kaymak tabakası da Bolşeviklerin baskılarına kurban edildi. İkinci Dünya Savaşı'nda Ermeniler 300 bin kayıp verdi. 1949 yılında Stalin tarafından tertiplenen Ermeni halkının tehciri, binlerce hayatın sönmesine sebep oldu.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Khızmalıyan'la yapılan görüşmeden, 3 Temmuz 2006, Yerevan.

<sup>2</sup> Armen Ayvazyan, "Himnatarrer Hayastani azgayin arıvtangutyayn hayetsakargi", ["Ermenistan'ın Milli Güvenlik Konseptinin Temel Unsurları"], Yerevan, 2003, s.12-13.



Geçen 18 yıl içinde, 1994'ten itibaren "ne savaş, ne barış" durumu, askerler ve siviller arasında yüzlerce insanın hayatına mal olmuştur. Bu yüzlerce ifade edilenler sayı değil, hayatlardır. 18-20 yaşlarındaki Ermeni ve Azerbaycanlı gençler, keskin nişancıların kurbanı olmaya devam etmektedir. Sınır boylarına ekili mayınlar, temas çizgisi yakınında yaşayan vatandaşların hayatına mal olmaktadır. Ermenistan-Azerbaycan, Karabağ-Azerbaycan sınırları mayınlı kalmaya devam etmektedir. On binlerce çocuk yetim, binlerce anne evlat acısıyla kaldı.

Savaş yıllarında yüzlerce köy, kasaba ve şehir tahrip edildi. Güç dengesi askeri, ekonomik ve insani açıdan bariz bir şekilde Azerbaycan lehineydi. Ayrıca, Karabağ Hareketi ve savaş, 25 bin üzerinde hayata mal olmasının haricinde, Ermenistan'ın kuzeybatısını ve batı kısımlarını yerle bin eden veya tahrip eden 1988 depremi felaketine denk geldi. Fiilen bir çeyreği tahrip edilmiş olan Ermenistan, bağımsızlıkla birlikte savaş ve abluka elde etti. Azerbaycan'dan gelen birkaç yüz bin kaçağın kabul edilip yerleştirilmesi zorlukları da Ermenistan'ın omuzlarına bindi.

Denize çıkışı olmayan Ermenistan'ın, sınırlarının %80'i kilit altındaydı. Batıdan ve doğudan muhasara altındaki Ermenistan, İran ve Gürcistan üzerinden dış dünyayla bağlanabilmekteydi. Savaş yıllarındaki tek güvenilir "pencere" İslam Cumhuriyeti idi. Gürcistan ise, iç savaş ve Güney Osetya ile Abaza'yla savaş halindeydi.

Enerji krizi sebebiyle Ermenistan'ın ekonomisi çökmüştü. Dükkânlar boşalmış ve insanlar gecelerini ekmek kuyruklarında geçiriyordu. Ülkede hüküm süren haksızlıklardan, belirsiz yarından, açlıktan, karanlıktan, soğuktan ve savaştan kaçan yüz binlerce Ermenistanlı, büyük bir kısmı kalıcı olarak, vatanlarını terk etti.

1992-94 yılları, Ermeni halkının tarihindeki en karanlık, fakat aynı zamanda en parlak yıllardır. Ermenistan, savaş ve göçten dolayı kan kaybetmekte, fakat her şeyini, saldırıya uğramış Artsakh Ermenilerini Azerbaycan'dan korumak için yollamaktaydı.

1988-1993 yıllarında bir milyondan fazla insan kaçak durumuna düştü veya tehcir edildi. BM'in göçmenler sorunuyla ilgili yüksek görevlisinin yazıhanesinin verilerine göre yaklaşık 304.000 Ermeni Azerbaycan'dan sürülüp, Ermenistan'a ve farklı yerlere yerleşmiştir. Genel olarak, yaklaşık 415 bin Ermeni yerinden edilmiş veya kaçak durumuna düşmüştür. Ermenistan, Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerden yerlerinden edilmiş ve kaçak Azerbaycanlıların sayısı yaklaşık 750 bindir, bunlardan 500 bini Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerindedir. Bu 750 bin sayısında, Ermenistan'dan uzaklaşmış olan 160 bin Azerbaycanlı da dâhildir.

Ateşkesten 18 yıl sonra da, savaş çığırtkanlığı ve sorunu askeri yollardan "çözme" tehditleri son bulmamaktadır. Karabağ sorunu, gayri samimi niyetlerle, iç politika malzemesi olarak kullanılmaktadır. Ermenistan-Azerbaycan diyaloguna taraf olanlar hain olarak damgalanmaktadır. Resmi, siyasi şahıslar ve partiler Karabağ sorununu, vatansever gözükme için kullanmaktadır.

Taraflar, ihtilafı çözmek için gerçek arzu ve yaklaşımları kararlılıkla ortaya koymamaktadır. Her biri, zamanın kendi lehine çalıştığını düşünmektedir. Özellikle Bakû, son yıllarda, ihtilafın çözülmesi konusunda acele etmediğini, petrol gelirlerinin bir kısmını ordusunun silahlandırılması için kullanacağını, ekonomik

tecrit ve bölgesel enerji ve iletişim projelerinden dışlanmasının derinleşmesiyle, Ermenistan'ın tavizler verip, diz çökeceğini açıkça ilan etmektedir.

Ermeni tarafı, statükonun korunmasının elverişli olduğunu ve uluslar arası toplumun zaman içinde hâsıl olan de-facto durumu kabulleneceğini ima etmektedir.

Uluslar arası toplumun da Karabağ sorununa yönelik ilgisi gözle görülür bir şekilde azalmıştır. Batı, Hazar'ın enerji yolları ve enerjinin uluslar arası pazara nakliyle ilgilenmektedir. Dağlık Karabağ ve çevresinde hâsıl olan durum ise, batının ekonomik planlarının gerçekleşmesini engellemektedir.

Görünüşe göre, ihtilaf tarafları ve komşu etkili ülkeler olan Türkiye ile İran ve Kafkasya-Hazar bölgesiyle ilgilenen merkezler olan Washington, Brüksel ve Moskova statükonun korunmasıyla bugün yetinmektedir.

Lakin yüzlerce Ermeni ve Azerbaycanlı aile için "ne savaş, ne barış" durumu eziyet vermeye devam etmekte, Ermeni dili ve edebiyatı hocası Larisa Çakhoyan gibi, yüzlerce Ermeni ve Azerbaycanlı anne, oğullarının esaretten dönüşünü beklemektedir.

Tatul Hakobyan

Karabağ güncesi

## Yeşil ve Siyah

Ne savaş, ne barış

**Tatul Hakobyan**

## **Karabağ güncesi** **Yeşil ve Siyah** **Ne savaş, ne barış**

**İlk Türkçe baskı**  
**Yerevan - 2013**

Ստորագրված է տպագրության՝ 08.01.2013: Չափսը՝ 1 x 70 1/16: Թուղթը՝  
օֆսեթ № 1: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 18 տպ. մամուլ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ



հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստ՝ [lusakn@rambler.ru](mailto:lusakn@rambler.ru)

